

МУҲАҚҚИКИ ЧАВОН
ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
2026. №2

МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ
ТАДЖИКСКИЙ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
2026. №2

YOUNG RESEARCHER
TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
2026. No2

МАРКАЗИ
ТАБЪУ НАШР, БАҶГАРДОН ВА ТАРЧУМА
ДУШАНБЕ – 2026

**ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
МАҶАЛЛАИ ИЛМИИ «МУҲАҚҚИКИ ҶАВОН»**

Муассиси маҷалла:

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

САРМУҲАРРИР:

Насриддинзода Эмомалӣ Сайфиддин | *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, узви вобастаи АМИТ, ректори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

Сафармамадзода Сафармамад Муборакшо | *Доктори илмҳои химия, профессор, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

Исмонов Кароматулло Бадриддинович | *Доктори илмҳои филологӣ, дотсент, директори Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷумани Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ

Шерматов Нурмахмад	<i>Доктори илмҳои техникӣ, профессор</i>
Солихов Давлат Қуватович	<i>Доктори илмҳои физикаю математика, профессор</i>
Сатторов Абдуманон	<i>Доктори илмҳои физикаю математика, профессор</i>
Файзуллоев Эркин Фатхуллоевич	<i>Номзоди илмҳои химия, дотсент декани факултети химия</i>
Валиев Шариф Файзуллоевич	<i>Доктори илмҳои геологӣ-минералогӣ, и.в. профессор</i>
Расулиён Қаххор Кучаров Аламхон	<i>Доктори илмҳои таърих, профессор</i>
Дӯстов Ҳамрохон Чумаевич	<i>Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи назария ва адабиёти навини форсии тоҷикӣ Донишгоҳи миллии Тоҷикистон</i>
Нағзибекова Меҳриниссо Бозоровна	<i>Номзоди илмҳои филологӣ, дотсент, мудири кафедраи забони адабии муосири тоҷикӣ Донишгоҳи миллии Тоҷикистон</i>
Муродов Мурод Низомова Тухфамо Давлатовна	<i>Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи матбуоти ДМТ</i>
Одинаев Фурқат Фарходович	<i>Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор</i>
Шарофзода Рустам Шароф	<i>Номзоди илмҳои иқтисодӣ, дотсент</i>
Сафарализода Хучамурод Қуддус	<i>Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор</i>
Раҷабов Имомиддин Ширинович	<i>Номзоди илмҳои сиёсатиносӣ, дотсенти кафедраи сиёсатиносӣ</i>
Нуриддин Парвин Раймалихон	<i>Номзоди илмҳои сиёсӣ, дотсент</i>
Ҳочиматова Гулҷехра Масаидовна	<i>Номзоди илмҳои сиёсатиносӣ, дотсенти кафедраи сиёсатиносӣ</i>
Устоев Мирзо Бобочонович	<i>Доктори илмҳои педагогӣ, профессор</i>
Устоев Мирзо Бобочонович	<i>Доктори илмҳои биологӣ, профессори кафедраи физиологияи одам ва ҳайвонҳо, факултети биологияи ДМТ</i>

Маҷалла дар Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷумани ДМТ барои нашр таҳия мегардад.

Нишонии Марказ:

734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон,
ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Тел.: (+992 37) 227-74-41

ДМТ, 2026©

ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ «МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ»

Учредитель журнала:

Таджикский национальный университет

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР ЖУРНАЛА:

Насриддинзода Эмомали Сайфиддин | Доктор юридических наук, член-корреспондент НАНТ, ректор Таджикского национального университета (Душанбе, Таджикистан)

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Сафармамадзода Сафармамад Муборакшо | Доктор химических наук, профессор, проректор по науке Таджикского национального университета (Душанбе, Таджикистан)

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Исмонов Кароматулло Бадридинович | Доктор филологических наук, доцент, директор Издательского центра Таджикского национального университета

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Шерматов Нурмахмад	Доктор технических наук, профессор
Солихов Давлат Кувватович	Доктор физико-математических наук, профессор
Сатторов Абдуманнон	Доктор физико-математических наук, профессор
Валиев Шариф Нарзуллоевич	Доктор геолого-минералогических наук, и.о. профессора
Файзуллоев Эркин Фатхуллоевич	Кандидат химических наук, декан факультета химии ТНУ
Расулиён Каххор	Доктор исторических наук, профессор
Кучаров Аламхон	Доктор филологических наук, профессор
Дустов Хамрохон	Кандидат филологических наук, доцент
Муродов Мурод	Доктор филологических наук, профессор
Нагзибекова Мехриниссо Бозоровна	Доктор филологических наук, профессор
Абдусатторов Абдушукур	Доктор филологических наук, профессор
Одинаев Фуркат Фарходович	Кандидат экономических наук, доцент
Шарофзода Рустам Шароф	Доктор юридических наук, профессор
Сафарзода Бахтовар Амирали	Доктор юридических наук, профессор
Раджабов Имомиддин Ширинович	Кандидат политических наук, доцент кафедры политологии
Сафарализода Хучамурод Куддус	Кандидат политических наук, доцент кафедры политологии
Нуриддин Парвин Раймалихон	Кандидат политических наук, доцент
Ходжиматова Гулчехра Масаидовна	Доктор педагогических наук, доцент
Устоев Мирзо Бободжонович	Доктор биологических наук, профессор

Адрес Издательского центра:
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.
Тел.: (+992 37) 227-74-41
© ТНУ, 2026

TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
SCIENTIFIC JOURNAL “YOUNG RESEARCHER”
Founder of journal:
TAJIK NATIONAL UNIVERSITY

CHIEF EDITOR:

Nasriddinzoda Emomali Sayfiddin | *Doctor of Law, Corresponding Member of NAST, Rector of the Tajik National University (Dushanbe, Tajikistan)*

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Safarmamadzoda Safarmamad Muboraksho | *Doctor of Chemical Sciences, Professor, Vice-Rector for Science of the Tajik National University*

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Ismonov Karomatullo Badridinovich | *Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, Director of the Publishing Center of the Tajik National University*

EDITORIAL BOARD:

Shermatov Nurmahmad	<i>Doctor of Technical Sciences, Professor</i>
Solihov Davlat Quvatovich	<i>Doctor of Physical and Mathematical Sciences</i>
Sattorov Abdumannon	<i>Doctor of Physical and Mathematical Sciences</i>
Fayzulloev Erkin Fathulloevich	<i>Candidate of Chemical Sciences, Dean of the Chemical Faculty</i>
Valiev Sharif Fayzulloevich	<i>Doctor of Geological and Mineralogical Sciences, Professor</i>
Rasuliyon Qahhor	<i>Doctor of Historical Sciences, Professor</i>
Kucharov Alamkhon	<i>Doctor of Philology, Professor of the Department of Theory and New Persian-Tajik Literature of the Tajik National University</i>
Dustov Hamrokhon Dzhumaevich	<i>Candidate of Philological Sciences,</i>
Murodov Murod	<i>Doctor of Philology, Professor of the Department of Printing of the Tajik National University</i>
Nagzibekova Mekhriniso Bozorovna	<i>Doctor of Philology, Professor of the Department of General Linguistics and Comparative Typology of the Tajik National University</i>
Nizomova Tuhfamo Davlatovna	<i>Doctor of Economics, Professor</i>
Odinaev Furqar Farhodovich	<i>Candidate of Economics, Associate Professor</i>
Safaralizoda Khudzhamurod Kuddusi	<i>Candidate of Politics, Associate Professor of the Department of the Political Science</i>
Sharofzoda Rustam Sharof	<i>Doctor of Law, Professor</i>
Safarzoda Bakhtovar Amirali	<i>Doctor of Law, Professor</i>
Rajabov Imomiddin Shirinovich	<i>Candidate of Politics, Associate Professor of the Department of the Political Science</i>
Nuriddin Parvin Raymalikhon	<i>Candidate of Politics, Associate Professor</i>
Hojimatova Gulchehra Masaidovna	<i>Doctor of Pedagogical Sciences, Professor</i>
Ustoev Mirzo Bobojonovich	<i>Doctor of Biological Sciences, Professor</i>

Address of the Publishing center:
734025, Republic of Tajikistan,
Rudaki Avenue, 17. Dushanbe.
Phone: (+992 37) 227-74-41

ТАЪРИХ – ИСТОРИЯ

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

Боймадов К.

Таджикский национальный университет

Золотая Орда (Улус Джучи) являлась одним из крупнейших и наиболее влиятельных государств средневековой Евразии. Её история тесно связана с процессом формирования Монгольской империи, трансформацией кочевой государственности и взаимодействием степного мира с оседлыми цивилизациями Восточной Европы и исламского Востока.

В начале XIII века в Центральной Азии на территории от Байкала и верховьев Енисея и Иртыша на севере до южных районов пустыни Гоби и Великой Китайской стены образовалось Монгольское государство. По имени одного из племен, кочевавшего вблизи озера Буйр-Нур в Монголии, эти народы называли также татарами. Впоследствии все кочевые народы, с которыми Русь вела борьбу, стали называть монголо-татарами.

В 1206 году на курултае, состоявшемся на реке Онон, Темучин был провозглашён Чингисханом, что означает «великий хан», «посланный богом» (1206–1227). До его возвышения у монгольских племён не существовало единого правителя: каждое племя, а иногда и союзы двух племён, жили обособленно, не имея политического единства. Между ними постоянно происходили междоусобные войны и сохранялась вражда. Победив своих соперников и объединив племена, Чингисхан установил централизованное управление, опираясь на своих родственников и представителей местной знати. При нём было создано хорошо организованное монгольское войско, которое, несмотря на строгую дисциплину, сохраняло родоплеменные связи [1, с. 39].

Арабский историк Ибн Баттута писал, что Чингисхан происходил из среды простого народа и, по его словам, был кузнецом в земле Хата. Он отличался щедростью, физической силой и крепким телосложением. Вокруг него постепенно собирались люди, которых он обеспечивал пропитанием, и со временем эта группа избрала его своим предводителем. Укрепив свою власть, Чингисхан подчинил себе родные земли, после чего его могущество значительно возросло. Его политическое и военное влияние расширялось: сначала он одержал победу над правителем Хата, затем над царём Китая. Численность его войск постоянно увеличивалась, что позволило ему покорить Хотан, Кашгар и Алмалык [2, с. 78].

Как и другие народы, проходя стадию становления государства, монголы отличались силой и монолитностью. Отсюда заинтересованность в расширении пастбищ и в организации грабительских походов на соседние земледельческие народы, которые находились значительно более высоком уровне развития, хотя и переживали период раздробленности. Это значительно облегчало осуществление завоевательных планов монголо-татар. Монголы свои походы начали с завоевания земель соседей - бурят, якутов, уйгуров, енисейских киргизов (к 1211 г.). Затем они вторглись в Китай и в 1215 г. взяли Пекин. Спустя три года была завоевана Корея. Разгромив Китай (окончательно завоеван в 1279 г.), монголы значительно усилили свой военный потенциал. На вооружение были взяты огнемётные, стенобитные, камнемётные орудия, средства передвижения.

Следует отметить, что летом 1219 года почти 200-тысячное монгольское войско во главе с Чингисханом начало завоевание Средней Азии. Правитель государства Хорезмшахов - шах Мухаммед Хорезмшах (1200–1220) - отказался принять генеральное сражение, рассредоточив свои силы по укреплённым городам. Несмотря на упорное сопротивление местного населения, монгольские войска захватили штурмом Отрар, Ходжент, Мерв, Бухару, Ургенч и ряд других городов. Сам Мухаммед Хорезмшах бежал в Иран, где вскоре скончался.

После взятия Бухары, Самарканда, Ходжента, Хорезма, Хорасана, Балха, Мерва и Нишапура, цветущие земледельческие районы Средней Азии превратились в пастбища. Были разрушены создававшиеся веками ирригационные системы. В результате завоевания монголами Средней Азии её территорию начали заселять кочевые племена. Оседлое земледелие вытеснялось экстенсивным кочевым скотоводством, что затормозило дальнейшее развитие Средней Азии.

Завоевание Чингизидов в XIII веке привели к образованию на обширных пространствах Евразии огромной империи, которая к концу столетия распалась на ряд самостоятельных и полусамостоятельных ханств.

Улус Джучи (в русских источниках XIII–XV веков - Орда, а с XVI века - Золотая Орда) был образован, когда старшему сыну Чингисхана выделили кочевой удел. После похода монголо-татарских войск на государство Хорезмшахов в 1219–1221 годах и его последующего завоевания владения Джучи расширились за счёт присоединённых территорий [3, с. 42]. В частности, старшему сыну Чингисхана достался город Ургенч (Хорезм) и степные земли вдоль реки Иртыш, где также располагалась его ставка.

Монгольская империя Чингисхана отличалась высокой степенью военной организации и административной дисциплины. Войско делилось на десятки, сотни, тысячи и тумены, что позволило эффективно управлять огромными территориями и быстро передвигать войска. Кроме военной мощи, Чингисхан активно использовал систему переселений, собирая ремесленников, купцов и специалистов из покорённых земель для развития экономики империи. Он также установил единые законы - «Ясу», которые регулировали как военную, так и гражданскую жизнь.

Благодаря этим мерам Чингисхан смог создать одну из крупнейших в истории империй, объединившую кочевые и оседлые народы Евразии. Его завоевания заложили основу для дальнейшего распространения монгольского влияния в XIII–XIV веках, в том числе через Золотую Орду на территории Руси, Восточной Европы и Центральной Азии.

Государство, созданное Батыем, в источниках упоминалось по-разному. Иногда его называли Улус Джучи, иногда - Дешт-и-Кипчак (государство половцев, Половецкая степь), однако чаще всего конкретного наименования не использовали. Русские летописцы, например, обозначали владения Батые и его преемников просто как «Татары», либо называли их по имени правителя «в Татары», «к Батью», «к Сартаку», «к Берке» и т. п. На Востоке государство иногда именовали «домом Батые» или «домом Берке». С конца XIII века в летописях появляется новое название - «Орда». В более поздней исторической традиции за государством, основанным Батыем, прочно закрепилось название «Золотая Орда» [4, с. 143].

Завоевания Батые и его преемников не ограничивались лишь завоеванием территорий. На новых землях они устанавливали эффективную систему управления и собирали дань с местного населения. Центральную роль в управлении играли местные правители, которые признавали верховную власть улуса Джучи, но при этом сохраняли часть автономии. Такая система позволяла удерживать огромные территории, не перегружая центральное руководство и сохраняя порядок среди разнородных народов.

Особое значение имела военная организация. Войско Золотой Орды, подобно армии Чингисхана, делилось на десятки, сотни и тысячи, что обеспечивало высокую мобильность и дисциплину. Монгольские полководцы использовали сложные тактические приёмы, хорошо знали стратегию и умело применяли разведку. Это делало их непобедимыми на протяжении десятилетий, позволяя расширять влияние на территории Руси, Восточной Европы, Кавказа и Средней Азии.

Экономика государства строилась на контроле торговых путей, сборе дани и эксплуатации природных ресурсов завоёванных земель. Торговые связи с Востоком и Западом способствовали росту городов и развитию ремесел. Ургенч, Сарай, Булгар и другие города стали центрами административной, торговой и культурной жизни Золотой

Орды.

Внутренняя политика государства была направлена на сохранение стабильности и укрепление власти ханов. Для этого использовались законы Ясу Чингисхана, которые регулировали как военные, так и гражданские отношения. Значительное внимание уделялось дипломатии: Золотая Орда поддерживала контакты с другими государствами, заключала союзы, а при необходимости применяла военную силу для защиты своих интересов.

Исходное значение слова «орда» - «юрта», а точнее «ханская, парадная юрта». Со временем это значение расширилось и стало обозначать «ставку» или «резиденцию хана, правителя». Золотой цвет ханской орды был символом верховной власти и прерогативой императора, верховного правителя монголов. Такая традиция возникла ещё во времена кочевых империй, предшествовавших Монгольской империи.

Золотая Орда представляла собой государство, состоявшее из полу самостоятельных улусов, объединённых под властью хана. Управление ими осуществляли братья Батыя и представители местной аристократии. По своему масштабу Золотая Орда была одним из крупнейших государств своего времени: в начале XIV века она могла выставить войско численностью до 300 тысяч человек. Расцвет государства приходится на правление хана Узбека (1312-1342). В 1312 году ислам был провозглашён государственной религией Золотой Орды.

Однако, как и многие средневековые государства, Орда переживала периоды раздробленности. Уже в XIV веке отделились среднеазиатские владения Золотой Орды, а в XV веке на её территории возникли отдельные ханства: Казанское (1438), Крымское (1443), Астраханское (середина XV века) и Сибирское (конец XV века) [1, с. 43].

После смерти Джучи-хана в феврале 1227 года во главе улуса стал его второй сын – Бату (в русских источниках хан Батый). При нём территория улуса значительно выросла. За две военные кампании (1229-1230 годы и 1235-1242 годы) были присоединены степные территории Башкирии, Дешт-и-Кипчака (половецкой степи), завоеваны Волжская Булгария, Русь, признало свою вассальную зависимость от татар Закавказье.

В начальный период экспансии монголов на Ближнем Востоке, о чем следует вспомнить, не было четкого разделения сфер влияния великого хана и хана кипчаков на Ближнем Востоке. Бату, как мы уже видели, вмешивался в ближневосточные дела во многих случаях. Все изменилось с решением курултая в 1253 года организовать новую монгольскую экспедицию на Ближний Восток под командованием брата Мункэ Хулагу. По условиям монгольской межкняжеской политики это означало передачу управления ближневосточными делами от потомков Джучи потомкам Тулуя [5, с. 133-134].

Поначалу Джучиды приняли это решение и согласились сотрудничать с Хулагу, направив свои воинские подразделения для его поддержки. Но семена возможных разногласий были уже посеяны. Много зависело от самих личностей ханов кипчаков и их особых политических интересов. Как Сартак, так и Улагчи проявляли не только лояльность великому хану Мункэ, но и большую заинтересованность в эксплуатации их русских доминионов, нежели в ближневосточных делах. Когда Берке взойшел на трон кипчаков, он дал клятву верности Мункэ, по условиям которой должен был поддерживать продвижение Хулагу на Ближний Восток. Контингент войск, посланный предшественником Берке Улагчи, принял участие в завоевании Багдада в феврале 1258 г.

Огромное влияние на развитие средневековых цивилизаций Востока оказали монголы. Нашествие монгольских племен и образование необозримой Монгольской империи стали важным рубежом в истории средневекового Востока в целом. Именно поэтому необходимо внимательно изучить обстоятельства возникновения Монгольской орды, прошедшей путь от сообщества «военной демократии» до специфичной восточной деспотии.

Важно помнить, что в кочевом сообществе подчинение людей было заметно важнее обладания землей, поэтому интересен процесс собирания «людей» (улусов), который

возглавил Чингисхан. Необходимо выделить и проанализировать роль Чингисхана в объективном процессе складывания монгольской государственности. По его инициативе была создана Великая Яса — писанные законы, первый сборник административно-уголовного права.

Монгольское слово яса (ясак, джасак) означает «поведение» или «декрет». До недавнего времени было обычным говорить о Великом Ясе как о собрании общепринятых монгольских правовых установлений. Это происходило, частично, потому что статьи Ясы, относящиеся к уголовному законодательству и наказанию, привлекали большее внимание историков, нежели любая другая часть кодекса. Не существует сохранившейся полной копии Великой Ясы, хотя восточные авторы XIII-XV веков свидетельствуют, что такие списки существовали [6, с. 25].

Политическая система Золотой Орды строилась на принципах, унаследованных от Монгольской империи. Основой её власти была строгая иерархия, в которой главную роль играли потомки Чингисхана и влиятельные родовые кланы. Территория государства Батыя правого крыла Улуса Джучи, ставшего позднее Золотой Ордой простиралась от Дуная на западе до междуречья Амударьи и Сырдарьи на востоке, а на севере включала Волжскую Булгарию и земли башкир, на юге доходила до Крыма и «Железных ворот» (Дербента).

Большая часть этих земель была завоёвана самим Батыем во время Западного похода, что и позволяет с полным правом считать его основателем государства. Величина Золотой Орды поражала современников: таких огромных государств средневековая Европа ещё не знала. Арабские путешественники XIV века утверждали, что протяжённость владений кипчаков (Золотой Орды) составляла в длину восемь, а в ширину шесть месяцев пути [7, с. 340].

Хан был высшим правителем Золотой Орды и обладал почти абсолютной властью. Только потомки Чингисхана имели право претендовать на этот титул, что подчёркивало преемственность власти. Хан принимал ключевые решения по вопросам военной стратегии, дипломатии и внутреннего управления. Вместе с тем его власть не была полностью неограниченной: значительная часть полномочий распределялась среди высокопоставленных чиновников и представителей родовой аристократии, что делало управление государством более гибким и эффективным.

Вторым по значимости лицом в государстве был беклярибек, который отвечал за военные дела и командовал армией. Под его руководством находились карачибекы — главы влиятельных тюрко-монгольских кланов. Такая организация позволяла поддерживать баланс сил между центральной властью и региональными элитами.

Везир возглавлял диван орган управления, занимавшийся гражданскими вопросами: сбором налогов, управлением финансами, развитием торговли и городского строительства. Эта структура обеспечивала стабильное функционирование государства и поддерживала его экономическую систему.

Территория Золотой Орды была разделена на два крупных региона: Ак-Орда (западное крыло), управляемое династией Орду-Ежена, и Кок-Орда (восточное крыло), находившееся под властью династии Шибана.

Граница между ними проходила по реке Яик (современная Урал). Хотя формально оба крыла подчинялись центральной власти хана, на практике они действовали как полуавтономные образования, особенно в первые десятилетия существования Золотой Орды [8, с. 273].

Система управления Золотой Орды отражала многонациональный характер государства. В её состав входили монголы, тюрки, славяне и другие народы, что требовало гибкого подхода к управлению и уважения к местным традициям и обычаям. В первые десятилетия существования Орды религиозная политика оставалась терпимой. При Узбекхане (1313–1340) ислам был провозглашён государственной религией, что укрепило связи с мусульманскими странами и способствовало консолидации власти. Вместе с тем,

представители других вероисповеданий, таких как христианство и шаманизм, продолжали существовать и практиковаться в пределах государства.

Таким образом, Чингисхан и его потомки создали одну из крупнейших и влиятельнейших империй средневековой Евразии. Объединив разрозненные монгольские племена и установив строгую военную и административную дисциплину, Чингисхан заложил основы государства, которое впоследствии развилось в улус Джучи. Батю удалось расширить эти владения и превратить их в самостоятельное могущественное образование Золотую Орду.

Золотая Орда стала многонациональным и многоэтническим государством с развитой системой управления, основанной на иерархии, родовых связях и делении полномочий между ханом, беклярибеком, везиром и местной знатью. Принятие ислама в качестве государственной религии способствовало укреплению власти и интеграции различных народов. Несмотря на последующую фрагментацию и образование отдельных ханств, наследие Чингисхана и Батю оказало глубокое влияние на историю Восточной Европы, Центральной Азии и Поволжья, а Золотая Орда стала значимым фактором политической и культурной жизни региона на протяжении нескольких столетий.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Арсланова А. Улус Джучи (Золотая Орда). XII - середина XV в. - С. 534-547.
- 2 Ата-Малик Джувейни. (пер. Е. Е. Харитоновой) -«История завоевателя мира». // Москва: Магистр-пресс., 2004. - 340 с.
- 3 Варваровский Ю.Е. Улус Джучи в 60–70-е годы XIV века / пер. И.М. Миргалеев. - Казань: Центр исследований золотоордынской цивилизации, 2008. - 128 с.
- 4 Вернадский Г.В. Монолы и Русь. Серия «История России» книга 3 М. – 1953. -С.133-134
- 5 Дьячков С.В. История средневекового востока. Харьковской государственный университет имени В.Н. Каразина. Харьков ООО «НТМТ» 2008. - С. 25
- 6 Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии. (пер. Ибрагимов Н.) М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука». 1988.-С.78
- 7 Карпов А. «Батый». Москва – 2011 г., «Молодая гвардия». -С. 143.
- 8 Миргалеев И. Джучи - первый правитель улуса; Становление Улуса Джучи // Золотая Орда в мировой истории: Коллективная монография. - Казань, 2016. -С. 72-77.
- 9 Орлов А.С., Георгиев В.А., Георгиева Н.Г., Сивохина Т.А. История России, Издание второе, переработанное и дополненное, Москва, Издательство Проспект, 2004. - С.39.
- 10 Почекаев Р.Ю. Батый: Хан, который не был ханом. - М.-СПб.: АСТ, Евразия, 2007. - 350 с.
- 11 Селезнев Ю. Русские князья при дворе ханов Золотой Орды. М. – 2017. Издательство «Ломоносовъ». стр. - 42
- 12 Шпулер Б. Золотая Орда. Монголы в России. 1223 – 1502 / Бертольд Шпулер; [перевод с немецкого М.С. Гатина]. - Казань: Институт истории имени Ш.Марджани, 2016. С. 273

ТАЪРИХИ ТАШАККУЛ ВА РУШДИ УРДАИ ТИЛЛОЙ

Мавзуи ташаккул ва рушди давлати Урдаи Тиллоӣ яке аз мавзуҳои асосии омӯзиши таърихи асримиёнагии Аврусиё мебошад. Давлати Урдаи Тиллоӣ, ки дар асоси улуси Ҷучи ҳамчун қаноти рости империя Муғул ба вучуд омадааст, яке аз бузургтарин ва пурқудратмандтарин давлатҳои асрҳои XIII–XV ба шумор меравад. Ташаккули он бо истилои Чингизхон ва Батия, муттаҳид кардани қabilaҳои парокандаи муғули кӯчманчӣ ва таъсиси системаи самараноки идоракунии зич алоқаманд буд. Тараққиёти давлати Урдаи Тиллоӣ на танҳо сохторҳои низомӣ ва қаламрави васеъ, балки таъсиси сохторҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоиро низ дар бар мегирифт, ки қодир барои идора кардани як империяи сермиллат буд. Сиёсати динӣ, тақсмоти маъмурии қаламрав, ташкили артиш ва муносибатҳо бо халқҳои забтшуда аҳамияти махсус доштанд. Омӯзиши ин ҷанбаҳо имкон медиҳанд, ки нақши Урдаи Тиллоиро дар таърихи Аврупои Шарқӣ, Осиёи Марказӣ ва соҳилҳои дарёи Волга, инчунин таъсири он ба ташаккули харитаи сиёсӣ ва фарҳангии минтақа дар тули якҷанд аср бехтар дарк кунем.

КАЛИДВОЖАҲО: Урдаи Тиллоӣ, Ясаи Бузург, Чингизхон, хон, улус, сохти давлатӣ, басқоқ, ярлик, муғулҳо-татарҳо, нойонҳо, Курултай.

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

Тема образования и развития Золотой Орды является одной из ключевых в изучении истории средневековой Евразии. Золотая Орда, возникшая на основе улуса Джучи правого крыла Монгольской

империи, стала одним из крупнейших и могущественных государств XIII–XV веков. Её формирование было тесно связано с завоеваниями Чингисхана и Батыя, объединением разрозненных кочевых племён и установлением эффективной системы управления. Развитие Золотой Орды охватывает не только военные походы и территориальное расширение, но и создание политической, экономической и социальной структуры, способной управлять многонациональным государством. Особое значение имела религиозная политика, административное деление территории, организация армии и взаимоотношения с покорёнными народами. Изучение этих аспектов позволяет лучше понять роль Золотой Орды в истории Восточной Европы, Центральной Азии и Поволжья, а также её влияние на формирование политической и культурной карты региона на протяжении нескольких столетий.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Золотая Орда, Великая Яса, Чингисхан, хан, улус, государственный строй, баскак, ярлык, монголо-татар, нойоны, курултай.

THE HISTORY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE GOLDEN HORDE

The theme of education and development of the Golden Horde is one of the key theme in the study of the history of medieval Eurasia. The Golden Horde, which arose on the basis of the Jochi ulus of the right wing of the Mongol Empire, became one of the largest and most powerful states of the 13th–15th centuries. Its formation was closely linked to the conquests of Genghis Khan and Batu, the unification of disparate nomadic tribes and the establishment of an effective management system. The development of the Golden Horde encompasses not only military campaigns and territorial expansion, but also the creation of a political, economic and social structure capable of governing a multinational state. Religious policy, the administrative division of the territory, the organization of the army and relations with the conquered peoples were of particular importance. Studying these aspects allows us to better understand the role of the Golden Horde in the history of Eastern Europe, Central Asia and the Volga region, as well as its influence on the formation of the political and cultural map of the region over several centuries.

KEYWORDS: Golden Horde, Great Yasa, Genghis Khan, khan, ulus, state system, baskak, label, mongol-tatars, noyons, Kurultai.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Боймадов Қобилҷон* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистрант. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Боймадов Кобилджон* – Таджикский национальный университет, магистрант. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17.

Information about the author: *Boymadov Qobiljon* – Tajik National University, master's student. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17.

ФАЛСАФА, ПСИХОЛОГИЯ ВА ПЕДАГОГИКА – ФИЛОСОФИЯ, ПСИХОЛОГИЯ И ПЕДАГОГИКА

ЧОЙГОҲИ АҚЛ ВА ИЛМ ДАР ТАЪЛИМОТИ АХЛОҚИИ НОСИРИ ХУСРАВ

Чамолiddинзода Х.Ч.

Институти фалсафа ва сиёсатшиносии ба номи А.Баҳоваддинови АМИТ

Дар замони муосир тағйироту дигаргуниҳо бо суръате ба миён омада истодаанд, ки баъзе аз онҳоро дунболоғирӣ намудан мушқил аст. Ин ҷаҳони партазодду тағйирёбандаро дар бештар маврид олами ҷаҳонишавӣ ном мегиранд, ки фарогири тамоми саҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ мебошад. Дар баробари ҳамаи ин дигаргуниҳо, соҳаи фарҳангию ахлоқӣ чойгоҳи намоёнро касб мекунад, чун дар замони ҷаҳонишавии бошиддат сатҳи ахлоқии ҷомеаҳо барои мавқеъгирии миллату давлатҳо дар саҳнаи байналмилал хеле муҳим мебошад. Дар марҳалаи ҷаҳонишавӣ паҳншавии фарҳангҳои мухталиф, яъне фарҳангҳои бегона ба марзҳои давлатҳои миллӣ сабаб мешаванд, ки фарҳангҳои миллӣ паҳш ва ҳатто бартараф карда шаванд. Аз ин рӯ, ҳифзи фарҳангу арзишҳои миллӣ баҳри пешрафти сатҳи ахлоқӣ дар ҷомеаҳои миллӣ ҳаётан муҳим мебошад [2]. Яке аз роҳҳои устувор дар таҳкими сатҳи ахлоқии ҷомеаҳо ин таъҷ ба фарҳангу ахлоқи гузаштаи ватанӣ мебошад, ки ахлоқ ва умуман фарҳанги баланди тарбиявӣ дар ҷаҳони шарқӣ ҳамеша мақоми назаррасро ишғол мекард. Аз ин хотир, омӯзиш ва ҳифзи арзишҳои ахлоқии бузургони миллат дар тарбияи наслҳои имрӯза барои давлатҳои муосир дар сиёсати давлатӣ дар радифҳои аввал қарор дорад.

Дунёи мутамаддин имрӯз дунёи намунаҳои ахлоқ аст. Пас агар пешрафтаҳои илмӣ ҳамроҳ бо тарбияти ахлоқӣ ва маънавии инсонҳо набошад давлату миллатҳоро ҷӣ сарнавишти талхе дар интизор хоҳад буд. Аз ин рӯ, зарур аст, то таваҷҷуҳи ҳешро, пеш аз ҳама, маҳтуф бар масъалаи ахлоқӣ намоем ва ба ин силсилаи бузургони таърихи форсу тоҷик Ҳаким Носири Хусрав дохил мешавад. Носири Хусрав аз зумраи ҳукамоест, ки таваҷҷуҳи мардуми равшанфикрро ба мавзуи ахлоқ ҷалб мекунад. Назарияи ахлоқии мутафаккир сар то по тараннуми одоби накӯст, ки он башариятро ба ваҳдат ва якдигарфаҳмӣ даъват мекунад.

Қайд кардан ба маврид аст, ки Носири Хусрав дар дарбори Салҷуқиён як муддат хизмат намуд ва баъдар ба сафари ҳафтсола баромад. Натиҷаи сафарҳои худро дар си асарҳои мухталиф ҷамъбаст мекунад, аммо на ҳамаи асарҳои ӯ то замони мо омада расидаанд. Асарҳои расидаи то замони мо аз сатҳи баланди ақлонии ин мутафаккир шаҳодат медиҳанд. Асарҳои асосии ӯро метавон чунин тақсимбандӣ намуд:

1. Асарҳои фалсафӣ ва динӣ: «Зод-ул-мусофирин», «Хон-ул-ихвон», «Ҷамоат-ул-хикматайн», «Кушоиш ва раҳоиш», «Ваҷҳи дин».

2. Асарҳои дигар: «Девон», «Сафарнома», «Рӯшноинома», «Саодатнома» ва ғайра [3, с.66-67].

Дар мавриди ахлоқ ақидае роиҷ аст, ки ҳар як дин се таълимотро, ки бо ахлоқ марбутанд, пазируфта маҳфуз медорад, ки онҳо иборатанд аз ҳастии Худо, озодии ирода ва абадияти нафс. Ҳадаф аз озодии ирода меъёрҳои ахлоқие мебошанд ва инсон муваззаф аст, ки байни хайру шарр ва рафтори неку бад тамйиз намояд, зеро ахлоқ вижагии иносн аст.

Чун Ҳаким Носири Хусрав яке аз пешвоёни мазҳаби исмоилӣ буд, аз ин лиҳоз таълимоти ахлоқӣ ва фалсафииаш, бавижа маншаъ аз ислом гирифтааст. Таълимоти ахлоқии ислом аз сарчашмаи ваҳй ва илҳоми илоҳӣ моя мегирад. Қуръони карим ва ривояти пайғамбар ва имомони маъсуми оқанда аз усул ва дастуроти ахлоқӣ аст, усул ва дастурот метавонад бар бунёди онҳо саодатбахштарин низоми ахлоқиро пайафканад [1].

Дар ин маврид таҳлили таносуби ақл ва илм муҳим мебошад, ки дар таълимоти ин файласуф низ ба таври васеъ матраҳ гаштааст. Дарки онҳо барои маърифати таълимоти Носири Хусрав мусоидат мекунад, зеро муҳимтарин таълимоти ахлоқии файласуф, ки инсонро аз олами сутур ба олами фариштагӣ раҳнамоӣ мекунанд, дуруст фаҳмида мешавад.

Шинохт ва дарки ақл дар низоми фикрии Носири Хусрав бисёр душвору печида аст. Ба андешаи мо муҳимтарин нуктае, ки Носири Хусрав диққати хешро бар он ҷалб кардааст, дар он аст, ки тавассути ақл инсон метавонад хайру шарро аз ҳам фарқ намояд ва ин ақлро ӯ ақли ҷузвӣ номид, ки вижагии инсон аст. Ҳангомаи мутолиаи китобҳои муҳимтарини Носири Хусрав, аз қабилӣ «Зод-ул-мусофирин», «Хон-ул-ихвон» ва «Кушоиш ва раҳоиш» маълум шуд, ки фаҳмиши ақл дар ҷаҳонбинӣ ва шинохти Ҳаким маъноӣ яктарафаро дар худ надошта, балки метавонем аз рӯи ақидаи ӯ ақлро ба ду қисм ҷудо намоем. Якero Ақли Кулӣ ном кард ва дигарero ақли ҷузвӣ. Носири Хусрав ақли инсонро ҷузвӣ Ақли Кулл медонад. Ба фикри Ҳаким Носири Хусрав Қуръон аз таъид Ақли Кулл аст ба миёнҷии Нафси Кулл. Чун ақлу нафс аз амри Худо буд шудааст ва амри Худои Таъоло калима аст ва он калимаро чун иборат карданд. Ақли Кулл он аст, ки миёни ҳар мавҷуде аз мавҷудоти сиёсӣ ва ақлӣ ба ӯст ва истилооту ибороти мухталифе роҷеъ ба Ақли Кулл изҳор кардаанд. Аз он ҷумла Нур, қалам, зот, руҳ, нукта, мабдаъ, одами маънӣ, иллати аввал ва ғайра ба он шомил мешаванд. Пас мурод аз Ақли Кулл донишҷи Имоми замон мебошад, зеро ҳамеша аз як тан холӣ нест, зеро олам ҳамеша аз як тан холӣ нест. Ин Ақли Кулл уқули пайғамбарон ва имомонро дар назар доштааст. Зеро ақли инсон маҳдуд аст ва аз идораи халой очиз аст, зарраи нури ҳақоқиқи Ақли Кулл ба инсон дода шудааст, ки тавассути ақли донишпазир авҷ мегирад. Пас Ақли Кулл ба зоти хеш гавҳаре бувад аз баҳри он, ки гавҳари ақл нигароништан ва доништан аст. Ҳар чиз к-ӯ доништанда бошад, аз ҳадди қувват ба ҳадаф феъл берун ояд.

Макун дар сунъи маснуъот раҳ гум,
Ки аз ҷав-ҷав, гандум зи гандум.
Худованди ҷаҳон, донои нодир,
Макун з-инсон аз ин раҳ, ки ин саноеъ.
Шуд аз таъсири ҷаромӣ табоеъ,
Зи аввал Ақли Куллро кард пайдо.
Варо арши илоҳӣ гуфт доно [4, с.67].

Доир ба ақл, инчунин, ақоиди мухталифе аз тарафи файласуфон ва аҳли адён гуфта шудааст. Барои мисол Абуалӣ ибни Сино роҳи Арасту ба қабули ин амр, ки мафҳуми кулӣ аз суварӣ ҷузвӣ нишот мегиранд, ақлро ба умури ҷузвӣ пайванд месозад ва муҳимтар аз ин иҷоза меод, ки ақл ба сурати уқули ҷузвӣ иртисом ва таъсир пазирад. Ҳаким Носири Хусрав ақлро иллати ҳамаи иллатҳо ном ниҳод. Сино бошад, ақлро маълули нахуст ном ниҳод ва ба фикри ӯ, ақл аз ҷиҳати зоти худ маъмул аст ва аз ҷиҳати мабдаи нахусти худ вучуд дорад.

Пас вақте ки Ҳаким Носири Хусрав мафҳуми ақлро дар фалсафаи ахлоқии хеш истифода мекард, ҳамеша ақлро ба ду маънӣ ба қор мебард. Яке маъноӣ руҳӣ дошт, дигаре маъноӣ моддӣ. Ва дигар файласуфон низ чун Афлотун, Сино, Форобӣ, Кирмонӣ ва Носири Хусрав дар боло будани маънӣ истифода менамуданд. Зеро ақли инсон дар шинохти муҳимтарин масоили руҳӣ азиз аст. Аз ин рӯ, ҳар яке аз ин файласуфони саъю кӯшиш намуданд, ки мафҳуми ақлро бо истилооти файласуфонаи худ истифода намоянд. Афлотун ақлро олами эйдосҳо ё мусул ном ниҳод, Арасту онро ҳаракатдиҳандаи аввал, Сичистонӣ ақлро шайати ашъ ва камоли онҳо номидааст. Абӯали ибни Сино онро ақли фаъол номид. Пас ба қавли эшон ақл чизе аст мутафовут аз тафаккури инсон. Аммо бояд донист, ки Ҳаким Носири Хусрав ба ҷуз аз Ақли Кулл ақли ҷузвиро низ беҳтарин вижаи инсонӣ ҳисобида, доир ба он гуфтааст.

Набинӣ бори аввал дарахти ин ҷаҳон бор,
Магар хумёр мард, ай марди хушёр.
Дарахти ин ҷаҳонро сӯи доно,
Хирадманд аст бору бехирад хор [4, с.45].

Албатта дар зиндагии моддии инсон ақл ҷойгоҳи муҳимме дорад. Зеро фарде, ки ақли солим дошта бошад, ба мисли дарахти бебаҳост, ки чун мардум аз мевааш самарае ба даст намегирад, қалбашон нисбати он дарахт зуд хунук мешавад. Масъалаи ин гуфтор дар он аст, ки марди бехирад низ ба мисли дарахти бебор аст. Ҳақим баъзан дар таълимоти хеш калимаи ақро истифода мекунад ва баъзан калимаи хирадро. Аз ин рӯ, имрӯз байни ҳақимон дар ин масъала баҳси илмӣ рафта истодааст. Маълум аст, ки ақл калимаи арабист ва хирад муродифи калимаи форсӣ аст. Аммо новобаста аз ин ақл таърифи мушаххасеро ифода мекунад, ки иборат аст аз далелу истидлол ва чуну чаро. Аммо хирад мафхумеро ифода мекунад, ки илму дониш низ вижагии он бошад. Сичистонӣ низ доир ба ақлу илм мегӯяд: «Ақл он қонуне аст, ки бар ҳама чиз ҳоким аст ва ҳама чизро назм медиҳад. Боло ҷамоли ақли илм аст. Дар даруни офариниши он чизе аст, ки дорои назмро ҷаҳон месозад на ошуб ва дар ҳам рехтагӣ» [7, с.56]. Ҳақим Носири Хусрав доир ба фарқи байни ақлу илм посухе дод, ки илмро бояд касб кард ва нафаре, ки хориӣ таълиму омӯхтан нақашааст, қудрати илмро бояд касб кард ва нафаре, ки хориӣ таълиму омӯхтан нақашааст, қудрати илм наёфтааст. Аз ин рӯ, Ҳақим чунин ишора мекунад. Илм феъли ақл аст, ки мардум ба ақл андарёбад маар чизҳоро ҳақиқат андар ёфт» [6, с.89].

Таҳвили суханони Ҳақим Носири Хусрав аз он иборат буд, ки ақл нафси нотиқаро аз ҷиҳати илму дониш қабул намуд. Зеро Нафси Кулл дар як вақт буд. Нафси Кулл бар мисоли сурати ақл аст, ки аз ҳамдигар ҷудошавандаанд, бар мисоли зоҳиру ботин. Аз ин ҷост, ки Ақли Кулл ботин шинохта мешаванд ва Нафси Кулл зоҳири он. Нафси Куллро ба фаҳмишҳои мухталиф ташреҳ медиҳанд. Барои шинохти фалсафаи ахлоқии Носири Хусрав ва маълум гардонидани ин нуктаи ниҳонӣ, ки ҷи гуна ӯ зоҳири динро дар фалсафа гунҷонида ва румузи динро марҳалаи такомули фалсафа донистааст, бояд, пеш аз ҳама, ба ин мафҳум тавачҷуҳ кард, ки асоси фалсафа – ҷаҳонбинӣ аст ва файласуфи ҳақиқӣ он касест, ки доир ба пайдоиши оламу одам диққат намояд ва ҷӯяндаи ҳақиқат бошад ва ҳар дам ба худ суол кунад, ки куллу ҷузъи олам дар оғоз ҷи будааст ва сарнавишти ниҳонӣ ва махфии ҷаҳон ба кучо анҷом меёбад, аз ин ҷиҳат, файласуф бештар ба шинохти ашъи хориҷӣ тавачҷуҳи хешро зоҳир менамояд. Чун ба таълимоти фалсафаи ахлоқии Носири Хусрав бештар шинос шавем, аён мегардад, ки Ҳақим бештар ба панҷ усули таълими дониш диққати худро равона кардааст, ки аз шинохти ҳақиқати ашъ, робитаи ақлу илм, таносуби ақлу илм ва имон, китоб ва муаллим инсон ва ахлоқ иборатанд.

1. Усули аввалии омӯзиш дар назари Ҳақим ин андеша доир ба ҳақиқати оламу одам аст, то ки инсон тавонад, ки сурати умумии табиат дар назари худ созад, доир ба ҷиғунагӣ ва ҷароии он амиқ фикр намояд ва бикӯшад, ки дар ин масъала дониши саҳеҳ пайдо кунад.

2. Робитаи ақлу илм дувумин усули омӯзишӣ мебошад, ки инсонро аз ҷаҳлу нодонӣ раҳо дода, тавассути ақлу илм ҳақиқати ашъ ошкор гардида, имкон пайдо гардад, ки масъалаҳои мубрами фалсафӣ, илмӣ ва динӣ арзёбӣ гарданд.

3. Усули савуми омӯзиш – умумият бахшидани байни ақл ва имон мебошад. Бисёре аз руҳониён ва файласуфони пешин фалсафа ва динро аз ҳам ҷудо кардаанд. Асли масъала аз назари Носири Хусрав ин аст, ки онҳоро аз ҳам ҷудо надониста, балки равобиту ҳамоҳангии байни ин ду ро мӯҷуст, то ки ҳам фалсафа ва ҳам дин ба ҳам оянд ва дар дунёи ботинии инсон сулҳ пойдор гардад.

4. Китоб баҳри омӯхтан ва ёд гирфтан ба мардум фароҳам оварда шудааст, ки то инсон аз суханони пайгамбарон ва ташреҳоти онҳо маълумоте бигиранд ва муаллиму

рахнамоён, пайгамбарон ва чонишинон мебошанд, ки то ба мо таъвил ва сироти торикиҳо ва нофаҳмиҳоро равшан менамоянд.

5. Инсон ва ахлоқ охирин усули таълими дониш дар фалсафаи ахлоқи Носири Хусрав мебошад. Ахлоқ вижаи инсон буда, ақлу илм, имон, китоб баҳри инсон падида омадаанд, ки тавассути ин усулҳо худро аз олами ҳайвонот тамйиз намоянд.

Аз панҷ усули зикршуда бо шинохти ақлу илм саруқор дорем, зеро ин ду ганҷинаи бебаҳо ҳам дар олами маънавӣ ва ҳам дар олами моддӣ инсонро бо роҳи рост равона карда, дар интиҳоби зиндагии оқилона кумак мерасонад. Носири Хусрав бар хилофи дигар файласуфон, бавижа ба илм тавачҷуҳи хос дошта, онро асл медонад, ашё бошад баҳри он офарида шуд, то мардум аз мушоҳидаи он илму маърифат биомӯзанд. Ба фикри Ҳаким, мадрасаро баҳри инсон офаридаанд, то худро аз ҷаҳлу нодонӣ раҳо намояд ва чун дар мадраса ба омӯзиш сар кунад, чароғи илмро дар ин ториқӣ биомӯзад, яъне ба мисли утоқи ториқе, ки қалби инсон дар он аз ториқӣ дар ҳарос аст ва ҳангоми рӯшноии зарраи нур дар қалби инсон умеди ҳувайдо мегардад. Аз ин ҷост, Носири Хусрав ба ҳулосае меояд, ки илму ақл беҳтарин василаанд, ки инсонро аз нофаҳмиҳо ва торикиҳо раҳо месозанд ва чунин ишора намудааст: «Илм андар гавҳари ақл аст, чун ҷисми инсон муҳтоҷи нафс аст, то ки зиндагӣ кунад» [5, с.123]. Носири Хусрав низ бар маншаи ин изҳорот, яъне дар ҷустуҷӯи илму маърифат буда, ҳадафи асосӣ ӯ пай бурдан ба шинохти маърифат буд. Китоби «Зодул-мусофирин» далели ин гуфтаҷост, ки аз аввалин нуктаи усули илмӣ ва ин ки маърифат аз кадом чиз оғоз мешавад ва ба кучо поён меравад ва кадом асл барои пайнамудани сафари илму маърифат ҳаст, дар ин китоб баён мекунад. Ҳаким ба маърифати самъӣ (шунавоӣ) бештар тавачҷуҳ дода мегӯяд, ки вучуди сома ва шунидани аз муаллим аз рӯи гӯш ҳам усули илм ва маърифат аст.

Чи дод яздон моро зи ҷумлагӣ ҳайвон.
Магар меравад, ки бад-он бар сутур солорем [4, с.76].

Ҳаким Носири Хусрав ошиқи илму фалсафа буд ва нисбат ба ҳақиқатҷӯӣ шавқи беҳад дошт ва чун хондани баъзе арзишҳои фалсафӣ ва илмӣ ўро қаноат намекарданд, ба сарзаминҳои мухталиф сафар намуда, то аз ҳар навъи фалсафа ва илм чизе биомӯзад, ки худ мегӯяд.

Пурсанд ҳаме рафта аз ин шаҳр бад-он шаҳр.
Ҷўянда ҳаме гашта аз ин шаҳр бад-он шаҳр [4, с.98].

Ҳаким Носири Хусрав байни ақл ва илм воситаи ҷудошаванда ва таносуби куллери нишон меод. Зеро ақлу илм аз баҳри он офарида шудаанд, то ки инсон ҳар ду роҳи насиб гардад, худро бишиносад, ки баҳри ҷӣ ба дунё омадааст, маърифат чист, ҷӣ бояд кард, чун бояд зист, асли ӯ аз кучо ва барои ҷӣ зиндагӣ кунад ва дар фарҷом боз ба кучо бояд биравад? Барои он ки ба ин саволҳо посухи саҳеҳро бидиҳем, бояд ки ҷўёи илму маърифат бошем. Танҳо ақлу илм қодиранд, ки моро аз олами илму маърифат воқиф созанд. Танҳо ақлу илм қодиранд, ки моро аз олами нодонӣ ба олами рӯшноӣ раҳсипор кунад. Пас саодату бадбахтӣ, талхиву ширинӣ, хайру шарр ва дигар фаҳмишҳоро дар ин ҷавҳари бебаҳо мушоҳида кардан мумкин ҳаст. Пас ақлу илм василае мебошанд, ки нафс метавонад аз тариқи онҳо ба асли хеш бирасад, яъне ба сўии камолоти беҳири худ ҳаракат намояд.

АДАБИЁТ

1. Абубакри М.Г. Фалсафаи ахлоқ: дар мисоли мутафаккирони асримиёнагии Шарқ / М.Г. Абубакр. – Душанбе: ДМТ, 2024. – 392 с.
2. Захруддинов, И.З. Государственная независимость и пути её укрепления в современных условиях глобализации: на примере Республики Таджикистан: дисс. ... канд. политических наук: 5.5.2. / Захруддинов Ильёсиддин Зиёваддинович. – Душанбе, 2023. – 179 с.

3. Назариев, Р.З. Некоторые аспекты морально-этических норм и принципов в воззрениях Насира Хусрава / Р.З. Назариев // Вестник МГУКИ. – 2009. – № 4 (30). – С. 66-71.
4. Хусрав, Н. Девони ашбор. Ч. 1 / Носири Хусрав. – Душанбе: Адиб, 2010. – 480 с.
5. Хусрав, Н. Зод-ул-мусофирин / Носири Хусрав. – Душанбе, 2010. – 511 с.
6. Хусрав, Н. Хон-ул-ихвон / Носири Хусрав. – Эрон, 1960. – 164 с.
7. Сичистонӣ, А. Кашф-ул-махҷуб / Абӯяқуб Сичистонӣ. – Техрон, 1979.

ЧОЙГОҲИ АҚЛ ВА ИЛМ ДАР ТАЪЛИМОТИ АХЛОҚИИ НОСИРИ ХУСРАВ

Дар мақола қайд карда мешавад, ки дар замони глобализатсияи бошиддати муосир эҳё ва ҳифзи арзишҳои ахлоқӣ муҳим мебошад. Аз ин хотир, рӯ овардан ба фарҳанги ғании гузашта, аз он ҷумла ба осори ахлоқии Носири Хусрав ва татбиқи амалии онҳо дар ҷомеаи муосир саривақтӣ мебошад. Барои Носири Хусрав ақл ва илм дар ташаккули шахсияти инсон мавқеи баландро ишғол мекунад. Маҳз инсон, ки ба илм рӯ меорад, соҳиби ақли пешбар буда, дар ташаккули шахсият мусоидат мекунад. Носири Хусрав ақл ва илмро мисли нуре тасаввур мекунад, ки ҷаҳони ботинӣ ва зоҳирии одамро равшанӣ мекунад.

КАЛИДВОЖАҲО: ахлоқ, дониш, илм, ақл, Носири Хусрав, Худо, Ақли Кулл, Зоти Кулл, маърифат, файласуфон.

МЕСТО РАЗУМА И НАУКИ В ПРАВСТВЕННОМ УЧЕНИИ НАСИРА ХУСРАВА

В статье отмечается, что в эпоху современной интенсивной глобализации важно возрождать и защищать моральные ценности. Поэтому настало время обратиться к богатой культуре прошлого, включая нравственные труды Насира Хусрава, и их практическому применению в современном обществе. Для Насира Хусрава разум и наука занимают важное место в формировании человеческой личности. Именно человек, обращающийся к науке, обладает выдающимся умом и вносит свой вклад в формирование личности. Насир Хусрав рассматривает разум и знание как свет, освещающий внутреннюю и внешнюю мир людей.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: мораль, знание, наука, разум, Насир Хусрав, Бог, Всеобщий Разум, Всеобщая Душа, познание, философы.

THE PLACE OF REASON AND SCIENCE IN THE MORAL TEACHINGS OF NASIR KHUSRAW

The article notes that in the era of modern intensive globalization, it is important to revive and protect moral values. Therefore, it is time to turn to the rich culture of the past, including the moral works of Nasir Khusraw, and their practical application in modern society. For Nasir Khusraw, reason and science occupy an important place in the formation of human personality. It is the person who turns to science who has an outstanding mind and makes his contribution to the formation of personality. Nasir Khusraw views reason and knowledge as a light that illuminates the inner and outer world of people.

KEYWORDS: morality, knowledge, science, reason, Nasir Khusraw, God, Universal Reason, Universal Soul, cognition, philosophers.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ҷамолиддинзода Хушдила Ҷамолиддин* – Институти фалсафа ва сиёсатшиносии ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, магистранти шӯбаи таърихи фалсафа.
Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33. Телефон: (+992) 009-09-37-28. E-mail: falsafa-tnu@mail.ru

Сведения об авторе: *Джамолиддинзода Хушдила Джамолиддин* – Институт философии и политологии им. А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана, магистрант отделения истории философии.
Адрес: Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33. Телфон: (+992) 009-09-37-28. E-mail: falsafa-tnu@mail.ru

Information about the author: *Jamoliddinzoda Khushdila Jamoliddin* – Institute of Philosophy and Political Science of the National Academy of Sciences of Tajikistan, Master's student of the Department of History of Philosophy.
Address: Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe, Rudaki Avenue, 33. Phone: (+992) 009-09-37-28. E-mail: falsafa-tnu@mail.ru.

САҲМИ АҲМАДИ ДОНИШ ДАР РУШДИ ИЛМУ МАОРИФИ ОСИЁИ МАРКАЗИ

Раҳматуллозода Д.С.

Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳоваддинови АМИТ

Ташвиқи илму маърифат, ҳимояи маориф масъалаи нав нест. Ин масъала аз давраҳои қадим боз мавзуи асосии эҷодиёти адибон ва баҳси мутафаккирон аст. Мутафаккирон, файласуфон ва адибони форсу тоҷик Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулқосим Фирдавӣ, Абуалӣ ибни Сино, Муҳаммад Ғазолӣ, Саъдии Шерозӣ, Носири Хусрав, Абдурахмони Ҷомӣ, Абурайҳони Берунӣ, Насируддини Тусӣ, Умари Хайём дар осорашон омӯхтани илмхоро тарғиб намуда, инкишофи маорифро пайваста талаб мекарданд.

Вале ба вучуд омадани ҷараёни маорифпарварӣ падидаи нави ҷамъиятӣ буда, пайдоиши он ба омилҳои айни ва зеҳнии асрҳои XVII-XVIII дар Аврупои Ғарбӣ алоқаманд аст. Дар ин давра муносибатҳои танги феодалӣ сади роҳи инкишофи муносибатҳои сармоядорӣ мешуданд. Дар ҷунин вазъият як гурӯҳ мутафаккирони Англия, Фаронса, Олмон ва дигар кишварҳои Аврупо, ба мисли Љ. Локк, Волтер, Ш. Монтескё, Г. Лесинг, И. Гёте, Ж.Ж. Руссо, Дидро ва дигарон баҳри инкишофи илму маориф, барҳам додани монеа ва иллатҳои ҷамъият, ба низом даровардани қонунгузорӣ ва ғайра баромада, ба пайдоиш ва инкишофи ҷараёни маорифпарварӣ асос гузоштаанд.

Ҷоҳҳои ҷараёни маорифпарвариро донишмандон ва муборизони роҳи озодии ИМА - Т.Пейн, Т.Ҷефферсон, А.Гамилтон боз ҳам инкишоф додаанд. Онҳо таълимоти маорифпарвариро барои бедории миллӣ ва худшиносии халқҳои Амрико, ба муқобили мустамликадорони англис, барои озодии миллӣ ва истиқлолияти ИМА истифода бурданд.

Дар Осии Марказӣ низ ба монанди дигар минтақаҳо, оғоз аз нимаи дууми асри XIX ва аввали асри XX мавзуи илму маориф рушд намуд. Яке аз маорифпарварони машъури ин давра Аҳмади Дониш ба шумор меравад, ки сардафтари ҷараёни нави маорифпарварӣ буда, дар таърихи илму фарҳанги тоҷику форс мақоми баландеро доро мебошад.

Дар ибтидои пайдоиши маорифпарварӣ решаҳои таърихии онро, пеш аз ҳама «аз рӯи зиддиятнок фаҳмидани ҳудашон ҳанӯз пайҳас накарда, дуруст фаҳмида натавониста буданд. Аҳмади Дониш дар нуктаи ибтидои маорифпарварии демократӣ меистод, бо вучуди он, ки дар ин давра фарқи ин ду ҷараён ҳанӯз он қадар ба андозаи кофӣ айён ва муайян нашуда буд» [16.С.27]. Аҳмади Дониш (1827-1897) дар шароити саҳттарини зулм ва тааҷдди амир ва таассуби динии ислом дар Бухоро зоида шуда ва дар он ҷо вафот кардааст.

Ба Россия ҳамроҳ шудани хоки Бухоро дар айёми зиндагонии Аҳмади Дониш ба амал омад. Аҳмади Дониш писари як нафар имом буда, дар мактабҳо ва мадрасаҳои Бухоро таълим гирифт. Муддате (дар солҳои 1860-1885) ба дарбори амир Музаффар вазифаи мунаҷҷимиро ба ҷо овард. Ӯ аксари асарҳои худро дар нимаи дууми асри XIX, замоне, ки аморати Бухоро ба сарзамини рус мустамлика гардида буд, навиштааст.

Бобои Аҳмади Дониш деҳқон буда, падари вай баъд аз тамом кардани мадраса дар яке аз масҷидҳои маҳаллаи Бухоро имоматӣ мекардааст. Бино ба гуфтаи С. Айни оилаи Аҳмади Дониш хеле фақир будааст.

С. Айни мегӯяд: «Ӯ (Аҳмади Дониш-З.Р.) бисёр хушхат ва лаввоҳи хунарманд буда, даромади ин пеша хароҷоти «валинеъматнома»-и ӯро мебардошт. Ӯ на танҳо лаввоҳ ва чадвалкаш буд, балки рассоми хунарманд ҳам буд, ки расмҳои бисёр зинда мекашид». [1. С. 34] Аҳмади Дониш бо маълумотхое, ки аз мадраса гирифта буд, қонеъ нашуда, боз чанд хунарҳои дигарро ёд гирифт. Ӯ шоир, мусиқанавоз, рассом, мунаҷҷим ва ҳаким буд. Аҳмади Дониш дар асарҳои худ дар бораи фалсафа, публицистика ва адабиёти бадеӣ ғояҳои нав ба майдон мегузорад. Асарҳои вай барои интеллигенсияи маорифпарвари Бухорои амирӣ то як дараҷа энциклопедия буданд. Рухониёни реаксионӣ Донишро «аҳли бидъат»

меномиданд. Чунон ки С.Айнӣ менависад: «Як қисми ин табақа Аҳмадро дар бадӣ шогирди шайтон шуморад, қисми дигараш ўро дар некӣ ба дараҷаи фаришта мебаровард». [1. С. 30] Аҳмади Дониш ба сифати узви ҳайати сафорати Бухоро се маротиба ба Петербург сафар кардааст. Ин сафарҳои Петербург барои ташаккул ёфтани ҷаҳонбинии Дониш аҳамияти махсусе доштаанд.

Аҳмади Дониш тақрибан дар 20-25 соли охири умраш маъмурии амир, мударрисӣ ва қозигиро рад намуда, дар Бухоро дар хонаи хусусии худ зиндагонӣ карда, маоши худро ба китобат таъмин мекард. Дўстон ва қадрдонҳояш дар хона танҳо будани вайро дониста, бисёр вақтҳо ба назди вай мерафтанд. Дар хонаи Аҳмади Дониш сўхбатҳои адабӣ-сиёсӣ шуда меистод, ки ин ҷамъомад ва сўхбатҳо дар Бухоро то як андоза ба ҳаракати маорифпарварӣ замина гузоштаанд.

Аҳмади Дониш пешрафти илму маорифи Русияро бо ҷашмони худ дид. Ў фаҳмид, ки илму маориф омили муҳимми тараққиёти ҷамъият мебошанд, ки ба Русия ва дигар кишварҳои Аврупо муяссар гардидаанд. Мутафаккир тартибу низоми давлатдорӣ амирони манғитияро маҳкум намуда, илму маърифат ва тарбияи инсонро зарур мешуморад. Ў аз тарзу усули таълими мактабу мадрасаҳои Бухоро розӣ набуд. Дар мактабу мадрасаҳо ба омӯхтани забони арабӣ, аз худ кардани талаботи дини Ислом машғул мешуданд, вале ба омӯхтани илмҳои дақиқ ва табиатшиносӣ эътибор намедоданд. Мутафаккир ба хотир меорад, ки илмҳои табиатшиносӣ, нақшу хаттотиро берун аз таълими расмии мадраса омӯхтааст. Ў тарзу усули таълими мадраса ва усули омӯхтани забони арабиро саҳт танқид мекунад. Ў дар сафарҳои ба Русия мебинад ва мушоҳида мекунад, ки омӯхтани забонҳо, аз ҷумла забони арабӣ ба усули дигар ба роҳ монда шудааст. Дар он ҷо вақтро ба ҳалли «муқаддимот» сарф накарда, ба омӯхтани забони ҷиддӣ машғул мешаванд. Дар натиҷа, маҳорат ва малакаи тарҷума ва таъбир қаранро пайдо мекунад. Ў менависад: «Агар гӯӣ, илми русум муқаддимот-ул-маърифати илми ҳақиқӣ аст ва мафкуфун алайҳ. Гуем: Насорою қуфори Фаранг аз ғайри тааллуми сарфу наҳв ва мантиқ ба муҷарради тарҷумаи каломи муфраду мураккаби араб чунон маҳорат пайдо мекунад, ки ба забони мутаадида ҳадису оятро тафсиру таъбир мекунад (аз ғайри тааллум), бе он ки тайи муқаддимот кунанд (аз мубтадову хабар ва ҷору маҷрур ва фоилу маъфул)». [5. С. 96]

Дар мадрасаҳо низоми ягонаи таълим вучуд надошт, толибони фақир ҳаққи хонданро дода наметавонистанд. Амир ба соҳаи маориф, такмилу беҳбудии таълим маблағ ҷудо намекард. Чунин ҳолатро Аҳмади Дониш танқид намуда, ислоҳоти ҷиддии маорифро пешниҳод мекунад. Устод С. Айнӣ менависад, ки Аҳмади Дониш дар китоби «Наводир-ул-вақоеъ» «муллоҳои расмиро бераҳмона танқид карда, фасоди байни умаро ва уламоро қушода, нуқсонҳои усулҳои дарс, беарзиш ва нодаркор будани аксари чизҳои дар мадраса хондашавандаро бо лўрғатона навишта будааст». [9. С. 110] Устод Садриддин Айнӣ, ки ҳолати мадрасаҳои аморати Бухороро хуб медонист, андешаҳои Аҳмади Донишро оид ба сифати пасти таълими мадрасаҳо тасдиқ намуда, қайд намудааст: «Шарҳ ва ҳошияҳо ба ҳадде зиёд шудаанд, ки ба масъалаҳои асосии ҳеч як илму фан навбат нарасида, муддати 18-20 солаи ҳаёти мадрасагии талаба ба омӯзиши дебоча ва Хутбаю «Шарҳи Мулло»-ҳошияи Қутбӣ, Шарҳи Ақоиди Насафӣ, Таҳзиб, Ҳикмат-ул-айн ва Мулло Ҷалол барин 5-6 китоб, ба ҳошияи онҳо ва ба ҳошияҳои онҳо сарф мешуд. Фанҳое чун ҳисоб, ҳандаса, таърих, тиб ва амсоли инҳо ба номии худ нест шуда рафтанд». [9. С. 110] Чунин усули таълиму тарбияи мадрасаҳои Бухоро шавқу завқи толибилмонро кунд мекард. Баъзе хонандагон солҳои бисёр таълим мегирифтанд, вале саводи дуруст намебароварданд. Аҳмади Дониш менависад, ки соҳаи маориф дар аморати Бухоро аз дигар кишварҳо, аз ҷумла аз Русия қафо мондааст. Мардуми Аврупо илмҳои дақиқ ва табиатшиносиро хуб меомӯзанд, дар натиҷа ба комёбиҳои илмӣ ва техникаӣ соҳиб шуданд.

Маорифпарвар медонист, ки дар шароите, ки ҷаҳолат ва зулму истибдод ҳукмфармо аст, пешниҳод кардани фикрҳои наву пешқадам осон нест. Зеро мансабдорон аз тарси аз даст додани мақоми худ кӯшиш мекунанд, ки ба ягон ислоҳоти ҷиддӣ роҳ надиханд.

Мутафаккир дар чунин маврид эҳтиёткорона андешаҳои сиёсӣ ва маорифпарвариашро баён карааст. Ў ба амир маслиҳат медиҳад, ки барои мустаҳкам кардани давлат ва такмил додани усули давлатдорӣ ба таълиму тарбияи мадрасаҳо эътибор додан зарур аст. Зеро тарбия кардани мутахассисони соҳаи тиб, мутахассисони корхонаҳо, соҳаи обёрии кишвар ва ғайра, бе таълими илмҳои дақиқ ва табиатшиносӣ муяссар намешаванд. Аҳмади Дониш дар рисолаҳо, дар суҳбатҳои, ки бо амир ва мансабдорони дарбор дошт, кӯшиш кардааст, ки онҳоро ба ислоҳоти сиёсӣ ва такмили соҳаи маориф бовар кунонад. Амиро даъват мекунад, ки донишмандони соҳаҳои гуногунро ба дарбор ҷалб намояд.

Мутафаккир дар як манзума ба амир мерасонад, ки барои идораи давлат ва инкишофи ҷамъият мутахассисону шахсони донишманду фозил, аз ҷумла уламои дин, табибону мунаҷҷимон, муғрибону сарояндагон, муҳандисону мусавирон заруранд. Шахсоне, ки ба корҳои дарбор ҷалб карда мешаванд, бояд маош гиранд, онҳо вазифаи худро софдилона иҷро намоянд. Аҳмади Дониш дар дарбори императори Русия дид, ки мутахассисони соҳаҳои гуногун гирд омаданд ва ҳар яке бо масъулияти баланд вазифаи худро иҷро мекунад.

Ў дар «Наводир-ул-вақоъ» оид ба инкишофи илму фарҳанги Аврупо ҳикоят мекунад: «Дар бораи нафақат комёбиҳои илмӣ-техникӣ, дар бораи роҳи оҳану киштиҳо, сохтани биноҳо, кашфи маъдану сиру асрори заминро осмон маълумот медиҳад, балки ба мардуми Бухоро хабар медиҳад, ки олимони Русу Фаранг масъалаҳои мураккаби илмиро мегузоранд: Чаро инсон ба осмон парвоз намекунад? Парвоз ба дигар сайёраҳо ба инсон дастрас мешавад ё не? Ба миён гузоштани чунин саволҳо бо мақсади бедор кардани мардуми ғайратзадаи Бухоро мебошад. Аҳмади Дониш мефаҳмонад, ки русҳо, мардуми Фаранг ба натиҷаҳои баланди илму техника ноил шуданд. Чунин комёбиҳо дар натиҷаи дуруст ба роҳ мондани соҳаи таълиму тарбия муяссар гардидааст. Мутафаккир амиро даъват мекунад, ки илму маорифро инкишоф дода, олимону донишмандонро эҳтиром ва ғамхорӣ намояд». [8. С. 116]

Андешаҳои маорифпарварии Аҳмади Дониш дар рисолаи «Дар васояти фарзандон ва баёни ҳақиқати касбҳои пешаҳо» боз ҳам равшантар баён ёфтаанд. Мутафаккир инсонро ҳамчун субъекти ҷамъият тасвир карда, дар ташаккули он мақоми тарбияро нишон медиҳад. Фарзанд нахустин маротиба дар оила ба дунё меояд «Ва ҳар кӣ абнои ҷинси шумо ба ҷаҳон омадааст - менависад муаллиф, - баъд аз он ки аз канори модар бархост, майл ба лаъбу давидан меорад ва ғалтидану бархостан. Чун сукунат ва вақори мардум мебинад, кам-кам аз он доя мутақоид мешавад» [9. С. 112]. Инсон чун калонтар шуд, барои хӯрдану пӯшидан аз пай симу зар мешавад, вале мебинад, ки зару сим бе пеша бе ягон касбу кор муяссар намегардад. Мутафаккир ба тарзу усули таълиму тарбияи мадрасаҳо бори дигар рӯ оварда, бо таассуф менависад, ки дар ин самт камбудии зиёд мавҷуданд. Талабаи мадраса вақти қимати худро беҳуда сарф мекунад. Ў дар насихати фарзандон омӯхтани илмҳои дунявиро зарур мешуморад. Маслиҳат медиҳад, ки касбу пешаҳои интиҳоб кунанд, ки шароити зандагӣ ва маишати худро беҳтар таъмин намоянд. Ба андешаи маорифпарвар он илмҳо ва пешаҳои, ки ба мардум, ба ҷамъият нафъ намерасонад, бояд рад карда шаванд. Касбу ҳунар ва илм барои дарёфти луқмаи ҳалол заруранд.

Аҳмади Дониш аз таҷрибаи худ медонист, ки омӯхтани илм машаққат ва меҳнати бисёрро талаб мекунад. Ба хотир меорад, ки агар одам ба коре шавқ надошта бошад, онро дуруст аз худ карда наметавонад. Вақте Аҳмади ҷавонро ба дабиристон фиристоданд, ҳифз кардани Қуръон ба ӯ мушкул омад, «чунки, - ба хотир меорад мутафаккир, - лукнат бар забон доштам ва ба душворӣ сабақе ҳифз мекардам ва ба такрори бисёр ҳавсала надоштам. Ҳамин ки аз мактаб берун мешудам, дар маъракаи таърихнон ҳозир мешудам ва бар он рағбате ва шавқе дар табиат доштам». [7. С. 296]. Ин андешаҳо ӯ ба хотири он овардааст, ки падару модар ба шавқу ҳавас ва ба истеъдоди фарзандонашон эътибор диҳанд. Аз тарафи дигар ба усули таълими дабистон эрод мегирад.

Аҳмади Дониш хислатҳои неки инсониро тарғиб кардааст. Ҳар як шахс дар баробари хоксорӣ, меҳнатдустӣ бояд хайрхоҳ бошад. Мутафаккир худписандию мағруриро маҳкум мекунад. Шахси худписанд худро оқил дониста ба насиҳату маслиҳати дигарон эътибор намедихад. Ин монанди он аст, ки шахси нобиносе сухани рафиқи биноии худро гӯш накард, оқибат ба ҷоғе меафтад.

Дар аморати Бухоро яке аз пешаҳои сердаромад ин вазифаи қозигӣ ва раисӣ буд, ки бисёр касон ба он майл мекунанд. Ў менависад, ки қазою раёсат ҳеҷ кори ҳалол ва мувоҳ надорад ғайр аз ҳароми маҳз ва шубҳот. Аҳмади Дониш дар рисола ба фарзандон мефаҳмонад, ки вазифаи қозигӣ кори мушкул ва серғавго аст. Ҳал кардани арзу шикоятӣ мардум адлу инсофро талаб мекнад, вале дар муҳити аморати Бухоро адлу инсофро фаромӯш кардаанд. Барои он ки ба мартабаи қозӣ ва раис расанд маблағи муайнро ҷамъ карда ришва медиҳанд. Чун соҳиби вазифа мешаванд даст ба қисаи мардум мезананд. Вазифаи мушрифӣ ва дабирии дорул-салтанат мартабаи баланд аст, ки дар ҳузури султон кор мекунӣ, вале доим дар даҳони аждаҳо ва мучовир ба шуълаи ҷонфарсо бошад. Ў ба муҳити дарбор ошно буд ва медонист, ки дар дарбор кор ва хизмат кардан мушкул аст. Он касе, ки пешаи мушрифӣ ва дабирии доруссалтанатро интихоб мекунад аз ҳобу роҳат маҳрум мешавад. «Агар ҷӣ дахл вофир бувад, - менависад Аҳмади Дониш. - фароғату осоиш мунофир бошад, ки дар муддати як шаб (ва) як рӯз, агар хобею истироҳате дошт, муддаташ як соат бувад то се соат. Ба андешаи Аҳмади Дониш ҳоҷат нест, ки кас худро барои вазифа ва мансаб ба азоб ниҳад. Ў ҳикмати халқиро оварда менависад, ки «мол аз баҳри осоиши умр аст, на умр аз баҳри ҷамъ кардани мол. Ва нони ҷавин хӯрдану дар хона нишастан бех, ки дар хизмати амир истодан ва қамари зарин бастан».

Маорифпарвар ҳолати пешаи фатво ва таҳриро дар аморати Бухоро нишон дода менависад, ки ин гурӯҳ барои ба даст овардани ғоида аз қорафтадагон ҳилаҳои гуногун истифода мебаранд.

Дар ҷамъият яке аз пешаҳои мақбул ва ба дили мардум наздик табибӣ мебошад, вале соҳти аморати Бухоро ин касбро кор кардааст. Барои тайёр кардани табибони ҳақиқӣ қорас андешаида намешавад. Аксари ин табибоне, ки ҳастанд «нодонанд ва таламмуз накарда ва ба хизмати устод норасида» онҳо аз қитобҳо баъзе усулҳои таботро нафаҳмида истифода мебаранд ва сабаби ҳалокати одамони бемор мегарданд». [5. С. 29].

Аҳмади Дониш ба омӯхтани илми нучум машғул шуда, аз касби ситорашиносӣ баҳраҳо бурдааст. Вале баъзеҳо онро барои манфиат истифода бурданд. Ў менависад, ки илми нучумро бо ду мақсад истифода бурдааст:

- яке он ки бидонам ва ба ҳама бигӯям;

- дигар, шояд ки қизе аз умри мустақбалаи худ маълум кунам ва бар тибқи он амал кунам. [5. С. 30].

Дар ҳамаи даври замонҳо шахсони эҷодкор, адибону шоирон мақом ва мартабаи баланд доштанд. Навиштани шеър касби наҷиб буда, истеъдод ва маҳоратро талаб мекунад. А. Дониш менависад: «Ва алҳаққ шеър кардану гуфтан хислате ҳамида мӯҳтавӣ бувад бар ҳамду наът ва сифати аҳли ҳаққ ва мавъизаю насиҳат. Ва агар муштамил бувад бар фӯҳш ва лағву ҳичо ва мадҳи ағниё ва умаро бад хислатест ва номаҳдуд сифате. Ў зидди он аст, ки шеърро хор карда ба мансабдорон, амиру султон мебахшанд». [5. С. 30].

Ў масъулияти баланди шоирону адибонро дар ҷамъият таъкид намуда, онҳоро даъват намудааст, ки барои ғоидаи ночизе ин номи баландро паст назананд. Мутафаккир дар дарбори амирони манғития шоирони маддох ва хушомадгӯро мешинохт. Онҳо барои ба даст овардани инъом ва ё муқофоте касби баланди шоириро хор карда буданд.

Аҳмади Дониш касби хаттотӣ ва нигоштани нақшоҳо ва тасвирҳоро дар назди устод омӯхта буд. Ин пешаро барои таъмини рӯзгор зарур ва ғоиданок меҳисобад. Дигар касбе, ки бо эҳтиром сухан мегӯяд, мутрибӣ мебошад. Мутриб санъати мусиқиро барои ҳаловати мардум пешкаш мекунад. Мутриб меҳоҳад: «ин амал бидонам ва дар сӯҳбати аҳли ҳаққ суруде бигӯям, ки эшонро вачде ба ҳосил ояд ва сафоӣ ботин падида ояд». [6. С. 201]. Савоби

азим дарёбад ва дар илтизоми ин пеша назди улулабсор матъун (гунаҳгор) ва макдӯх набувад, балки худ эҳтимол дорад ба сафои хотири аҳли фақ худи ӯ низ аҳли вачду ҳол гардад. Худи мутафаккир аз ҳофизону мутрибон дӯстони бисёр дошт. Онҳо дар хонаи ӯ чамъ шуда базм мекарданд ва аҳли нишастро хурсанд менамуданд.

Мутафаккир хусусият ва мақоми ҳар як касбу ихтисосро шарҳ дода, ҷавонро даъват мекунад, ки кадом соҳаеро, ки интиҳоб мекунад, бояд бо нияти нек бошад. «Дар ҳар пеша, навиштааст ӯ, - ки мубошири он мешавад бояд, ки аввал нияту ихлоси худро саҳеҳ гардонед ва матлабро дуруст ва покиза созед». [7. С. 116].

Аҳмади Дониш нозукӣ ва хусусияти ҳар як касбу ҳунарро хуб медонист. Ӯ ҷавонро маслиҳат додаст, ки аз рӯи шавку хоҳиши дил ягон касбро интиҳоб намуда хуб аз худ намоянд. Ба андешаи ӯ ҷавонони лаёқатманд ва меҳнатдӯст дар байни мардуманд. Онҳоро интиҳоб карда барои хондан ба дигар кишварҳо фиристанд. Дар он ҷо мутахассиси ҳақиқи шуда ба ватан бар мегарданд ва дар инкишофи чамъият ва ободии мамлакат хизмат мекунад. Худи мутафаккир ҳангоми сафарҳо дар Руссия дид ва мушоҳида кард, ки давлат ба тайёр кардани мутахассисон ғамхорӣ мекунад. Ҷавонон илмҳои дақиқ ва табиатшиносиро меомӯзанд ва дар оянда касбҳои гуногуни замонавиро интиҳоб мекунад. Ӯ сабаби тараққиёти ин давлатҳоро дар инкишофи илмҳои гуногун медид. Дар аморати Бухоро ба инкишофи илмҳои дақиқ эътибор намедиданд. Муаллиф менависад, ки амири Бухоро худро подшоҳи бузурги замона меҳисобад, вале аз олам, аз он дигаргуниҳои илмӣ, техникаӣ ва фарҳангие, ки дигар кишварҳо соҳиб гаштаанд беҳабар аст. Бухоро кишвари қафомонда, амири вай кӯҳнапаресту аблаҳ аст.

Аҳмади Дониш ҷавонро даъват мекунад, ки забони русиро омӯзанд, аз илму фарҳанги пекадами ин кишвар баҳравар шаванд. Мутафаккир афсӯс меҳӯрад, ки бо сабаби кам будани вақт забони русиро наомӯхтааст. Маорифпарвар дар бораи пешрафти илму техника ва маорифи Руссия нақл карда, аҳли зиёи Бухоро ва ҷавонро талқин ва ташвиқ мекунад, ки ба омӯхтани илмҳои дақиқ ва табиатшиносӣ рӯ биоранд ва мамлакати худро ба мисли кишварҳои Фаранг ва Руссия тараққӣ диҳанд. Устод С.Айнӣ ба хотир меорад, ки мардуми Бухоро, ҳатто мударисҳои машҳур аз пешрафти илму техникаи дигар кишварҳо беҳабар буданд. Устод менависад, ки "бори аввал фасли тобистон, мавсими тутпазӣ буд, ки баъзе мударисҳо ва муллоҳои пешқадам ба боғи Аҳмад-махдум ба тутхӯрӣ рафтани шуданд. Ман ҳам ба онҳо ҳамроҳ шуда рафтам... [1. С. 33].

Дар хонае, ки мо нишаста будем, «дар як гӯша дутор, танбӯр барин асбобҳои мусиқӣ ва дар як сӯ ду кураи замин (глобус) меистод. Муллоҳо вақти хӯрок хӯрдан ба кураҳо ба тааҷҷуб нигариста, пичир-пичир карда, дар бораи кофирии Аҳмад махдум ба ҳамдигар чизҳои мегуфтанд. Ман ҳам аз беҳабарӣ ва бинобар ихлос ва этиқоде, ки ба муллоёни пешқадам доштам, ба ин гапҳо бовар кардам, Аҳмад-махдумро кофир гумон мекардам. Устод С.Айнӣ бо ин хотироти худ муносибати Аҳмади Донишро ба санъати мусиқӣ, ба илмҳои дақиқ ва табиатшиносӣ баён кардааст. Он кураҳои, ки устод С.Айнӣ ишора кардааст, аз тарафи донишманди рус Стремоухов ба мутафаккир ҳамчун эҳтиром ва нишони дӯстӣ тӯхфа шуда буд». [5. С. 35].

Аҳмади Дониш чандин маротиба ба масъалаи фарҳангу забони русӣ бар мегардад. Ба амир Музаффар ва баъдтар ба амир Абдулаҳад маслиҳат медиҳад, ки аз Руссия мутахассисони ҳарбӣ, табибон ва муаллимони забони русиро даъват кунад. Ҷавонро барои омӯхтани касбу ихтисосҳои гуногун ба дигар кишварҳо фиристанд. Мутафаккир ислоҳоти ҷиддии соҳаи маорифро пешниҳод кардааст. Ӯ дарк карда буд, ки «Осиёи Марказӣ аз дигар кишварҳо ба кулӣ қафо мондааст. Сабаби чунин ҳолат маориф аст. Таълими илмҳои дақиқ ва табиатшиносӣ, сипас омӯхтани касбу пешаҳои замонавӣ ба инкишофи илму техника мусоидат менамояд. Аҳмади Дониш афсӯс меҳӯрад, ки бо сабаби бемаърифат ва бефазилят будани амир ва мансабдорон чунин талаботи замонаро дарк намекунад ва хоҳиши дигаргун намудани тарзу усули давлатдориро надоранд. [13. С. 126-134]. Барои ин тӯдаи ғафлатзада ғорат кардани мардум ва майшату бадахлоқӣ мақсади

асосӣ гарддидааст. Ақидаҳои маорифпарварии Аҳмади Дониш ба ҳимояи манфиати деҳқонон ва дигар табақаҳои заҳматкаши ҷамъият нигаронида шудаанд. Мутафаккир боварии комил дорад, ки агар соҳаи маориф сифатан дигар шавад, барномаи таълим такмил ёбад, ба инкишофи илму техника мусоидат мекунад. Дар натиҷа ҷамъият тараққӣ мекунаду дараҷаи зиндагии мардум баланд мешавад». [11. С. 61].

Маорифпарварӣ дар Осиёи Миёна дар натиҷаи амалиёти мураккаби зиддиятноқ, лекин самарабахши муносибати дутарафа ба маданияти рус ба вучуд омада ташаккул ёфтааст. Даъват кардан ба сӯи маориф ва маданият, муқобил гузоштани ақлу шуур ба анъанаи кӯр-кӯрона дар Осиёи Миёна шакли ба худ махсусе мегирифт. «Илму маориф омӯзед!» гуфтани маорифпарварони Осиёи Миёна аз бисёр ҷиҳатҳо ин маъноро дошт, ки аз «русҳо омӯзед!». Маданияти дунявӣ дар бисёр мавридҳо маданияти демократии русро ифода мекард. Ана дар ҳамин ҷо зиддияте ба вучуд омада, маорифпарвариро ба ду ҷараёни ба якдигар зид ва муҳолиф ҷудо мекард. Барои маорифпарварони либералие, ки даҳанакӣ ва зоҳиран норозигӣ баён мекарданд, аз русҳо таълим гирифтани чунин маъно дошт, ки капитализмро ба суръат тез тараққӣ додан, бо саризми рус (қаноти дигари ин ҷараён мегуфт, ки ё бо капитали англис) алоқаи худро мустаҳкам кардан лозим аст. Ин хел фаҳмидани «таълимгирӣ» дар муборизаи миллӣ ва сотсиалии халқҳои Осиёи Миёна, дар мубориза ба муқобили зулми мустамликавии саризми рус, хиёнаткорӣ буд». [12. С. 70-71]

Барои ҷараёни демократии маорифпарварон маънои аз «русҳо таълим гирифтани» ин буд, ки аз демократони рус, аз олимони рус таълим гирифтани ва пеш аз ҳама демократизмро, ба муқобили ҳукумати истибдодии подшоҳӣ мубориза карданро аз онҳо омӯختани лозим аст. Ин гунна таълимигирӣ барои ғолибияти ҳаракати революсионии миллии озодихоҳона дар Осиёи Миёна зарур буд. Ин ҷараёнҳои ба якдигар тамоман зид албата якбора муайян шуда ба майдон набаромадаанд.

Ҳамин тавр, Аҳмади Дониш ҳамчун нахустин маорифпарвари халқҳои Осиёи Марказӣ ба муқобили сохти зӯрварии манғития баромад кард, тарзу усули кӯхнашудаи таълиму тарбияро маҳкум намуда, роҳҳои ислоҳи камбудихоро нишон дод. Андешаҳои маорифпарварии ӯ оид ба ислоҳоти тарзу усули таълими мадрасаҳо, кушодани мактабҳои нав, ҷорӣ кардани илмҳои дақиқ ва табиатшиносӣ тарбия кардани мутахассисон дар хоричи кишвар, даъват кардани муаллимони забони русӣ, ҳарбӣ ба корҳои идораи давлатӣ ҷалб намудани донишмандону фозилон, гирифтани пеши роҳи ришвахӯрӣ ва ғайра ҳам аҳамияти амалии худро гум накардаанд.

АДАБИЁТ

1. Айнӣ, С. Ёддоштҳо. Қисми 3. – Нашрҳои давлатии Тоҷикистон, 1950. 330 с.
2. Айнӣ, С. Ёддоштҳо. Қисми 4. – Д.: Адабиёти бачагона, 2019. 464 с.
3. Айнӣ, С. Таърихи амирони манғитияи Бухоро. Куллийет. Ҷ.10. – Душанбе: «Дониш», 1996. – 343 с.
4. Аҳмади Дониш Рисола дар назми тамаддун ва таъовун [Матн] / А. Дониш. – Душанбе, 1972. – 146 с.
5. Аҳмади Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития [Матн] / А. Дониш. – Душанбе, 1992. – 185 с.
6. Аҳмади Дониш. Меёр-ут-гадайюн, Душанбе: Эр-граф, 2010, - 308 с.
7. Аҳмади Дониш. Осори бағузида, - Душанбе: Ирфон, 1976, - 374 с.
8. Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоеъ, Китоби I, Душанбе: Дониш, - 1988, 287 с.
9. Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоеъ, Китоби II, Душанбе: Дониш, - 1989, 334 с.
10. Дониш, А. Путешествие из Бухары в Петербург [Матн] / А. Дониш. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 280 с.
11. Ҷабборов Ш. Андешаҳои иҷтимоии А. Дониш-Душанбе, 2005-с 61
12. Раҷабов З. Аз таърихи афкори иҷтимоӣ-сиёсии халқи тоҷик дар нимаи асри 19 ва аввали асри 20-Сталинобод 1959-с70-71
13. Саидҷафарова П.Ш., Раҳмонов С. Д. Вижагиҳои иҷтимоии ҷаҳонбинии Аҳмади Дониш. Ахбор–и Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳоваддинови АМИТ.- Душанбе, 2024. – №2–С. 126-134.
14. Самиев Б.Ҷ. Таҳлили фалсафии баъзе аз идеяҳои маорифпарварони тоҷик дар бораи низоми ҷомеадорӣ аморати Бухоро ва дурнамои рушди он. Ахбор–и Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳоваддинови АМИТ. - Душанбе, 2024. – №2–С.47-54.

15. Сатторзода С.Н. Низоъҳои динӣ – мазҳабӣ ҳамчун зухуроти муносибатҳои зиддиятноки иҷтимоӣ дар ҷомеаи Тоҷикистон: Монография. – Душанбе: “МДМТ”, 2023. –С.27. 164 с.

САҲМИ АҲМАДИ ДОНИШ ДАР РУШДИ ИЛМУ МАОРИФИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ

Дар мақолаи мазкур мавзӯи маорифпарварии Аҳмади Дониш дар Осиеи Марказӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Қайд карда шудааст, ки маорифпарварӣ дар Осиеи Миёна дар натиҷаи амалиёти мураккаби зиддиятнок, лекин самарабахши муносибати дутарафа ба маданияти рус ба вуҷуд омада ташаккул ёфтааст. Аҳмади Дониш чандин маротиба ба масъалаи фарҳангу забони русӣ бар мегардад. Ба амир Музаффар ва баъдтар ба амир Абдулаҳад маслиҳат медиҳад, ки аз Руссия мутахассисони ҳарбӣ, табибон ва муаллимони забони русиро даъват кунад. Ҷавононро барои омӯхтани касбу ихтисосҳои гуногун ба дигар кишварҳо фиристанд. Ҳамчунин ӯ ислоҳоти ҷиддии соҳаи маорифро пешниҳод кардааст. Ӯ дарк карда буд, ки Осиеи Марказӣ аз дигар кишварҳо ба кулӣ қафо мондааст. Сабаби чунин ҳолат маориф аст. Таълими илмҳои дақиқ ва табиатшиносӣ, сипас омӯхтани касбу пешаҳои замонавӣ ба инкишофи илму техника мусоидат менамояд. Аҳмади Дониш афсӯс меҳӯрад, ки бо сабаби бемаърифат ва бефазилат будани амир ва мансабдорон чунин талаботи замонаро дарк намеkunанд ва хоҳиши дигаргун намудани тарзу усули давлатдориро надоранд. Барои ин тӯдаи ғафлатзада ғорат кардани мардум ва маишату бадахлоқӣ мақсади асосӣ гардидааст. Ақидаҳои маорифпарварии Аҳмади Дониш ба ҳимояи манфиати деҳқонон ва дигар табақаҳои захматкаши ҷамъият нигаронида шудаанд.

КАЛИДВОЖАҲО: маориф, ҷамъият, ғолибият, ҳаракат, революсионӣ, миллӣ, бемаърифатӣ, зиддиятнок, лаввоҳ, интеллигентсия, ҷараён, демократӣ, либералӣ, замонавӣ, инкишоф, илм, техника.

ВКЛАД АҲМАДА ДОНИША В РАЗВИТИЕ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

В данной статье рассматривается тема образования в Центральной Азии, изложенная Ахмадом Донишем. Отмечается, что образование в Центральной Азии сформировалось в результате сложного, противоречивого, но эффективного процесса двустороннего подхода к русской культуре. Ахмад Дониш неоднократно обращается к вопросу русской культуры и языка. Он советует эмиру Музаффару, а позже и эмиру Абдулахаду, приглашать из России военных специалистов, врачей и преподавателей русского языка. Отправлять молодежь на обучение различным профессиям и специальностям в другие страны. Он также предлагал серьезные реформы в сфере образования. Он понимал, что Центральная Азия полностью отстает от других стран. Причина этого – образование. Преподавание точных и естественных наук, а затем изучение современных профессий и специальностей способствует развитию науки и техники. Ахмад Дониш сожалеет, что из-за недостатка образования и добродетели эмир и чиновники не понимают потребностей времени и не хотят менять методы управления. Для этой беспечной толпы главной целью стало разграбление народа, его средств к существованию и безнравственность. Образовательные идеи Ахмада Дониша направлены на защиту интересов фермеров и других трудящихся слоев общества.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: образование, общество, победа, движение, революционный, национальный, невежество, противоречие, пропаганда, интеллигенция, движение, демократический, либеральный, современный, развитие, наука, технология.

AHMAD DHONISH'S CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF SCIENCE AND EDUCATION IN CENTRAL ASIA

This article examines the topic of education in Central Asia, as presented by Ahmad Donish. It is noted that education in Central Asia was formed as a result of a complex, contradictory, but effective process of a two-pronged approach to Russian culture. Ahmad Donish repeatedly addresses the issue of Russian culture and language. He advises Emir Muzaffar, and later Emir Abdulahad, to invite military specialists, doctors, and Russian language teachers from Russia and to send young people to other countries to study various professions and specialties. He also proposed serious reforms in the field of education. He understood that Central Asia was completely lagging behind other countries. The reason for this is education. Teaching the exact and natural sciences, followed by the study of modern professions and specialties, contributes to the development of science and technology. Ahmad Donish regrets that, due to a lack of education and virtue, the emir and officials do not understand the needs of the times and are unwilling to change their methods of governance. For this careless crowd, the main goal became the plunder of the people, their livelihood, and immorality. Ahmad Donish's educational ideas are aimed at protecting the interests of farmers and other working classes of society.

KEYWORDS: education, society, victory, movement, revolutionary, national, ignorance, contradiction, propaganda, intelligentsia, movement, democratic, liberal, modern, development, science, technology.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Раҳматуллозода Дилнозаи Сайёд* – Институти фалсафа ва сиёсатшиносии ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, магистранти шӯбаи таърихи фалсафа. **Суроға:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33. Телефон: **904485511**.

Сведения об авторе: *Рахматуллозода Дилнозаи Сайёд* – Институт философии и политологии им. А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана, магистрант отделения истории философии. **Адрес:** Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33. Телфон: **904485511**.

Information about the author: *Rahmatullozoda Dilnozai Sayyod* – Institute of Philosophy and Political Science of the National Academy of Sciences of Tajikistan, Master's student of the Department of History of Philosophy. **Address:** Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe, Rudaki Avenue, 33. Phone: **904485511**.

ФИЛОЛОГИЯ ВА ЖУРНАЛИСТИКА – ФИЛОЛОГИЯ И ЖУРНАЛИСТИКА

ИҚТИБОСОТИ АРАБӢ ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Боқизода Ф.И.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҳар як забон ганҷинаи вожагонии худро тавассути иқтибосгирӣ аз забонҳои дигар густариш медиҳад ва забони англисӣ низ аз ин қоида мустасно нест. Забони англисӣ садҳо вожа аз забони арабӣ вом гирифтааст, ҳарчанд бисёре аз онҳо ба таври мустақим ба ин забон ворид нашудаанд. Аз сабаби набудани тамоси мустақими густурда бо кишварҳои арабзабон дар давраҳои гузаштаи таърихӣ, қисми асосии ин вожаҳо тавассути забонҳои миёнарав – ба вижа фаронсавӣ, испониёӣ, итолиёӣ ва лотинӣ – ба забони англисӣ ворид шудаанд ва дар бисёр мавридҳо, шакли зохирии онҳо рангу бӯйи ин забонҳои миёнаравро ба худ гирифтааст [1, с. 23].

Имрӯз беш аз нисфи вожагони забони англисии муосир решаи фаронсавӣ ё лотинӣ доранд; ҳамчунин далелҳои пешниҳодшуда дар *The New Shorter Oxford English Dictionary* (нашриёти Донишгоҳи Оксфорд, 1993) низ ин ҳақиқатро тасдиқ мекунанд [2, с. 45].

Дар асрҳои миёна, вожаҳои арабӣ асосан тавассути забони фаронсавӣ ба англисӣ ворид шуданд. Сабаби ин амр он буд, ки пас аз истилои норманиҳо дар соли 1066, забони фаронсавӣ ба муддати тақрибан се аср забони дарбор, ашрофиён ва парламенти Англия буд ва то соли 1731 низ забони расмӣ ҳуқуқӣ ба шумор мерафт. Илова бар ин, шуморае аз вожаҳои арабӣ тавассути забонҳои форсӣ, туркӣ ва урду низ ба англисӣ ворид шудаанд [3, с. 78].

Пас аз футухоти хилофати исломӣ дар асрҳои ҳафтум ва ҳаштуми милодӣ, забони арабӣ дар бисёре аз сарзаминҳои Осиёи Ғарбӣ ба забони расмӣ табдил ёфт. Нуфузи густурдаи забони арабӣ дар ҷаҳони ислом на танҳо дар натиҷаи ҳукмронии сиёсӣ, балки ба далели нақши он ҳамчун забони таълим дар мактабҳои динӣ (мадрасаҳо) ва забони ибодати мусулмонон буд [4, с. 112].

Дар даврони салтанати Елизаветаи I (1533–1603), бо густариши тичорати баҳрии Англия дар хориҷи Аврупо, тоҷирони англис аз Ховари Миёна ва минтақаҳои дурдаст дар баробари молҳо, одатҳо ва инчунин вожаҳои арабии зиёдеро ба кишвари худ ворид карданд [5, с. 156]. Забонҳои миёнарав нақши муҳим дар интиқоли вомвожаҳои арабӣ ба забони англисӣ бозиданд. Забони фаронсавӣ яке аз муҳимтарин ин забонҳо мебошад, ки пас аз истилои норманнҳо барои муддати тулонӣ забони расмӣ Англия буд. Аз ин рӯ, бисёре аз вомвожаҳои арабӣ, ки имрӯз дар забони англисӣ мавҷуданд, шакли фаронсавиро доранд [6, с. 203].

Забони лотинӣ низ ҳамчун забони илм дар Аврупои асрҳои миёна, нақши муҳим дар интиқоли истилоҳоти илмӣ арабӣ ба забонҳои аврупоӣ бозиддааст. Бисёре аз осори илмӣ олимони мусулмон нахуст ба лотинӣ тарҷума шуданд ва сипас тавассути он ба дигар забонҳои аврупоӣ, аз ҷумла англисӣ, роҳ ёфтанд [2, с. 67].

Забонҳои итолиёӣ ва испонӣ низ дар давраҳои муайяни таърихӣ ба вуруди вомвожаҳои тичорӣ ва фарҳангии арабӣ ба забони англисӣ нақши бориз бозиданд. Ин забонҳо дар натиҷаи тамосҳои густурда бо ҷаҳони ислом дар минтақаи Баҳри Миёназамин ва Испания, бисёре аз вожаҳои арабиرو ба иқтибос намуда, сипас онҳоро ба забони англисӣ интиқол доданд [7, с. 234].

Қисми қобили тавачҷуҳи вомвожаҳои арабӣ дар забони англисӣ ба ҳавзаи дини ислом тааллуқ доранд. Ин амр бо зарурати шиносоии аврупоиён бо Қуръон, ҳадисҳо ва қонунҳои исломӣ иртибот доштааст [8, с. 312].

Дар зер, баъзе аз муҳимтарин ин вожаҳо муаррифӣ мешаванд:

1). **Qur'an** (Alcoran / Koran) - Ин вожа дар охири давраи миёна тавассути забони фаронсавӣ ба англисӣ ворид шуд. Шаклҳои ибтидоии он Alcoran ва Alkoron буданд, ки унсури "al-" дар он муаррифи ҳарфи таърифи арабӣ мебошад. Баъдан шакли Koran ва сипас Qur'an устувор гардид. Ин вожа дар забони арабӣ ба маънои "қироат" ё "хондан" буда, дар забони англисӣ ба китоби муқаддаси мусулмонон итлоқ мешавад [9, с. 45].

2). **Hajj** / Al-Hajj - Вожаи Hajj дар асри XIX бевосита аз забони арабӣ ба англисӣ ворид шуд ва ба маънои зиёрати Макка мебошад. Шакли Hadji ё Al-Hajji низ барои ишора ба шахсе, ки ин зиёратро анҷом додааст, ба кор меравад [1, с. 89].

3). **Allah** - Ин вожа дар охири асри XVI бевосита ба англисӣ ворид шуд. Дар забони арабӣ таркибе аз ҳарфи таърифи "al-" ва вожаи "ilah" (ба маънои Худо) мебошад. Дар забони англисӣ барои ишора ба Худо дар дини ислом ба кор меравад [3, с. 112].

4). **Azan** (Adhan) - Ин вожа дар асри XIX ба англисӣ ворид шуд ва ба маънои "азон", яъне даъвати мусулмонон ба намоз аст [5, с. 178].

5). **Bismillah** - Дар охири асри XVIII ба англисӣ ворид шуд ва ба сурати исм ё нидо ба кор меравад. Ин вожа ба маънои "ба номи Худо" мебошад [7, с. 267].

6). **Caliph** - Вожаи caliph аз забони арабии "халифа" гирифта шуда, тавассути забонҳои лотинӣ ва фаронсавӣ ба англисӣ ворид гардидааст. Дар забони англисӣ ба ҳокими сиёсӣ ва динии ҷомеаи мусулмонон итлоқ мешавад [2, с. 89].

7). **Hegira** (Hijra) - Ин вожа тавассути забони лотинии асрҳои миёна ба англисӣ ворид шуд ва ба ҳиҷрати Паёмбари ислом аз Макка ба Мадина дар соли 622 милодӣ ишора дорад. Баъдан маънои умумии "кӯчи дастаҷамъӣ" - ро касб намуд [4, с. 145].

8). **Imam** - Дар аввали асри XVII бевосита аз забони арабӣ ба англисӣ ворид шуд. Дар ибтидо ба эмоми намозгузрон итлоқ мешуд, аммо баъдан ба раҳбари динии мусулмонон низ гуфта мешавад [6, с. 223].

9). **Islam** - Ин вожа дар аввали асри XVII ба англисӣ ворид шуд. Дар забони арабӣ ба маънои "таслим шудан дар баробари Худо" мебошад. Дар забони англисӣ ҳам ба дини ислом ва ҳам ба ҷаҳони ислом ишора дорад [8, с. 345].

Муштакқоти он иборатанд аз:

Islamic

Islamism

Islamite

Islamize

10). **Minaret** - Ин вожа аз решаи арабии "манора" гирифта шуда, тавассути забонҳои туркӣ, итолиёӣ, испонӣ ва фаронсавӣ ба англисӣ ворид гардидааст. Ба бурҷи пайваст ба масҷид итлоқ мешавад [9, с. 78].

11). **Muezzin** - Дар охири асри XVI бевосита аз забони арабӣ ба англисӣ ворид шуд ва ба муаззин ишора дорад [10, с. 134].

12). **Mufti** - Ин вожа дар асри XVI ба англисӣ ворид шуд ва ба мақоми динӣ ё ҳуқуқии исломӣ гуфта мешавад, ки фатво содир мекунад [1, с. 112].

13). **Muhammad** - Номи Паёмбари ислом дар аввали асри XVII ба англисӣ ворид шуд. Шаклҳои қадимӣ ба монанди Mohammedan имрӯз қорбурди кӯҳна ва мансуб мешавад [3, с. 145].

14). **Mosque** - Вожаи mosque аз забони арабии "масҷид" гирифта шуда, тавассути забонҳои итолиёӣ ва фаронсавӣ ба англисӣ ворид гардидааст [5, с. 198].

15). **Muslim** - Ин вожа дар аввали асри XVII ба англисӣ ворид шуд ва ба пайрави дини ислом итлоқ мешавад. Шакли қадимии он Moslem аст [7, с. 278].

16). **Shahada** - Дар охири асри XIX ба англисӣ ворид шуд ва ба шаҳодатайн (" لا اله الا الله " محمد رسول الله ") ишора дорад [9, с. 156].

17). **Shahid** - Ин вожа низ дар асри XIX ба англисӣ ворид шуд ва ба "шаҳид" ё "шоҳид" далолат мекунад [2, с. 178].

Вожаҳои арабӣ, чӣ ба сурати тағйирёфта ва чӣ дар шакли асли, нақши муҳим дар ғанӣ гардонидани фонди лугавии худудӣ ё сатҳи забони англисӣ бозидаанд. Микдори таъсири забони арабӣ бар забонҳои гуногун, вобаста ба шароити таърихӣ ва ҷуғрофия, мутафовит будааст. Вожаҳои арабӣ дар раванди интиқол ба забони англисӣ тағйироти овозӣ ва маъноӣ касб кардаанд, ки ин амр натиҷаи ду омил асосӣ мебошад: истифода аз усули овонависӣ (транскрипсия) ва воситагарии забонҳои дигар [1, с. 134].

Бештари вожаҳои баррасишуда дар ин пажӯҳиш исм мебошанд ва мафҳумҳои марбут ба зиндагии динӣ ва иҷтимоии ҷаҳони исломро ифода мекунанд. Сабаби асосии вуруди ин вожаҳо ба забони англисиро метавон набудани муодили маъноӣ дар замони вомгиранда донист. Ин вомвожаҳо на танҳо ганҷинаи вожагонии забони англисиро ғанӣ гардондаанд, балки ба шинохти бештари фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар он низ мусоидат намудаанд [3, с. 167].

Таҳқиқоти минбаъда метавонад ба таҳлили амиқтари тағйироти маъноӣ ва овозии вомвожаҳои арабӣ дар забони англисӣ, инчунин муқоисаи ин вомвожаҳо бо вомвожаҳои арабӣ дар дигар забонҳои аврупоӣ равона карда шавад.

АДАБИЁТ

1. Brown, Lesley. The New Shorter Oxford English Dictionary. Volume I. – Oxford: Oxford University Press, 1993. – 1876 p.
2. Brown, Lesley. The New Shorter Oxford English Dictionary. Volume II. – Oxford: Oxford University Press, 1993. – P. 1877-3801.
3. Hornby, A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. – Oxford: Oxford University Press, 1995. – 1430 p.
4. Иванова, И.В.; Чахоян, Л.П. История английского языка. – М.: Высшая школа, 1976. – 317 с.
5. Cannon, Garland. The Arabic Contributions to the English Language: An Historical Dictionary. – Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1994. – 350 p.
6. Crystal, David. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 500 p.
7. Kaye, Alan S. Arabic Loanwords in English // The Arabic Language in America. – Detroit: Wayne State University Press, 1992. – P. 89-124.
8. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – Душанбе, 2010. – 996 с.
9. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. – Душанбе, 2010. – С. 997-1095.
10. Адзиева, Э.С. Лексико-семантическая адаптация арабизмов в английском научном дискурсе // Russian Linguistic Bulletin. – 2023. – № 1 (37). – С. 21-28.

ИҚТИБОСОТИ АРАБӢ ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Дар мақолаи мазкур вомвожаҳои арабӣ дар забони англисӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Вомгирӣ ҳамчун раванди муҳим дар таҳаввули забон ва густариши вожагон баррасӣ шуда, роҳҳои воридоти вомвожаҳои арабӣ ба забони англисӣ тавассути омилҳои таърихӣ, тичорӣ ва фарҳангӣ таҳқиқ мешаванд. Муаллиф ҳавзаҳои гуногуни маъноии вомвожаҳои арабиро дар забони англисӣ, ба вижа вомвожаҳои диниро муайян намуда, раванди мутобиқсозии онҳоро дар сатҳҳои овозӣ, ҳатфӣ, дастурӣ ва маъноӣ баррасӣ мекунад. Таҳлил нишон медиҳад, ки вомвожаҳои арабӣ дар забони англисӣ ба ҳавзаҳои гуногуни дин, илм, сиёсат ва фарҳанг тааллуқ дошта, дар раванди воридот тағйироти гуногунро аз сар гузаронидаанд. Вомвожаҳои динӣ монанди Qur'an, Hajj, Allah, Caliph, Imam, Islam, Mosque, Muslim аз ҷумлаи муҳимтарин вомвожаҳои арабӣ дар забони англисӣ мебошанд.

КАЛИДВОЖАҲО: вомвожаҳои арабӣ, забони англисӣ, мутобиқсозӣ, роҳҳои воридот, вомвожаҳои динӣ, истилоҳоти исломӣ.

АРАБСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

В данной статье анализируются арабские заимствования в английском языке. Заимствование рассматривается как важный процесс в развитии языка и расширении словарного состава, исследуются пути проникновения арабских заимствований в английский язык посредством исторических, торговых и культурных факторов. Автор определяет различные смысловые области арабских заимствований в английском языке, особенно религиозные заимствования, и рассматривает процесс их ассимиляции на фонетическом, письменном, грамматическом и смысловом уровнях. Анализ показывает, что арабские заимствования в английском языке относятся к различным сферам религии, науки, политики и культуры и претерпели различные изменения в процессе проникновения. Религиозные заимствования, такие как Qur'an, Hajj, Allah, Caliph, Imam, Islam, Mosque, Muslim, являются одними из наиболее важных арабских заимствований в английском языке.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: арабские заимствования, английский язык, ассимиляция, пути проникновения, религиозные заимствования, исламская терминология.

ARABIC LOANWORDS IN ENGLISH

This article analyzes Arabic loanwords in the English language. Borrowing is considered as an important process in language development and vocabulary expansion, and the ways of Arabic loanwords penetration into English through historical, trade and cultural factors are investigated. The author identifies various semantic areas of Arabic loanwords in English, especially religious loanwords, and examines the process of their assimilation at the phonetic, written, grammatical and semantic levels. The analysis shows that Arabic loanwords in English belong to various spheres of religion, science, politics and culture, and have undergone various changes in the process of penetration. Religious loanwords such as Qur'an, Hajj, Allah, Caliph, Imam, Islam, Mosque, Muslim are among the most important Arabic loanwords in English.

KEYWORDS: Arabic loanwords, English language, assimilation, penetration routes, religious loanwords, Islamic terminology.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Боқизода Фарзона Иброҳим* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми факултети забонҳои Осиё ва Аврупо. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **002222586**.

Сведения об авторе: *Боқизода Фарзона Иброхим* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса факультета языков Азии и Европы. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: **002222586**.

Information about the author: *Boqizoda Farzona Ibrohim* – Tajik National University, second-year master's student of the Faculty of Asian and European Languages. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **002222586**.

ТАРИҚ ЧҲАТТАРӢ - НАМОЯНДАИ БАРҶАСТАИ АДАБИЁТИ УРДУ

Маҳмудова М.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Адабиёти урду дар дунё яке аз адабиётҳои бостонӣ ва бою ғанӣ ба шумор меравад ва дар домони он адибони барҷастаи шуҳрати ҷаҳонидошта ба мисли Масъуди Саъди Салмон, Банданавози Гесудароз, Амир Хусрави Дехлавӣ ва дигарон ба воқеа расиданд.

Тарик Чхаттарӣ дар адабиёти урду мақоми ҳосе дорад. Вай ҳамчун журналист, романнавис ва ҳикоянавис дар адабиёти навини урду маълуму машҳур мебошад. Аммо дар романнависию ҳикоянависи маҳорати беандоза дорад. Одатан барои шахсияти ягон адиб ё эҷодкорро доништан моро ба се чиз таваҷҷуҳ додан мебояд: - сину сол, фаҳмиш ва вазъи оилавӣ. Бо ҳамин се маълумот шахсияти адиб муайян карда мешавад. Боз як таъсир ба шахсияти он ин тамаддунҳои адабӣ низ мебошад.

Тарик Чхаттарӣ яке аз шахсиятҳои боэътимод ва маъруфи адабиёти муосири урду ба ҳисоб рафта, мавсуф якуми октябри соли 1954 дар ноҳияи Баландшаҳри музофоти Ғарбии Ҳиндустон таваллуд шудааст. Вай дар донишгоҳи исломии шаҳри Алигарҳ таҳсил карда, дараҷаи номзади илмиро (PhD) маҳз дар ҳамон ҷо ба даст овардааст. Пас аз таҳсил аввал вазифаи роҳбари як барномаи радиоиро дар идораи Радиои “Ал-Индия” ба уҳда дошт. Вай аз соли 1984 то соли 1993 дар радио фаъолият кардааст ва дар ин муддат якчанд вазифаҳои масъулро иваз кардааст. Пас аз кор дар Радиои “Ал-Индия” адиб ба ҳайси устод дар донишгоҳи исломии шаҳри Алигарҳ фаъолият кардааст. Тарик дар ин ҷо аз корманди одӣ сар карда, то ба дараҷаи профессорӣ расидааст. Адиб аз соли 2005 то соли 2019 дар вазифаи сардори департаменти шуъбаи урдуи донишгоҳ кор ва фаъолият карда истодааст.

Тарик Чхаттарӣ дар тури фаъолияти эҷодии худ 3 роман (*Aasman manzil*, *Makan ka sayra*, *Chanda ki sarai*), 7 маҷмуаи ҳикояҳо, 3 сафарнома, 2 зиндагинома, якчанд романҳои бачагона ва ғайра офаридааст. Асарҳои ӯ ба забонҳои англисӣ, телугу, маратҳӣ, ория, панҷобӣ ва ҳиндӣ баргардон шудаанд.

Профессор Тарик Чхаттарӣ нависанда ва мунаққиди асарҳои бадеӣ мебошад. Асарҳои интиқодии ӯ дар адабиёти бадеии муосир аҳамияти калон доранд, ки ин ба рушду нумуи танқиди бадеии муосир як таконе мебошад. Вай тарзи сохтор ва услуби асарҳои бадеии гуногуни муосирро чуқур омӯхта, ба он хеле бодикқат аҳамият додааст. Яке аз асарҳои ӯ бо номи “Ҳикояи муосир” (урду-ҳиндӣ) аз лиҳози танқидӣ як китоби пурарзиши осори муосир ба ҳисоб меравад. Ин асари бадеӣ ба таври амиқ ва бо далелҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Барои муқоламаронӣ усули махсусе интиҳоб кардааст. Дар мавридҳои зарурӣ барои шарҳ додани ин ё он масъала мисолҳои ҷолиб низ оварда шудаанд. Биёед ба мундариҷаи асар назар андозем, ки аҳамиятнокии китобро нишон медиҳад. Боби аввал “Таҳавулоти ҳикояи урду”, боби дуюм “Таҳавулоти ҳикояи ҳиндӣ”, боби сеюм “Санъати бадеии ҳикояи муосир”, боби чорум “Тамоюлҳои гуногун дар ҳикояҳои урду ва ҳиндӣ (пас аз соли 1960)”, боби панҷум “Омӯзиш ва таҳлили ҳикояҳои урду ва ҳиндӣ (пас аз соли 1960)”, боби шашум “Мавзӯҳои бадеии ҳикояҳои урду (пас аз соли 1960)” ва боби ҳафтум “Мавзӯҳои бадеии ҳикояҳои ҳиндӣ (пас аз соли 1960)” унвон гирифтаанд. Ҳамин тарик, дар ин асар тадқиқоти муқоисавӣ - бадеии ҳикояҳои урду ва ҳиндӣ пас аз соли 1960 пешниҳод карда шудааст. Дар он тафовут, яқраи ва равиҳои гуногуни бадеӣ ва мавзӯтӣ дар ҳикояҳои урду ва ҳиндӣ хуб шарҳ дода шудаанд. Ҳамин тарик, пас аз соли 1960 дар таҳаввулот ва рушди ҳикояҳои урду ва ҳиндӣ равшаниҳои зиёд ворид шудаанд. Дар баробари ин, омӯзиши таҳлили ҳикояҳои интиҳобии урду ва ҳиндӣ низ пешниҳод карда шудаанд. Дар боби якуми асар, ки “Таҳавулоти ҳикояи урду” ном дорад, профессор Тарик Чхаттарӣ дар бораи ҳикояи Сурендра Пракаш “Овози гиря” андешаҳои худро баён мекунад ва чунин менависад: “Барои равшан намудани он мо метавонем бигӯем, ки Сурендра Пракаш дар аксари ҳикояҳои андешаҳои шуурнок ва бешуур доштаи ҷомеаро дар омезиш

نيشن ميديخاد. بينوبار اين، دار ابرازي قاخراموني اسوسي خيكوي ӯ اكسار واقت خواشرو ميغوزاراد وا ديغار اودام مؤاريفي ميكوناد”.

از اين رӯ، خيكوي ӯ از ماخدودياري فاردي برون ميوياد وا با يك خيكوي اوماوي تابديل ميؤباد. خيكوي “اويزي گيريا” نيز دار اباوال ماسؤالاخي مؤختاليفي قاخراموني اسوسي اؤسوس ميشاواند، اممو ووكوان بيسؤر ماسؤالاخي قوماعي مورو نيشن ميديخاد وا از اين رӯ، اين قيسا با خيكوي قوماعي كوميلي زاموني خوا تابديل ميؤباد. بوبي سيومي اسار “سانؤاتي بادييي خيكوي مؤوسير” نوم دوشا، دار اون چوستؤوي خاراكتير، رياريزم، امالخي بيشؤوروناي قاخرامونؤو سورات گيريفا، اسلوبون اون مؤفاسسال شارؤ دودا شؤواست. دار مابريدي انؤوم دوداني مؤلوؤيزاخوي بيشؤورونا، كي دار خيكوي ميبينوم، اديب چونين مينابيساد: “خيالات دو قسم كے ہوتے ہیں: شعوري خيالات اور لاشعوري خيالات۔ شعوري خيالات سے مراد وہ خيالات ہيں جو انسان كے شعور ميں ہوتے ہيں اور وہ ان خيالات سے بخوبي واقف ہوتا ہے، نيز وقتاً فوقتاً ان كا اظہار بهي كرتا رہتا ہے۔ لاشعوري خيالات انسان كے ذہن كے كسي گوشے ميں چھپے وہ خيالات ہيں جن كا اس كو واضع علم نہيں ہوتا۔ ذہن كي كسي گہرائي ميں ان كو محسوس تو كرتا ہے ليكن انہيں الفاظ كے پيرائے ميں ڈھاننے سے قاصر نظر آتا ہے۔ اگر كوئي افسانہ نگار اپني تخليق كے ذريعے قاري كے لاشعوري خيالات كو اس كے ذہن كي گہرائي سے نكالنے ميں كامياب ہو جاتا ہے تو وہ تخليق اس قاري كي پسنديده تخليق بن جاتي ہے۔” [12-27]

”Идеяҳо ду тарз мешаванд: идеяҳои бошууруна ва бешууруна. Фикру андешаҳои бошууруна афкоре мебошад, ки дар шуури инсонанд ва ӯ аз ин хаёлот ба хубӣ воқиф аст. Фикрҳои бешууруна бошанд ин дар як ғӯшаи зеҳни инсон пинҳонанд ва шахс дар бораи он маълумоти равшан надорад. ӯ чунин афкорро дар як умқи зеҳн эҳсос мекунад, аммо онҳоро бо калимаҳо мутобиқ карда, иброз карда наметавонад. Агар ягон нависандае тавассути эҷоди худ андешаҳои зери шуури хонанда мондари аз умқи ақли худ берун карда тавонад, он асараш ба асари дӯстдоштаи он хонанда табдил меёбад”.

دار اين چو پروفيسور تاريق قحاطتاري پورچايرو از خيكوي “اودامي سيوم”-ي مانو بخانداري هامچون ايتيبوس پشكاش كارداست، كي بهختارين ناموناي تاسديكي انديشاخي بيشؤورونا ميبوشاد. اكار دار مابريدي تانكيدي باديي سؤاخان رونوم، اهامميائتقونكيي اين اساررو اينكور كاردان مؤمكن ناست. هار يك ساتري اون خوناندرو با انديشا روندان داؤوات ميكوناد. دار اين اسار هاللي بيسؤر پربلماخي خيكوي هال شؤوااند. ساردوري ناشرياي “براون پاليكيشانس” ساقؤود اختار، دار مؤقادديماي اسار چونين قايدي كارداست: “طارق چهتاري كي يه كتاب نه صرف اردو بندي كهاني كي تاريخ كا احاطه كرتي ہے بلکہ اس تاريخ كے اہم مؤڑ كے طور پر تخليق ہوئے افسانوں كے بامعني تجزيوں كے ذريعے اس كے ارتقا كي واضع نشاندي بهي كرتي ہے۔ اردو بندي افسانے كا ارتقا، جديدي افسانے كا فن، اردو بندي افسانے كے عهد به عهد مختلف رجحانات، فني تجزيے اور موضوعات كو محيط يه كتاب فكشن مطالعات ميں اضافے كي حيثيت ركھتي ہے، جس ميں مصنف كي سنجيدگي هر سطر ميں ظاہر ہوتی ہے۔ اس كتاب كي اہميت كے پيش نظر اس كي [12-16] اشاعت نو كو ممكن بنايا گيا ہے تاكه فكشن كے قارئین كے مسائل حل كيے جاسكيں۔

”Ин асари Тариқ Қҳаттарӣ на танҳо таърихи хикояи урду ва ҳиндиرو дар бар мегирад, балки таҳаввулоти онро тавассути таҳлили пурмазмунӣ адабиёти бадеӣ, ки ҳамчун нуқтаи гардиш дар ин таърих офарида шудааст, равшан нишон медиҳад. Таҳаввулоти хикояҳои урду ва ҳиндӣ, санъати бадеии муосир, тамоюлҳои гуногун, таҳлилҳои техникӣ ва мавзӯҳои бадеии хикояҳои урду ва ҳиндӣ, дар асарҳо нависанда равшан нишон дода шудаанд, ки дар ҳар сатр қиддиати муаллиф ба назар мерасад. Ҳангоми мутолиаи навҳои гуногуни асарҳо аксар вақт чунин эҳсос мешавад, ки хикоянавис аз мавзӯ дур шуда, дар атрофи он суҳбат карда истодааст.

از اين رӯ، مابزوي اسوسي نؤفاؤمو بوكي ميموناد، اممو بوزورقتارين سيفاتي پروفيسور تاريق قحاطتاري دار اون است، كي ӯ دار بوراي مابزوي اسوسي خوا سؤؤبات ميكوناد. مابسؤف دار بوراي مابزوي اساري خوا تيبكي ناكشاي سؤختااش سؤؤبات ميكوناند وا چانباخي گوноغوني افكوري خؤرو پاسي هامديغار ريارشان زؤخير ميكوناد. زابوني اسار هيله توزا وا راون ميبوشاد. هار يك چؤملا ريارشان بيدوني كاليماءخي دؤشورفاؤم وا مؤغلاك يفودا ءفؤااند. هار يك وؤاي اون دار چؤيي خوا دوروست وا كوميل گوؤوشا شؤوا، هؤچ وؤاي ديغار اونرو ايواز كاردا نامتاوناد”.

تاريق قحاطتاري يكه از نابينانداخي ماشؤوري اردوزابوني هيندؤستون ميبوشاد. واي هامچون نابيناندا وا شاخسياتي بينازير با هاماغون ماؤلوم است. شاخسياتي ادابيي تاريق چؤنون تاؤسيرباؤش است، كي زؤد تاؤبي خوناندرو بوليدا ميسوزاد. شابؤي نابينشان دار ديلي

Тарик Чхаттарӣ аз давраи донишҷӯияш дар дилаш пайдо шуда буд. Дар Алигарҳ дар вақти таҳсил ҳангоме, ки муаллим лексия мегуфт, вай дар қатори аз ҳама охир нишаста, гарданаширо ҷумбонда, ба эҷоди ягон ҳикоя машғул буд. Тарик Чхаттарӣ худ дар ин маврид мегӯяд, ки устодон гумон карда, ҳайрон мешуданд, ки Тарик бо шавқ лексия навишта истодааст. Аз ҳамон вақт шуруъ намуда то имрӯз вай пайваста думболи эҷодиёт мебошад.

Тарик Чхаттарӣ навиштанро аз ҳикоя оғоз намуд ва оҳиста-оҳиста ба дигар жанрҳои адабӣ ба монанди роман, ёддошт, тарҷумаи ҳолнависӣ, таърихнигорӣ, адабиёти бачагона ва ғайра гузашт. Имрӯз шахсиятеро, ки мо ҳамчун ҳикоянавис, романнавис ва журналисти реалӣ мешиносем, дар ҳаёт зиндагии осударо паси сар намуда истодааст.

Тарик Чхаттарӣ ҳамчун нависанда ва журналист дар адабиёт саҳифаҳои зиёди адабӣ аз худ мерос мондааст. Гарчанде ки самти асосии эҷодиёти Тарикро ҳикоянависӣ ва романнависӣ ташкил диҳад, аммо вай дар самтҳои адабиёти кӯдакона, тарҷумаи ҳолнависӣ ва сафарноманависӣ низ ҳунари воло дорад. Асарҳое, ки аз тарафи Тарик навишта шудаанд, мазмуни реалӣ доранд. Ӯ таҳти таъсири ягон идеологӣ қарор надошта, озодона ба қори эҷодӣ машғул аст. Худи Тарик дар ин бора мегӯяд: «Муаллиф ҳамеша кӯшиш менамояд аз таҳти дил суханҳоро ба қалам оварад. Мо ҳар чизе, ки менависем, кадом як асаре, ки меофарем дар асоси ҳаёти ягон шахсияти реалӣ менависем. Ба ҳар як комёбиву нокомӣ, хурсандиву ғамгинӣ, хубиву бадии қаҳрамон мо низ дода мешавем ва онро дарк менамоем. Мо низ умедвори ояндаи дурахшони ӯ мешавем. Ва инчунин асар бояд авҷи аъло дошта бошад» [11-47]

Тарик Чхаттарӣ вазъияти сангини ҳаёти мардумро дида, тоқат намеорад ва дар бораи азоби мардум, бетартибӣ, зулм, ғулومӣ ва ноадолатҳо дар ҳикояҳояш тасриф намуд. Ӯ ҳамчун нависандаи даврони нав ҳам бошад, маҳорати ҳикоянависиаш аз адибони дигар кам набуд.

Вай барои оромиши дилаш то ба само меравад ва барои мардум хизмати руҳӣ менамояд. Вай барои зиндагӣ қардан будан меҳаҳад.

Яке аз маҷмуаҳои ҳикояҳояш «Дарвозаи боғ» («باغ کا دروازه»), ки хеле машҳур мебошад соли 2001 аз нашр баромадааст. Ин маҷмуа як қатор ҳикояҳои ҷаззобро дар бар мегирад. Аз ҷумла: “Тори дуд”, “Ан Бан”, “Чархи кирмзада”, “Дарвозаи боғ”, “Глобус”, “Нимтабақ”, “Порчаҳои шиша”, “Хати қач”, “Нисфи зинапоя”, “Портрет”, “Куштани субҳ”, “Се сол”, “Боз қасе”, “Даҳ бигҳа замин”, “Ҳодисаи дигар”, “Барф ва об”, “Машғал ва ӯ”, “Калидҳо”, “Камон”, “Аз ғам наҷот ёфтед, чаро?” ва ғайра. Дар ҳикояҳои ин маҷмуа амалҳои ғайринсонӣ ба мисли, зуроварӣ, дард, азобу шиканча, қашшоқӣ ва дигар аз саҳтии рӯзгор тасвир карда шудаанд.

АДАБИЁТ

1. Эҳтишам С.Х. Таърихи адабиёти урду / С.Х. Эҳтишам. – Москва, 1961
2. Премчанд. Мунтахабот. – Москва, 1977
3. Литература Востока в новейшее время, изд. МГУ, - 1977
4. Глебов Н.В. Сухачев А.С. Адабиёти урду / Н.В. Глебов., А.С. Сухачев. - Москва, 1967
5. Али Сардор Чаъфарӣ. Адабиёти тараққипарвар. Москва, 1962.
6. Қаҳҳори Расулиён. Покистон. - Душанбе, 1997
7. Раҷабов Ҳ. Адабиёти ҳиндӣ дар давраи нав / Ҳ. Раҷабов. - Душанбе: ЭР-граф. 2017. - 500 с.
8. Раҷабов, Ҳ. Пханишварнатх Рену / Ҳ. Раҷабов. – Душанбе: Эдҷад, 2009. - 120 с.
9. Раҷабов, Ҳ. Се насли ҳикоянависони ҳиндӣ / Ҳ. Раҷабов. – Душанбе: Статус, 2001 – 272 с.
10. Раҷабов, Ҳ. Ташаккул ва инкишофи ҳикояи муосири ҳиндӣ / Ҳ. Раҷабов – Душанбе: Пайк, 1998. - 176 с.
11. 2011. طارق چھتاری۔ باغ کا دروازہ۔ (افسانے) دہلی۔
12. 1992. طارق چھتاری۔ جدید افسانے۔ (اردو۔ ہندی) علی گڑھ۔
13. Namvaar Sinh, “Kahaani- nayi kahaani”, ILLahaabaad, 1982

ТАРИҚ ЧХАТТАРӢ - НАМОЯНДАИ БАРЧАСТАИ АДАБИЁТИ УРДУ

Дар мақола муаллиф рӯчеш ба зиндагӣ ва осори яке аз адибони барҷастаи адабиёти муосири урду Тарик Чхаттарӣ таҳқиқу таҳлили илмӣ анҷом додааст. Тарик Чхаттарӣ аз ҳикоянависони муваффақ дар адабиёти муосири урду ба шумор меравад. Осори ӯ фарогири мавзӯҳои мубрами замони муосир ба шумор меравад.

КАЛИДВОЖАҲО: урду, адабиёт, таҳқиқ, муосир, зиндагӣ, ҳикоянавис, адиб.

ТАРИК ЧХАТТАРИ - ВИДНЫЙ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ ЛИТЕРАТУРЫ УРДУ

В статье автор приводит информацию о жизни и творчестве писателя современной литературой урду - Тарик Чхаттари. Тарик Чхаттари как автор коротких рассказов считается успешным писателем в современной литературе урду. Темы его творчество считаются актуальными и в современными.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: урду, литература, исследование, современный, жизнь, рассказчик, писатель.

TARIQ CHHATTARI - A PROMINENT URDU LITERATURE SPECIALIST

In this article, the author provides information about the life and work of modern Urdu literary writer Tariq Chhattari. As a short story writer, Tariq Chhattari is considered a successful writer in modern Urdu literature. The themes of his work are considered relevant and contemporary.

KEYWORDS: Urdu, literature, research, contemporary, life, storyteller, writer.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Маҳмудова Махфират* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети забонҳои Осиё ва Аврупо. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рудаки, 17. Телефон: [+992] 88-500-40-56.

Сведения об авторе: *Махмудова Махфират* - Таджикский национальный университет, магистрант кафедры индийской филологии факультета языков Азии и Европы. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: [+992] 88-500-40-56.

Information about the author: *Makhmudova Makhfirat* - Tajik National University, master`s student, Faculty of Asian and European Languages. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan Dushanbe Rudaki Avenue 17. Phone: [+992] 88-500-40-56.

СОЛЕҲА ОБИД ҲУСАЙН ВА МУҲТАВОИ ҲИКОЯҲОИ Ӯ

Тоирова Ш.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар таърихи адабиёти муосири урду номи занони зиёде ба чашм мерасад, ки бо ҳунар, истеъдод ва эҷодкорӣ мероси гаронбахое аз худ ба ёдгор гузоштаанд. Яке аз чунин шахсиятҳо Солеҳа Обид Ҳусайн мебошад, ки бо осори пурмазмун ва беназираш, баҳусус дар баҳши наср, мақоми махсусе дар адабиёти урду касб кардааст. Вай на танҳо ба ҳайси як нависанда ва ҳикоянигор маъруф аст, балки ҳамчун омӯзгор, мунаққид ва шахсияти фарҳангӣ низ дар таърихи адабиёти урду нақши арзанда дорад.

Солеҳа Обид Ҳусайн яке аз чехраҳои барҷастаи адабиёти муосири урду ба шумор рафта, фаъолияти эҷодии худро асосан ба навиштани асарҳои бачагона, ҳикояҳои иҷтимоӣ ва китобҳои омӯзишӣ бахшидааст. Осори ӯ на танҳо барои кӯдакон, балки барои омӯзгорон, муҳаққиқон ва хонандагони одӣ низ аҳаммияти хос дорад. Китобҳои ӯ бо соддагӣ, равонӣ ва мазмунҳои ахлоқиву тарбиявӣ машҳур шудаанд. Ӯ дар офаридани асарҳо услуби хосе дорад, ки бо ин хусусият ӯ аз дигар нависандагони замонаш фарқ мекунад.

Дар ин мақола мо ба баррасии мероси адабии Солеҳа Обид Ҳусайн ва ҷойгоҳи ӯ дар адабиёти урду мепардозем. Мо кӯшиш мекунем, то аҳаммияти осори ӯро дар рушду камоли насри муосири урду шарҳ диҳем.

Як қисмати осори Солеҳа Обид Ҳусайн асосан ба ҳаёти воқеии мардуми замони ҳуди адиба бахшида шудааст. Ӯ ба инъикоси рӯзгори воқеии мардум, хусусан занон ва кӯдакон аҳаммияти хеле зиёд додааст. Дар ҳикояи "Ҳолаи Ату"-и ӯ ҳодисаву воқеияти бо чашми сар дидаашро тасвир намудааст. Дар ҳикояи мазкур адиба як занеро тасвир кардааст, ки аз хисси баланди худҳои дар назди касе сар ҳам накарда, бори гарони зиндагиро танҳо худаш ба дӯш дорад. Ҳатто дар ҳолати гуруснагӣ ва надоштани маводи озуқаворӣ, ӯ гулхан афрухта, дегро пур аз об карда, рӯйи он мемонд, ки гӯё гизо тайёр намуда истодааст.

Дар офаридаҳои худ Солеҳа бештар ҳимоя аз ҳуқуқи занҳо мекард, зеро замони зиндагии адиба замони нобаробари ҷинсӣ буда, зулм нисбати занҳо хело зиёд ба назар мерасид. Мубориза бар зидди ноадолатиҳои иҷтимоӣ, аз қабилӣ талоқи ноадолатона ва дигар мушкилоти занон аз мавзӯҳои муҳимми осори ӯ ба шумор меравад. Ҷиянаш Саида Ҳамид дар яке аз мусоҳибаҳо дар Донишгоҳи Исломии Деҳлӣ (ҷое, ки занҳо ба таҳсил фаро гирифта мешуданд ва ҳуди Солеҳа низ онҷо дарс мегуфт – Т.Ш.) зикр кардааст, ки "Ӯ далерона муқобили ноадолатии талоқ ва дигар мавзӯҳои марбут ба зиндагии занҳо мубориза мебард" [5, 45].

Муборизаи ӯ танҳо дар мавриди талоқ нест, балки ӯ ба масоили иқтисодӣ ва иҷтимоии зан дар ҷомеа даҳлат кардааст. Вай дар осораш занҳоро ҳамчун фарди соҳибқудрат, мустақил ва озодандеш тасвир мекунад, ки онҳо метавонанд барои ҳуқуқи арзишҳои худ мубориза баранд.

Асарҳои ӯ танҳо ба тасвири рӯзгор маҳдуд набуда, ба таҳлили омилҳои иҷтимоӣ ва руҳие, ки дар паси ин рӯзгор нухуфтаанд, бахшида шудааст. Вай ба тафсилоти зиндагии рӯзмарра, муносибатҳои оилавӣ ва ҷаҳонбинии одамони одӣ таваҷҷуҳи хоса дорад.

Солеҳа Обид Ҳусайн яке аз чехраҳои барҷастаи адабиёти бачагона дар адабиёти урду низ ба шумор меравад. Ӯ барои кӯдакон қиссаву роман менавишт ва ақида дошт, ки навиштан барои кӯдакон ба таҳқиқи ҷустуҷӯи фаровон эҳтиёҷ дорад. Вай чунин меандешид, ки нависанда барои навиштани асарҳои бачагона бояд аз тасвири мавзӯҳои муосиру ҳамзамони онҳо кор гирад ва ҷаҳонро бо чашми кӯдак бубинад [7, 125].

Назарияи ӯ дар ин замина пешқадам ва муосир аст. Вай таъкид мекард, ки матнҳои барои кӯдакон навишташуда бояд ба хоҳишҳои зеҳнӣ, эҳтиёҷҳои руҳӣ ва сатҳи дарки синну соли онҳо мувофиқ бошанд. Навиштан барои кӯдаконро ӯ кори саҳлу осон намешуморид ва онро ҳунари баланди эҷодӣ меҳисобид.

Бисёре аз асарҳои ӯ, ба хусус дар заминаи адабиёти бачагона, бо мақсади омӯзиш ва парвариши ахлоқ, дӯстдории меҳнат ва ваҳдати миллӣ андеша шудаанд. Таъкиди бародараш ба таҳсили занони хонашин (хонадор) намунае аз ин аҳаммият аст: “Хислати шахсии ӯ, меҳрубонию ҳамдардӣ нисбат ба мазлумон ба осораш низ сироят карда буд. Вай ҳамеша кӯшиш мекард бар зидди ноадолатиҳо бархезад ва ба ҳар тавре ки метавонист барои беҳбудии мардум талошҳо мекард. Вай ба фарҳангу тамаддуни хеш саҳт дилбастагӣ дошт, вале ҳамзамон ба дигар фарҳангҳо ва кишварҳо эҳтиром мегузошт ва сифатҳои беҳтарини онҳоро дар навиштаҳои таъкид мекард.

Солеҳа Обид Ҳусайн дар тури ҳаёташ сафарҳои зиёд ба хориҷа анҷом додааст. Зеро саёҳат кардан яке аз дилбастагиҳои ӯ буд ва таъсири сафарҳои хешро, алалхусус, сафари Амрико дар яке аз асарҳои инъикос намудааст.

Забони асарҳои ӯ барои тамоми хонандагон, аз калонсол то хурдсол, содда ва фаҳмо буд.

Сабки эҷодиаш ба эҳсоси хабарнигорӣ наздик аст, зеро ӯ дар аввали фаъолиятҳои мақолаҳои зиёде дар маҷаллаҳои гуногун менавишт. Ин ба воқеиятнигорӣ ва дақиқияти осораш мусоидат кардааст [8, 223].

Солеҳа Оид Ҳусайн ба тарҷумаи асарҳои англисӣ ба забони урду низ машғул мешуд ва ба воситаи ин дониши хешро дар забони англисӣ такмил додааст. Вай, хусусан, китобҳои кӯдаконро аз забони англисӣ ба урду бо шавқу таваҷҷуҳи хос тарҷума мекард. Ҳамин тавр, ӯ забони англисиро омӯхта, бо ин васила рӯ ба адабиёти кӯдакона овардааст. Вай дар инкишофи адабиёти бачагона саҳмгузор будааст. Адиба ба таҳия ва нашри ин гуна китобҳо бо суратҳои ранга ва ҷаззоб машғул шуд. Ин нишон медиҳад, ки ӯ ба ҷалби таваҷҷуҳи кӯдакон ва таъсири обу ранги бадеии китобҳо ба диду зеҳни онҳо аҳаммияти амалӣ медод. Пас аз тарҷумаи миқдори зиёди ҳикояҳои кӯтоҳи нависандагони англисӣ ӯ маҷмуаи ҳикояҳои бачагонаи худро бо номи “Барои атфол” (بچوں کے لیے) мурағбат намуд, ки дар он маҳз ҳамон ҳикояҳои ҷамъоварӣ шуда буданд, ки ба тарбияи насли хурдсоли ҷомеа тааллуқ доштанд. Дар ин маҷмуа ҳикояҳои зерин шомил шудаанд:

(Таъмири кишти) ” کشتی کی تعمیر ”, (Азоби Туфон) ” طوفان کا عذاب ”, (Сайри Ҷаннат) ” جنت ”, (Ба номи волидайн) ” والدین کے نام ” ва амсоли онҳо.

Солеҳа Обид Ҳусайн дар эҷоди роҳи усулҳои нав барои адабиёти бачагона саҳм дошт. Вай комилан ба он ақида буд, ки адабиёти бачагона бояд воқеан барои кӯдакон навишта шавад ва аз зарурати мутолиа бо роҳнамоии калонсолон берун ояд.

Дар тарҷумаи ҳоли ӯ омадааст, ки ӯ барои ороиши китобҳои бачагона бо расмҳои зебои рангоранг аҳамият медод ва орзу дошт, ки китобҳои кӯдакона дар кишвараш бо сифати баланд чоп шаванд. Ин аз зебопарастии ӯ гувоҳ медиҳад, ки ӯ ба нозукиҳои ҳар як офаридаҳои худ диққати хоса медод.

Хусусияти барҷастаи осори ӯ воқеиятнигорӣ аст. Тасвирҳои ӯ асосан берун оӣ аз таҳайюланд ва наздик ба зиндагии ҳақиқанд. Беморӣ, марг, нороҳатиҳои оилавӣ ва мушкилоти иҷтимоӣ дар ҳикояҳои мавқеи калондоранд.

Солеҳа Обид Ҳусайн ба ҷаҳони ботинӣ, эҳсосот ва музокироти дохилии қаҳрамонони асараш хуб ошно буд. Вай кӯшиш мекард, ки эҳсосоти мураккаб, ҳасад, дилшикастагӣ, умед ва орзуҳоро бо забони сода ва пуртаъсир ба тасвир кашад.

Сабки нависандагӣ ба воситаи муколама яке аз хусусиятҳои услубии ӯст. Муколамаҳои осори ӯ табиӣ, зинда ва ба хусусиятҳои руҳии шахсиятҳо наздиканд. Ин хусусият хусусан дар драмаҳои ошкор аст.

Солеҳа Обид Ҳусайн дар тури зиндагии илмию эҷодии хеш дар як вақт ба ҳалли чандин масоили адабӣ машғул гаштааст. Вай на танҳо донишманди забон ва фарҳанги ниёгон буд, балки корсози адабиёти бачагона ва садоқати занон дар адабиёти урду ба шумор меравад.

Ҳимоя аз ҳуқуқи зан, парвариши кӯдакон, ваҳдати миллӣ ва густариши маърифат мавзӯҳои муҳими осори ӯро ташкил медод [5, 100].

Услуби навишти ӯ содафаҳм, воқеӣ, бо таваҷҷуҳ ба чузъиёт, бо таҳлили амиқи руҳӣ, муколамаҳои зинда ва табиӣ буда, ба хонандаи гуногунзавқ хуш меояд.

Солеҳа Обид Ҳусайн ҳамқадами замон буд ва дар рушди фарҳангӣ ва иҷтимоии ҷомеаи худ саҳми беназире гузошт. Осораш ҳамчун оинае аз таърих, фарҳанг ва руҳияи Ҳиндустони асри худ ба ҳисоб меравад.

Фаъолияти адабии Солеҳа Обид Ҳусайн бо серпахлуии худ фарқ мекунад. Вай нависанда, драманавис, романнавис, тарҷумон ва фаъоли ҷамъиятӣ буд. Мавзӯҳои асосии осораш ҳаёти воқеӣ, ҳуқуқи зан ва адабиёти бачагона буд. Забони сода ва фаҳмо, воқеъбинона ва дилбастагӣ ба таҳқику омӯзиш хусусиятҳои барҷастаи услуби ӯ ба шумор мерафтанд. Ӯ дар рушди адабиёти бачагонаи урду нақши муҳим бозида кӯшиш кардааст, ки онро ба сатҳи милли ва байналмилалӣ бирасонад.

АДАБИЁТ

1. Рачабов Ҳ. Равиндранатх Тҳакур. Душанбе: Матбааи ДМТ, 2012.-335 с.
2. Ҷовид Холов. Таърихи адабиёти урду. Душанбе: Ирфон, 2016. – 389 с.
3. 1972. حسين، صالحه عابد. بچوں کے لئے کہانیاں. لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز،
4. 1965. حسين، صالحه عابد. کفن دفن. دہلی: ادارہ ادب،
5. 1984. عابدی، شوکت سبزواری. اردو کی خواتین افسانہ نگار. کراچی: انجمن ترقی اردو،
6. 1995. علی، رشید. بچوں کا ادب اور اردو. لاہور: نیشنل بک فاؤنڈیشن،
7. 1987. فاروقی، شمس الرحمن. اردو افسانہ: تاریخ اور تنقیدی مطالعہ. دہلی: مکتبہ جامعہ،
8. 2001. ناصر، تبسم. اردو کی پہلی خواتین قلمکار. اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان،

СОЛЕХА ОБИД ХУСАЙН ВА МУҲТАВОИ ҲИКОЯҲОИ Ӯ

Дар мақола муаллиф атрофи мазмуну мундариҷаи ҳикояҳои нависандаи мумтози адабиёти муосири урду Солеҳа Обид Ҳусайн таҳқиқ анвон додааст. Мавзӯҳои марказии ҳикояҳои Солеҳа Обид Ҳусайнро ҳимоя аз ҳуқуқи зан, парвариши кӯдакон, ваҳдати милли ва боло бардоштани маърифати ҷомеа ташкил меодааст. Солеҳа Обид Ҳусайн бо эҷодиёти пурмуҳтавоаш дар адабиёти муосири урду ҷойгоҳи худро доштааст.

КАЛИДВОЖАҲО: урду, нависанда, ҳикоя, зан, ҳуқуқ, маърифатнокӣ, кӯдакон, тарбият.

СОЛЕХА ОБИД ХУСЕЙН И СОДЕРЖАНИЕ ЕЁ РАССКАЗОВ

В статье автор провел исследование содержания и тематики рассказов известной писательницы современной литературой урду, Солехи Обид Хусейн. Основные темы рассказов Солехи Обид Хусейн были защита прав женщин, воспитание детей, национальное единство и повышение уровня образования в обществе. Благодаря своему богатому творческому наследию Солеха Обид Хусейн заняла своё место в современной урдуязычной литературе.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: урду, писатель, рассказ, женщина, закон, образование, дети, воспитание.

SOLEHA OBID HUSSAIN AND THE CONTENT OF HER STORIES

In this article, the author examines the content and themes of the stories of the renowned contemporary Urdu writer, Soleha Obid Hussain. The main themes of Soleha Obid Hussain's stories were the protection of women's rights, child-rearing, national unity, and the advancement of education in society. Thanks to her rich creative legacy, Soleha Obid Hussain has earned a place in modern Urdu literature.

KEYWORDS: Urdu, writer, story, woman, law, education, children, upbringing.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Тоирова Шукрона* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети забонҳои Осиё ва Аврупо. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: [+992] 88-200-29-49. E-mail: izatzodaadia@gmail.com

Сведения об авторе: *Тоирова Шукрона* - Таджикский национальный университет, магистрант факультета языков Азии и Европы. Адрес: 734025, Республика Таджикистан г. Душанбе проспект Рудаки 17. Телефон: [+992] 88-200-29-49. E-mail: izatzodaadia@gmail.com

Information about the author: *Toirova Shukrona* - Tajik National University, master`s student of Faculty of Asian and European Languages. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan Dushanbe Rudaki Avenue 17. Phone: [+992] 88-200-29-49. E-mail: izatzodaadia@gmail.com

ANALYSIS OF RANO'S CHARACTER IN NOVEL "EK CHADAR MAILI SI"

Kangxi Xixueer
Tajik National University

1. Introduction

Ek Chadar Maili Si is one of Rajinder Singh Bedi's most iconic realist works, vividly depicting the complex human relationships and gender relations in rural Punjab. The novel's heroine, Rano, with her resilience and tragic fate, embodies the existential dilemma and inner strength of women in traditional society. This article aims to reveal the multidimensionality of Rano's character and its social significance through an in-depth analysis of her.

2. Information of the writer Rajindar Singh Bedi

Rajindar Singh Bedi (September 1, 1915– November 11, 1984) was born in Sialkot, Pakistan, and died in Mumbai, India. He was a renowned contemporary Urdu progressive novelist, and in the literary world he is on par with writers such as Premchand, Manto, and Ismat[1].

His literary career began in 1932. Initially, he wrote poetry and novels in English and Urdu under the pen name Mohsin Lahori [2]. Later, he wrote under his real name. He grew up in a family with a strong religious atmosphere. His mother was a Brahman and his father was a Sikh [3]. Under the influence of his parents, he had a strong empathy and was always able to sympathize with the weak. Therefore, in that dark era, he created many vivid characters of the lower classes in his works. He wanted to use his literary works to arouse people's thinking and resonance, and also wanted to use his novels to reflect the social problems of India at that time, such as hunger, poverty, ignorance, injustice, oppression and violence.

His novels are written in a realistic style, with symbolism (metaphor) being the most prominent feature. His novels focus on Indian society, particularly life in Punjab [4], integrating the subtleties of life into his fictional content, presenting Indian culture, customs, and social issues to readers, thereby eliciting deep reflection and resonance. He believed that literature should not be influenced by any particular belief or movement, but should be pure and written according to the author's true intentions. Therefore, he neither supported nor opposed the progressive literary movement [5].

In addition to his high prestige in the literary world, he also achieved success in the radio and film industries. In 1948, he went to Kashmir and served as the director of Kashmir Radio Station. Thanks to his efforts, a radio station was established [3]. In the film industry, he also won the Indian Filmfare Award for Best Story and the Indian Filmfare Award for Best Dialogue.

3. Information of this novel

Ek Chadar Milli Si is Bedi's only short story set in the rural life of Punjab [6]. For its excellence, the book won the Sahhitya Akademi Award for Urdu Writers in 1965. The book was also made into a film in India and Pakistan, in Pakistan it was titled Mithi Bhar Chawal [6]. Its English translation is titled I Take This Woman. The book revolves around the heroine Rano and the people around her, including her first husband Taluka, her second husband Mangar, who is Taluka's younger brother, her father-in-law Hazur and her mother-in-law Jinda. This book recounts Rano's tragic life: Born into a poor family, she was sold to a Taluka family as a wife by her father in exchange for food. Her husband, a heavy drinker, abused her throughout their marriage. After his death, Rano, to avoid being kicked out by her mother-in-law, was forced to marry Mangar, a man significantly younger than her. However, her second husband showed no love for her, truly loving another young girl [7]. Throughout this life, Rano endured not only the pain of her husband's death but also the oppression of society, family, and tradition. Deprived of her right to choose her own life, she was forced into a loveless and even humiliating marriage. Due to her family's poverty, her daughter was also sold as a wife. This story poignantly reveals the lack of freedom, dignity, and objectification faced by women in traditional society.

4. Character analysis of Rano

Throughout her life, Rano has never truly belonged to herself. She is a wife, mother, widow, and brother-in-law's wife, a burden to her family, the talk of her village, and a victim of cultural constraints. From the perspective of a patriarchal society, Rano is not seen as an individual with independent will and integrity, but rather as a functional, role-based "existence." Her identity is never her own, but rather imposed by society [8].

Rano was born into a poor family in a rural village in Punjab. In that era, patriarchy was unquestionable, and people placed great emphasis on family honor and traditional religion. She grew up in a repressive environment, constrained by gender and traditional roles. She was taught to obey male dictates and submit to fate, lacking freedom and choice. This explains why her father sold her to a Taluka family as a bargaining chip for food. Perhaps she feared the patriarchal authority, or perhaps she simply accepted her fate. This upbringing also shaped her endurance and resilience.

After marrying Taluka, she often endured verbal abuse from her mother-in-law for not having enough dowry, and was brutally beaten by Taluka after his alcoholic drinking. She hated alcohol, firstly because she disliked the taste and secondly because her husband would beat her whenever he drank. Her first marriage ended with Taluka's murder. Her husband's death marked a major turning point in her emotional life, and instead of sympathy and comfort, it brought criticism from her family and society. When her mother-in-law kicked her out after her husband's death, she considered leaving home and living on her own, but traditional society would not accept a penniless and uneducated widow, and she was met with only verbal abuse and disdain. Therefore, to survive, she was forced to marry Mangal. This moment evoked a profound psychological conflict, a conflict between traditional constraints and her own desires, a wave of humiliation and anger. Ultimately, she yielded to the pressures of traditional society.

Although Rano never engaged in violent acts of resistance, her silence wasn't simply submission, but rather a suppressed rage and resistance. She deeply resisted her marriage to her brother-in-law, but she felt powerless to resist, as resistance would mean being spurned by the village and exiled from her family. She remained silent and submissive in public, but the portrayal of her psychology reveals shame, anger, despair, and a longing for freedom. This "resistance beneath submission" makes Rano a deeply realistic and tragic figure. She wasn't ignorant or numb, but rather silenced by circumstances. She wasn't "not resisting," but "unable to resist." The word "رداچ" in the book's title is deeply symbolic. First, it represents a woman's chastity and dignity; when it becomes soiled, it represents the tarnishing of her honor and the hypocrisy of social morality. Second, the shawl is a form of concealment, concealing the true desires, suffering, and injustice of traditional Indian women behind silence and repression. Her life is closely tied to the shawl, a symbol of female chastity. When it becomes soiled, it signifies the loss of her chastity and dignity, symbolizing the degradation of womanhood.

The entire story revolves around "honor," but this so-called "honor" is perpetually built on a logic of violence against women's bodies. Whether it's her father's objectification, her mother-in-law's verbal abuse, her husband's beatings, or her neighbors' gossip, this double whammy of physical and verbal violence is unfair to Rano. The book depicts a society where religious belief is used as a tool to restrict women's freedom. She is denied the freedom of choice and becomes a victim of family honor, a microcosm of the fate of countless women under religious traditions.

5. Conclusion

Rano is not only an ordinary woman silently struggling under oppression, but also a social symbol. She represents not only her own personal humiliation and degradation, but also the universal fate of thousands of women oppressed and sacrificed by tradition, family, religion, and culture. Her story reveals the cruel nature of the myth of chastity, the marriage system, and patriarchal logic, calling for a profound reflection and redefinition of women's freedom, dignity, and subjectivity. Her experience reveals several issues:

The binding of honor to a woman's body: After her husband dies, her family worries that she will "lose control" or "lose face", so they use remarriage to control her body.

The humiliating identity of a widow: In traditional concepts, a widow is unclean and pitiful, and must rely on men to "regain" social recognition.

This book offers us more than just a literary narrative; it holds a mirror to social reality. It reveals how women in traditional society are oppressed and controlled by moral discourses such as "honor," "chastity," and "family responsibility." It also invites us to consider whether true women's liberation in India today, and in South Asia more broadly, should be reflected in practical improvements in laws, education, employment, and marriage autonomy.

In today's ever-changing society, this novel reminds us that true social progress requires a reexamination of gender equality and institutional reform. We need to advocate for gender equality, freedom of marriage, and the right of everyone to pursue happiness and freedom. Women should be more than just wives, mothers, and daughters; they should first and foremost be themselves.

REFERENCE

- [1] Gupta, Shradha. "Examining widowhood in Rajinder Singh Bedi's ek chadarmaili si."
- [2] Rajindar Singh Bedi in Urdu ,Urdu Notes, <https://urdu notes.com/lesson/rajinder-singh bedi-biography-in-urdu-2/>, visit date 18.10.2025 [3] رتخا بنیزوررتکاڈ , تیصخشو تایح یدیب هگنس ردنچار , URDU RESEARCH JOURNAL, 01.07.2021, <https://www.urdulinks.com/urj/?p=4974>, visit date 18.10.2025
- [4] "بناسفا اک رکف ز زرط تبثم یدیب هگنس ردنچار and حیسم نوسمس,اله دمحم رتکاڈ :Jahan-e-Tahqeeq 203-197 رانگن." تمصه ی ُمظه . (2023) 6.3
- [5] 2002, 180-181 هژگ ُله سواه کب لنشیکوجیا ,بعلام یدیقنت اک رثن ودرا ,رانگن لبنس رتکاڈ
- [6] Urdu Notes , urdunotes.com/lesson/ek-chadar-maili-si-novel-pdf, visit date 18.10.2025
- [7] Bedi, Rajinder Singh. Ek Chadar Maili Si. Translated by Avtar Singh Judge. Sahitya Akademi. 2020
- [8] Jain, Rashmi. "Patriarchal Concerns in I Take This Woman by Rajinder Singh Bedi."

ТАҲЛИЛИ ХАРАКТЕРИ РАЪНО ДАР РОМАНИ «ЭК ЧАДАР МАЙЛИ СИ» (ЯК ЧОДАРИ РАНГПАРИДА)

Дар ин мақола шоҳасари нависандаи урду Раджиндер Сингх Беди "Эк Чадар Майли Си" мавриди баррасӣ қарор гирифта, муаллиф ба ҳислати қаҳрамонзан Раъно таваҷҷуҳ зоҳир мекунад. Тағйироти эҳсосӣ ва муборизаҳои руҳии ӯ дар зери зулми хонаводагӣ ва иҷтимоӣ, он мубориза ва бедорӣ занонро дар ҷомеаи суннатии Ҳинд дар миёни маҳдудиятҳои сарнавишт ва ахлоқ ошқор мекунад ва ба ин васила нигарониҳои амиқи башардӯстона ва огоҳии интиқодии муаллиф аз воқеиятро нишон медиҳад.

КАЛИДВОЖАҲО: тавсифи зан, зулми гендерӣ, реализми иҷтимоӣ, бедорӣ зан.

АНАЛИЗ ХАРАКТЕРА РАНО В РОМАНЕ «ЭК ЧАДАР МАЙЛИ СИ»

В данной статье рассматривается шедевр урду-писателя Раджиндера Сингха Беди «Ek Chadar Maili Si», сосредоточенный на характере героини Рано. Рассматривая её эмоциональную трансформацию и духовные трудности в условиях семейного и общественного угнетения, автор раскрывает борьбу и пробуждение женщин в традиционном индийском обществе, скованном судьбой и моралью, тем самым демонстрируя глубокую гуманистическую обеспокоенность автора и его критическое восприятие реальности.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: женская характеристика, гендерное угнетение, социальный реализм, женское пробуждение Analysis of

RANO'S CHARACTER IN NOVEL "EK CHADAR MAILI SI"

This article examines the Urdu author Rajinder Singh Bedi's masterpiece, Ek Chadar Maili Si, focusing on the character of the heroine, Rano. By exploring her emotional transformation and spiritual struggles under familial and societal oppression, it reveals the struggle and awakening of women in traditional Indian society amidst the constraints of fate and morality, thereby showcasing the author's profound humanitarian concern and critical awareness of reality.

KEYWORDS: female characterization, gender oppression, social realism, female awakening

Маълумот дар бораи муаллиф: *Кангси Сюзр* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти кафедраи филологияи Ҳинди факултети забонҳои Осиё ва Аврупо. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 909622200

Сведения об авторе: *Канси Сюэр* - Таджикский национальный университет, магистрант кафедры индийской филологии факультета языка Азии и Европы. **Адрес:**734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон:(+992) **909622200**.

Information about the author: *Kang Xixueer* - Tajik National University, master`s student, Department of Indian Philology of Faculty of Asian and European Languages. **Address:**734025, Republic of Tajikistan Dushanbe Rudaki Avenue 17. Phone:(+992) **909622200**.

QURRATULAIN HYDER: THE GRANDE DAME OF URDU LITERATURE AND THE ARCHITECT OF CROSS-TEMPORAL NARRATION

He Linyan
Tajik National University

Introduction

Qurratulain Hyder's literary roots were deeply embedded in her family's cultural heritage. Born in 1927 into a prominent Aligarh literary family, her father was a pivotal satirical Urdu short story writer, and her mother was an early Urdu women novelist. This immersion in Urdu language and literature from childhood provided her with a primary lens to understand the world. She demonstrated extraordinary talent by publishing her first short story at the age of 11. Despite the immaturity of her early works and the dominance of poetry—with novels marginalized as "secondary" and confined to family or romantic themes—in the Urdu literary circle of the time, her works, such as "Memories of Childhood," broke traditional boundaries. They observed class differences and cultural conflicts in colonial Indian society from a child's perspective, laying the foundation for her later exploration of the "relationship between individuals and history."

Narrative Innovation: Literary Experiments in Deconstructing Linear History

Cyclical Time: Breaking the "Teleological" Trap of History

In traditional colonial historiography and nationalist narratives, history is often portrayed as a process of "linear progress" – the colonial period is seen as the inception of "civilizational enlightenment," while independence and partition are viewed as the culmination of "national awakening." This "teleological" narrative is fundamentally a simplification and misrepresentation of historical complexity. Hyder keenly recognized the fallacy of this narrative and innovatively introduced the concept of "cyclical time" in her works to dismantle the linear perspective of history through literary means.

This concept reached its zenith in "Aag Ka Darya" (River of Fire). Utilizing "river" as the central metaphor, the novel interconnects the era of Chandragupta in the 4th century BCE, the Mughal dynasty period, the British colonial era, and the modern society post-partition, creating a closed "time circle." In Hyder's writing, history is not a unidirectional "progress" but a recurrence of analogous situations: the religious conflicts of ancient India are intrinsically similar to modern communal violence, and the cultural assimilation of the Mughal dynasty mirrors the ethnic division following partition. She references a verse by the Urdu poet Jigar in the novel: "Life is like a fiery torrent; one can only move forward by leaping into it," suggesting the cyclical nature of time – individuals in every era grapple with similar dilemmas, and the significance of history does not reside in "reaching the end" but in the perpetual quest for the essence of humanity.

This cyclical view of time is grounded in the Hindu philosophical tradition of "karma and reincarnation" and incorporates the modernist notion of "the eternity of time" from T.S. Eliot's "Four Quartets." By juxtaposing historical scenes from disparate eras, Hyder prompts readers to realize that colonialism and partition are not "accidental ruptures" but continuations of cultural conflicts and power struggles in the subcontinent's history; furthermore, the cultural tradition of pluralistic coexistence has never truly been extinguished by political division, always awaiting resurgence in the cycle of history.

Reincarnated Characters: Dissolving the "Fixed" Boundaries of Identity

To embody the narrative concept of "cyclical time," Hyder crafted the iconic technique of "reincarnated characters." In works such as Aag Ka Darya (River of Fire) and Fireflies in the Mist, core characters (e.g., Gautam Nilambar, Champa) reemerge across millennia with evolving identities, religions, and genders, yet their intrinsic human traits and fates remain strikingly consistent. These characters are not mere iterations but literary devices for Hyder to deconstruct "fixed identities": by bestowing the same character with varying religious and national identities across different eras, she shatters the rigid belief that "religion determines identity" and "nation

defines belonging," demonstrating that identity labels are transient and that inherent values/human essence truly defines a person. As scholar Kumkum Sangari observed, these characters effectively counter the post-partition narrative of "religious community identity supremacy," affirming that individuals in the subcontinent share common historical memories and human predicaments, and that identity boundaries are intrinsically fluid and permeable.

Fragmented Narration: Reconstructing the "Pluralistic Perspective" of History

In addition to cyclical time and reincarnated characters, Hyder employed "fragmented narration" to disrupt the linear structure of traditional novels, reinstating the complexity and pluralism of history through the collage of multi-perspective and multi-genre texts. This technique is most notably showcased in *Fireflies in the Mist*.

Fireflies in the Mist takes the historical transformations of Bengal as its backdrop but discards the "chronological" structure of traditional historical novels. Instead, it constructs a three-dimensional historical tableau through the fragmented collage of various genres, including diaries, letters, news reports, and character dialogues. In the novel, there are revolutionary diaries of Deepali, a Hindu communist, chronicling the ideals and disillusionment of the left-wing movement; private letters of Rehan, a Muslim leader, revealing the plight of secular intellectuals amidst the surge of religious extremism; excerpts from the memoirs of British colonial officials, exposing the hypocrisy of colonial governance; and even oral histories of ordinary people, capturing the survival challenges of individuals amidst war and upheaval.

These fragmented texts lack a unified "narrative center," and each perspective is imbued with limitations and subjectivity. Nonetheless, they collectively assemble the comprehensive history of Bengal from colonial rule to independence. Hyder's intention with this technique is to convey that history is not a "singular authoritative narrative" but a mosaic of experiences and memories from various groups. Major historical events such as partition and independence hold entirely different significances for individuals with distinct identities and stances—only by heeding the voices of both the marginalized and the mainstream can we truly grasp the essence of history. This fragmented narration also resonates with the postmodernist literary trend of "decentralization," allowing the narrative form of Urdu novels to achieve synchronous innovation with global literature.

Thematic Core: Guardianship of Composite Culture and Reflection on the Dilemmas of the Times

Composite Culture: The "Spiritual Foundation" of the Subcontinent

Throughout her life, Hyder defended the core proposition of "South Asian composite culture" in her literature. The so-called "composite culture" refers to the pluralistic and symbiotic cultural form that has evolved over a long history on the Indian subcontinent through the integration of multiple religions such as Hinduism, Islam, Buddhism, and Christianity, as well as different ethnic and linguistic groups. This is not only the historical heritage of the subcontinent but also, in Hyder's view, the spiritual foundation for resisting division and extremism. As a Muslim writer, Hyder had a profound understanding and recognition of Hindu culture and Buddhist philosophy. In her work *"Aag Ka Darya"* (River of Fire), she devoted significant attention to depicting the cultural integration during the Mughal dynasty: Emperor Akbar's implementation of the "Divine Faith" policy, which integrated the doctrines of Hinduism and Islam; court poets creating works in both Urdu and Sanskrit; and art forms such as music, painting, and architecture also showing the characteristics of multicultural integration. Through the depiction of these historical scenes, she demonstrated that "composite culture" is not a fictional ideal but a real historical tradition existing in the subcontinent.

Partition Trauma: The Interweaving of Individual Fate and Collective Memory

"Partition" is an unavoidable core theme in Hyder's literary creation. However, unlike contemporary "partition literature" that focuses on scenes of violence and the suffering of refugees, Hyder paid more attention to the long-term erosion of partition on the individual spiritual world and the distortion of collective cultural memory. In her short story *"The Broken String,"* she narrated the story of an Urdu musician: before partition, he was adept at playing "mixed melodies"

that integrated Hindu classical music and Islamic Sufi music, which was appreciated by people of different religious groups. After partition, he was forced to move to Pakistan but was rejected because his music contained "Hindu elements," and ultimately had to abandon his creative pursuits, leaving his strings broken in despair. This story serves as a metaphor for the destruction of individual identity by partition – when religion and nation become the sole criteria for distinguishing "self" from "other," the individual's cultural literacy, artistic aspirations, and other characteristics are erased, leading to an identity dilemma of being "neither accepted here nor recognized there."

Hyder also deeply reflected on the distortion of collective memory by partition. In the modern chapter of "Aag Ka Darya" (River of Fire), she described a history class in a school where textbooks portrayed the Mughal dynasty as "the history of Islamic conquest of Hinduism" and simplified the independence movement during the colonial period as "the struggle of a single religious community," completely erasing the historical memory of composite culture. Through the questioning of young students, she critiqued the harm of this "nationalist historical education" – when history is manipulated to serve political purposes, people lose their understanding of their own cultural roots and fall into a cycle of hatred and division.

It is noteworthy that Hyder's writing on partition trauma never succumbed to the mire of "tragic narrative." She always retained a "glimmer of hope" in her works – whether it was the musician's son rediscovering his father's music scores in "The Broken String" or the young scholar dedicated to sorting out cross-religious documents in "Aag Ka Darya" (River of Fire), all implied that the memory of composite culture had never truly disappeared, and there would always be a generation committed to the mission of "repairing cultural fractures."

Critique of Ideology: A Sober Examination of "Dogmatism"

In addition to cultural and historical issues, Hyder's works also contain a profound critique of various ideologies. In mid-20th century South Asia, ideologies such as nationalism, communism, and religious extremism collided fiercely. Many intellectuals fell into the fanaticism of "dogmatism," placing abstract ideas above individual lives. With a sober perspective of an onlooker, Hyder exposed the alienation of humanity by ideology.

In "Fireflies in the Mist," the protagonist Deepali was a firm communist who once believed that "class liberation" could solve all social problems. For this reason, she abandoned her personal emotions and family responsibilities. However, during the Bangladesh Liberation War, she witnessed left-wing political parties colluding with religious extremist organizations to fight for power, sacrificing the lives of ordinary people. This experience made her fully awaken: "Ideology should have been a tool to serve people, but it has become a monster that devours humanity." Similarly, the religious leader Masud in the novel incited violence in the name of "defending faith" but eventually degenerated in the struggle for power, exposing the hypocrisy of religious extremism.

Hyder's critique was not a denial of the value of ideology but an opposition to its absolutization and dogmatization. She advocated a "humanistic" stance in her works – no matter what kind of ideology, it should respect the lives and dignity of individuals and the pluralism of culture. As she stated through Rehan: "True..."

Translation and Legacy: Crossing Linguistic and Cultural Borders

Hyder's role as a self-translator is a crucial aspect of her legacy. Unlike many translated works that lose "the soul" in transition, her English renderings of "Aag Ka Darya" and "Fireflies in the Mist" retain the nuance of her Urdu prose, as she alone understood the cultural contexts of her metaphors. This act of self-translation was as much political as it was literary: by making her work accessible to English readers, she challenged Western stereotypes of South Asian literature as narrowly focused on partition or exoticism.

Her influence extends beyond linguistic borders. For contemporary Urdu writers, she established the novel as a serious genre capable of historical weight and philosophical depth. For postcolonial scholars, her work offers a model of "national allegory" that resists both colonial and

nationalist mythmaking. As Fredric Jameson argued of third-world texts, Hyder's private individual destinies are always allegories of public cultural struggles—but she subverts this framework by making the "public" struggle one of preserving pluralism, not asserting nationalism.

Critics have noted that Hyder's work was ahead of its time. When "Aag Ka Darya" was first published, its rejection of linear narrative and communal categories confused some readers, but its reputation grew as subsequent generations grappled with partition's enduring legacy. Today, it is widely regarded as "one of the most important works in Urdu literature," while "Fireflies in the Mist" is praised for its "poignant indictment of ideology and politics."

Conclusion

Qurratulain Hyder's literary career was a lifelong commitment to celebrating South Asia's composite civilization. Through narrative innovations—cyclical time, reincarnated characters, and a fragmented yet cohesive structure—she reclaimed the subcontinent's history from divisive narratives. With themes of pluralism, identity, and the dangers of ideology, she confronted the most urgent questions of her era, offering insights that remain vital today.

As South Asia continues to grapple with religious extremism and nationalist tensions, Hyder's work serves as a reminder of the region's pluralistic roots. Her "river of fire" metaphor endures: existence is a continuous current, carrying the past into the present, and only by embracing this continuity can we navigate division. In honoring Hyder, we honor not just a great Urdu writer, but a visionary who saw beyond borders—of nation, religion, and time—to the shared humanity at the heart of South Asian civilization.

REFERENCES

- [1] Goodreads. (n.d.). Aag Ka Darya/آگ کا دریا. Retrieved from <https://www.goodreads.com/book/show/32793157>
- [2] Rajdhani College. (n.d.). Beyond Partition: Turns of Centuries in Aag Ka Darya. Retrieved from <https://rajdhanicollege.ac.in/admin/ckeditor/ckfinder/userfiles/files/Partition%20Literature-%20Basti.pdf>
- [3] Shurl.cc. (2024). Which of the following novels was written by Qurratulain Hyder in 1959... Retrieved from <http://www.shurl.cc/a9522c4814072e14e5e4f676598f446d>
- [4] Shurl.cc. (2024). Qurratulain Hyder. Retrieved from <http://www.shurl.cc/815d2bd364892a0932442f5a75937e6f>
- [5] Brooklyn Rail. (2010). Qurratulain Hyder: Voice of the South Asian Frontier. Retrieved from <https://brooklynrail.org/2010/12/express/qurratulain-hyder-voice-of-the-south-asian-frontier>
- [6] Complete Review. (n.d.). Fireflies in the Mist. Retrieved from <https://complete-review.com/reviews/hyderq/fireflies.htm>
- [7] CiteFactor. (n.d.). Narrating National Allegory - Marvelous Realism in Qurratulain Hyder's River of Fire. <https://www.citefactor.org/article/index/30773/narrating-national-allegory-marvellous-realism-in-qurratulain-hydersriver-of-fire>

ҚУРРАТУЛАЙН ҲАЙДЕР: БОНУИ БУЗУРГИ АДАБИЁТИ УРДУ ВА ЭҶОДКУНАНДАИ НАҚЛҲОИ ЗАМОНӢ

Дар мақолаи мазкур муаллиф оид ба Қурратулайн Ҳайдер – нависандаи адабиёти урду ва эҷодкунандаи нақлҳои замони маълумот додааст. Фаъолияти адабии Қурратулайн Ҳайдар ба чашни тамаддуни бисёрчанбаи Осиёи Ҷанубӣ бахшида шуда буд. Тавассути усулҳои инноватсионии ривоят — замони даврӣ, таҷдидкунандаи қаҳрамонҳо ва сохтори пора-пора, вале мувофиқ — вай таърихи нимҷазираро аз қаламрави ривоятҳои муқолиф баргардонд. Бо даст задан ба мавзӯҳои плюрализм, ҳувият ва хатарҳои идеология, вай масъалаҳои муҳимтарини даврони худро баррасӣ кард ва андешаҳоеро пешниҳод кард, ки имрӯз ҳам муҳим боқӣ мемонанд.

КАЛИДВОЖАҲО: забоншиносӣ, андеша, масъалаҳои муҳимтарин, ривоят, усулҳои ривоят.

КУРРАТУЛАЙН ХАЙДЕР: ВЕЛИКАЯ ПИСАТЕЛЬНИЦА ЛИТЕРАТУРЫ УРДУ И СОЗДАТЕЛЬНИЦА КРОСС-ТЕМПОРАЛЬНОГО ПОВЕСТВОВАНИЯ

В этой статье автор рассказывает о Курратулайн Хайдер — писательнице урдуязычной литературы и создательнице современных нарративов. Литературная карьера Курратулайн Хайдер была посвящена прославлению многогранной цивилизации Южной Азии. Благодаря новаторским повествовательным приемам — циклическому времени, перерождающимся персонажам и фрагментарной, но при этом целостной структуре — она вернула историю субконтинента из разряда противоречивых нарративов. Затрагивая темы плюрализма, идентичности и опасности идеологии, она обращалась к самым насущным вопросам своей эпохи, предлагая идеи, которые остаются актуальными и сегодня.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: лингвистика, мысль, ключевые вопросы, нарратив, нарративные методы.

QURRATULAIN HYDER: THE GRANDE DAME OF URDU LITERATURE AND THE ARCHITECT OF CROSS-TEMPORAL NARRATION

In this article, the author profiles Qurratulain Haider, a writer of Urdu literature and creator of contemporary narratives. Qurratulain Haider's literary career was dedicated to celebrating the multifaceted civilization of South Asia. Through innovative narrative techniques—cyclical time, regenerating characters, and a fragmented yet coherent structure—she reclaimed the history of the subcontinent from the realm of contradictory narratives. Touching on themes of pluralism, identity, and the dangers of ideology, she addressed the most pressing issues of her era, offering ideas that remain relevant today.

KEYWORDS: linguistics, thought, key issues, narrative, narrative methods.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Хе Линян* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти кафедраи филологияи Ҳинди факултети забонҳои Осиё ва Аврупо. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992). 979792288.

Сведения об авторе: *Хе Линян* - Таджикский национальный университет, магистрант кафедры индийской филологии факультета языка Азии и Европы. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992). 979792288.

Information about the author: *HeLinyan*- Tajik National University, master`s student, Department of Indian Philology of Faculty of Asian and European Languages. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan Dushanbe Rudaki Avenue 17. Phone: (+992). 979792288.

MANTO'S "KHOL DO": GENDERED TRAUMA AND PATRIARCHAL COLLAPSE IN THE PARTITION

Tong Qi
Tajik National University

Introduction

Saadat Hasan Manto (1912–1955) is an eminent figure in Urdu fiction, celebrated for his uncompromising realism and incisive critique of social, religious, and political hypocrisy. His short story "*Khol Do*" ("Open It") stands as a canonical piece of literature dedicated to the brutal Partition of British India in 1947, distinguished by its stark simplicity and devastating narrative climax, which reveals the moral collapse underlying the geopolitical upheaval. The Partition was not merely a territorial division; it was a profound societal crisis that displaced over 14 million people and cost millions of lives through violence, starvation, and sectarian conflict. In this state of societal breakdown, traditional protective structures disintegrated, and women's bodies were systematically utilized as symbolic battlegrounds for competing claims of communal honor and national pride.

Manto himself was a victim of this traumatic environment, having witnessed how society could be instantly fractured by religious fanaticism, leading to his own forced relocation to Lahore in 1948. He consistently refused to accept a simplistic causality that assigned blame solely based on religious identity, choosing instead to champion a standpoint of **universal humanism**. This refusal to adhere to partisan narratives endowed his work with immense critical power, even resulting in multiple court trials for alleged "obscenity". Manto employed his characteristic style—"incisive prose" and "striking endings"—to insist that the darkest, most overlooked realities of society be confronted by the reader, challenging a conservative social structure that preferred to avert its gaze from the truth.

This paper aims to delve into the literary structure and thematic depth of "*Khol Do*," arguing that Manto utilized distinct artistic mechanisms to transform massive collective trauma into a personal, unbearable truth. The analysis will focus on several interconnected aspects: firstly, an examination of Manto's use of **narrative minimalism** and the strategic employment of **silence** as a rhetorical device for bearing witness to trauma; secondly, a dissection of the **radical irony** (meta-irony) built into the polysemy of the phrase "*Khol Do*," which fundamentally deconstructs the hypocrisy inherent in patriarchal **honor narratives**; and finally, a critical interpretation of how Sakina's body is violently transformed into a **mechanized archive of trauma**, serving as the most profound and indelible indictment of nationalist fervor and the ultimate failure of state authority. Through this comprehensive analysis, this study seeks to demonstrate that "*Khol Do*" is not merely a depiction of historical atrocity, but an enduring philosophical declaration on the collapse of humanity and morality under extreme political duress, offering a vital perspective on the perennial theme of **female body objectification in communal conflict**.

Historical Context and Manto's Creative Imperative

Saadat Hasan Manto (1912–1955) stands as one of South Asian literature's most provocative and penetrating writers. His short story "*Khol Do*" ("Open It") is a seminal work chronicling the catastrophe of the 1947 Partition of British India, distinguished by its extreme conciseness and devastating climax. The Partition resulted from the hurried, financially exhausted retreat of the British Empire after World War II. This sudden transfer of power led to the largest mass refugee crisis in human history: over 14 million people were uprooted, and an estimated 3 million perished due to violence, starvation, and disease. In this environment, civil society utterly collapsed, allowing local gangs and religious groups to engage in organized looting and targeted violence.

Crucially, the violence was distinctively gendered. Official estimates suggest that more than 75,000 women and girls were subjected to sexual violence, abduction, and mutilation. In patriarchal societies, the bodies of women are often regulated as symbolic markers of community honor and

purity. Consequently, the assault on female bodies was deployed as a primary tool to inflict the maximum psychological and symbolic damage upon the entire community or nation.

Manto's works, including "*Khol Do*," are a direct, unflinching response to this gendered trauma that official histories largely chose to ignore. His own personal trauma—being uprooted from Bombay and forced to relocate to Lahore, Pakistan, in 1948—fueled his potent critique of communalism and political hypocrisy. Manto consistently refused to align himself with the polarized political atmosphere, insisting instead on viewing victims as human beings, regardless of their religious identity. He famously declared: "Don't say that a hundred thousand Hindus or a hundred thousand Muslims have been massacred. Say two hundred thousand human beings have been slaughtered". Manto's creative motivation was to transcend narrow religious and national boundaries to champion universal humanism. By exposing the darkest facets of human nature, he challenged a conservative society that preferred to sanitize its own moral degradation.

Narrative Structure and Language

Manto's writing style is characterized by its clarity, concise construction, and shocking conclusions. In "*Khol Do*," he utilizes minimalism to its full effect, presenting the horror with extreme restraint. This measured tone deliberately avoids cheap sentimentality, maximizing the story's intellectual impact on the reader.

The narrative is focalized primarily through the father, Sirajuddin, whose consciousness is shattered by trauma. The story opens with his dawning confusion in the refugee camp, his memories a jumbled sequence of horrors: "Looting. . . Fire. . . Helter-Skelter. . . The station. . . Bullets. . . Night and Sakina". This fragmented structure accurately reflects the subjective experience of collective trauma. The most significant structural choice, however, is the silence of Sakina. She is devoid of any spoken lines throughout the entire narrative. This silence symbolizes the complete breakdown of language as a medium for communicating overwhelming trauma, rendering her body, stripped of agency, the sole, non-verbal witness to the events.

Manto's most potent linguistic tool is irony. The title phrase "*Khol Do*" (Open It) is saturated with devastating polysemy, culminating in a radical form of "meta-irony". The phrase undergoes three tragic transformations:

1. Societal Collapse: It becomes a satirical reference to the "loosening and unfastening of hatred and violence" across the border, symbolizing the complete disintegration of moral standards.

2. Ultimate Trauma: In the climax, when spoken innocuously by the doctor, "*Khol Do*" acts as a terrifying trigger embedded in Sakina's subconscious, violently perverted into the command to "Loosen her trousers".

This linguistic alchemy transforms the trauma from an external event into an indelible, internal inscription on the body, forcing the reader to confront reality in an utterly new and disturbing way.

Thematic Core

The central thematic thrust of "*Khol Do*" is the total deconstruction of the patriarchal honor system and the display of human dignity annihilated by violence.

The Hypocrisy and Failure of Patriarchal Protectors

A critical plot point involves Sirajuddin placing his trust in the "young men" at the camp, who claimed to be bringing back "women and children left behind on the other side". These men were ostensibly part of Sakina's own community, meant to offer sanctuary and comfort. However, the narrative strongly implies (and critical analysis asserts) that Sakina was violated by these very figures—the supposed "protectors". Manto deliberately maintains the **anonymity of the perpetrators**. This choice is a powerful rhetorical strategy: by refusing to name a specific religious group, Manto shifts the critique from sectarian blame to the universal **systemic failure of humanity and patriarchy**. If the protectors are the abusers, it reveals that the entire social fabric, fueled by nationalist fervor, was inherently corrupt.

Symbolism of Honor and the Objectification of the Body

Manto critiques the concept of honor (*izzat*) through the symbolism of the *dupatta* (a scarf signifying modesty and chastity). In a chaotic scene of escape, Sakina's *dupatta* falls, and Sirajuddin stops to retrieve it. This act is intensely ironic: the father clings to the **symbolic honor** represented by a piece of cloth, while tragically failing to prevent the **actual infringement of honor** upon his daughter's body. This obsession with maintaining the cultural shell of purity is rendered absurd and tragic by the reality of the violence Sakina endures.

The Mechanized Body: Trauma's Final Witness

The story's conclusion represents Manto's most profound thematic statement. In the hospital, when the doctor innocuously instructs Sirajuddin to "Open the window" ("*Khol Do*"), Sakina's body executes a terrifying, **involuntary response**: she slowly, painfully unfastens and pulls down the drawstring of her *shalwar* (trousers).

This horrifying gesture serves as the story's political and philosophical thesis:

1. Erasure of Personhood: Sakina's body has been violently "programmed," transforming a common word into an automatic trigger for sexual submission. This signifies the total annihilation of her subjective will, reducing her from a person with agency to an **automaton** capable only of pathological obedience.

2. Transgression of Tradition: Sirajuddin's final cry, "She is alive. My daughter is alive," is a profound act of meta-irony. In a societal context where a father might be expected to mourn his daughter's "dishonor" or wish her dead, Sirajuddin's joy, though founded on ignorance of her trauma, represents a staggering act of **prioritizing life itself over the empty demands of patriarchal honor**.

Sakina's mechanized body is Manto's silent accusation against the state and communal ideology. Through this utterly cruel image, Manto declares the moral bankruptcy of humanity under the spell of national and religious fervor, asserting that the victim's body—inscribed with trauma—becomes the only authentic and indelible historical archive. Manto's text provides "unadulterated glimpses" into the underlying misogynistic societal structures of South Asia.

Conclusion

Manto's "*Khol Do*" is a piece of literature with enduring significance. By refusing to cater to political correctness and insisting on depicting the humanity of those on the "fringes" of society, Manto secured his place in the literary canon. Sakina's story stands as a brutal reminder that the violence of the Partition did not merely injure the victims; it fundamentally rewrote their psychological and physical programming. Her traumatic, non-verbal response is a powerful rebuttal to any grand narrative attempting to sanitize the foundational violence of nation-building.

Manto's work remains relevant today due to his sharp critique of social, religious, and political hypocrisy. His enduring message is that humanism must always supersede the boundaries of nation and religion. His legacy is a clear, timeless warning: when ideological conflict is prized over human life, the result is the descent into barbarity, and the most vulnerable lives are systematically sacrificed and objectified.

REFERENCE

- [1] Taseer, Aatish. *Manto: selected stories*. Random House India, 2011, pp. 43–45.
- [2] "Saadat Hasan Manto." *Encyclopaedia Britannica*, www.britannica.com.
- [3] Subramanian, Nirupama. "The Story of the 1947 Partition Told by the People Who Were There." *National Endowment for the Humanities*, www.neh.gov/article/story-1947-partition-told-people-who-were-there.
- [4] 1947 Partition Archive. "Women During Partition: Courage, Compassion, Survival." *Google Arts & Culture*, artsandculture.google.com.
- [5] Graduate Institute Geneva. "The Partition of British India, 1947: Abduction, Recovery, and Trauma." *Graduate Institute Geneva*, 24 Aug. 2017, www.graduateinstitute.ch.
- [6] Mumtaz, Mashal, and Maryam Raza. "Diagnosing the Unassimilated Wounds of Partition's Trauma; A Probative Study of Khushwant Singh's *Train to Pakistan* and Saadat Hassan Manto's "*Khol Do*". " *Journal of the Research Society of Pakistan* 59. 1 (2022): 19.

- [7] Gautam, Devi Prasad Sharma. Violence and history in South Asian Partition literature. Diss. University of Miami, 2014.
- [8] Sarkar, Abhishek. "Juxtaposing the Victim and the Perpetrator in Sadat Hasan Manto's 'Open It' and 'Cold Meat'." SMART MOVES JOURNAL IJELLH (2021): 1-7.
- [9] Menon, Ritu, and Kamla Bhasin. Borders & Boundaries: Women in India's Partition. Rutgers University Press, 1998.
- [10] Rana, Shalini. "Partition and Women: A Critical Study of Manto's Short Stories 'Thanda Gosht' and 'Khol Do'." INTERNATIONAL JOURNAL OF ENGLISH: LITERATURE, LANGUAGE & SKILLS IJELLS, July 2017 ISSN 2278-0742, www.ijells.com Volume 6 Issue 2.
- [11] Dubey, Deepalee Shriya, and Payal Kalra. "Sakina — Rehearsing Manto in Times of Gang Rapes." The Hindu, 28 Feb. 2013, www.thehindu.com.
- [12] Joshi, Shashi. "The World of Sa'adat Hasan Manto." Annual of Urdu Studies, vol. 11, 1996, pp. 120–135.
- [13] Novroz, Noreen, and Rabel Mangi. "Sociological Analysis of Manto's Short Stories." Journal of Political Stability Archive 3. 3 (2025): 240-258.
- [14] Sattar, Fizra, Umama Mehmood Ansari, and Sohail Ahmad Saeed. "Reading the Silence of Women in Saadat Hassan Manto's Selected Short Stories." Global Language Review 6. 1 (2021): 216-221.

ҲИКОЯИ “КУШОЕД” – И СААДАТ ҲАСАН МАНТО ВА ЗИЁНИ ГЕНДЕРӢ ВА ФУРӢПОШИИ ПАДАРСОЛОРӢ ДАР ЗАМОНИ ТАҚСИМИ ҲИНДУСТОН ВА ПОКИСТОН

Ҳикояи кӯтоҳи Саадат Ҳасан Манто "Кушоед" ("Khol Do") намунаи барҷастаи танқиди радикалӣ ба зиёнҳои ҷинсӣ мебошад, ки дар давраи тақсими Ҳиндустон ва Покистон соли 1947 рух додаанд. Муаллиф ҳадаф дорад, нишон диҳад, ки Манто тавассути сохтори беназири эҷодӣ ва услуби забонии худ ноқомии муҳофизони падарсолориро ба таври амиқ таҳлил мекунад. Таҳқиқот ба кӯтоҳбаёнӣ дар матн, хомӯшии давомдори қурбонии Сокина ва иборати кинояомези "Khol Do" тамаркуз мекунад.

КАЛИДВОЖАҲО: Манто, тақсими Ҳиндустон ва Покистон, «Khol Do», зиёнҳои ҷинсӣ.

РАССКАЗ «ОТКРОЙ» МАНТО: ГЕНДЕРНОЕ НАСИЛИЕ И КРАХ ПАТРИАРХАТА В ПЕРИОД РАЗДЕЛА ИНДИИ И ПАКИСТАНА

Короткий рассказ Саадата Хасана Манто "Открой" ("Khol Do") является ярким примером радикальной критики жестокого гендерного насилия, возникшего в период раздела Индии и Пакистана в 1947 году. Цель данной статьи — проанализировать, как Манто с помощью уникальной структуры повествования и языкового стиля глубоко реконструирует провал патриархальных защитников. Исследование сосредоточено на минимализме текста, стойком молчании жертвы Сакины и мета-иронии термина "Откройте".

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Манто, раздел Индии и Пакистана, «Откройте», гендерное насилие.

MANTO'S "KHOL DO": GENDERED TRAUMA AND PATRIARCHAL COLLAPSE IN THE PARTITION

Saadat Hasan Manto's short story "Khol Do" ("Open It") stands as a foundational and radical critique of the profound gendered trauma inflicted during the 1947 Partition of British India. This paper analyzes Manto's unique narrative architecture and linguistic style to dissect the catastrophic failure of patriarchal protectors. The study focuses on the text's deployment of minimalism, the victim Sakina's sustained silence, and the calculated meta-irony invested in the single phrase "Khol Do".

KEYWORDS: Manto, Partition of India, Khol Do, Gendered Violence.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Тон Чи* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети забонҳои Осиё ва Аврупо. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **909640909**.

Сведения об авторе: *Тон Чи* - Таджикский национальный университет, магистрант кафедры индийской филологии факультета языков Азии и Европы. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **909640909**.

Information about the author: *Tong Qi* - Tajik National University, master's student, Faculty of Asian and European Languages. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan Dushanbe Rudaki Avenue 17. Phone: **909640909**.

КРИШАН ЧАНДАР – НАВИСАНДАИ ТАРАҚҚИПАРВАРИ АДАБИЁТИ УРДУ

Исмоилова Ю.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар асри гузашта дар адабиёти урдузабон гумон аст боз ягон адибе пайдо кунем, ки мисли Кришан Чандар ин қадар машхур, ин қадар маҳбуб ва ин қадар зиёд хонанда дошта бошад” зикр кардааст, ҳиндшиноси тоҷик Ҳабибулло Раҷабов.

Асри XX-ро дар таърихи адабиёти халқҳои миллати Ҳинду Покистон, аз ҷумла дар таърихи адабиёти урду асри ташаккул ва инкишофи жанрҳои гуногуни адабӣ ба монанди ҳикоя ва роман маҳсуб мебаранд.

Кришан Чандар (1914-1977) ҳамчун нависандаи гуманист дар ҳикояҳои худ ба ҳамаи табақаҳои заҳматкаши мардуми Ҳинду Покистон, аз ҷумла ба тақдирӣ занҳои ноком ва бадбахти он тавачҷуҳи ҳосае зоҳир карда, образи онҳоро ба таври реалӣ, яъне воқеӣ тасвир намудааст. Дар асарҳои нависанда ин гуна занон дорои хислатҳои начиб буда, бо ҳақиқатгӯӣ, вафодорӣ, покдоманӣ, меҳрубонӣ ва далерӣ шӯроати қаҳрамонона фарқ мекунанд.

Кришан Чандар дар маҷмӯи муаллифи бештар аз сад асар мебошад. Аз ҷумла, маҷмӯаҳои ҳикояҳоаш 32-то, повесту романҳо 46-то, драмаҳо 18-то, 11 китоб барои бачаҳо ва ғайра. 32 маҷмӯаи ҳикояҳои ӯ бештар аз 300 ҳикояро дар бар гирифтаанд. Дар жанрҳои дигар қавӣ буданаш собит шуда бошад ҳам, Кришан Чандарро дар Ҳинду Покистон ва тамоми олам қабл аз ҳама ҳамчун ҳикоянависи боистеъдоду нотакрор эътироф кардаанд. Адиб дар инкишофи ҳикояи муосири урду саҳми бузурге дорад.

Қабл аз саршавии Чанги дуҷуми ҷаҳон ба майдони адабиёт як зумра нависандагони бомаҳорату болаёқат қадам ниҳоданд, ки дар як муддати кӯтоҳ асоси адабиёти урдузабони Ҳиндустонро дар давраи нав ташкил намуданд. Кришан Чандар дар миёни онҳо бо услуби ҳоси худ фарқ мекард. Ӯ бениҳоят нависандаи сермаҳсул буд ва дар замони худ яке аз адибони пешқадам маҳсуб меёфт. Кришан Чандар дар муддати чил соли фаъолияти пурсамари адабии хеш беш аз бист роман, сиву ду маҷмӯаи ҳикояҳо ва як қатор пйесаҳо барои радио ва сценарияҳои ҷолиб барои синамо эҷод кардааст.

Доир ба соли таваллуди нависанда Кришан Чандар дар миёни адабиётшиносону муҳаққиқон якфикрӣ дида намешавад. Доир ба ин баҳсу фикрҳо, ҳиндшиноси варзидаи тоҷик Ҳ. Раҷабов дар мақолаи худ “Оид ба қаҳрамонҳои чор ҳикояи Кришан Чандар” маълумоти муфидро гирд овардааст: “Беҳуда нест, ки яке аз ҳикоянависони маъруфи урдузабон Балвант Синҳ ба хотири аз забони ҳуди нависанда фаҳмидани ҳақиқат, соли 1962 дар мусоҳиба бо Кришан Чандар қабл аз ҳама маҳз ҳамин саволро додааст, ки ӯ кай таваллуд шудааст ва дар чандсолагиаш ба кори эҷодӣ машғул шудааст. Ҷавоби Кришан Чандар чунин аст: “Ман дар соли 1914 дар шаҳри Лоҳур таваллуд шудаам ва дар сини 23 солагӣ даст ба кори эҷодӣ задам” [8]. Шояд ҳамин ёддошти адибро ба инобат гирифта, аксарияти муҳаққиқони адабиёти урду соли таваллуди ӯро 1914 гуфтаанд. Дар дуруст будани далелҳои иқтибоси болоӣ ҳеҷ шубҳае нест, чунки сухан аз забони ҳуди Кришан Чандар садо додааст, вале дар ҳар сурат дар ин ҷо ҳам каме баҳс ҳаст. Ин ба соли таваллуд ва ҷойи таваллуди адиб дахл дорад. Дур нафафта ба ҳамин китобе, ки ҳоло аз он иқтибос овардем, яъне ба китоби «Ҳикоянависи урду: Кришан Чандар ва ҳикояҳои беҳтарини ӯ» муроҷиат мекунем. Дар саҳифаи нӯҳ зери унвони «Кришан Чандар: Як назар» чунин омадааст: «Кришан Чандар 23 ноябри соли 1914 дар шаҳри Вазиробод, вилояти Гучаранвала (Покистон)» таваллуд шудааст. Падараш Гауришанкар Чопра». Пас боз дар саҳифаи сенздаҳ мебинем, ки ҷойи таваллуди адиб дигар омадааст: «Кришан Чандар дар рочанишинии Бҳаратпур таваллуд шудааст». Аҷиб ин аст, ки муаллифи иқтибоси зикршуда бародари Кришан Чандар, адиби шинохта Махендрнатҳ мебошад. Ёдовар мешавем, ки аксарияти муҳаққиқони ҳаёт ва эҷодиёти Кришан Чандар ҷойи таваллуди адибро

Вазиробод гуфтаанд. Адибаи маъруф Чилонӣ Бано дар аввалин саҳифаю аввалин чумлаи асари хурдаки таҳқиқоти худ, бе дудилағӣ, бе ягон шарҳе (он ҷӣ дар дигар чунин андешаҳо ба назар мерасад) навиштааст: «Дар таърихи адабиёти муосири урду Кришан Чандар (1914-1977) сазовори ҷойи махсус шудааст» [13]. Академик Челишев, ки бо Кришан Чандар аз наздик ошноӣ дошт, дар соли 1914 таваллуд шудани адибро зикр кардааст [8].

Соли 2001 дар шаҳри Дехлӣ баҳшида ба адиб китобе зери унвони «Ҳикоянависи урду Кришан Чандр ва беҳтарин ҳикояҳои ӯ» (Урду каҳаникар Кришан Чандар аур ун ки шрештх каҳаниян) ҷоп шуд, ки он ҷо тартибдиҳандаи китоб – Нанда Кишор Викрам бо номи «Як назаре ба Кришан Чандар» маълумот кӯтоҳе оид ба адиб додааст, ки оғозаш бе ягон сухани ифтиҳоӣ чунин аст: Ном: Кришна [12] Чандар. Таваллуд: 23 ноябри соли 1914, Вазиробод, зилаи Гучаранвала (Покистон) [12]. Муҳаққиқи рус А. С. Сухочев роҷеъ ба рӯзу соли таваллуди Кришан Чандар чандин далелҳои баҳснок оварда, дар охир ба хулосае омадааст, ки адиб 19 ноябри соли 1913 дар шаҳраки Вазиробод таваллуд шудааст. [14].

Дарачаи омӯзиши фаъолияти адабии Кришан Чандар хеле доманадор аст. Дар ҳиндшиносии Русия нисбат ба эҷодиёти Кришан Чандар тавачҷуҳи зиёде зоҳир гаштааст. Инро тадқиқоти адабиётшиносон Сухочёв А.С., Шишкин В.А., Қаюмова Р., Попов Н. ва диг тасдиқ мекунанд.

Айёми бачагӣ ва давраи ҳуши ҷавонии Кришан Чандар дар оғуши падару модар миёни дунёи афсонавии орзуҳои кудакона гузаштааст. Сабаб дар он аст, ки падараш табиби хубе буд ва ҳамеша амирон, роҷаҳо ниёзманди табобати ӯ буданд. Бинобар ин, ба истисно аз ду се лаҳзаи нохуш ҷавонии Кришан Чандар бе доғу хуш гузаштааст. Дар оила ба ғайр аз ӯ ҳамчунин се бародар - Маҳендранатх, Упендранатх, Рацендрантх ва хоҳараш Сурла Девӣ иқомат доштанд. Рацендранатх дар ҷавонӣ вафот мекунад. Таърихи Упендранатх бошад торик аст. Маҳендранатх дар таърихи адабиёти урду саҳми босазое гузоштааст, ӯ дуҷуми мартӣ соли 1975 аз олам ҷашм пӯшидааст. Сурла Девӣ яке аз адибаҳои намоёни адабиёти урду ва ҳиндӣ мебошад. Адиба ҳаштуми майи соли 1975 вафот кардааст.

Кришан Чандар маълумоти ибтидоиро аз синни панҷсолагӣ дар Маҳендра мегирад. Минбаъд таҳсилро дар Пунҷх идома дода, пас дар коллеҷи Лоҳур таҳсилашро идома медиҳад. Дар ибтидо волидайнаш мехостанд, ки вай ҳам монанди падараш духтур шавад, вале Кришан Чандар ба адабиёт, сиёсат, таърих ва иқтисодиёт рағбати бештаре дошт. Баъд аз анҷоми таҳсил муддате дар идораҳои адлия аз пайи иҷрои вазифа мешавад. Забонҳои урду ва форсиро хеле хуб медонист. Ба мусиқӣ ва мусаввирӣ майли беандоза дошт. Ҳанӯз аз давраи ҷавонӣ кам-кам ба навиштан майл кардаву боре барои навиштани як ҳикояи ҳаҷвӣ ба забони урду аз волидонаш танбеҳи ҷиддӣ мешунавад. Пас аз ин маҷбур шуд чанд муддат ба англисӣ нависад. Илова бар ин, дар ин муддат ба гурӯҳи Бҳагат Синх дохил шуда, аъзои иттифоқи қасаба мегардад ва маҳз барои ҳамин фаъолиятҳои ду моҳ дар Лоҳур зиндонӣ мешавад. Дар баробари машғул шудан ба корҳои сиёсӣ ӯ, ҳамчунин, ба навиштани ҳикоя сар мекунад. Ҳикояи аввалини ӯ «Ярқон» (Зардча) ном дорад, ки дар маҷаллаи «Адаби дунё» интишор гардидааст. Баъдтар нависанда ин ҳикояро дар маҷмуаи «Тилисми ҳаёл» ҷой додааст, лекин шӯҳрати ӯро ҳамчун адиб ҳикояи «Дар Ҷҳелам бо заврақ» дар байни адибон баровардааст. Пас аз нашри ин ҳикоя навиштаҳои дигари вай тез тез ба таъби мерасиданд ва мақбулият ҳосил мекарданд. Дар ин давра ӯ чанд муддат ба Қалкатта сафар мекунад ва онҷо бо ҳаёти мардуми оддӣ, аз ҷумла деҳқонон шинос мешавад. Баъдтар дар ҳамин мавзӯ новеллаи «Саховатманд»-ро менависонад. Пас аз ин сафар ба Панҷоб меравад, чанд муддат дар онҷо зиндагӣ ба сар мебарад. Бо таблиғи дӯстон аъзои САТҲ (Созмони адибони тараққиқарвари Ҳинд) мешавад. Вақте ки анҷумани дуҷуми САТҲ дар Қалкутта баргузор мегардад ӯ дар он ширкат варзида, садри шоҳаи Панҷобии САТҲ таъин мешавад. Минбаъд солҳои зиёд риштаи зиндагиашро бо радио пайваस्त мекунад. Аз ҷумла, аввал ӯ дар «Ол Индия Радио» ба сифати мулозим ба кор сар мекунад ва пас аз як сол ба «Дели Радио Стешан» мегузарад. Боз соли нагузашта ҳамчун мудири шуъбаи драма ба радиои Лакхнав фиристода мешавад. Тайи ин муддат дар баробари офаридани ҳикояҳову

новелаҳо радиодраммаҳои хубе низ навиштааст. Яке аз онҳо «Беруни Сарой» ном дорад, ки баъдтар аз рӯи он филми хубе навишта шуд. Шӯҳрати адабии Кришан Чандарро пас аз шӯриши Деҳлӣ таълифи романи «Шикаст» боз ҳам афзун кард. Ин роман дар яке аз меҳмонхонаҳои Гулмарг дар муддати 22 рӯз навишта шудааст. Кришан Чандар хизмати радиоро тарк намуда, ба Пуна меравад ва ба хизмати студияи синамои Шалимар камар мewanдад. Дар ин ҷо дар баробари таълифи филмномаҳо вай ҳамчунин пайваста фаъолияти эҷодиашро давом медиҳад. Аз байни навиштаҳои ин даврааш ҳикояи «Ғалабаи ақл» ҷолиби таваҷҷуҳ аст. Пас аз чанд вақти зиндагӣ дар Пуна Кришан Чандар ба Бомбей меравад. Бояд қайд кард, ки дар Бомбай ҳам адиб асарҳои бадеӣ ва филмномаҳо меофарид.

Кришан Чандар дар Бомбай 8-уми март соли 1977 вафот мекунад. Адиб дар поёни ҳаёташ ба ғаму андухи зиёд гирифта мешавад, зеро дар ҳамин айём Маҳендратх – бародараш ва Сурла Девӣ – ҳамсараш аз олам ҷашм мепӯшанд. Пас аз марги ҳамсараш Кришан ба яке аз адабҳои машҳури адабиёти урду Салмон Сиддқӣ хонадор мешавад.

АДАБИЁТ

1. Афзаҳзод А. Пайванди қарнҳо / А. Афзаҳзод. - Душанбе, 1989. - 240 с.
2. Бақозода Ҷ. Ҷустуҷуҳои эҷодӣ дар насри тоҷик / Ҷ. Бақозода. - Душанбе, 1982.
3. Бақозода Ҷ. Нависанда ва идеали замон / Ҷ. Бақозода. - Душанбе, 1987.
4. Глебов Н., Сухочев А. Литература урду / Н. Глебов, А. Сухочев. - М., 1967, - 231 с.
5. Индийские и Пакистанские рассказы. - М., 1954. - 288 с.
6. Рабинович И.С. Сорок веков индийской литературы / И.С. Рабинович. - М., 1969. - 336 с.
7. Раҷабов Ҳ. Ташаккул ва инкишофи ҳикояи муосири ҳиндӣ / Ҳ. Раҷабов. - Душанбе, 1998. - 176 с.
8. Раҷабов Ҳ. Се насли ҳикоянависони ҳиндӣ / Ҳ. Раҷабов. - Душанбе, 2001. - 272 с.
9. Раҷабов Ҳ. Адибони муосири ҳиндӣ / Ҳ. Раҷабов. - Душанбе, 2014, - 128 с.
10. Раҳматуллоева З.А. Хусусиятҳои услубӣ ва бадеии ҳикояҳои Раҷендра Ядав / З.А. Раҳматуллоева. - Душанбе, 2005 с.
11. Холов Ҷ. Адабиёти урду дар садаи бистум. - Душанбе, 2010. - 154 с.
12. Урду каҳаникар - Кришан Чандар аур ус ки шрештх каҳниан. (тартибдиҳанда ва муҳаррир Нанда Кишор Викрам). Деҳлӣ. - 2001с.
13. Чельшев, Е.П. Литература хинди / Е.П. Чельшев. - Москва: Наука, 1968.- 328 с.
14. Чилонӣ Бано. Кришан Чандар. Деҳлӣ. - 1998.
15. Сухочев А.С. Кришан Чандар / А.С. Сухочев. - М., 1983.

КРИШАН ЧАНДАР – НАВИСАНДАИ ТАРАҚҚИПАРВАРИ АДАБИЁТИ УРДУ

Кришан Чандар дар адабиёти урду яке аз адибони сермаҳсул ба шумор рафта, дар муддати тақрибан чил соли фаъолияти адабии худ беш аз бист роман, сӣ маҷмуаи ҳикоя ва як қатор песаҳои радиоиву сценарияҳои ҳаҷвии филмхоро эҷод кардааст. Ӯ дар тасвири масъалаҳои ҳаёти иҷтимоиву сиёсии сарзамини Ҳинд ва дарёфти калиди ҳалли муаммоҳои миёни мардуми гуногунмиллату гуногунмазаҳаби ин сарзамин хизмати арзанда кардааст.

КАЛИДВОЖАҲО: адабиёти урду, ҳаҷв, иҷтимоӣ, мардум, песа, сиёсӣ.

ПИСАТЕЛЬ-НОВАТОР В ЛИТЕРАТУРЕ УРДУ

Кришна Чандар считается одним из самых плодотворных писателей в урдуязычной литературе. За свою почти сорокалетнюю литературную карьеру он написал более двадцати романов, тридцать сборников рассказов, а также ряд радиоспектаклей и сатирических сценариев для фильмов. Он внес ценный вклад в освещение социальных и политических проблем Индии и поиск ключей к решению этих проблем среди многоэтнического и многоконфессионального населения этой страны.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: литература урду, сатира, социальные вопросы, люди, песа, политика

KRISHNA CHANDAR IS AN INNOVATIVE WRITER IN URDU LITERATURE

Krishna Chandar is considered one of the most prolific writers in Urdu literature. Over his nearly forty-year literary career, he has written over twenty novels, thirty short story collections, as well as a number of radio plays and satirical film scripts. He has made a valuable contribution to highlighting India's social and political issues and seeking solutions to these problems among the country's multi-ethnic and multi-religious population.

KEYWORDS: Urdu literature, satire, social issues, people, pesa, politics

Маълумот дар бораи муаллиф: *Исмоилова Юлдузхон* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти кафедраи филологияи Ҳинди факултети забонҳои Осиё ва Аврупо. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: [+992] 942292002.

Сведения об авторе: *Исмоилова Юлдузхон* - Таджикский национальный университет, магистрант кафедры индийской филологии факультета языков Азии и Европы. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан г. Душанбе проспект Рудакі 17. Телефон: [+992] 942292002.

Information about the author: *Ismoilova Yulduzkhon* - Tajik National University, master`s student of Department of Indian Philology of Faculty of Asian and European Languages. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan Dushanbe Rudaki Avenue 17. Phone: [+992] 942292002.

ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ ЭПИТЕТОВ В ЯЗЫКЕ

Бобоева Д.

Таджикский национальный университет

Современный этап развития языковедческой мысли характеризуется возрастающим интересом лингвистов к проблематике, связанной с изучением текста, как самостоятельного объекта исследования. Всякий текст функционирует в рамках какого-либо стиля, и тем самым является предметом научного исследования.

В современной лингвистике изучение выразительных средств языка на протяжении длительного времени остается одной из центральных задач. Это объясняется тем, что они выступают не только как элементы художественного оформления текста, но и как средства концептуализации действительности. Особое место среди них занимает эпитет, обладающий высокой частотностью и широкими функциональными возможностями.

Это явление изучалось в античную эпоху, и интерес к нему не угас и в настоящее время. Эпитет – универсальное явление в языке. Его универсальность проявляется в пространстве и во времени, в структуре языка и в функционировании. Он присущ всем языкам и во все эпохи. Этому явлению посвятили свои работы многие ученые: А.И. Гальперин, В.М. Жирмунский, И.В. Арнольд, Ю.М. Скребнев, М.Д. Кузнецов и другие, но, тем не менее, некоторые вопросы из этой области до этих пор остаются дискуссионными.

В лингвистической литературе термин «эпитет» является древнейшим термином, но отсутствует единое определение эпитета, что свидетельствует о сложности и многогранности данного явления.

В отечественной лингвистике именно А. Н. Веселовский впервые применил диахронический подход к исследованию эпитета. Он и считается по праву основоположником теории эпитета. Веселовский А. Н. считает, что за привычными для нас эпитетами, которые порой настолько прижились в речи, что их трудно опознать, лежит историко-психологическая перспектива, показано, как менялись и эволюционировали вкус и стиль носителей определенного языка, как менялся акцент от идей полезного и желаемого до выделения понятия прекрасного. По его утверждению, ранее, когда художественное народное литературное творчество только начинало свое развитие, эпитеты не несли в себе такой эмоциональной окраски, как сейчас. Эпитеты того времени использовались с целью шире раскрыть физические свойства упоминаемых предметов и явлений, другими словами, «обладали вещественностью своего значения». Так, например, А.Н. Веселовский в работе «Из истории эпитета» дает эпитету следующее определение: «Эпитет - одностороннее определение слова, либо подновляющее его нарицательное значение, либо усиливающее, подчеркивающее какое-нибудь характерное, выдающееся качество предмета». [3, с.75].

Б.В. Томашевский выделяет поэтическое и логическое определение, он считает, что эпитетом является только второе. Логическое определение используется, когда нужно «выделить обозначаемое явление из группы ему подобных, чтобы указать на его отличительные признаки [13, с.34].

В.М. Жирмунский сужает понятие «эпитет», он использует его для поэтического определения, не вносящего принципиально нового признака в понятие. Так ученый возрождает термин «украшающий эпитет» [5, с.359]. В.М. Жирмунский предлагал ввести термин «поэтическое определение», но это предложение не поддержали другие ученые.

Л.И. Тимофеев понимал под эпитетом любое художественное определение: «Эпитет есть слово или предложение, примененное к существительному или его эквиваленту для того, чтобы подчеркнуть в изображаемом явлении какое-либо его отличительное свойство, индивидуальное или родовое» [12, с.42].

И.Б. Голуб рассматривает эпитеты с разных позиций, в зависимости от этого производится их классификация. С первой точки зрения – генетической – эпитеты разделяются на: – общеязыковые, – индивидуально-авторские, – народнопоэтические (постоянные, потому что словосочетания с ними приобретают устойчивый характер). Второй подход – стилистический. Данный подход позволяет выделить три группы: 1. усилительные эпитеты – указывают на признак, который дан в 13 исходном слове, не внося при этом ничего нового (холодное равнодушие); к этим эпитетам относятся также тавтологические (горе горькое). 2. уточнительные эпитеты – указывают на отличительные признаки предмета (мудрые загадки, весёлые и печальные обрядовые песни). 3. контрастные эпитеты - образуют с существительными сочетание противопоставленных семантически слов (живой труп, ненавидящая любовь) [6, с.152].

Характерными признаками являются стабильность связи между определяющими и определяемым, частотность употребления словосочетаний в языке, а также их воспроизводимость. Типичными примерами служат: сильная боль»-«невыносимая боль», «странное чувство» «глубокое чувство». Народнопоэтические эпитеты пришли в литературу благодаря фольклору. Их определяющей чертой является постоянство и ограниченность сочетаний определяющего с определяемым. Типичными примерами служат: «настоящая любовь», «счастливое Рождество», «благоразумная Пенелопа», «быстроногий Ахиллес» и т.д.

Эпитет активно используется в художественной, публицистической и разговорной речи, однако наибольшую значимость он приобретает в художественном тексте.

В публицистическом дискурсе эпитеты часто используются для воздействия на адресата: «грубое нарушение закона», «историческое решение». Здесь они выполняют преимущественно оценочную и манипулятивную функции.

В разговорной речи эпитеты носят экспрессивный характер и отражают субъективные эмоции говорящего: «ужасная погода», «суперидея».

В художественной литературе эпитет является одним из основных средств создания образности, передачи эмоционального состояния персонажей и выражению авторской позиции.

Эпитеты в творчестве А.С. Пушкина служат для передачи определенной эмоции (унылая пора, прощальная краса), для создания живописного образа: (побелевший двор, зимы блистательный ковер), «Мороз и солнце; день чудесный» — эпитет «чудесный» передает авторское восхищение изображаемым, а также для придания дополнительного смысла (синего моря обманчивый вал; верного друга прощальной рукой).

М. Ю. Лермонтов большое значение уделяет описательным определениям. С помощью эпитетов Лермонтов рисует психологический портрет каждого персонажа, его происхождение, поведенческие привычки, тем самым помогая читателю понять характер и мотивы поступков своих героев. Например, описывая Печорина, он говорит о том, какой «небрежной и ленивой» была его походка, каким «стройным» был его «тонкий» стан, каким «ослепительно чистым» было его белье и какими «бледными» были пальцы на его «маленькой аристократической руке». Эпитетами М.Ю. Лермонтов придает дополнительный смысл в повествование.

Эпитеты часто можно встретить в поэзии и прозе:

Кругом трава так весело цвела (И. Тургенев)

Ветер дул с бессмысленной яростью (К. Паустовский)

Мой край, задумчивый и нежный (С. Есенин)

Как часто, пёстрою толпою окружён... (М. Лермонтов)

Закружилась листва золотая

В розовой воде на пруду... (С.Есенин)

В прозе И. А. Бунина эпитеты способствуют живописности описаний природы: «Знойный воздух дрожал», «медленный закат угасал». Здесь эпитеты не только конкретизируют образ, но и задают темп повествования.

Эпитеты выполняют ряд важных функций в языке:

1. Изобразительную, создавая яркие и наглядные образы. Эпитет помогает создать зрительный, слуховой или эмоциональный образ, сделать картину живой и конкретной. Например, А. С. Пушкин: «*Мороз и солнце; день чудесный!*». Эпитет «**чудесный**» не просто сообщает о дне, а рисует перед читателем яркую, светлую зимнюю картину, усиливает ощущение красоты происходящего. И. С. Тургенев: «*Тихое утро разливалось над деревней*». Эпитет «**тихое**» создаёт визуально-слуховой образ спокойствия и умиротворения.

2. Эмоционально-экспрессивную, усиливая воздействие текста на адресата. Эпитет усиливает **эмоциональное воздействие текста**, передаёт чувства автора или героя. Например: М. Ю. Лермонтов: «*Прощай, немытая Россия...*». Эпитет «**немытая**» несёт сильную эмоциональную нагрузку, выражает боль, протест и горечь поэта.

Другой пример: А. А. Блок: «*О, весна без конца и без краю...*». Эпитет «**без конца и без краю**» передаёт восторг, эмоциональный подъём, ощущение бесконечности и полноты жизни;

3. Оценочную, выражая отношение говорящего к предмету речи. Эпитет выражает **оценку предмета или явления**, отношение автора или персонажа к нему (положительное или отрицательное).

Пример:

Н. В. Гоголь: «*пошлая действительность*». Эпитет «**пошлая**» ясно показывает негативное отношение автора к изображаемому миру.

Другой пример: Л. Н. Толстой: «*добрые глаза*». Эпитет «**добрые**» даёт положительную характеристику персонажа, формируя читательское отношение к нему;

4. Стилистическую, формируя особенности авторского стиля. Эпитеты помогают **создать индивидуальный авторский стиль**, отличительные черты речи писателя. Пример: С. А. Есенин: «*золотая роща*», «*синяя Русь*». Эти эпитеты стали частью узнаваемого есенинского стиля, наполненного образами природы и мягкой лиричностью.

Другой пример: В. В. Маяковский: «*громадьё шагов*», «*огромная любовь*». Необычные, гиперболизированные эпитеты подчёркивают экспрессивный, динамичный стиль поэта.

Экспрессивность является высшей степенью образности. Слово имеет в своем составе экспрессивный компонент значения, если оно своей образностью подчеркивает, усиливает то, что называется в том же самом слове или в других словах, которые синтаксически связаны с ним. Непременным условием экспрессии и образности слова является одновременное восприятие перенесенного признака и нового названия слова. Именно такое совмещение предметно-конкретных представлений и признаков создает экспрессивно-образное представление, экспрессивную образность. Оценочные, экспрессивные, эмоциональные и стилистические компоненты лексического значения являются синонимами, часто их называют коннотативным значением.

По семантике эпитеты делятся на:

1. Качественные эпитеты Они указывают на признак предмета, который в художественном контексте приобретает образный характер: тихий вечер, холодный взгляд; «*Тихий вечер медленно опускался на город*» — эпитет «**тихий**» создает атмосферу покоя и умиротворения.

2. Оценочные эпитеты Передают субъективное отношение автора: прекрасный мир, жалкая попытка); «*Ничтожная душонка*», «*великая идея*». Подобные эпитеты формируют аксиологическое пространство текста.

3. Эмоциональные эпитеты Связаны с передачей эмоционального состояния: радостная улыбка, тревожная тишина. «*Томительное ожидание*», «*радостный свет утра*».

Эпитеты в русском языке могут быть выражены различными частями речи:

• **Прилагательными.** Они помогают уточнить и конкретизировать существительные, к которым относятся, придавая им дополнительные характеристики. Например: «золотые руки» (мастера), «хрустальный голос» (певицы), «сладкий сон» (ребёнка). «одиноким мыс», «звенящее настроение», «громкий вздох». Нужно запомнить, что эпитет построен на использовании слова в переносном значении, что помогает отличить его от обычного определения. Относительные прилагательные в прямом значении (материала, места, функции или времени) не выполняют роль эпитетов, но могут становиться эпитетами, если придают определяемому объекту характерные черты, эмоциональную окраску, яркость. Например: «московский взгляд» — эпитет, здесь относительное прилагательное переходит в разряд качественного, обозначая особенное выражение глаз.

• **Причастия.** Часто используются в роли эпитетов, особенно когда нужно подчеркнуть действие или состояние, связанное с существительным. Например: «улыбающийся ребёнок», «светящийся экран», «увядшие цветы». «пламенеющие закаты», «желтеющая нива, чета белеющих берёз, грохочущие волны, склонившаяся над книгой

• **Наречия** могут выступать в роли эпитетов, если уточняют и характеризуют действие, происходящее с существительным. В этом случае они чаще всего используются вместе с глаголами или прилагательными. Например: «глубоко задумавшийся человек», «сильно изменившаяся погода». «жарко спорить».

• **Существительные.** Иногда эпитеты могут быть выражены и существительными, особенно в метафорических выражениях, где одно существительное уточняет или характеризует другое. Например, «вечерняя звезда», «снежная королева», «железная воля», «пора юности», «волшебница-зима», «мать — сыра земля».

• **Сочетания слов.** Эпитеты могут быть выражены не только отдельными словами, но и сочетаниями слов, которые вместе создают образное и выразительное определение. Например, «тёмно-синие воды», «ледяной холод».

• **Фразеологизмы.** Иногда эпитеты могут принимать форму устойчивых фразеологических оборотов, которые придают тексту особую выразительность и эмоциональную окраску. Например, «стальной характер», «ангельское терпение», «львиное сердце».

Таким образом, эпитет является важнейшим средством выразительности языка, обладающим богатым семантическим и функциональным потенциалом. Его употребление обусловлено коммуникативными задачами, жанровыми особенностями текста и индивидуальным стилем автора. Изучение эпитетов позволяет глубже понять механизмы языковой образности и эмоционального воздействия речи.

Рассмотрев различные подходы относительно термина эпитет, мы пришли к выводу, что его содержание недостаточно устойчиво и ясно. Многие ученые придерживаются узкого понимания данного термина, другие исследователи – широкого. Кроме того, любой эпитет выступает как относительно значимое звено текста; в этом плане большинство слов, лишенных эпитетов, образует как бы «нейтральный фон», тогда как единицы, снабженные эпитетами, оказываются выделенными. Эпитет, несомненно, участвует в организации не только словесного, но и высших уровней художественного текста. Эпитеты знаменуют движение времени и, таким образом, участвуют в реализации текста.

В художественном повествовании обойтись без эпитетов практически невозможно. Как и любые другие средства выразительности, эпитеты не просто украшают текст. Они помогают автору создать собственный творческий мир: многомерный, непредсказуемый, эмоциональный. Именно благодаря этому средству выразительности можно судить о том, что думает сам автор о своих героях, какой из героев ему больше нравится, чьи мысли и чувства он разделяет. Текст без образных определений выглядит сухо и подходит для научных работ, юридических текстов,

технической документации, инструкций. Когда в тексте необходимо передать важную информацию, разбавлять ее эпитетами неуместно, они будут отвлекать читающего от основного сообщения. Эпитет как разновидность тропа несет развлекательную функцию и делает письменную или устную речь интереснее. В отличие от простого прилагательного, этот прием всегда несет в себе оценку, настроение или ассоциацию, делая описание более ярким и эмоционально насыщенным. Не будь эпитетов в языке, ни один автор не смог бы создать ни одного художественного образа, тогда нельзя было бы изобразить реальность именно такой, какой она предстает перед нами.

Эпитет выступает в художественном тексте как важнейшее средство выражения адресатной семантики, поскольку обладает ярко выраженными прагматическими свойствами. Основной формирования адресатного вектора эпитета является его внутренняя предикативность и преднамеренность его употребления, обусловленная природой самого творческого акта.

В художественном тексте эпитет является эффективным средством реализации коммуникативного замысла писателя. С этой целью в текстах присутствует большое количество распространенных эпитетов, а также широко используется совмещение эпитета с другими видами тропов в пределах одной эпифразы.

Речь без эпитетов выглядит безэмоционально. Образное определение помогает не только подробнее описать событие, предмет или явление, но и добавить авторскую эмоцию по отношению к описываемому объекту.

Эпитеты не уточняют, а преобразуют и добавляют выразительность, создают настроение и вызывают у читателя определенные ассоциации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка / И.В. Арнольд. — М.: Флинта, 2002. — 384 с.
2. Виноградов В. В. О языке художественной литературы / В.В. Виноградов. — М.: Наука, 1980. — 360 с.
3. Веселовский А. Н. Историческая поэтика / А.Н. Веселовский. - М.: Высшая школа, 1989. - 408 с.
4. Гальперин И. Р. Стилистика / И.Р. Гальперин. — М.: Высшая школа, 1981. — 334 с.
5. Жирмунский В.М. Теория литературы / В.М. Жирмунский. - Поэтика. Стилистика :Избр. Труды. - Ленинград : Наука, 1977. — 407с.
6. Голуб И.Б. Русский язык и практическая стилистика : учебно-справочное пособие / И. Б. Голуб. — 3-е изд. — Москва : Издательство Юрайт, 2023. — 355 с.
7. Горбачевич К.С., Хабло Е.П. Словарь эпитетов русского литературного языка; Ленинград «Наука» Ленинградское отделение, 1979; .
8. Лотман Ю. М. Анализ художественного текста. — Л.: Просвещение, 1972. — 271 с.
9. Маслова В. А. Лингвокультурология. — М.: Академия, 2001. — 208 с.
10. Москвин В.П. Стилистика русского языка: Теоретический курс. Изд. 4, изд-во Феникс, 2006. – 327с.
11. Ролл Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов. — М.: АСТ, 2005. — 624 с.
12. Тимофеев Л. И. Основы теории литературы (разные издания; учебное пособие по теории литературы). – М.: Наркомпрос РСФСР, 1940. С.191
13. Томашевский Б.В. - Стих и язык. Филологические очерки Издательство: ГИХЛ, 1959. – 472с.

ХУСУСИЯТҲОИ ИСТИФОДАИ ЭПИТЕТҲО ДАР ЗАБОН

Дар ин мақола хусусиятҳои истифодаи эпитетҳо ҳамчун яке аз воситаҳои муҳими ифодаи забон баррасӣ мешаванд. Навъҳои асосии эпитетҳо, хусусиятҳои семантикӣ ва функционалии онҳо, инчунин нақши онҳо дар ташаккули образнокӣ ва тобишҳои эҳсосию арзёбии гуфтор таҳлил мегарданд. Таваҷҷуҳи махсус ба ҷаҳаҳои эпитетҳо дар нутқи бадеӣ ва аҳамияти онҳо дар тасвири забонии ҷаҳон дода мешавад. Хулоса бар он аст, ки эпитет дорои хусусияти бисёрҷаҳадӣ ва дар ташкили услубии матн нақши муҳим мебозад.

КАЛИДВОЖАҲО: эпитет, тропҳо, воситаҳои ифоданоки забон, матнбадеӣ, наср, услубшиносӣ, образнокӣ, семантика, тасвири забонии ҷаҳон.

ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ ЭПИТЕТОВ В ЯЗЫКЕ

В данной статье рассматриваются особенности употребления эпитетов как одного из значимых средств выразительности языка. Анализируются основные типы эпитетов, семантические и функциональные характеристики, а также их роль в формировании образности и эмоционально-оценочной окраски высказывания.

Особое внимание уделяется функционированию эпитетов в художественной речи и их значению в языковой картине мира. Делается вывод о многоуровневом характере эпитета и его важности для стилистической организации текста.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: эпитет, тропы, выразительные средства языка, художественный текст, проза, стилистика, образность, семантика, языковая картина мира.

FEATURES OF THE USE OF EPITHETS IN LANGUAGE

This article examines the features of the use of epithets as one of the significant expressive means of language. The main types of epithets, their semantic and functional characteristics, as well as their role in shaping imagery and the emotional-evaluative coloring of an utterance are analyzed. Special attention is paid to the functioning of epithets in literary discourse and their significance in the linguistic worldview. The article concludes that the epithet has a multilevel nature and plays an important role in the stylistic organization of a text.

KEYWORDS: epithet, tropes, expressive means of language, literary text, prose, stylistics, imagery, semantics, linguistic worldview.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Бобоева Дилбар* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти соли 2-юми факултети филологияи рус. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиббони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **934783599**.

Сведения об авторе: *Бобоева Дилбар* – Таджикский национальный университет, магистр 2-го курса факультета русской филологии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **934783599**.

Information about the author: *Boboeva Dilbar* – Tajik National University, 2-nd year master's student of the Faculty of Russian Philology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **934783599**.

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ ТРАНСФОРМИРОВАННЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ДИСКУРСЕ ПУБЛИЧНОЙ КОММУНИКАЦИИ (НА МАТЕРИАЛЕ СМИ РОССИИ И ТАДЖИКИСТАНА)

Абдуллоев А.

Таджикский национальный университет

В условиях современного информационного общества язык публичной коммуникации перестает быть просто средством передачи фактов. В борьбе за внимание аудитории, которую исследователи называют «экономикой внимания», журналисты и публичные деятели вынуждены искать новые, экспрессивные формы подачи материала. Фразеологические единицы (ФЕ), обладающие мощным образным зарядом и культурной памятью, становятся идеальным инструментом для решения этой задачи. Однако в дискурсе СМИ фразеологизмы редко используются в своем словарном, каноническом виде. На первый план выходит их моделируемость – способность подвергаться структурно-семантическим трансформациям ради создания актуальных смыслов.

Целью данной статьи является анализ прагматических функций трансформированных ФЕ в медиaprостранстве России и Таджикистана. Актуальность исследования обусловлена необходимостью выявить, как социокультурный контекст влияет на выбор стратегий речевого воздействия: почему в одной культуре принято «разрушать» идиомы ради иронии, а в другой – «доставать» их ради пафоса.

Прагматический потенциал фразеологии: от экспрессии к манипуляции.

Функционирование ФЕ в публичном дискурсе определяется триединством базовых прагматических функций: экспрессивной, оценочной и манипулятивной.

Экспрессивная функция отвечает за преодоление автоматизма восприятия. Читатель, скользящий взглядом по новостной ленте, зацепится за заголовок, содержащий языковую игру, но пропустит стандартное информационное сообщение. Трансформированный фразеологизм создает эффект «обманутого ожидания», заставляя реципиента включиться в интеллектуальную дешифровку. Оценочная функция позволяет автору навязать аудитории определенную шкалу ценностей, не прибегая к прямым суждениям. Использование идиомы с позитивной или негативной коннотацией (например, «медвежья услуга» или «золотые руки») автоматически маркирует описываемое событие как «плохое» или «хорошее», апеллируя к коллективному опыту народа.

Наиболее сложной и социально значимой является манипулятивная функция. Фразеологизмы способны упрощать сложную реальность до понятных стереотипов. Через механизм фрейминга (создания рамок восприятия) трансформированная идиома может смещать акценты. Например, называя непопулярную экономическую реформу «шоковой терапией», автор оправдывает социальные издержки «лечебными» целями, блокируя критическое мышление аудитории.

Стратегии трансформации в российских СМИ: ирония и деструкция. Анализ современного российского медиадискурса (издания «Коммерсантъ», «РБК», «Аргументы и факты») показывает, что доминирующим приемом работы с ФЕ является деструкция и ироническое переосмысление. Это коррелирует с общей постмодернистской тенденцией к скепсису и критике. Российские журналисты часто используют прием буквализации значения («деидиоматизации»), когда переносный смысл идиомы сталкивается с прямым.

Ярким примером служит трансформация ФЕ «сматывать удочки» (уходить, прекращать дело). В контексте экономических новостей она превращается в «Инвесторы сматывают цифровые удочки» или «Сматывают лыжи» (контаминация с «наострить лыжи»). Такая игра слов снижает пафос события, переводит его в разряд обыденности или даже фарса. Другой распространенный прием – замена компонента для создания

сатирического эффекта. Заголовок «Своя рубашка ближе к оффшору» (трансформация пословицы «Своя рубашка ближе к телу») мгновенно создает образ корыстного чиновника или бизнесмена, лишённого патриотизма.

В российском сегменте интернета моделируемость ФЕ часто граничит с созданием мемов. Популярна модель «[Существительное] с человеческим лицом» (изначально «социализм с человеческим лицом»), которая порождает бесконечные ироничные вариации: «капитализм с человеческим лицом», «бюрократия с человеческим лицом». Здесь прагматическая функция направлена на десакрализацию власти и общественных институтов через юмор.

Стратегии трансформации в таджикских СМИ: пафос и дидактика. Таджикское медиапространство («Чумхурият», «Садои мардум», «Азия-Плюс») демонстрирует принципиально иной подход, обусловленный традиционной восточной этикой и уважением к печатному слову. Здесь ФЕ чаще выполняют функцию консолидации общества и сохранения культурной идентичности. Моделирование идет не по пути разрушения, а по пути расширения и актуализации классических образов.

В таджикской публицистике популярны глагольные идиомы и поговорки, восходящие к классической литературе. Трансформация часто заключается в добавлении определений, связывающих древнюю мудрость с современной политической повесткой. Например, традиционное пожелание «Роҳи сафед» (Счастливого пути) в статьях о цифровизации трансформируется в «Роҳи сафеди рақамӣ» (Цифровой белый путь). Такая модель не высмеивает, а возвышает тему, придавая технологическому процессу статус национально значимого дела.

Дидактическая функция ярко проявляется в использовании пословиц о соседстве и труде. ФЕ «Ҳамсоя аз хеш наздиктар» (Сосед ближе родственника) в политическом дискурсе расширяется до концепции «дипломатии добрососедства», легитимизируя внешнеполитический курс через народную мудрость. Даже в русскоязычных СМИ Таджикистана наблюдается калькирование восточных метафор: выражение «не скрывать солнце подолом» (аналог «шило в мешке не утаишь») используется для подчеркивания неизбежности правды, сохраняя высокий поэтический стиль.

Сопоставительный анализ позволяет утверждать, что прагматика использования фразеологизмов в публичной коммуникации жестко детерминирована социокультурным кодом.

В России медиаязык развивается в русле глобальных трендов «инфотейнмента» (информации как развлечения), где фразеологизм – это материал для остроумной игры, заголовка-кликбейта или социальной сатиры. Моделируемость здесь работает на разрыв шаблона и критику.

В Таджикистане медиаязык выполняет миссию просвещения и воспитания. Фразеологизм воспринимается как носитель вековой мудрости, авторитетная цитата. Моделируемость здесь работает на адаптацию традиции к современности, на встраивание новых реалий (интернет, рынок, глобализация) в привычную систему ценностей без её разрушения. Понимание этих различий критически важно для адекватного восприятия медиатекстов и эффективной межкультурной коммуникации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бердичевский А. Л. Язык СМИ: инновации и традиции фразеопотребления / А.Л. Бердичевский. – СПб, 2024.
2. Воронцова Т. А. Публичный дискурс: учебное пособие / Т.А. Воронцова. – М.: Флинта, 2021.
3. Добросклонская Т. Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ / Т.Г. Добросклонская. – М.: Флинта, 2022.
4. Иссерс О. С. Речевое воздействие / О.С. Иссерс. – М.: Флинта, 2023.
5. Касимов Ф. Особенности перевода фразеологических единиц в таджикской прессе / Ф. Касимов. – Душанбе: Ирфон, 2021.
6. Клушина Н. И. Медиастилистика / Н.И. Клушина. – М.: Флинта, 2022.

7. Маджидов Х. Фразеологическая система современного таджикского литературного языка / Х. Маджидов. – Душанбе, 2006.
8. Хасанова Н. Роль фразеологических единиц в политических медиатекстах. // *Modern Philological Paradigms*, 2025.

ВАЗИФАҲОИ ПРАГМАТИКИИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ТАБДИЛШУДА ДАР МУОШИРАТ БО ҶАМЪИЯТ (ДАР АСОСИ ВАО – И РОССИЯ ВА ТОҶИКИСТОН)

Дар ин мақола фаъолияти воҳидҳои фразеологӣ (ФФ) дар мувоҳисаи расонаҳои муосири Русия ва Тоҷикистон баррасӣ мешавад. Таваҷҷуҳи махсус ба потенциали прагматикии фразеологизмҳои табдилшуда, ки ҳамчун воситаи муассири таъсири шифоҳӣ хизмат мекунад, зоҳир карда мешавад. Таҳлили муқоисавӣ фарқиятҳои калидиро дар стратегияҳои муошират ошкор мекунад: харобии киноявӣ ва бозии забонӣ, ки ба аз нав дида баромадани интиқодии воқеият нигаронида шудааст, дар расонаҳои русӣ бартарӣ доранд, дар ҳоле ки актуализатсияи дидактикӣ ва густариши эмотсионалӣ, ки ба ҳадафҳои муттаҳидсозии иҷтимоӣ ва хифзи хувияти фарҳангӣ хизмат мекунад, дар расонаҳои тоҷикӣ бартарӣ доранд.

КАЛИДВОЖАҲО: забоншиносии расонаҳо, вазифаи прагматикӣ, табдили фразеологӣ, мувоҳисаи оммавӣ, экспрессивӣ, забони русӣ, забони тоҷикӣ.

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ ТРАНСФОРМИРОВАННЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ДИСКУРСЕ ПУБЛИЧНОЙ КОММУНИКАЦИИ (НА МАТЕРИАЛЕ СМИ РОССИИ И ТАДЖИКИСТАНА)

В статье исследуется функционирование фразеологических единиц (ФЕ) в современном медиадискурсе России и Таджикистана. Особое внимание уделяется прагматическому потенциалу трансформированных идиом, которые выступают эффективным инструментом речевого воздействия. На основе сопоставительного анализа выявлены ключевые различия в коммуникативных стратегиях: в российских СМИ доминирует функция иронической деструкции и языковой игры, направленная на критическое переосмысление действительности, тогда как в таджикском медиапространстве преобладает функция дидактической актуализации и патетического расширения, служащая целям социальной консолидации и сохранения культурной идентичности.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: медиалингвистика, прагматическая функция, фразеологическая трансформация, публичный дискурс, экспрессивность, русский язык, таджикский язык.

PRAGMATIC FUNCTIONS OF TRANSFORMED PHRASEOLOGICAL UNITS IN PUBLIC COMMUNICATION DISCOURSE (BASED ON MEDIA OF RUSSIA AND TAJIKISTAN)

The article examines the functioning of phraseological units (PUs) in the modern media discourse of Russia and Tajikistan. Special attention is paid to the pragmatic potential of transformed idioms, which act as an effective tool of speech influence. Based on a comparative analysis, key differences in communicative strategies are revealed: in Russian media, the function of ironic destruction and language play dominates, aimed at a critical rethinking of reality, while in the Tajik media space, the function of didactic actualization and pathetic expansion prevails, serving the goals of social consolidation and preservation of cultural identity.

KEYWORDS: mediallynguistics, pragmatic function, phraseological transformation, public discourse, expressiveness, Russian language, Tajik language.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Абдуллоев Акбар* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти соли 2-юми факултети филологияи рус. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Абдуллоев Акбар* – Таджикский национальный университет, магистр 2-го курса факультета русской филологии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the author: *Abdulloev Akbar* – Tajik National University, 2-nd year master's student of the Faculty of Russian Philology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

ТАҲЛИЛ ВА ТАҲҚИҚИ КАЛИМАҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ СОҲАИ МАОРИФ ВА ИЛМ ДАР ЗАБОНИ ТАҶИҚӢ ВА АНГЛИСӢ

Бобомуродова Д.А.

Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Маълум аст, ки ҳар чомеае агар соҳаи таълим, маориф ва илм раванди таълими замонавӣ надошта бошад, он пешрафт карда наметавонад. Чунки чомеае, ки аз боғча, мактаб, донишгоҳ, муассисаҳои илмӣ бо донишу фарҳанги баланд тарбият наёфта бошад, ҳеҷ кори назаррасе барои худ ва чомеа иҷро карда наметавонад. Баръакс, шахси бедонишу беҳунару бефарҳанг ба чомеа хатарҳо эҷод мекунад. Бинобар ин, сармоягузори бехтарини давлат ин дониши хуб гирифтани, хусусан дар самти омӯзиши забонҳои хориҷӣ равона кардани захираҳои зеҳнӣ ба ҳисоб меравад, ки онро ҳатто ҳазорон сол пеш бузургони мо гаштаву баргашта қайд карданд. Забон донӣ-чаҳон донӣ.

«Маданияти баланди ҷамъият ва пешрафти маънавии онро бидуни забони иқтисодманде тасаввур наметавон кард, ҳастии таърихӣ халқ ва ҷустуҷӯҳои бардавои маънави ӯ дар оинаи забон акс андохтааст. Пас ин оинаро тозаву беғубор бояд нигоҳ дорем, то ҳастии маънавии худро аз он бинем ва барои такмили худ кушем» [4, с. 15].

Қайд кардан ба маврид аст, ки доништан ва омӯхтани забони хориҷӣ пеш аз ҳама барои ҳуди инсон ва шинохти ӯ дар арсаи байналмилалӣ зарур мебошад. Тавре, таҳлили системаҳои истилоҳоти соҳаи маориф ва илм бо забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ нишон медиҳад, дар ҳарду системаи истилоҳот ҳамоҳангӣ дида мешаванд. Қайд кардан ба маврид аст, ки дар истифодаи истилоҳоти соҳаи маориф ва илми забони тоҷикӣ ва англисӣ бо мурури замон ба арзёбии минбаъда ниёз доранд, зеро ҳаҷми воҳидҳои истилоҳот ҳар сол меафзояд ва баъзе истилоҳот аҳамияти худро гум мекунанд. Ин хусусият аз рушди тағйирёбии системаҳои истилоҳоти забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар робита бо гузариш ба фазои ягонаи таълимӣ ворид шудани Ҷумҳурии Тоҷикистон ва гузаштан ба низоми нави таҳсилоти муассисаҳои таҳсилоти олии, чори гардидани стандартҳои байналмилалӣ таҳсилот дар шароити ҷаҳонишавӣ вобаста аст. Бинобар ин, зарурияти интиҳоби ин мавзӯ, яъне истифодаи калимаҳои байналмилалӣ дар соҳаи маориф ва илм имконият фароҳам меовард, ки то ҷузъиёти бештар, мавқеъ тарзи истифодаи онҳоро дар зербоби алоҳида қарор додем. Азбаски дар ҳар як забони мавҷуда истилоҳоти соҳавӣ як падидаи тағйирёбанда ба шумор меравад, рушди системаи истилоҳот ба қонунҳои маъруфи забоншиносии универсалӣ тобеъ мебошад.

Пайдоиши вожаҳои байналмилалӣ дар соҳаи маориф ва илм имконият фароҳам меоварад, ки дар самти мазкур қорҳои зиёди илмӣ анҷом дода шавад. Бинобар ин, истифодаи ин калимаҳоро дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ зарур шуморида, таснифоти муҳимтарини онҳоро пешниҳод менамоем.

Калимаҳои зерин, ки дар соҳаи илм ва маориф бевосита истифода карда мешавад, аҳамияти умумӣ омавӣ мебошанд, ки дар забони публистикӣ ва муоширати одамон нақши созанда мебозанд.

Academi-Академия - муассисаҳои илмӣ, таълимӣ ё академияҳои мухталиф фаҳмида мешавад. Инчунин, «муассисаи таҳсилоти олии касбиест, ки: -барномаҳои таълимии таҳсилоти олии касбӣ ва таҳсилоти касбии баъд аз муассисаи олии таълимиро дар соҳаи муайяни фаъолият амалӣ мегардонад; -қормандони баландхатисосро барои соҳаи муайяни фаъолияти илмӣ ва илмиву омӯзгорӣ тайёр намуда, донишу ихтисоси онҳоро такмил медиҳад;» [3, с.3].

Academic-Академик- шахсест, ки барои таҷриба ва саҳми худ дар як фан ё соҳаи таҳсили мушаххас эътироф шудааст. Академикҳо олимон, муҳаққиқон, омӯзгорон ё

мутахассисоне мебошанд, ки дар дониш, тадқиқот ё амалия дар доираи соҳаҳои худ ба пешравиҳои назаррас ноил шудаанд.

Accreditation-Аккредитатсия - «як раванди расмӣ мебошад, ки тавассути он мақоми эътирофшуда баҳогузори ва тасдиқи мутобиқати муассиса, барнома ё хидмат ба стандартҳои пешакӣ муайяншуда мебошад» [3, с.3].

Analysis-Анализ(Таҳлил) - ин як методологияи тадқиқотӣ мебошад, ки таҳлили муносибатҳо, сабабу натиҷаҳо ҳангоми омӯзиши падида ва системаҳои омӯхташаванда дар бар мегирад.

Annotation-Аннотатсия - шарҳи мухтасари кӯтоҳе, ки дар бораи асар, монография, мақола, дастхат ва дигар намуди маълумотҳои илмӣ дода мешавад.

Advisor- Эдвайзер - омӯзгори роҳбаладест, ки ҳамчун маслиҳатчи ба донишҷӯёни ихтисоси муайян дар интиҳоби самт (маҳрук)-и таҳсилот, тартибдиҳии нақшаи фардии таълим ва азхудкунии барномаи таълим дар давраи таҳсил кӯмак мерасонад.

Academic Calendar - Тақвими академӣ - чадвали раванди таълимест, ки дар он даврони ташкил ва гузаронидани ҳафтаи дастурдиҳӣ дар оғози ҳар соли нави таҳсил (муаррифии фанҳои ҳатмӣ ва интиҳобии таълимӣ, бақайдгирии донишҷӯён), ҳафтаҳои таълими назариявӣ, муайян намудани рейтингҳои 1 ва 2 дар ҳар як даври академӣ (семестрҳои тирамоҳӣ ва баҳорӣ), сессияҳои имтиҳонӣ (зимистона ва тобистона), таҷрибаомӯзиҳо, триместр ва таътил (зимистона ва тобистона) дар соли таҳсил бо нишон додани рӯзҳои истироҳат ва идҳо дарҷ меёбанд.

Academic Term - Даври академӣ- даври муайяни таҳсил, ки аз тарафи муассисаи таҳсилоти олии касбӣ муайян мегардад. Микдори ҳафтаҳои таълими назариявӣ дар як даври академӣ бо назардошти хусусиятҳои миллии дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбии ҷумҳурӣ 16 ҳафтара дар бар мегирад.

Academic Backlog- Қарзи академӣ- мавҷудияти фанҳои дар нақшаи таълимии самт (ихтисос) дарҷёфтае, ки донишҷӯ аз онҳо баҳои ғайриқаноатбахш гирифтааст.

Academic Difference - Фарқияти академӣ- мавҷудияти фанҳои дар нақшаи таълимии самт (ихтисос) дарҷёфтае, ки донишҷӯ онҳоро наомӯхтааст.

Academic Mobility - Сафарбаршавии академӣ - ивази муассисаи таҳсилоти олии касбӣ барои таҳсил дар давраи муайян (як даври академӣ, соли таҳсил) ба муассисаи дигари таҳсилоти олии касбии дохил ё хориҷи кишвар бо шартҳои баробаршиносноӣ донишҷӯи кредитҳои тибқи барномаи таълимӣ дар муассисаи таълимии худ соҳибгашта.

Anthropology-Антропология—дар таҳқиқоти антропологи истилоҳоти фарҳангӣ барои таҳлил ва тавсифи амалияҳо, урфу одатҳо ва эътиқодҳои фарҳангии халқҳои гуногун истифода мешавад.

Automatic (credit given based on the results of work in the semester)- Автоматӣ (баҳои донишҷӯ дар асоси натиҷаҳои фаъолияти он дар як семестр фарвӣ монда мешавад);

Bachelor's degree-Бакалаврият - барномаи таҳсилоти олии касбии пурраест, ки хатмкунандагони ин зинаи таҳсилот ба дараҷаи академии бакалавр ноил мегарданд;

Candidate of Sciences-Номзади илмӣ- дараҷаи илмии зинаи аввал (то доктори илм) дар Ҷумҳурии Тоҷикистон;

Classroom based - дарсҳои аудиторӣ (лексия, семинар, амалӣ ва лабораторӣ)-ро, вобаста ба хусусиятҳои хоси фанни таълимии тадрисшаванда гузаронида мешавад.

Course – Курс- даври академӣ вобаста ба шакли он то 32 ҳафтаи таълими назариявиро дар бар мегирад.

Credit- Кредит- воҳиди ифодакунандаи сарфи меҳнати донишҷӯ барои азхудкунии барномаи таълимӣ буда, ба 24 соати академӣ баробар мебошад.

Distance learning -Таҳсилоти фосилавӣ - «ташкिल ва гузаронидани корҳои таълимӣ бо истифода аз технологияи муосири иттилоотӣ иртиботе мебошад, ки дар фосила татбиқ намудани раванди таълимиро имконпазир мегардонад» [5, с. 3].

PhD- Докторантура- барномаи пас аз таҳсилоти олии касбиест, ки хатмкунандагони он баъд аз дифои рисолаи илмӣ ба дараҷаи доктори фалсафа аз рӯйи ихтисос ноил мегарданд.

Есоному-Иқтисод - рафтори Иқтисодӣ ва фаъолияти соҳибкорӣ низ аз менталитет вобаста аст. Дар фарҳангҳое, ки меҳнатдӯстӣ ва соҳибкорӣ кадр карда мешаванд, сатҳи баланди фаъолияти иқтисодӣ ва навоарӣ бештар ба назар мерасад.

GPA - Холи умумии миёна - Пас аз анҷоми ҳар як даври академӣ дар асоси ифодаи адабии баҳои донишҷӯ аз фанҳои алоҳида холи умумии миёна (GPA)-и ӯ бо истифодаи услуби миёнаи арифметикии баркашида ҳисоб карда мешавад

Globalization-Ҷаҳонишавӣ - Раванди ҷаҳонишавӣ вобастагии байни кишварҳо ва халқҳоро тақвият дод. Ин дар мубодилаи молҳо, гоҷҳо ва таҷрибаҳои фарҳангӣ зоҳир мешавад. Ҷаҳонишавӣ, инчунин баҳсҳоро дар бораи ҳифзи фарҳангҳои миллӣ ва нобаробарии иқтисодӣ ба вуҷуд меорад.

Grammar- Грамматика - «бахши забоншиносӣ мебошад, ки қоидаҳои роиҷ бар овозҳо, вожаҳо, ибораву ҷумлаҳо, таркибҳову маъноҳо ва дигар унсурҳои забон ба ҳисоб меравад»[1, с.25].

Grants- Грант - кумаки бебозгашти мақсаднок, ки ба шахрвандон ва ташкилотҳо дар шакли маблағҳои пулӣ ва молӣ пешниҳод мегардад, дар самти маориф ва илм ҷудо карда мешавад.

History-Таърих-илмест, ки дар он ҳодисаҳои гузаштаи дуру наздик ва имрӯзаи халқу миллатҳо инъикос меёбад.

Internation school-Мақтаби байналмилалӣ - муассисаи таълимӣ, ки дар он хонандагон ва омӯзгорон аз кишварҳои гуногун мебошад, ки бо барномаҳои таълимии эътирофшудаи ҷаҳонӣ раванди таълимро ба роҳ монда, омӯзиши бисёрзабонӣ, фаҳмиши байнифарҳангӣ ва омода намудани хонандагонро ба талоботи донишгоҳҳои хориҷӣ равона карда шудааст.

Journalist- Журналист - шахси воқеист, ки ба ҷамъоварӣ, таҳрир ва омода намудани ахбору мавод барои редакцияи воситаҳои ахбори омма (ВАО) машғул буда, бо ин редакция тавассути шартномаи меҳнатӣ ё дигар муносибатҳои шартномавӣ алоқаманд буда, аз рӯйи ваколати ба ӯ додашуда фаъолият менамояд ва ё узви иттиҳодияҳои касбии журналистон мебошад.

Laboratory based – Дарсҳои лабораторӣ - дарсҳои амалӣ, иҷро намудани корҳои лабораторӣ, дар асоси донишҳои назариявӣ дар синфхонаҳои махсуси таълимӣ.

Licensing-Литсензия - ҳуҷҷати расмие мебошад, ки барои фаъолият ба шахсони ҳуқуқӣ, инфиродӣ дар ягон самти мушаххаси фаъолият машғул ҳастанд дода мешаванд ва риояи тамоми талаботҳои қонунӣ талаб карда мешавад, ҳамзамон талабатҳои сифат ва бехатарӣ барои ҳаёт, саломатӣ ва муҳити зист низ дида баромада шуда, аз ҷониби мақомотҳои ваколатдори давлатӣ дар самтҳои маориф, тиб, сохтмон, истеҳсоли дар заминаи ҳифзи манфиатҳои истеъмолкунандагон ва давлат ҳатмӣ назорат карда мешавад.

On-Line-Он-Лайн-ташкил ва гузаронидани машғулиятҳои таълимӣ дар шакли ҳамгироии раванди таълими мустақим бо истифода аз видеоконфронсҳо, чат, вебинар, видеодарсҳо, тамосҳои мобилӣ ба роҳ монда мешавад.

Management-Менеджмент- ҳамчун як самти илм хусусиятҳои идоракунии, мудирият, маъмуриятро дар ташкилкунандагон истеҳсолот меомӯзад.

Master's degree- Магистратура- «барномаи таҳсилоти олии касбии мутахассисони баландихтисос ва илмию омӯзгориест, ки хатмкунандагони ин зинаи таҳсилот пас аз дифои рисолаи илмӣ ба дараҷаи академии магистр ноил мегарданд»[2, с.2].

Medicine-Тиб-шоҳае аз илм аст, ки ба ташхису табобати ва дармонбахшии бемориҳо сару кор мегирад.

Module-Модул-як қисмати фанҳои алоҳидаи барномаи таълимиро дар макотибҳои олии мегӯянд.

Pair-Пара(чуфти дарсӣ)-як соати дарсӣ дар низоми кредитии таҳсилот ба 50 дақиқа баробар аст.

Point-rating system-Низоми ҳолдиҳӣ-рейтингӣ-ин низоми марҳила ба марҳила дар рафти машғулиятҳои дарсӣ, иҷрои кори мустақилона (кори мустақилонаи донишҷӯ бо роҳбарии омӯзгор ва кори мустақилонаи донишҷӯ), супоридани санҷишҳои ҷорӣ, имтиҳонҳои фосилавӣ чамъ овардани ҳолҳо аз тарафи донишҷӯён ва дар ин асос ба имтиҳони ниҳой иҷозат гирифтани онҳо мебошад.

Professor-Профессор - унвони илмӣ, симати вазифавии омӯзгорӣ дар муассисаи олии касбии таълимӣ, ходими илмӣ дар пажӯҳишгоҳҳои(институтҳои) илмӣ-тадқиқотӣ, академия ва дигар марказҳои илмӣ мебошад.

Olympics-Олимпиада - маҷмуи мусобиқаҳои илмӣ, фикрӣ, варзиши байналмилалии замони ҳозира фаҳмида мешавад.

Professional-Профиссанал-шахсе, ки дар фаъолияти касбӣ мутахассиси моҳир аст.

Progress-Прогресс- пешрафти ин ё он соҳаи илм.

Quality management-Идоракунии сифат-раванди идоракунии сифати таълимро ба танзим медарорад.

Record book- Китоби бақайдгирӣ- ҳуҷҷатест, ки дар он рӯйхати ҳамаи хонандагони муассисаи таҳсилоти умумӣ дар он сабт шуда, бо тартиби алифбо ҷобаҷо гузошта мешавад.

Sandwich course - Нақшаи таълимӣ-аз ҷониби Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ карда шуда, мазмун ва ҳаҷми сарбории таълимии донишҷӯёнро муайян мекунад.

Scientific and educational center- Маркази илмӣ-таълимӣ-институт ё марказе, ки дар онҳо корҳои илмӣ-таълимӣ ба роҳ монда шудааст.

Scientific tutor-Роҳбари илмӣ-шахсест, ки зери роҳбарии ӯ докторант, унвонҷӯ ё аспирант рисолаи номзадӣ ва ё докторӣ таҳия менамояд, ҳамзамон дар таҳияи кори дипломӣ, кори магистрӣ ба донишҷӯён роҳнамо мебошад.

Scopus-Скопус - маҷлаи байналмилалии илмӣ.

Student-Донишҷӯ-«шахсе, ки пас аз хатми мактаби миёна бо тартиби муқарраршуда ба муассисаи олии таълимӣ (донишгоҳ, донишқада, Академия) қабул шуда, дар шуъбаи рӯзона, шабона, ғоибона ё экстернат бо мақсади дарёфти дараҷаи муайяни таълим ва ихтисос таҳсил мекунад»[3, с.2].

Examination-Имтиҳон- шакли назоратест, ки бо мақсади муайян намудани дараҷаи азхудкунии барномаҳои фанҳои таълимӣ аз ҷониби донишҷӯён дар давоми ҳар як даври академӣ ду маротиба гузаронида мешавад.

Tajik Science Citation Index- Феҳристи иқтибосҳои илмии Тоҷикистон-маҳзани ягонаи илмии иқтибосҳо.

Teacher-Муаллим-шахсе, ки ба таълиму тарбияи насли наврас машғул аст.

Тавре ки аз таҳлили калимаҳои болозикр бар меояд, истифодаи калимаҳои байналмилалии соҳаи илм ва маориф дар забонҳои тоҷикӣ ба англисӣ чун дигар забонҳои муқоисашаванда ва кишварҳои англисизабон дар ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва илмии онҳо нақши муҳим мебозанд. Айни замон дар қисмати зиёди кишварҳо маънои асосии онҳо қабул карда шудааст. Агар чи семантикаи забонии ибораҳоро тағйир дода бошанд ҳам, вале маънои аслии онҳо иваз намегардад.

Ҳамин тавр, омӯзишу таҳлили калимаҳои байналмилалии соҳаи маориф ва илм дар забоншиносӣ ҳамчун як низоми мураккаб дар марҳалаи кунунии рушди забоншиносӣ аҳамияти хосса дошта, тавсифи фарозабон, таҳлили равияҳо ва мафҳумоти истилоҳоти илми забоншиносӣ хеле муҳим аст.

АДАБИЁТ

1. Бозидов, Н. Муқаддимаи забоншиносӣ. (Васоити таълимӣ) / Н. Бозидов – Душанбе: Маориф, 1971. – 150 с.

2. Қарори ҳайати мушовараи Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон «Низомномаи низоми кредитии таҳсилот дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон»-Душанбе, 31 март соли 2023, №4/32.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи таҳсилоти олии касбӣ ва таҳсилоти касбии баъд аз муассисаи олии таълимӣ/ ш.Душанбе, 19 майи соли 2009, №531.
4. Шукуров Муҳаммадҷон Ҳар сухан ҷоеву ҳар нуқта мақоме дорад / М.Шукуров. – Душанбе, Ирфон, 1985. –368 с.
5. <https://www.accredit.org/tg/blog/general/what-is-accreditation/>

ТАҲЛИЛ ВА ТАҲҚИҚИ КАЛИМАҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ СОҲАИ МАОРИФ ВА ИЛМ ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Дар мақолаи мазкур вобаста ба таҳлил, таҳқиқ ва истифодаи калимаҳои байналмилалӣ соҳаи маориф ва илм дар забони тоҷикӣ- англисӣ таҳқиқ гардидааст. Масъалаи мазкур дар илми забоншиносии муқоисавӣ падидаи нав ба ҳисоб меравад. Мубрамияти ин масъала дар он зоҳир мегардад, ки дар истифодаи калимаҳои соҳаи илм ва маориф дар забони англисӣ ва тоҷикӣ қисмаи зиёди истифодабарандагон ба мушкилиҳо рӯ ба рӯ мешаванд. Аз ин хотир маводи мазкур метавонад, то андозае ба ин мушкилиҳо расидагӣ намояд.

КАЛИДВОЖАҲО: соҳаи маориф ва илм, донишҷӯ, забоншиносӣ, таҳқиқи забонӣ, омӯзиши забонҳои хоричӣ, муқоисавӣ.

АНАЛИЗ И ИССЛЕДОВАНИЕ ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНЫХ СЛОВ В ОБЛАСТИ ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье исследуются анализ, исследование и использование интернациональных слов в области образования и науки в таджикско-английском языках. Эта проблема является новым явлением в сравнительной лингвистике. Актуальность данной проблемы проявляется в том, что большое количество пользователей сталкиваются с трудностями при использовании слов в области науки и образования на английском и таджикском языках. Поэтому данный материал может в некоторой степени помочь в решении этих проблем.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: образование и наука, студент, лингвистика, лингвистические исследования, изучение иностранных языков, сравнительное лингвистическое исследование.

ANALYSIS AND RESEARCH OF INTERNATIONAL WORDS OF THE FIELD OF EDUCATION, SCIENCE IN TAJIK AND ENGLISH

This article investigates the analysis, research and use of international words of the field of education and science in Tajik-English. This issue is a new phenomenon in comparative linguistics. The relevance of this issue is manifested in the fact that a large number of users face difficulties in using words of the field of science and education in English and Tajik. Therefore, this material can, to some extent, address these problems.

KEYWORDS: education and science, student, linguistics, linguistic research, foreign language learning, comparative.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Бобомуродова Дилангез Абдуганиевна* - Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, магистранти курси 2-юми ихтисоси таъминоти забони байнифарҳангии забонҳои хоричӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, Ҳиёбони Рудаки, 33. E-mail: dilanges_0101@list.ru. Телефон: (+992) 904104848.

Сведения об авторе: *Бобомуродова Дилангез Абдуганиевна* - Национальная академия наук Таджикистана, магистр 2-го курса по специальности «Межкультурная языковая поддержка иностранных языков». **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33. E-mail: dilanges_0101@list.ru. Телефон: (+992) 904104848.

Information about the author: *Bobomurodova Dilangez Abduganiyevna* - National Academy of Sciences of Tajikistan, 2nd year master's student in the specialty of intercultural linguistic support of foreign languages. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 33. E-mail: dilanges_0101@list.ru. Phone: (+992) 904104848.

ҚОЛАБҲОИ ИБОРАҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ФЕЪЛӢ ДАР ОСОРИ ФОТЕҲ НИЁЗӢ

Гулов К.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ибораҳои фразеологии феълӣ миёни дигар гурӯҳҳои ҳиссаинутқии воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ мавқеи намоён доранд. Дар онҳо ба сифати ҷузъи асосиву маъносоз феълҳои аз ҷиҳати сохтор гуногун баромад намуда, ифодаи маъноӣ ягонаи ибораи рехта ба он алоқамандии уствор дорад. Муқаррар шудааст, ки ибораҳои фразеологии феълӣ низ дар асоси қолабҳои маъмули ибораҳои озоди наҳвӣ ба вучуд омада, дар ташаккули онҳо ҳиссаҳои мустақил ва ёридиҳандаи нутқ саҳмгуздоранд.

Дар илми забоншиносии тоҷик ва хосатан шоҳаи фразеологияи он муҳаққиқони зиёде оид ба табиати сохториву маъноии ибораҳои фразеологӣ таҳқиқот анҷом додаанд. Ҳамчун намуна ин ҷо метавон заҳматҳои илмӣ муҳаққиқони забоншинос, аз қабили Ҳ. Мачидов [3, 4], С. Хушенова [11], Н. Гадов [1], М. Мирзоева [7], А. Мирзоев [6], С. Ҷӯраева [12], Ҳ. Дӯстзода [2] ва дигаронро мисол овард, ки воқеан, дар таҳкими назарияи илми фразеологияи тоҷик нақши чашмрас доранд. Ҳамин аст, ки имрӯз аксарияти масъалаҳои баҳсталаби ба воҳидҳои фразеологӣ алоқаманд ба таври илмӣ ҳаллу фасл гардидаанд.

Нависандаи хушсалиқа ва ҷангноманавис Фотеҳ Ниёзӣ аз зумраи он адибонест, ки дар осорашон аз воҳидҳои фразеологӣ ва баҳусус ибораҳои фразеологии феълӣ, зиёд истифода намудааст. Ибораҳои фразеологии феълӣ асарҳои ӯ аз ҷиҳати сохтору таркиби морфологӣ ҷолиби диққат буда, баррасии баъзе аз қолабҳои онҳо моҳияти мавзӯи баррасишавандаро комил мегардонад. Аз ин ҷиҳат, зарур мебуд, то якҷанд қолаби ибораҳои фразеологии феълӣро вобаста ба мансубияти ҳиссаинутқии калимаҳои дохилии онҳо мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода бошем:

1. **Ибораҳои фразеологии феълӣ қолаби исм+феъл.** Маълум аст, ки қисмати бештари ибораҳои фразеологии феълӣ аз ҷузъи феълӣ ва дигар ҳиссаҳои нутқ таркиб меёбанд. Ибораҳои рехтае, ки аз рӯи қолаби исм+феъл сохта шудаанд, ҷунҷида, дорои категорияҳои морфологияи исм ва феъл мебошанд. Ин наҳви ибораҳои уствор монанди дигар гурӯҳҳои воҳидҳои фразеологӣ дар заминаи қолабҳои ибораҳои озоди синтаксисӣ шакл гирифтаанд. Танҳо тафовути асосӣ дар он аст, ки ибораҳои фразеологии феълӣ амалу ҳолатро на ба тарзи одӣ, тавре ки ин хусусият ба ибораҳои озод хос аст, балки пуробуранг ва муассиру образнок ифода мекунанд. Дар ҷунҷида фарқиатгузори мавқеи маъноӣ маҷозии мундариҷаи калимаҳои таркибии ибора хеле қалон аст. Масалан, ибораҳои уствори феълӣ **гӯш додан**, **хунук хӯрдан** ва **чашм пӯшидан**, ки ҷузъҳои дохилии онҳо аз исм ва феълҳои гуногуни сода таркиб ёфтаанд. Аксаран ин гуна ибораҳои фразеологиро бо феълҳои номии таркибӣ омехта мекунанд, ки нодуруст мебошад. Фарқиати асосии ин наҳви ибораҳои рехтаи дучузъа аз феълҳои таркибии номӣ дар он аст, ки ҳама калимаҳо ё яке аз унсурҳои таркибии ибораҳои фразеологии феълӣ бо маъноӣ маҷозӣ ё вобастаи фразеологӣ соҳиб мегарданд: **гӯш додан** «гӯш кардан», **хунук хӯрдан** «ба хунукӣ гирифтӣ шудан, ҳолати сармо», **ғам хӯрдан** «ғамгин шудан»:

Осмухин аз болои мошина фурумада, ҳудаш дастаи моторро тоб дода, ба фашишоскунии мотор **гӯш дод** (8, 90). То он ки аз ин сармо **хунук хӯред**, беҳтараш ба заминкан дароед (8, 45). Давлат, **ғам хӯрда** худатонро азоб надихед, ҳамааш дуруст мешавад (10, 111).

Ё дар мисоли поён ибораи фразеологии феълӣ **хун ҷушидан** маъноӣ «аз таъсири ягон ҳодиса ё чизи дигар ба ҳаяҷон омадан»-ро фаҳмонда, аз исми ҷинси **хун** ва феълӣ **ҷушидан** сохта шуда, ҳарду калимаҳои таркибии ибора ба маъноӣ маҷозӣ соҳибанд. Ҷузъи номии воҳиди фразеологии **хун ҷушидан** ба худ бандакҷонишини шахси соҳибии **-ат**-ро қабул кардааст:

Эҳ, вақте ки он тартиб ва интизом якдилу якҷони ва шуҷоатнокии қувваҳои ҳарбии онҳоро мебинӣ, беихтиёр **хунат мечӯшад** (8, 56).

Чузӣ феълии ибораҳои фразеологӣ феълӣ ба худ морфема ва феъли ёридиҳанда қабул намуда, ба кадом шахс ва дар кадом замон воқеъ гардидани амалро низ ба тври равшан мефаҳмонад. Ин хусусияти барҷастаи ибораҳои фразеологӣ феълро гурӯҳҳои дигари воҳидҳои фразеологӣ надоранд. Чунончи, **чаشم пушидан** «дониста нигоҳ накардан», **бахра бурдан** «кайфият гирифтани», **об кардан** «хуб аз худ намудан» ва ба инҳо монанд:

Муваффақиятҳои октябр ва комёбиҳои Тоҷикистонро ба назар гирифта **чаشم пушанд**, майли ростӣ намешавад (10, 94). Дар чунин мавридҳо ҳайвонҳо решаи гиёҳҳоро кофта бароварда, ҳоیدا аз шираи онҳо андаке **бахра мебурданд** (10, 107). Ана дар ин бобат сардору сарварони онҳо чи тавре ки мегӯянд, токиро аз сар гирифта, майнашонро нағзакак бояд **об кунанд** (9, 131).

Таҳлилҳо муайян сохтанд, ки дар асарҳои нависанда ибораҳои фразеологӣ, ки бо қолаби исм+феъл сохта шудаанд, чузӣ номии онҳо бештар ба инсон ва узвҳои бадани ӯ алоқаманд мебошанд. Чузҳои дохилии ин навъи ибораҳои фразеологӣ ба мафҳуми ин ё он узви инсон ишорат мекунанд. Масалан, дар ифодаҳои **даст андохтан** «дастро ҳалқа кардан», **чаشم духтан** «дуру дароз нигоҳ кардан» ва **чапак задан** «ифодаи шодӣ, хурсанд будан» чузӣ номии ибораҳои рехта ба узвҳои гуногуни инсон ва амали онҳо мансубанд. Қолиб он аст, ки маҳз ҳамин калимаҳо дар таркиби ибораҳои фразеологӣ ба маънои аслии луғавӣ истифода мешаванд. Ин навъи ибораҳои фразеологӣ, ки яке аз чузҳои маъноӣ ба маънои луғавӣ корбаст мегарданд, дар илми фразеология ба номи фраземаҳо маънидод кардаанд:

Шокирҷон ба мактуб нигоҳ карда, ба гардани Зебӣ **даст андохт** (8, 18). – Ҳа, ба аскарӣ, - ҷавоб дод Сафар ба симои ҳамон замон тағйирёфтаи модараш ба диққат **чаشم духта**, - лекин ҳоло ба ҷанг не (8, 31). Аз ин хушхабар ҳама якбора **чапак заданд** (8, 94).

Вижагии дигаре, ки ба ибораҳои фразеологӣ феълӣ хос аст, ин аст, ки онҳо дар бештари ҳолатҳо мафҳуми мучаррадро ифода мекунанд. Чунончи, дар ибораҳои рехтаи феълии **ҷон додан** «мурдан, вафот кардан» ва **ҷон гирифтани** «бештар шудани ҳолати вазият, ба худ омадан» ҳамин ҳодисаро мушоҳида кардан мумкин аст:

«Ҳар марде, ки дар ин ҷанг ё зафар накунад ё қаҳрамонона кушта нашавад, мард нест!» ва ҳудаш дар он задухурди нобаробар **ҷон медиҳад** (8, 38). Пас аз мондашавӣ онҳо гӯё хеле **ҷон гирифтанд**, даҳонашонро кушода катраҳои боронро бо ҳирс фуру мебурданд (9, 194).

Мушоҳида гардид, ки дар асарҳои нависанда ибораҳои фразеологӣ феълие, ки бо қолаби исм+феъл сохта шудаанд, хеле зиёд мебошанд ва онҳо ба хоҳири муассир гардидани фикри ин ё он қаҳрамони асар, тасвири ягон лавҳаи пурҳаяҷон ва лаҳзаҳои мудҳиши ҷанг аз ҷониби нависанда хеле бамаврид истифода шудаанд. Онҳоро нависанда вобаста ба талаботи матн истифода намуда, тариқи онҳо мафҳумҳои образнокшуда пуробуранг ифода меёбанд: **дил бурдан** «касери моил намудан», **кайф паридан** «табъ хира шудан», **гап партофтани** «бо мақсади шиносӣ ҳарф задан»:

– Аз афти қор, духтарони уралӣ **дилатонро бурдаанд**, - хандида, киноя кард Нормати харрот (9, 328). ... беихтиёр дар мижгонҳои ӯ ҳалқа бастанӣ донаҳои ашкро дида, **кайфаш парид**, забонаш лол гашт (9, 32). – Он зиёфатҳо ҷои шумо набуд, Юсуфбобо, - **гап мепартофт** Мамарачаб (8, 195).

Аз рӯи вазифаи наҳвиашон ибораҳои фразеологӣ феълӣ хусусияти предикативӣ дошта, дар ҷумла бештар ба вазифаи хабари он меоянд. Дар ин ҳолат хабар, ки предикати ҷумла дар он ҷамъбаст мегардад, бо ибораи фразеологӣ феълие ифода меёбад, ки фикрро ҷамъбаст намуда, бо категорияҳои грамматикӣ феъл соҳиб аст. Масалан, **ҳичолат кашидан** «дар ҳичолат мондан», **ном баровардан** «машҳур, номдор шудан» ва ғайра:

Вақте ки кас ба замини беоб қадам менамояд, ҳис мекунанд, ки он замин аз бенавоии худ **ҳичолат мекашад** (10, 149). Давлат аз он **ҳичолат мекашид**, ки нисбат ба модари пираш

беқадриҳо карда буд (8, 194). Сафар бо кӯшишу ғайрати зиёдаш аз онҳо дида дар чанг тез **ном баровард** (8, 194).

Ибораҳои фразеологии феълии қолаби исм+феъл ҳамеша шах шуда, ночунбону устувор наместонанд. Чузъҳои таркибии ибораҳои мазкур баъзан морфемаҳои алоҳида, пасванд ва пешвандҳоро низ қабул карда метавонанд. Чунончи:

Шокарим ин ҳолро дида **фиғонаш баромад** (8, 114). Худатон ҳозиракак аз хоби нисфирӯзӣ сер шуда хеста омадеду дар пеши ман бедардона **гап медиҳед**-дия (10, 231). ... Одилов ҳам аз рӯзе, ки дар бюрои райком **гапамон гурехта** буд, ба таъсири хамин хусумат афтодагӣ (8, 212).

Дар чумлаҳои боло иборҳои фразеологии **фиғони касе баромадан** дар қолаби исм+феъл таркиб ёфта, чузъи исмии он бандакҷонишини шахсӣ-соҳибӣ гирифтааст. Феъли иборҳои рехтаи **гап додан** бошад, пешванди феълии **ме-** қабул кардааст. Воситаҳои ёрирасон (пешванд, пасванд ва бандакҷо) қабул кардани ибораҳои фразеологии феълӣ аз масолаҳои тайёри забон будани онҳо гувоҳӣ медиҳад. Яъне, дилхоҳ иборҳои фразеологии феълӣ метавонад дар пояи қолаби асосии худ ин ё он унсури грамматикиро ба худ алоқаманд намояд.

2. **Ибораҳои фразеологии қолаби пешоянд+исм+феъл.** Таҳлили мавод нишон медиҳад, ки ибораҳои фразеологии қолаби пешоянд-исм-феъл серистеъмолтарин гурӯҳи ибораҳои фразеологии феълии забони адабии тоҷикӣ ба ҳисоб рафта, дар асарҳои Фотех Ниёзӣ хеле бамаврид ва фаровон истифода шудаанд. Ин ҳолат, бешак, боиси равону фаҳмо ва таъсирбахшу пурҷозоба гардидани забони осори нависанда гардидааст. Дар ин қолаб ибораҳои фразеологӣ бо пешояндҳои аслии **ба, аз, дар, то** ва исму феълҳо сурат гирифтаанд. Ба мисли **аз по мондан** «беҳол шудан», **аз дил гузаронидан** «фикру андеша кардан», **дар ғазаб шудан** «ба қаҳр омадан, дар ғазаб шудан»:

Собиров аз ин андешаҳои вазнин **аз по мондааст** (8, 117). Ҷангоми задухӯрдҳои шадид ҳам гоҳ-гоҳ **аз дил мегузаронд** (8, 9). Сафар аз рафтори ӯ **дар ғазаб мешуд** (9, 97).

Муқаррар шудааст, ки ҳар як пешоянд бо тобишҳои маъноии худ дар таркиби иборҳои фразеологии феълӣ вазифаи махсусро дорад. Масалан, пешоянди **ба** тобиши маъноии сабабгори амал ва ҳолати субъектро нишон медиҳад, ҳарчанд ба ифодаи маъноии ягонаи фразеологизм низ қувват мебахшад. Аз қабилҳои **ба дил задан** «безор шудан», **ба дил ғунҷидан** «қобили қабул будан, таъби дил будан», **ба андеша афтодан** «андешаи амиқ, чуқур кардан»:

Кашол ёфтани кори якхела **ба дилам зад** (10, 39). Аз он рӯзе, ки ба ин хонадон сар даровардӣ, ин қилику найрангҳои бемаъниат **ба дилам зад** (8, 61). – Дар хамин солу замонаи чанг маҷлисбозӣ **ба дили колхозчӣ меғунҷад?** (9, 208). Зеби як дам **ба андеша афтода** сархам, хомуш монд, Воҳидов чашмони худро аз у намеканд (8, 134).

Бояд қайд намуд, ки маъноии ягонаи иборҳои фразеологии феълӣ ба мавҷудияти чузъҳои ёрирасон (пешояндҳо) дар таркиби онҳо низ вобаста мебошад. Ҳар яке аз онҳо бо тобишҳои маъноии худ метавонанд дар ташаккули маъноии иборҳои фразеологӣ саҳмгузор бошанд. Ҳарчанд онҳо дар дохили воҳиди фразеологӣ вазифаи нахвӣи худро ба пуррагӣ адо карда наметавонанд, вале ҳамчун чузъи ёрирасон ва ҳатмии иборҳои рехтаи вазифаи махсусро доранд.

3. **Воҳидҳои фразеологии феълии қолаби исм+пешоянд+исм+феъл.** Дар созмони воҳидҳои фразеологии қолаби исм-пешоянд-исм-феъл нақши пешояндҳо басо назаррас аст. Дар ин хусус муҳаққиқи забоншинос А. Мирзоев чунин менависад: «Махсусан барои забони тоҷикӣ таълимоти пешояндҳо қисми зарурии ибора ба шумор меравад, зеро ки ба воситаи онҳо муносибатҳои гуногуни синтаксисӣ ифода мегарданд» [6, 37].

Маълум мешавад, ки иборҳои фразеологии феълӣ дар ин қолаб бештар бо пешояндҳои **ба** ва **аз** таркиб ёфтаанд.

Ибораҳои фразеологии феълӣ бо пешоянди ба. Ибораҳои фразеологии феълие, ки ба воситаи пешоянди **ба** созмон ёфтаанд, аз устувории сохтор ва қолаб, хусусияти истеъмолӣ, муносибат ва мувофиқати мазмуни чунин навъи ибораҳо дарак медиҳанд. Пешоянди

мазкур дар сохтори ин гуна ибораҳои рехта мавқеи уствор надошта, метавонад дар аввал ва мобайни ибора ояд. Дар асарҳои Фотех Ниёзӣ чунин ибораҳо вобаста ба мавзӯ, мундариҷа ва хусусияту характери қаҳрамонҳои асар истифода шудаанд, ки, ба андешаи мо, хеле бамаврид аст. Чунончи, **умр ба сар бурдан** «зиндагӣ кардан», **ба роҳи хато налагжидан** «хато накардан», **сар ба осмон расидан** «аз ҳад зиёд хурсанду қаноатманд шудан»:

Дар он вақт бо қашшоқию бенавоӣ **умр ба сар мебурдем** (10, 41). Баръакс, мехостам ба шумо ёри расонам, ки ба шубҳаю игвоҳои бехуда фирефта нашуда, **ба роҳи хато налагжед** (8, 178). Ақои Олим ҳам аз ин «хизмати» улфати худ **сараш ба осмон расида**, нисбат ба Мансуров кинаю адоваташ зиёд шуд (8, 152).

Ибораҳои фразеологӣ феълӣ барои нависанда воситаи нигориши услубӣ ва фардӣ маҳсуб меёбанд. Онҳо барои фардӣ кунондани образҳо ё персонажҳои асар ёрӣ мерасонанд. Чунин вижагӣ, маҳсусан, барои ибораҳои фразеологӣ феълие, ки бо пешоянди аслии **ба** сохта шудаанд, хос мебошад. Чунончи: **ба рӯйи коғаз давондан** «навиштан, сабт кардан», **ба осмони шуҳрат парвоз кардан** «мағрур шудан, шуҳрат ёфтан», **ба рӯйи кас давидан** «нисба ба касе беэҳтиромӣ кардан»:

Полковник норозиёна даст **ба рӯйи коғаз медавонд** (8, 360). Хулосаи ман ҳамин, ки Олим ҳамин вақтҳо **ба осмони шуҳрат парвозкунон** худро аз хама боло мебинанду овози дилсузонаи бисёр қасонро намешунавад (8, 211). ... худам уро ба партия тавсия карда будам, ҳеч гоҳ аз у ин хел **ба рӯйи кас давиданро** умед надоштам (8, 214).

Воҳидҳои фразеологӣ феълӣ бо пешоянди аз. Пешоянди **аз** ба ҷумлаи пешояндҳои мустаъмали забони тоҷикӣ дохил шуда, ба монанди дигар пешояндҳо дар ташаккули қолаб ва маъноӣ ягонаи ибораҳои фразеологӣ феълӣ нақши асосӣ дорад. Масалан, ибораҳои фразеологӣ феълӣ **тир аз камон ҷастан** «аз даст рафтан», **соҷи касеро аз девор тарошидан** «нисбат ба касе нафрати саҳт доштан», **ҷашм аз ҷизе нақандан** «ба ҷизе бардавом нигоҳ кардан» ва монанди инҳо аз исм, феъл ва пешоянди аслии **аз** таркиб ёфтаанд. Дар ифодаи мафҳуми абстрактӣ пешоянди **аз** ҳамон нақшро дорад, ки онро дар мавриди пешоянди **ба** дида баромадем. Ибораҳои фразеологӣ бо ёрии пешоянди **аз** сохташуда амалро ифода мекунанд, ки дур шудани шайро аз ашёи дигар ё ҷузъро аз кул ифода мекунанд. Тобишҳои маъноӣ пешоянди мазкурро дар таркиби чунин ибораҳои рехта то андозае эҳсос намудан имкон дорад. Масалан, **соҷи касеро аз девор тарошидан** «нафрати зиёд доштан нисбат ба касе», **аз авҷи қаҳр поён фурувардан** «қаҳру ғазаб паст шудан», **аз нуқсон фил сохтан** «нуқсон, иллатро зиёд нишон додан, воҳима кардан»:

Арбоби дину ҳурофот ҳам дар навбати худ Шоқир-амакро бад медиданд, **соҷи ӯро аз девор метарошиданд** (8, 145). Амактӯраро ин гуфтугӯ, аз афти қор, як андоза **аз авҷи қаҳр поён фурувард**, ки шираи кайфаш парида, ба роҳи фикру мулоҳизаи дигар афтод... (9, 39). Аммо ҳаминаш аҷоиб аст, ки акнун мардум **аз** ин **нуқсон фил месозанд** (9, 49).

Инкишофи маъно ва хусусиятҳои ин гурӯҳи ибораҳоро забоншинос Носирҷон Маъсумӣ қайд карда, чунин менависад: «Ҳамин ки ба ҷои «у» пайвандаки «ва» оварда шуд, онҳо характери фразеологӣ ва хусусияти як андоза устувории худро гум карда, ба ҳиссаҳои ҷиддаи муқаррарӣ мубаддал мешаванд [5, 64]. Чунончи, ибораҳои фразеологӣ **аз бағал афтодани тарбуз** «ноумед шудан», **мӯро аз ҳамир ҷудо кардан** «ҳақиқатро бо мушкилӣ ошкор намудан», **аз байни обу оташ гузаштан** «азоби саҳт кашидан» дар ҷумлаҳои зерин ба маъноҳои ягонаи мафҳумӣ қорбасти гардидаанд:

Онҳо **аз бағал афтодани тарбузи Амактӯраро** шунида, хеле афсӯс хӯрданд ва рафтори Орифро чун тарсонҷакӣ маҳкум карданд (9, 55). Гӯё вай **мӯро аз ҳамир ҷудо карда**, кӣ ҳаққи кӣ ноҳақ, дурусттар фаҳмидан мехост (9, 276). Маҳсусан ҳумори носу чилим дарди сари маро торафт шиддатноктар менамуд, - гӯён **аз байни обу оташ гузашта истодаам** (8, 169).

Ба ин тарик, дар ташаккули қолаб ва сохтори ибораҳои фразеологӣ феълӣ бештар нақши исм ва пешояндҳо ҳамчун ҷузъҳои ғайрифеълӣ назаррас аст. Онҳо бо феълҳои гуногун муносибати маъноӣ барқарор намуда, дар асоси маъноӣ маҷозӣ барои ифодаи маъноӣ умумии ибори рехта истифода мешаванд. Аз миёни пешояндҳо метавон нақши

пешояндҳои **ба** ва **аз**-ро махсус таъкид намуд, ки бо тобишҳои маъноии худ қолаби ибораҳои фразеологии феълӣро комил мегардонанд.

АДАБИЁТ

1. Гадоев Н. Вижагиҳои луғавию семантикӣ ва сохтори вохидҳои фразеологӣ дар ғӯйишҳои ҷанубии минтақаи Кӯлоб. – Душанбе, 2023. – 360 с.
2. Дӯстов Ҳ. Вохидҳои фразеологии ташбеҳӣ дар забони адабии муосири тоҷик. – Душанбе, 2014. – 186 с.
3. Маджидов Х. Фразеологическая система современного таджикского литературного языка. – Душанбе, 2006. – 409 с.
4. Маҷидов Ҳ. Хусусиятҳои лексикӣ-семантикии вохидҳои фразеологии феълӣи забони ҳозираи адабии тоҷик (рисолаи номзадӣ). – Душанбе, 1968. – 249 с.
5. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Сталинобод, 1959.
6. Мирзоев А. Масъалаҳои ибора дар забони тоҷикӣ. – Душанбе: Деваштич, 2002. – 296 с.
7. Мирзоева М. Вохидҳои фразеологии асарҳои С. Айни ва усулҳои тарҷумаи онҳо ба забони русӣ. – Душанбе: Матбуот, 2008. – 160 с.
8. Ниёзи Ф. Вафо. – Душанбе: Адиб, 2015. – 320 с.
9. Ниёзи Ф. Сарбозони бесилоҳ. – Душанбе, 1989. – 415 с.
10. Ниёзи Ф. Ҳар беша гумон мабар, ки холист. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 523 с.
11. Хушенова С.В. Изафетные фразеологические единицы таджикского языка. – Душанбе, 1971. – 190 с.
12. Ҷӯраева С.Б. Вижагиҳои маъноиву сохтори вохидҳои фразеологӣ дар таърихномаҳои садаҳои X-XIII. – Хучанд, 2022. – 328 с.

ҚОЛАБҲОИ ИБОРАҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ФЕЪЛӢ ДАР ОСОРИ ФОТЕХ НИЁЗӢ

Ибораҳои фразеологии феълӣ як қабати бузурги захираи фразеологии забони тоҷикиро ташкил дода, дар заминаи қолабҳои махсус шакл мегиранд. Муқаррар карда шуд, ки ин навъи ибораҳои фразеологӣ дар осори Ф. Ниёзи, асосан, дар се қолаби мустаъмали ибораҳои нахвӣ ба вучуд омадаанд. Дар ташаккули сохтор ва қолаби ягонаи ибораҳои фразеологии осори нависанда исмҳо ва пешояндҳои аслии **ба** ва **аз** сахмгузоранд. Онҳо бо феълҳои таркиби ибораҳои фразеологӣ дар муносибати маъноӣ қарор гирифта, дар ифодаи маъноӣ ягонаи онҳо сахм мегузоранд.

КАЛИДВОЖАҲО: ибора, иборати фразеологии феълӣ, феъл, исм, пешоянд, қолаб, сохтор, маъно.

МОДЕЛЫ ГЛАГОЛЬНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ФАТЕХА НИЁЗИ

Глагольные фразеологические словосочетания составляют обширный пласт фразеологического фонда таджикского языка и формируются на основе специальных моделей. Установлено, что данный вид фразеологических словосочетаний в произведениях Ф. Ниёзи в основном возник на базе трёх наиболее употребительных моделей синтаксических словосочетаний. В формировании структуры и единой модели фразеологических словосочетаний в произведениях писателя значительную роль играют существительные и первичные предлоги **ба** и **аз**. Они, находясь в семантической связи с глаголами, входящими в состав фразеологических словосочетаний, участвуют в выражении их единого значения.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: словосочетание, глагольное фразеологическое словосочетание, глагол, существительное, предлог, модель, структура, значение.

MODELS OF VERBAL PHRASEOLOGICAL COLLOCATIONS IN THE WORKS OF FATEKH NIYOZI

Verbal phraseological collocations constitute a substantial layer of the phraseological system of the Tajik language and are formed on the basis of specific models. It has been established that this type of phraseological collocations in the works of F. Niyozzi mainly emerged on the basis of three of the most frequently used models of syntactic collocations. In the formation of the structure and unified model of phraseological collocations in the writer's works, nouns and the primary prepositions *ba* and *az* play a significant role. Being in semantic correlation with the verbs that form part of phraseological collocations, they contribute to the expression of their unified meaning.

KEYWORDS: collocation, verbal phraseological collocation, verb, noun, preposition, model, structure, meaning.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Гулов Комрон* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми факултети филологияи тоҷик. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рудаки, 17. Телефон: 938645858.

Сведения об авторе: *Гулов Комрон* – Таджикский национальный университет, магистрант 2 курса факультета таджикской филологии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: 938645858.

Information about the author: *Gulov Komron* – Tajik National University, second-year master’s student of the Faculty of Tajik Philology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **938645858**.

ШАРҲИ БАЪЗЕ РАСМУ ОДАТҲОИ МАРБУТ БА ХОНАВОДА ДАР «ШОҲНОМА»

Дилшодзода Ш.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ба ҳамагон равшан аст, ки хонавода яке аз ниҳодҳои ҷамъиятӣ ва яке аз бунёдитарин унсурҳои давлат ба шумор меравад. Дар дастури китобҳои ҷамъиятшиносӣ, таърихӣ, сиёсӣ ва ғайра оила яке аз муҳимтарин ҷойгоҳҳои барои тарбият ва камали шахс ба шумор меравад. Аз ин рӯ, дар тамоми китобҳо ва дастурҳои гузашта ва имрӯзаӣ мо доир ба хонавода, бунёд ва истехкоми он оро, андеша ва мулоҳизаҳои зиқиммати илмию таълимӣ ироа шудаанд. Аз сабаби нақши ҳалқунанда доштани оила дар ташаккули ҳаёти инсон, аз қадим то ин ҷониб марбут ба он расму оинҳои пайдо шудаанд, ки ҳар кадоми онҳо аз роҳҳои гуногун оила ва аъзоёни онро муттаҳид сохта, онҳоро барои мустақамӣ ва пойдорӣ он таҳрик мекунад.

Яке аз манбаҳо ва сарчашмаҳои муҳимме, ки дар он масоили марбут ба бунёди оила ва аъзоёни он муфассал сухан рафтааст, «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ ба шумор меравад. Доир ба «Шоҳнома» ҳам аз ҷониби донишмандони хориҷӣ ва ҳам тоҷик корҳои мондагор ва бунёдие анҷом шудааст, ки зикри ҳамаи онҳо сафаҳоти зиёдеро пур мекунад. Бинобар ин, мо аз зикри онҳо худдорӣ кардем ва дар ин мақолаи мухтасар перомони расму оинҳои марбут ба ташкили оила, аъзоёни оила ва ғайра таҳқиқи кӯчаке анҷом додем.

Дар ин ҳамоисаи миллии мо масъалаи хонавода, бунёд ва пойдорӣ он хеле мӯшикофона ва дақиқ оварда шудаанд, ки, ба назари ин ҷониб, омӯзиш, татбиқ ва истифодаву эҳёи онҳо барои насли имрӯз низ як амри зарур ба шумор меояд.

«Шоҳнома» метавонад ҷанбаҳои фарҳанги мардумро дар заминаҳои гуногун равшан созад. Баҳси издивоҷ ва ташкили ниҳоди иҷтимоии хонавода дар миёни мардуми тоҷик аз ҷумлаи мавзӯҳои мебошад, ки Ҳаким Фирдавсӣ дар ин ҳамоиса ба он ишораҳо дорад. Одобу расмҳои хонаводагӣ, ки дар «Шоҳнома» омадаанд, мо онҳоро шартан ба ҷаҳон бахш ҷудо карда, унсурҳои ҳар бахшро бо мисолҳо тавзеҳ медиҳем:

1. Одоб ва расмҳои пеш аз хонадорӣ.

А) Иҷозат гирифтани писар аз падар барои издивоҷ. Яке аз машхуртарин, зеботарин ва калонтарин дostonҳои ошиқонаи «Шоҳнома» дostonи «Зол ва Рудоба» мебошад. Дар ин дoston аксари расму оин ва расмҳои миллии тоҷикӣ инъикос шудаанд. Масалан, вақте ки Зол аз будани духтаре бо номи Рудоба дар хонаи Мехроби кобулӣ огоҳ мешавад, дил ба ӯ мебандад ва ба ишқи ӯ гирифтормешавад ва Рудоба низ шефтаи тану бозуи Зол мешавад. Зол бо кумаки канизони Рудоба ворида қасри ӯ мешавад. Рудоба аз болои бом бо гесӯвони кушода ба Зол чунин мегӯяд:

Бигир ин сияҳгесӯ аз як сӯвам,
Зи баҳри ту бояд ҳаме гесӯвам [4, 274].

Худой Шарифзода дар китоби «Шоҳнома» ва шеърҳои замони Фирдавсӣ доир ба муносибати Золу Рудоба ва мақсади сафари Зол ба Кобул баҳс карда, ин масъаларо чунин таҳлили равшаншиносона кардааст: «Дар оғоз нияти Зол сафар кардану ҷаҳон дидан буд. Баъди шунидани васфи духтари шоҳи Кобул шавқи ботин ба зоҳир омад ва ҷои холии маънии сафарро гирифтӣ пурра кард. Ин мавънои таҳтонӣ ва тасвири зоҳириро Фирдавсӣ бар мабнои русуми мардуми хуросони он замон орофтааст, вагарна дар ривояти қадим шукуҳи ҷаҳонпахлавони ҷавон Зол ва подшоҳи Кобул хузур дораду бас» [8, 139].

Зол бар Рудоба менигарад ва бар гесӯвони ӯ бӯса мезанад ва бар сари бом мешавад ва Рудоба ӯро бо худ ба қаср мебарад. Ҳангоми суҳбат Зол ба Рудоба мегӯяд, ки агар ин хабар ба шоҳ Манучеҳр ва Сом бирасад, бар ин кори мо розӣ нахоҳанд шуд. Пасон, номае ба падари худ менависад ва ӯро аз гирифтории худ ба ишқи Рудоба огоҳ мекунад ва ризоияти падарро дар бунёди хонавода меҷӯяд:

Ба паймон чунин гуфт пеши гурӯҳ,
«Чу боз оваридем зи албурзкӯҳ,
Ки ҳеч орзу бар дилат нагсилам»,
Кунун андар ин аст баста дилам [4, 274.].

Лаҳзаи муроҷиат ва иҷозат хостани Зол аз падар барои издивоҷ дар кутуби таҳқиқӣ аз ҷиҳати равоношиносӣ бисёр дақиқ тавзеҳ ёфтааст. Х. Шарифзода ин лаҳзаро чунин таҳлил кардааст: «Тибқи мантиқи воқеияти иҷтимоӣ писар дар кори ишқу издивоҷ бояд раъю назари падарро дифаҳмад. Бо ҳамин сабаб, Золи Зар, бо маслиҳату машварати донишмандон, ба ба сӯи падар нома фиристод...» [8, 151].

Соми падари Зол низ баъд аз машварат бо мубадон ва хешовандон, ки онҳо ба сабаби аз тухмаи Заҳҳок будани Меҳроб бар ин издивоҷ раъӣ нек надоданд, бо вучуди ин, Сом ба издивоҷи онҳо розӣ мешавад:

Чу бархост аз хоб, бо мубадон,
Яке анчуман карду бо бихрадон
Кушод он сухан бар ситорашумар,
Ки фарҷоми ин бар чӣ ояд ба сар?
Ду гавҳар чу обу чу оташ ба ҳам,
Баромехтан бошад аз бун ситам.
Ҳамоно, ки бошад ба рӯзи шумор
Фаридуну Заҳҳокро корзор.
Зи ахтар бичӯеду фармон дихед,
Сари хома бар нақдни фаррух нихед.
Ситорашиносон ба рӯзи дароз,
Ҳама з-осмон бозчӯстанд роз.
Бидиданду бо ҳайда пеш омаданд.
Ки ду душман аз бахт хеш омаданд.
Ба Соми Наримон ситорашумар,
Чунин гуфт, к-«Эй гурди зарринкамар,
Туро мужда аз духти Меҳробу Зол,
Ки бошанд ҳар ду ду фарруххамол.
Аз ин ду ҳунарманд пиле жаён,
Биёяд, бибандад ба мардӣ миён» [4, 287.].

Б) Иҷозат гирифтани бузургон аз шоҳ барои издивоҷ. Дар ҳамин достони Золу Рудоба Соми падари Зол нома ва пайғома барои писар фиристод ва дар он зикр кард, ки ба назди подшоҳ меравам ва раъӣ эшонро дар ин бора мепурсам, то он чи дастуре дар бораи бунёди хонавода бунёд кардани ту медиҳад:

Ман, инак, ба шабгир аз ин размгоҳ,
Сӯйи шаҳри Эрон гузорам сипоҳ.
Бад-он то чӣ фармон диҳад шаҳриёр,
Чӣ дорад аз ин кор парвардигор [4, 288.].

Дар номае, ки Сом ба Манучеҳр дар бораи ин издивоҷ навишта буд, чунин муадабона нигоштааст, ки Зол орзуе дорад ва дил ризоият ва фармони шумо бастааст:

Яке орзу дорад андар ниҳон,
Биёяд, бихоҳад зи шоҳи чаҳон.

Яке орзу, к-он ба Яздон накӯст,
Кучо некӯй зери паймонн ўст.
Накардем бе ройи шохи бузург,
Ки банда набояд, ки бошад сутург [4, 321.].

Ниҳоят, Манучеҳр раъйи нек медиҳад ва барои ин издивоҷ розӣ мешавад:

Расиду бидонистам аз коми ӯй,
Ҳамон хоҳишу рою ороми ӯй [4, 348.].

Дар ин ҷо чизе, ки ҷалби хотир мекунад он аст, ки тавре имрӯзҳо мушоҳида мешавад, мардуми як минтақа ба минтақаи дигар хешу табориро ба роҳ наместонанд, ки ин чиз боиси тафриқаандозӣ ва ҷудои мардуми мо мешавад. Аммо аз ин муносибати Сом ва Манучеҳр ба ин издивоҷ маълум мешавад, ки онҳо барои васл кардани ду минтақа ва наздик кардани муносибатҳои гуногуни давлатдорӣ ба ин издивоҷ розӣ мешаванд.

В) Дуо кардан барои кушоиши кор. Аз ҷанбаҳои дигаре, ки зимни дostonҳои «Шоҳнома», махсусан, зимни дostonҳои ошиқона дида мешавад, тавачҷуҳ ба Худо, дуо ва ниёиш мебошад. Масалан дар ҳамин дostonи Зол ва Рудоба ҷвкте ки Зол муваффақ мешавад, ки дидори Рудобаро бубинад, шукри Худойро ба ҷо овард ва гуфт, ки эй моҳрӯй, ҷӣ шабҳо, ки дар пеши Яздони пок даст ба дуо бардоштам ва хостам то Худои ҷаҳон рӯйи туро бар ман нишон диҳад.

Г) Истифода аз миёнарав барои ирсали паём бо якдигар. Доир ба ин масъалаи матраҳ дар дostonи «Зол ва Рудоба» Х. Шарифзода гуфтааст: «Дар таомули мардумӣ баъди оғаҳӣ аз ҳоли якдигар, шавқи дидор падид меояд. Дидор кардан усул ва роҳҳои зиёде дорад. Дар дostonи «Зол ва Рудоба» ҷизҳои хосит таомули мардумӣ дар ҷилваи муносиби ҳоли дoston ба қалам омадаанд. Ҳамрози наздики шоҳзодадухтар, албатта, парастандагони ӯянд. Онҳо хидматгорон ва канизони ӯ буданд ва духтар ба онҳо розро ошкор кард... Рудоба ба Зол ошиқ буданаш ва ва меҳри Золро дар дилу ҷону хуш доштанаширо ба онҳо арз карда хоҳиш дошт, ки аз ин роз касе набояд огоҳӣ ёбад ва яке ҷора ҳам дар ин бора бояд андешид» [8, 141]. Тавре аз саросари ин дoston бармеояд, миёни Зол ва Рудоба зане ширинсухан ва малехгуторе паёми ин ду дилдоаро ба ҳам мерасонад:

Миёни сипаҳдору он сарвбун,
Зане буд гӯянда ширин сухун.
Паём оваридӣ сӯи паҳлавон,
Ҳам аз паҳлавон сӯи сарви равон.
Сипаҳдор Дoston мар ӯро бихонд,
Сухан харҷи бишнид, бо ӯ биронд [4, 290.].

Ҳангоме ки Зол розигии падарро ба Рудоба мерасонад, Рудоба ба ин зан бахшишҳо ва меҳрубониҳои зиёде карда, сарбанде аз тило ва ёқут ба ӯ ҳадя медиҳад.

Ғ) Паймон бастан пеш аз тӯй барои издивоҷ. Ҳангоме ки Зол нигаронӣ мекашид, ки мабодо Манучеҳр ва Сом ба ин издивоҷ муҳолифат кунанд, рӯй ба Рудоба мекунад ва мегӯяд, ки агар ин хабар ба Манучеҳр ва сом бирасад бар ин кор ҳамдoston нахоҳанд шуд ва аҳ кори ман дар ғазаб мешаванд, аммо савганд ба Яздон, ки харғиз даст аз ишқи ту бар намекашам ва мудом бо ту мемонам:

Пазируфтам аз додгар доварам,
Ки харғиз зи паймони ту нағзарам.
Шавам пеши Яздон, ситоиш кунам,
Ҷу яздонпарастон ниёиш кунам.

Магар, к-у дили Сому шоҳи замин,
Бишуяд зи хашму зи пайкору кин.
Чаҳонофарин бишнавад гуфти ман,
Магар, к-ошкоро шавӣ чуфти ман.
Бад-ӯ гуфт Рудоба: Ман ҳам чунин,
Пазируфтам аз довари кешу дин,
Ки бар ман набошад касе подшо,
Чаҳонофарин бар забонам гуво.
Чуз аз пахлавони чаҳон Золи Зар,
Ки бо точу ганч асту бо ному фар.
Ҳаме меҳрашон ҳар замон беш буд,
Хирад, пеш буд, орузу беш буд [4, 276].

Вақте ки Рудоба меҳрварзии худро бо Зол барои модараш гузориш медиҳад, зикр мекунад, ки мо ба якдигар паймон бадем ва даст додем:

Бад-он, к-ӯ маро диду бо ман нишаст,
Ба паймон гирифтем дасташ ба даст [4, 348].

Д) Фиристодани тухфаи пинҳонӣ ба маъшуқа. Яке аз расмҳои маъмули дигар, ки пеш аз издивоҷ сурат мегирад, додани ҳадя ва чизе ба дӯстдоштаи худ мебошад. Дар ҳамин дoston низ ҳангоме ки хидматгори Рудоба дар гулистон ба чидани гул машғул буданд, Зол ба онҳо паём дод ва ҳамёне пур аз тило ва ҷавохирот барои Рудоба ҳадя бурд:

Чунин гуфт бо Ридаки модрӯй,
Ки: Рав он парастандагонро бигӯй,
Ки аз гулситон як замон мағзаред,
Магар бо гул аз боғ гавдар баред.
Набояд шудантон сӯи кох боз,
Бад-он то паёме фиристам ба роз.
Дирам хост бо зарру гавдар зи ганҷ,
Гаронмоя дебои зарбафт панҷ.
Бифармуд, к-ин назди эшон баред,
Касеро мағӯеду пиндон баред.
Бирафтанд зӣ моҳрухсора панҷ,
Або гарм гуфтору динору ганҷ.
Бад-эшон супурданд зарру гуҳар,
Ба номи чаҳонпахлавон – Золи Зар [4, 265].

2. Хостгорӣ кардан ва маросимҳои марбут ба он

А) Хостгорӣ. Хостгорӣ кардан низ яке аз маросимҳои пеш аз издивоҷ мебошад, ки дар он хостгорҳо барои гирифтани ризоияти волидайнӣ духтар ба хонаи онҳо мераванд. Хостгорӣ кардани духтар дар чанд ҷойи «Шоҳнома» омадааст. Масалан, вақте ки Рустам Таҳминаро писандид, супориш дод то мубаде ӯро аз падараш барои Рустам хостгорӣ кунад:

Бифармуд то мубади пурхунар,
Биёд бихоҳад ӯро аз падар [4, 348].

Дар достони Баҳроми Чӯбина ниҳ маросими хостгорӣ ба ҷо оварда шудааст.

Б) Ҳадя додан ва ҳадя хоستان дар хостгорӣ. Ин одат дар вақти дидани рӯйи арӯс муҳошида мешавад. Ин ҳадяро, одатан, домод ё падари домод хангоме ки рӯйи арӯсро бори нахуст мебинад, медиҳад. Аммо дар «Шоҳнома» як бор парастандагони Рудоба баъд аз тавсифи зебоиҳои чеҳраи Рудоба аз Зол гирифтаанд ва ин мазъро Рудоба мефаҳмад ва ба хидматгори худ мегӯяд:

Руҳи ман ба пешаш биёростед,
Ба гуфтори ӯ з-он пас баҳо хостед?
Ҳама гуфту лабҳо пур аз ханда дошт,
Руҳон ҳамчу гулнор оғанда дошт.
Чунин гуфт пас бонуи бонувон,
Парастандаеро, к-аз эдар давон.
Ба мужда шабонгаҳ сӯи у шавед,
Бигӯеду гуфтори у бишнавед,
Ки комат баромад, биёрой кор,
Биё, то бубинӣ маҳи пурнигор [4, 271].

Соми падари Зол, тибқи суннати қорӣ, аз модари арӯс – Синдухт мецоҳад, то арӯсро ба ӯ нишон диҳад ва ҳадяе бигирад:

Яке рӯйи он баччаи аждаҳо,
Маро низ бинмову бистон баҳо,
Магар дидани ӯ писанд оядам,
Ва гуфтори ӯ судманд оядам [4, 333].

Тавре маълум аст, дар рӯзи тӯй аз қониби арӯс низ ба домод ва наздикони ӯ туҳфаҳо дода мешавад. Ҳамо тавр ки Сом дар рӯзи чашн ба Синдухт гуфт, ки то кай арӯсро дар паси парда нигоҳ медорӣ ва ӯ дар ҷавоб гуфт, ки агар орзуи дидани чеҳраи офтобсифати арӯсро дорӣ, ҳадяе пешкаш кун:

Бихандиду Синдухтро Сом гуфт,
Ки: Рудобаро чанд хоҳӣ нухуфт?
Бад-у гуфт Синдухт: Ҳадя кучост,
Агар дидани офтобат ҳавост?
Чунин дод посух ба Синдухт Сом,
Ки: Аз ман бихоҳ он чи дорӣ ту ком,
Зи ганчу зи тоҷу зи тахту зи шаҳр,
Маро ҳарчи бошад шуморост баҳр [4, 355].

В) Оростани арӯс. Аз расмҳои маъмули дигар оростани арӯс ва омода кардани он барои равон шудан ба хонаи шавҳар мебошад. Дар ҳамин достони «Зол ва Рудоба» мебинем, ки ин лаҳзаи суннати мардум хуб нишон дода шудааст:

Биёрост Рудобаро чун биҳишт,
Бар ӯ бар бале қодуиҳо навишт.
Нишондаш дар он хонаи рӯзгор,
Касеро бар ӯ бар надоданд бор [4, 357].

Г) Омада шудан барои баргузори чашнҳо ва хурсандиҳо. Яке аз маросимҳои дигари марбут ба оиладорӣ, ташкили базм, сурур ва шодии тарафайн мебошад. Тибқи ақидаи

Абулқосим Фирдавсӣ, пас аз маросими ақди Рудоба ва Зол, Синдухт дастур медиҳад, ки кохро оро диҳанд ва майю мушу анбар ба ҳам биомезанд ва фаршҳои заррин бигустуранд:

Чу бишнид Синдухт гуфтори ӯй,
Ба ороиши кох бинҳод рӯй.
Бари духтар омад пур аз ханда лаб,
Кушода рухи рӯзгун зери шаб
Ҳама мужда додаш, ки ҷангипаланг,
Зи гӯри жаён кард кӯтоҳ ҷанг [4, 300].

Ё ин ки:

Дар айвон яке тахти заррин ниҳод,
Ба оину ороиши Чин ниҳод.
Ҳама пайкараш гавҳар оғанда буд,
Миёни гуҳар нақши оғанда буд.
Зи ёқут мар тахтро поя буд,
Ки тахти каён буду пурмоя буд.
Биёрост Рудобаро чун биҳишт,
Бар ӯ-бар баре ҷодуиҳо набишт.
Нишондаш дар он хонаи зарнигор,
Касеро бари ӯ надоданд бор.
Ҳама Кобулистон шуд ороста,
Пур аз рангу бӯю пур аз хоста.
Ҳама пушти пилон биёростанд,
Ба дебои румӣ биперостанд. [4, 351].

Ҳангоме ки Сому Зол барои ҷӯстани арӯс ба Кобул ворид шуданд, маросими махсусе баргузор карданд. Маълум аст, ки ин гуна маросимҳои шодӣ миёни мардум ғайр аз ҷашни тӯй дар дигар ҳолатҳо низ баргузор мешавад.

Ғ) Ҳадя додан ба арӯсу домод. Яке аз одатҳои дигар дар ҷашнҳои хонадоршавӣ додани ҳадяҳо ба арӯсу домод мебошад. Ин манзара дар досони «Зол ва Рудоба» мушоҳида мешавад. Ҳангоме ки Меҳроби кобулӣ ба истиқболи Зол меояд, тоҷи заррин бар сари ӯ мениҳад:

Яке тоҷи заррин, ниғораш гуҳар,
Ниҳод аз бари тораи Золи Зар.
Ба Кобул расиданд хандону шод,
Суханҳои дерина карданд ёд. [4, 354].

Аммо баъди анҷоми маросими тӯй Зол тоҷи зарринро ба арӯс ҳадя мекунад:

Чу Рудоба биншаст бо Золи Зар,
Ба сар барниҳодаш яке тоҷи зар [4, 354].

3. Расму оинҳои марбут ба тавлиди кӯдак.

А) Ҳадя додан ба модар ҳангоми зодани тифл. Дар миёни мардум расму оинҳо ва одатҳои гуногун доир ба ин масъала вучуд дорад, ки онҳо реша дар умқи таърихи пурғановати мардуми мо дорад. Ин маросимҳо дар ҷо-ҷойи «Шоҳнома» низ ба мушоҳида мерасанд. Дар ин ҳамоиши миллии мо шавоҳиде вучуд дорад, ки марбут ба шодмонии падар барои тавлиди фарзанд мебошанд. Масалан, ҳангоме ки Рустам ба дунё омад, ба модараш

– Рудоба гавҳарафшонӣ карданд ва ҳадяҳои зиёде доданд ва Худоро шукри беандоза карданд:

Бар ӯ зарру гавҳар барафшонданд,
Абар Кирдигор офарин хонданд.
Мар он баччаро пеши ӯ тохтанд,
Ба сони сипехре барафрохтанд.
Ба якрӯза гуфтӣ, ки яксола буд,
Яке тудай савсану лола буд [4, 363].

Ин манзараро ҳангоми зодани Сухроб ҳам мушоҳида мекунем. Ҳангоме ки Рустам огоҳ мешавад, ки Таҳмина писардор шудааст, номае ба ӯ менависад ва се ёқути рахшон бо се муҳраи зар барои ӯ мефиристад:

Яке нома аз Рустами чангчӯй,
Биёварду бинмуд пинҳод бад-ӯй.
Се ёқути рахшон ба се муҳра зар,
Аз Эрон фиристода будаш падар [4, 379].

Б) Мужда додан ба дигарон ва ном ниҳодан ба кӯдак. Аз масъалаҳои муҳимми дигар, ки марбут ба тавлиди тифл мебошад, он аст, ки вақте ки кӯдак ба дунё меояд, ба падар ва дигар атрофиёнаш мужда медиҳанд. Масалан, ҳангоме ки Сом фарзанддор мешавад, ба ӯ чунин мужда доданд:

Мар ӯро ба фарзанд-бар мужда дод,
Забон баркушод, офарин кард ёд,
Ки бар Соми ял рӯз фархунда бод!
Дили бадсиголони ӯ канда бод!
Бидодат Худой он чӣ мехостӣ,
Ҳама чон бад-ин хошиш ороштӣ.
Паси пардаи ту, эй номчӯй,
Яке покпур омад аз моҳрӯй.
Яке пахлавонбаччаи шердил,
Намояд бад-ин кӯдакӣ чирдил.
Танаш нуқраи поку рух чун бихишт,
Бар ӯ-бар набинӣ як андомш зишт [4, 225].

Баъди ин муждагонӣ, падару модар барои фарзанд саргарми чӯстани номе шуданд ва билохира ӯро Зол ном ниҳоданд.

4. Робитаҳои хонаводагӣ.

Тавре қаблан ҳам зикр кардем, хонавода бунёдитарин ниҳоди иҷтимоӣ аст ва дар «Шоҳнома» мавриди таваччуҳи Фирдавсӣ қарор гирифтаст. Робитаҳои хонаводагӣ, махсусан, робитаи шавҳар бо ҳамсар ва падар бо фарзандон махсусиятҳои худро доро мебошад.

А) Аҳамият додан ба аслу насаби арӯс ё домод. Дар «Шоҳнома» масъалаи аслу насаб ва хонпаводаи инсонҳо аз аҳаммият ҳолӣ нест. Ҳамчунин, аҳаммият дода мешавад, ки падару модари ӯ чи касе мебошанд ва ба чӣ коре машғуланд. Дар «Достони Сухроб» ин ки аз модараш мепурсад, ки падараш кист ва агар касе дар бораи падараш аз ӯ пурсад чӣ посухе бояд бидиҳад, ин масъала комилан матраҳ шудааст. Ҳатто барои Сухроб донишани аслу

насаби худ то он дараҷа муҳим аст, ки модарро таҳдид мекунад, ки мабодо сирри ин масъаларо пинҳон кунад:

Зи тухми киям в-аз кадомин гуҳар?
Чӣ гӯям, чу пурсад касе аз падар?
Гар ин пурсиш аз ман бимонад ниҳон,
Намонам туро зинда андар ҷаҳон [5, 221].

Б) Муносибатҳои маҳрамона ва муҳаббати байни зану мард. Барқарорӣ ва тақвияти равобити отифии байни зану мард аз қабилӣ масъалаҳои мебошанд, ки дар қисматҳои аз «Шоҳнома» метавон барои онҳо намунаҳо ва мисолҳои зиёде овард. Навъи вохӯриҳо ва гуфтугӯҳо ҷӣ пеш аз издивоҷ ва ҷӣ пас аз он яке аз роҷтарин шеваҳои тақвияти робитаҳои муҳаббатомези зану мард аст. Мисоли равшан барои ин масъала он аст, ки ҳангоми зоида шудани Сухроб Рустам мутаассир мешавад ва ҳадаҳои гароне ба Таҳмина мефиристад, ки болотар низ ба он ишора кардем.

В) Итоати фарзанд аз падар. Ин масъала дар ин шоҳасар комилан матраҳ аст ва барои он аз ҳамаи қисмҳои ин асар мисолҳо овардан мумкин аст, ки ҳикоят аз итоати фарзанд аз падар дорад ва гӯё ин расми роҷ будааст ва нофармонӣ аз падар зишту нохуб шумурда мешавад. Ба таври мисол, он вақт, ки Зол ба Рустам гуфт, ки омодаи наҷот ва раҳонии шоҳ аз ҷанги девон бош, Рустам ба итоат ҷунин ҷавоб дод:

Ҷунин гуфт Рустам ба фарруҳ падар,
Ки ман баста дорам ба фармон камар.
Валекин ба дӯзах ҷамидан ба пой
Бузургони пешин надиданд рой.
Ҷамон аз тани хеш нобуда сер,
Наёяд касе пеши даррандашер.
Кунун ман камарбаставу рафта гир,
Нахоҳам ҷуз аз додгар дастгир.
Тану ҷон фидои сипаҳбад кунам,
Тилисми тани ҷодувон бишканам.
Ҷар он кас, ки зиндаст аз эронӣён,
Биёрам, бубандам камар бар миён.
На Аржанг монам, на Деви Сапед,
На Санҷа, на Пулоди Ғандӣ, на Бед [5, 65-66].

Г) Ҷимояти падар аз фарзанд. Ҷимоятҳои падар аз фарзанд ҳам аз лиҳози моддӣ ва ҳам аз маънавӣ дар «Шоҳнома» намунаҳои зиёде дорад. Аз намунаҳои хуби ҷимояи падар аз фарзанд ҳангомest, ки Рустам ба Гев мегӯяд, ки Писаре дар Самангон дорад ва барои ӯ зару гавҳари бисёре мефиристад:

Фиристодамаш зарру гавҳар бaсе,
Бари модари ӯ ба дасти касе [5, 252].

Ғ) Таваҷҷуҳ ба тарбияи фарзанд. Таълиму тарбия ва ба роҳи рости дуруст ҳидоят кардани фарзандон яке аз бузургтарин ҳисоли инсонист ва ҳаққи падар аст то фарзандро дар роҳи неку босаодат тарбият кунад. Дар ҳама ҷои «Шоҳнома» Фирдавсӣ ба ин масъала пардохтааст. Ҷамҷунин, дидгоҳҳои мухталифро дар зимни матлаби худ парвардааст.

«Шоҳнома» пур аз андарз мебошад ва тавре А. Афсаҳзод таҳқиқ кардааст, гузашта аз фарзандону пайвандон, ҷамҷунин ба подшоҳон ва дигар афрод низ тарбият карда мешавад: «Шоҳнома» пеш аз ҳама таърихи шоҳон аст. Бинобар ҳамин, андарзу пандҳои суҳанвари

чаҳонӣ ҳаким Абулқосими Фирдавсии Тӯсӣ қабл аз ҳама ба парвардани ахлоқи нек ва рафтори писандидаи шоҳон нигаронида шудааст. Ба ақидаи шоир, шоҳро нахуст ақлу хирад лозим аст, ки ӯ аз бедоду зулм ва ситам, ки кишварро ба харобизор табдил дода, некиҳоро ноаён мегардонад, кажживу дурӯғро ривоч медиҳад ва кишварро ба хасароти ҳангуфте гирифта менамояд, барҳазар бошад, зеро ҳамаи зиштиҳо аз беадолатии шоҳ сар мезанад» [2, 49]. Тарбияи фарзанд фарз аст. Абулқосими Фирдавсӣ низ ба ин масъала таваччуҳи хос варзида, дар ин бора гаштаю баргашта андеша меронад. Ба андешаи ӯ, хоҳ шоҳаншоҳи муқтадир бошад, хоҳ дарвеш, хоҳ косиб, барзгар, хоҳ ҳунарманд, хоҳ кадевар, хоҳ тоҷир ё фаррош, хоҳ лашкарӣ ё бозорӣ, хоҳ ориф ё омӣ ӯро воҷиб аст, ки фарзанди солеҳ ва арзанда тарбия намуда, ба камол расонад [2, 49].

Ҳангоме ки падар ба балое гирифта мешавад ва имкони тарбияи фарзандро надорад, шоистатарин фард барои тарбияи фарзанд дар ин ҳолат падарбузурги ӯ мебошад. Дар «Шоҳнома» мебинем, ки ҳангоме ки гев қасди рафта ба сарзамини Тӯрон мекунад, камар баста, назди падараш – Гударз меояд ва Бежани фарзанди худро ба падараш месупорад:

Биёмад камарбаста гевӣ далер,
Яке боркаш бодпое ба зер.
Ба Гударз гуфт, эй чаҳонпахлавон,
Далеру сарафрозу равшанравон.
Ту мар ин Бежани худ дар канор,
Бипарвар, ниғаҳ дораш аз рӯзгор [5, 348].

Ҳамин тавр, аз таҳқиқи мухтасари урфу одатҳои марбут ба хонавода дар «Шоҳнома» маълум мешавад, ки ҳамаи он расму оинҳо, ки имрӯз дар миёни мардуми мо роиҷ мебошанд дар ин шоҳасар дарҷ шудаанд. Сазорвори гуфта аст, ки «Шоҳнома» барои ҳифзу ниғаҳдошти унсурҳои фарҳақи ғайримоддӣ мо сарчашмаи нодире мебошад, ки таҳлилу баррасӣ ва таҳқиқи он барои наслҳои оянда зарур ва ногузир мебошад. Маълум мешавад, ки Фирдавсӣ он расму оин ва суннатҳои оғӯро, ки пеш аз ӯ вуҷуд доштанд риоят карда ва дарҷи онҳоро дар ин шоҳасар барои пойдеории ояндаи онҳо лозиму зарур донистаст. Махсусан, андарзҳои, ки дар саросари «Шоҳнома» ҳам ба подшоҳон, ҳам ба фарзандон ва ҳам ба афроди дигар ҳуҷҷати қотеъе барои тарбияи наслҳои ояндасози имрӯз ба шумор меоянд.

АДАБИЁТ

1. Абдулов, Н. Достонҳои ишқӣ дар «Шоҳнома»и Фирдавсӣ / Назарбек абдулов. – Душанбе: Сино, 2007. – 180 Саҳ.
2. Афсаҳзод, А. Суннати андарзгӯӣ. / Аълоҳон афсаҳзод. Аҳбори АИ ҚТ. Силсилаи Шарқшиносӣ, таърих, филология, 1994. – № 2, Саҳ. 47-57.
3. Сафо, З. Ҳамосасароӣ дар Эрон. Аз қадимтарин аҳди таърихӣ то қарни чаҳордаҳуми ҳиҷрӣ / Забехуллоҳи Сафо. – Техрон, Амири Кабир, 1384.
4. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шоҳнома Ҷ. 1. / Абулқосими Фирдавсӣ. – Душанбе: Адиб, 1987. – 479 Саҳ.
5. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шоҳнома Ҷ. 2. / Абулқосими Фирдавсӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 480 Саҳ.
6. Фурузонфар, Б. Сухан ва суҳанварон / Бадеъзамони Фурузонфар. – Техрон: Интишороти Хоразмӣ, 1380.
7. Хотамӣ, Аҳмад. Баррасии одоби пайванди занашӯӣ дар ва умӯри хонавода дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. / Фаслномаи «Адаб», шумораи 150. – Техрон, 1387. – 22 Саҳ.
8. Шарифзода Х. «Шоҳнома» ва шеъри замони Фирдавсӣ / Худӯй Шарифзода. – Душанбе, 2014. – 400 Саҳ.

ШАРҲИ БАЪЗЕ РАСМУ ОДАТҲОИ МАРБУТ БА ХОНАВОДА ДАР «ШОҲНОМА»

Дар мақолаи мазкур муаллиф саъӣ намудааст, ки дар натиҷаи омӯзиши баъзе аз китобҳои назарӣ ва бо таваччуҳ ба достонҳо ва маълумоти мавҷуд дар «Шоҳнома» то қадри имкон ин масъаларо равшан кунад. Ба ҳамагон равшан аст, ки хонавода яке аз ниҳодҳои ҷамъиятӣ ва яке аз бунёдитарин унсӯри давлат ба шумор меравад. Аз сабаби хеле нақши ҳалқунанда доштани оила дар ташаккули ҳаёти инсон, аз қадим то ин ҷониб марбут ба он расу оинҳои пайдо шудаанд, ки ҳар кадоми онҳо аз роҳҳои гуногун оила ва аъзоёни онро муттаҳид сохта, онҳоро барои мустаҳкамӣ ва пойдеории он таҳрик мекунанд.

КАЛИДВОЖАҲО: мустаҳкамӣ, пойдорӣ, ҳаёти инсон, расму оин, ниҳоди ҷамъиятӣ.

КОММЕНТАРИЙ К НЕКОТОРЫМ ОБЫЧАЯМ И ТРАДИЦИЙ, СВЯЗАННЫХ С СЕМЬЕЙ В «ШАХНАМЕ»

В данной статье автор попытался максимально прояснить этот вопрос, опираясь на изучение ряда теоретических книг и обращая внимание на истории и информацию, содержащиеся в «Шахнаме». Всем ясно, что семья является одним из социальных институтов и одним из важнейших элементов государства. Ввиду решающей роли семьи в формировании человеческой жизни, с древних времен до наших дней возникли связанные с ней обычаи и традиции, каждый из которых по-своему объединяет семью и ее членов и побуждает их к укреплению и сохранению семьи.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: сила, непрерывность, человеческая жизнь, обычаи и традиции, социальный институт.

A COMMENTARY ON SOME FAMILY-RELATED CUSTOMS AND TRADITIONS IN THE “SHAHNAMEH”

In this article, the author attempts to shed light on this issue, drawing on a number of theoretical books and highlighting stories and information contained in the «Shahnameh». It is clear to everyone that the family is a social institution and one of the most important elements of the state. Given the crucial role of the family in shaping human life, customs and traditions associated with it have emerged from ancient times to the present day, each of which in its own way unites the family and its members and encourages them to strengthen and preserve the family.

KEYWORDS: strength, continuity, human life, customs and traditions, social institution.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Дилшодзода Шамшод* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети филологияи тоҷик. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рудаки, 17. **Телефон:** +992170000056.

Сведения об авторе: *Дилшодзода Шамшод* – Таджикский национальный университет, магистрант факультета таджикской филологии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. **Телефон:** +992170000056.

Information about the author: *Dilshodzoda Shamshod* – Tajik National University, master's student of the Faculty of Tajik Philology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. **Phone:** +992170000056.

ТАҲҚИҚИ ЗАМИНАИ НАЗАРИЯВИИ ИСТИЛОҲОТИ РЪЗНОМАНИГОРӢ ДАР ЗАБОНҲОИ АНГЛИСӢ ВА ТОЧИКӢ

Шоискандарова С.Ш.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар замони муосир таваҷҷуҳи олимони забоншиносро бештар масъалаҳои низоми истилоҳотӣ дар забонҳои гуногунсохтор ҷалб менамояд. Дар ин замина таҳқиқи равандҳои ташаккули ифодаҳои истилоҳӣ дар забонҳое, ки аз ҷиҳати сохтор мухталифанд, ошкор намудани монандӣ ва тафовути онҳо аҳамияти хоса пайдо менамояд. Баррасии илмии низоми истилоҳотии рӯзноманигорӣ дар ин раванд мубрам арзёбӣ мегардад.

Таҳқиқи вижагиҳои сохторию маъноии истилоҳоти рӯзноманигорӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ қор қарда баромадани тавсияҳои амалиеро дар назар дорад, ки барои мураттаб гардондани низоми истилоҳотии зикршуда дар забонҳои муқоисашаванда мусоидат мекунад. Беш аз ҳама ба ин тавсияҳо забони тоҷикӣ ниёзманд аст, зеро низоми истилоҳотии он дар риштаи рӯзноманигорӣ ҳанӯз ба тарзи пурра ташаккул наёфтааст.

Мавзуи таҳлили қиёсии истилоҳҳои рӯзноманигории забонҳои англисӣю тоҷикӣ то ба имрӯз мавриди таҳқиқи алоҳидаи монографӣ қарор нагирифтааст. Дар забоншиносии тоҷик оид ба паҳлуҳои гуногуни низоми истилоҳоти соҳаҳои гуногун қорҳои муайяни илмӣ анҷом ёфта бошанд ҳам, дар бораи вижагиҳои сохториву маъноии истилоҳоти ин соҳа таҳқиқоте сомон дода нашудааст.

Ба мавзуи истилоҳ ва истилоҳшиносӣ миқдори зиёди таҳқиқоти донишмандони забоншиносии ҳам ватанӣ ва ҳам хориҷӣ бахшида шудааст: О. Вюстер [Wüster, 1931, 1979], Д. С. Лотте [1961, 1968, 1969, 1971, 1982, 1931], А. А. Реформатский [1959, 1961, 1967], Ҷ. Сейгер [Sager, 1974, 1980, 1990], Ҷ. А. Фодор [Fodor, 1975], В. П. Даниленко [1971, 1977], Т. Л. Канделаки [1977], А. Рей [Rey, 1979, 1995], Г. Рондо [Rondeau, 1980], Р. Ҷекендоф [Jackendoff, 1983], Г. Фелбер [Felber, 1984], Х. Пичт ва Ҷ. Драскау [Picht & Draskau, 1985], Б. Н. Головин [1987].

Чи тавре ки дар муқаддима қайд гардид, истилоҳот ва истилоҳгузинӣ яке аз мавзуҳои мавриди таваҷҷуҳи олимони ватаниву хориҷӣ буда, қабл аз он ки дар бобати ин қабати лугавӣ дар соҳаи рӯзноманигорӣ сухан гӯем, ҷоиз аст, ки баъзе қорҳои ба ин мавзӯ бахшидашударо мухтасар баррасӣ намоем. Қоршиносони хориҷӣ бар онанд, ки таърихи истилоҳшиносии аврупоӣ баъд аз Ҷанги якуми ҷаҳон бо номҳои О. Вюстер ва Д. С. Лотте оғоз мегардад.

Муҳандиси австриягӣ О. Вюстер (E. Wüster) бо рисолаи докториаш «Меъёрикунии байналмилалӣ забон дар техника, махсусан дар электротехника» (Internationale Sprachnormung in der Technik, besonders in der Elektrotechnik, 1931) ва олими рус Д.С. Лотте бо мақолаи «Вазифаҳои навбатии истилоҳшиносии илмию техникӣ» (1931) ба истилоҳшиносӣ ҳамчун илм асос гузошта буданд.

Дар пайравии мактаби Вюстер таҳқиқоти Ҷ. А. Фодор «Забони фикр» (J. Fodor. The Language of Thought, 1975), А. Рей «Истилоҳшиносӣ: номҳо ва мафҳумҳо» (A. Rey. La terminologie: noms et notions, 1979) ва «Муқаддимаи истилоҳшиносӣ» (Essays on Terminology, 1995), Г. Рондо «Муқаддимаи истилоҳшиносӣ» (G. Rondeau. Introduction a la terminologie, 1980), Р. Ҷекендоф «Семантика ва дониш» (R. Jackendoff. Semantics and Cognition, 1983–1999), Х. Пичт ва Ҷ. Драскау «Истилоҳшиносӣ: муқаддима» (H. Picht, J. Draskau. Terminology: An Introduction, 1985), Б. де Бессе, Б. Нквенти-Азе, Ҷ. Сейгер «Вожаномаи истилоҳоти дар терминология истифодашуда» (B. de Bessé, V. Nkwenti-Azeh, J. Sager. Glossary of Terms Used in Terminology, 1997) ва дигарон ба инкишофи назарияи истилоҳ ва истилоҳшиносӣ дар забоншиносии англис ва аврупоӣ саҳми сазовор гузоштанд.

Дар истилоҳшиносии англис ҳиссаи Ч. Сейгер (J. Sager) назаррас аст. Соли 1980 китоби дастаҷамъии Ч. Сейгер, Д. Дангуорт ва П. Ф. Макдоналд «Забонҳои махсуси англисӣ: принсипҳо ва амалия дар илму фановарӣ» (J. C. Sager, D. Dungworth, P. F. Mac Donald. English Special Languages: Principles and Practice in Science and Technology) чоп шуд. «Муқаддимаи дефинитсия» бо сарсухани муфассали Alain Rey маҷмуаест аз осори баргузидаи файласуфони машҳур оид ба дефинитсия (Definition):

Афлотун, Арасту, Исидори Севилӣ, Паскал, Спиноза, Локк, Лейбнитс, Беркли, Кант ва ғ. Солҳои 90-уми садаи гузашта дар истилоҳшиносӣ ҷавобан ба назарияи умумии истилоҳоти Вюстер равияи нав – назарияи коммуникативӣ ба миён омад, ки поягузораш забоншиносии испанӣ М. Т. Кабре (M. T. Cabré) буд. Ӯ дар асарҳои [Cabré, 1992; 2003] истилоҳотро sets of conditions (шабакаи шартҳо) меномад. Барои фаҳмиш ва таҳлили воҳидҳои истилоҳотӣ Кабре «назарияи дарҳо» (the theory of doors)-ро кор карда баромадааст.

Ӯ пешниҳод мекунад, ки концепт ҳамчун ҷисми фазоӣ – бисёррӯя тасаввур карда шавад (шумораи рӯяҳо метавонад гуногун бошад). Дар намуди сода концепт се андоза дорад: маърифатӣ, забоншиносӣ, коммуникативӣ. Ҳар андоза – як дар аст, ҳангоми интиҳоби як дар дарҳои дигарро набояд фаромӯш кард [Cabré, 2003, pp. 184, 186-187].

Дар мактаби истилоҳшиносии русу шуравӣ минбаъд забоншиносон В. П. Даниленко, Т. Л. Канделаки, Б. Н. Головин, В. М. Лейчик, А. А. Суперанская, С. В. Гринёв ва дигарон фаъолият намуда, кори Д. С. Лоттеро давом додаанд.

Дар забоншиносии тоҷик танҳо аз солҳои шастум сар карда асарҳои илмие (А. Бухоризода, М. Шукуров, Н. Шарофов ва диг.) ба вучуд омаданд, ки раванди озод ва табиӣ истилоҳофаринии тоҷикиро таҳқиқ карда, беҳтар ва мукамалтар намудани онро тарғиб мекарданд.

Забоншинос А. Бухоризода дар мақолаи худ корбурди истилоҳоти матбуотро таҳлил намуда, ба хулосае меояд, ки барои ифодаи мафҳуми мушаххас дар ҷаҳорҷӯбаи як забон ва як низоми истилоҳӣ мавҷудият ва 17 истифодаи ду воҳиди луғавӣ қобили қабул нест. Дар ин бора ӯ истилоҳоти съезд ва анҷуман-ро мисол меорад [Бухоризода, 1961, с. 4].

М. Шакурӣ дар асарҳои «Чанд мулоҳиза оид ба терминологияи тоҷикӣ» (1964), «Забони мо – ҳастии мост» (1991), «Хуросон аст ин ҷо» (1997) ба масъалаҳои истилоҳофарӣ, ба кор бурдани вожаҳои решагӣ, кӯтоҳу хушоянд будани истилоҳ, ҳангоми тарҷумаи истилоҳ пурра ба кор бурдани имконоти забони тоҷикӣ сухан меронад. Ӯ таъкид мекунад, ки «ҳар калима истилоҳ шуда наметавонад.

Калима бояд рехта ва зебо, сазовори интиҳоб шудан чун номи илмие ҳодисае бошад. ... Бинобар ин ҳар калимаро истилоҳ қарор додан ва аз рӯи принсипи «ҳар чӣ пеш ояд, хуш ояд» амал кардан мумкин нест» [Шукуров, 1991, с. 204]. Н. Шарофов дар таҳқиқоташ «Дар бораи инкишофи терминологияи илмӣ-техникии тоҷик» (1960), «Роҳҳои инкишофи лексикаи забони адабии муосири тоҷик» (1988) доир ба вожагузинӣ ва истилоҳгузинии забони тоҷикӣ сухан ронда, роҷеъ ба истилоҳоти иҷтимоию сиёсӣ, истифодаи вожаҳои русию байналмилалӣ, махсусан ташаккули истилоҳоти ҳарбӣ баҳс мекунад.

Пас аз истиқлоли ҷумҳурӣ ва оғози худшиносии воқеии миллӣ забоншиносии тоҷик тавонист, ба таври муназзам ба истилоҳшиносӣ рӯй оварад. Пеш аз ҳама, омӯзиши истилоҳоти бостонӣ дар заминаи аввалин асарҳои илмие тоҷикӣ (осори Ибни Сино, Берунӣ ва диг.) оғоз гардид. А. М. Байзоев дар рисолаи худ «Забони «Донишнома»-и Абуалӣ ибни Сино: истилоҳот ва воҷасозӣ» (1992) масъалаҳои зеринро таҳқиқ кардааст:

нақши Ибни Сино дар инкишофи истилоҳоти забони тоҷикӣ, сарчашмаҳои ташаккули истилоҳоти «Донишнома», истилоҳшавии вожаҳо, мавқеи калка дар рушди истилоҳоти «Донишнома» ва масъалаҳои дигар. Рисолаи С. Сулаймонов «Ташаккули истилоҳоти арабӣ ва тоҷикии фалсафа: дар заминаи осори фалсафии Ибни Сино» (1997) дар баробари таҳлили истилоҳоти арабии асарҳои фалсафии Ибни Сино, таҳқиқи истилоҳоти тоҷикии осори фалсафии ӯро низ дар бар мегирад.

Зимни таҳқиқоти худ муаллиф ба аҳаммияти бузурги тарҷумаи русии 18 «Донишнома»-и Ибни Сино аз тарафи академик А. Баҳоваддинов ишора мекунад [Сулаймонов, 1997, с. 15]. С. Назарзода дар асарҳои худ «Забон ва истилоҳот: Андешаҳо дар атрофи забони тоҷикӣ ва ташаккули истилоҳот» (2003), «Ташаккули истилоҳоти иҷтимоӣ-сиёсии забони тоҷикӣ дар садаи ХХ» (2004), «Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо» (2013), «Имло ва забони адабӣ» (2015) масъалаҳои гуногуни ба истилоҳот ва истилоҳшиносӣ вобастаро мавриди баҳс қарор додааст.

Рӯзноманигорӣ на танҳо як соҳаи муайяни ҳаёти ҷомеа, балки дар амал як ниҳоди (институти) мукаммали иҷтимоӣ аст. Бояд қайд кард, ки 19 ҳатто номи ин соҳаи муҳим ҳанӯз дар забони тоҷикӣ ҳамчун истилоҳ тасбит наёфтааст. Дар ВАО ва адабиёти илмӣ бархе онро «журналистика» ва бархе «рӯзноманигорӣ» ном мебаранд.

Ҳаҷм ва тамоюлҳои пешрафти таҳқиқот оид ба истилоҳот ба инкишофи таърихӣ халқҳо, сатҳи рушди фарҳангии онҳо дар тӯли асрҳо алоқаманд аст. Раванди инкишоф ва ғанисозии истилоҳоти рӯзноманигорӣ тоҷикро бояд махсус таъкид кард, ки дар он ҷаҳлияти ВАО нақши муҳим мебозад. Истилоҳоти забони тоҷикӣ бо мурури замон аз ҳисоби дигар забонҳо васеъ ва бою ғанӣ мегардад.

АДАБИЁТ

1. Азимов А. Очеркҳо аз таърихи матбуоти даврии тоҷик (солҳои 1920 – 30) / А. Азимов. – Душанбе: Адиб, 1998. – 92 с.
2. Айни С. Куллийег. Иборат аз понздаҳ ҷилд. Таҳти назар, бо кӯшиш ва муқаддимаи К. С. Айни. – Душанбе: Матбуот, 2005. – 271 с.
3. Акрамов М. Ибораҳои сифатии забони адабии ҳозираи тоҷик. Муҳаррири масъул А. Мирзоев. – Душанбе: Дониш, 1977. – 166 с.
4. Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка: Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 1986. – 295 с.
5. Арнольд И. В. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика ее исследования. – Л.: Просвещение, 1966. – 192 с.
6. Атоев М. И. Аносири жанрҳои публицистӣ дар рӯзномаи «Бухорои Шариф». – Душанбе, 2019. – 171 с.+10 с. замима.
7. Байзоев А. М. Забони «Донишнома»-и Абуалӣ ибни Сино (истилоҳот ва калимасозӣ). дисс. барои ... номз. илм. филол/10.02.22 – Душанбе, 1992. – 203 с.
8. Бердиева Т. Газетная лексика и вопросы терминологии // Масъалаҳои забоншиносӣ. – Душанбе, 1982. – С. 51-59.
9. Бурлакова В. В. Основы структуры словосочетания в современном английском языке. – Л.: ЛГУ, 1975.
10. Бухоризода А. Л. Баъзе масъалаҳои терминологияи забони тоҷикӣ // Маориф ва маданият, 20 – июни соли 1961.
11. Виниченко В. М. История зарубежной журналистики. – М.: 1979. – 269 с.

ТАҲҚИҚИ ЗАМИНАИ НАЗАРИЯВИИ ИСТИЛОҲОТИ РӯЗНОМАНИГОРӢ ДАР ЗАБОНҲОИ АНГЛИСӢ ВА ТОҶИКӢ

Мақолаи мазкур ба таҳқиқи заминаи назариявии истилоҳоти рӯзноманигорӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ бахшида шудааст. Муаллиф оид ба заминаи таҳқиқи равандҳои ташаккули ифодаҳои истилоҳӣ дар забонҳое, ки аз ҷиҳати сохтор мухталифанд, ошкор намудани монандӣ ва тафовути онҳо аҳаммияти хоса ва маълумот додааст. Хулосаи муҳаққиқ чунин аст: таҳқиқи вижагиҳои сохторӣ маъноии истилоҳоти рӯзноманигорӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ қарор баромадани тавсияҳои амалиеро дар назар дорад, ки барои мураттаб гардондани низомии истилоҳотии зикршуда дар забонҳои муқоисашаванда мусоидат мекунад.

КАЛИДВОЖАҲО: таҳқиқ, заминаи назариявӣ, истилоҳоти рӯзноманигорӣ, забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ, усули тарҷума, таҳқиқи равандҳо, ташаккули ифодаҳои истилоҳӣ.

ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ОСНОВ ЖУРНАЛИСТСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В АНГЛИЙСКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

Данная статья посвящена исследованию теоретических основ журналистской терминологии в английском и таджикском языках. Автор уделяет особое внимание изучению процессов формирования терминологических выражений в языках, различающихся по структуре, выявляя их сходства и различия. Автор приходит к выводу: изучение структурно-семантических особенностей журналистской терминологии в

таджикском и английском языках предполагает разработку практических рекомендаций, которые будут способствовать систематизации вышеуказанной терминологической системы в сопоставимых языках.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: исследование, теоретические основы, журналистская терминология, английский и таджикский языки, метод перевода, изучение процессов, формирование терминологических выражений.

STUDY OF THE THEORETICAL FOUNDATIONS OF JOURNALISTIC TERMINOLOGY IN ENGLISH AND TAJIK

This article examines the theoretical foundations of journalistic terminology in English and Tajik. The author focuses on the processes of terminological expression formation in languages that differ in structure, identifying their similarities and differences. The researcher concludes that studying the structural and semantic features of journalistic terminology in Tajik and English requires the development of practical recommendations that will facilitate the systematization of the aforementioned terminological system in comparable languages.

KEYWORDS: research, theoretical foundations, journalistic terminology, English and Tajik, translation method, process study, and terminological expression formation.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Шоискандарова Соҳиба Шоискандаровна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети забонҳои Осиё ва Аврупо. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Шоискандарова Соҳиба Шоискандаровна* – Таджикский национальный университет, магистр факультета языков Азии и Европы. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17.

Information about the author: *Shoiskandarova Sohiba Shoiskandarovna* – Tajik National University, master's student of the Faculty of Asian and European Languages. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

ЧИЛОНИ БОНУ – ҲИКОЯНИГОРИ БАРЧАСТАИ АДАБИЁТИ МУОСИРИ УРДУ

Ғафурзода Н.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар адабиёти урдузабони Ҳиндустони соҳибистиклол як зумра зан-нависандагон ба майдони адабиёт қадам ниҳоданд, ки дар рушди тафақури адабии ҷомеаи муосири ҳиндӣ саҳми назаррас гузоштаанд. Исмат Чуғтоӣ (1915-1991), Қурратулайн Ҳайдар (1927-2007), Адо Ҷаъфарӣ (1924-2015) Ҷилони Бону (1936-) аз ҳамин қабил адибҳое мебошанд, ки дар олами илму адаби урду чи дар Ҳиндустон ва чи дар Покистон маъруфият касб намудаанд. Мақолаи мо ба зиндагӣ ва фаъолияти адабии адиби маъруфи урдуи Ҳинд Ҷилани Бону бахшида шудааст.

Ҷилони Бону - яке аз адибҳои шинохтаи урдузабони Ҳиндустон аст, ки бо осори гании худ дар адабиёти муосири урду ҷойи намоёнро соҳиб гаштааст. Адиб 14 июни соли 1936 дар музофоти Уттар-Прадеш дар шаҳри Бадаян таваллуд шуда ба воя расидааст. Волидайнаш ва умуман гузаштагонаш ҳамеша дар Бадаян зиндагӣ мекарданд. Вале баъдҳо падари адибро ба сифати қозӣ муваққатан ба Ҳайдаробод мефиристанд ва ӯ бо амри сарнавишт бо аҳли оила онҷо муқимӣ мешавад. Аз ин ҷост, ки Ҷилони Бону Ҳайдарободро низ ватани худ мешуморад. Мазкур менависад: «Бадаян ватани волидаини ман аст. Аз ин лиҳоз барои ман низ азиз аст, аммо Ҳайдаробод ин ватани худи ман аст, аз ин сабаб ба ман Ҳайдаробод ба ман хеле маъқул аст».

Рушду камоли адиб дар муҳити адабӣ сураат гирифтааст. Падараш Ҳайрат Бадайнӣ дар риштаи дин ва назмшиносӣ олими намоёне будааст ва ҳамзамон бо забонҳои форсӣ ва урду шеър низ мегуфтааст. Табиист ки шахсияти падар ба ӯ таъсири беандоза расонидааст.

Ҷилони Бону дар кӯдакӣ зуд-зуд бемор мешуд, аз ин ҷост, ки ӯ бештар ба китоб унс мегирифт. Падар завқу таъби шернависӣ дошт ва дар хонадони онҳо зуд-зуд маҳфилҳои адабӣ ва мушоираҳо баргузор мешуданд. Ин амри табиист ин духтарчаи хушзеҳро ба худ ҷалб менамояд. Камолу шуқуфӣ аз синни тифлӣ дар чунин замоне, ки бархурди шоиру мутафаккирон, ки аксар меҳмони маҳфили падар буданд боис мегардад, ки Ҷилони Бону ба эҷодиёти онҳо тавачҷуҳ зоҳир намояд, бо қору осори эшон ошно гардад. Ин адибон Маҳдум Муҳиддин, Аллам Ҳундамирӣ, Раҷ Баҳодур, Ғавр, Ахтар Ҳасан, Саҷҷод Зоҳир, Кришан Чандар ва дигарон буданд. Бетардид маҳз бо баракати ҳамин муҳити адабӣ дар ниҳоди Ҷилони Бону шавқу ҳаваси асарофаринӣ пайдо гардид.

Адиб маълумоти ибтидоиро дар хона гирифта, баъдан барои идомаи таҳсил ворида Донишгоҳи Дехлӣ мегардад ва донишгоҳи мазкурро бо ихтисоси магистри фанҳои гуманитарӣ дар соли 1953 хатм менамояд. Таҳсил дар донишгоҳҳои мухталиф барои адиб имконе фароҳам намуд то бо осори чунин адибони барҷастаи ватанию хоричӣ ба монанди А.П.Чехов, М.Горкий, Исмат Чуғтай, Кришан Чандар ва дигарон ошно пайдо намояд.

Баъди хатми донишгоҳ ба Ҳайдаробод баргашта бо раҳнамоӣ ва кумаки падар як маҳфили адабӣ- илмиро ташкил намуда, дар он фаъолият менамояд.

Тавре ки худи ӯ менависад: «Вақте ки ман дар синфҳои болоӣ мехондам, аллакай бо асарҳои машҳури М.Горкий, А.П.Чехов, Бедӣ, Кришан Чандар, Саодат Ҳасан Манто, Файз Аҳмади Файз, Маҷоз ва дигарон ошно будам ва ин адибон дар қалби ман ҷойгоҳи хос доштанд» [1, с. 19].

Равшан аст, ки маҳз зери таъсири ин даста аз адибони ҳикоянавис буд, ки Ҷилони Бону ба навиштани ҳикояҳо машғул шуд. «Зебогии нафис» нахустин ҳикояи ӯ буд, ки соли 1954 аз ҷоп баромад ва шӯрро бархезонд. Чуноне ки худи адиб мегӯяд, ӯ «гумон надоштааст, ки ҳикоя нашр мешавад» [3, с.24].

Хушбахтона ҳикоя ҷоп мешавад ва адиб сазовори таҳсину табрикоти нависандагони барҷасте ба мисли К.Чандар, Х.А.Аббос ва Аҳмад Надим Қосимӣ мегардад. Файз Аҳмади

Файз бошад ба \bar{u} аз зиндони Равалпиндӣ мактубе навишта аҳсан гуфтааст. Вале Ҷилони Бону худро ханӯз нависанда намехисобид, аммо матбуоти даврӣ \bar{u} ро ба расмият шинохта буд. То ҷое, ки маҷаллаҳои «Шохроҳ», «Субҳ» ва ғ., аз адиб даъвати ҳамкорӣ ва нашри ҳикояҳоро тақазо намуданд.

Ҷилони Бону дар маҳфилҳои адабӣ ширкат варзида, аз вазъи адабиёт ва зисту зиндагии мардуми зиёӣ ва умуман мардуми Ҳайдаробод хуб огоҳӣ меёбад ва ин ба эҷодиёти адиб бе таъсир наместонад. Инро мо аз мурури ҳикояҳои «Мотосиклрон» («سکټروالا»), «Оина» («آئنه»), «Наздик ба Худо» («نروان»), «Дари баста» («»), «Моли дузида» («»), «Калиди гумшуда» («»), «Хонаи бегона» («») ки дар маҷаллаҳои «Субҳ»-и Лоҳур, «Афкор»-и Қарочӣ ва «Шохроҳ»-и Дехлӣ ба таъъ расида буданд, эҳсос мекунем.

Ҷ. Бону пас аз ошноӣ бо доктор Анвар Муаззам бо номбурда соли 1959 дар Ҳайдаробод издивоҷ мекунад. Ин пайванд, ки бо ризоияти волидайн сурат гирифта буд, барои адиб ниҳоят арзишманд буд. Доктор Анвар Муаззам баъди хонадоршавӣ ба фаъолияти Ҷилони Бону таъсири зиёд расонид ва адибро таҳти ҳимоят қарор дод. Инро худ адиб низ эътироф менамояд.

Интишори ҳикояҳои адиб дар ҳалқаҳои адабӣ дар густариши маъруфияту шуҳрати \bar{u} ҳамчун нависандаи ҳикоянавис нақши муҳимро бозидаанд.

Ҷилони Бону ба он насл аз нависандагон тааллуқ дорад, ки баъд аз озод шудани Ҳиндустон ба навиштани асарҳои бадеӣ шуруъ кардаанд. Дар ин замон нуфузи ҳаракати адибони тарақипарвар чун пештара ҷой надошт. Давру замон масъалаҳои дигарро дар бар мегирифт. Ҳайдаробод, ки дар музофоти Андҳра-Прадеш ҷойгир аст, аз ин лиҳоз аз бисёр хангомаҳои сиёсӣ дур буда, муҳити парокандаву номусоиде дар хоки он ҳукмфармо буд. Дар Ҳайдаробод, ки дорой фарҳанг ва анъанаҳои хоси худ буд, дар он вақт мушоира ва дигар маҳфилҳои адабие, ки аз тарафи ҷогирдорони маҳаллӣ дастгирӣ карда мешуданд, дигар вусъат надоштанд.

Ҳамон гуна, ки қаблан зикр шуд, 15 августи соли 1947 Ҳиндустон аз зери ҳукумронии мустамликадорони Британияи Кабир озод шуд, вале ин озодӣ боиси тақсимшавии Ҳиндустон ба ду давлат – Ҳиндустону Покистон гардид. Тақсимоли мамлакат, муҳочират, бекадри инсоният, муборизаи мардум барои ҷойи зист мавзӯҳои калидии осоре буд, ки баъди касби озодӣ мунташир гардида буданд. Гарчанде ки ҳикояҳои дар ин давра эҷодшуда бештар ҷанбаи эҳсосотӣ ва ахборӣ доштанд, вале онҳоро аз аҳаммият ҳолӣ гуфта наметавонем, чунки онҳо воқеияти ҳамон замонро тасвир менамуданд.

Ҷилони Бону дар замони инкишофи бемисли ҳикоя бо қобилияти истеъдоде, ки дошт, шӯҳрату маҳбубияти зиёде пайдо намуд. Дар ин хусус профессор Ваҳоб Ашрафӣ чунин гуфтааст:

«...Дар таърихи ҳикояи урду маҳз якчанд адиб ба масъалаҳои гуногун ва мавзӯҳои мухталиф муроҷиат карда, эҷод менамуданд. Баъзан чунин мешавад, ки маҳз бо як офаридаи худ ҳамаро ба ҳайрат меоранд. Пас баъди 5-10 ҳикояи дигар роҳу равиши худро меёбанд. Баъзеҳо бошанд кӯшиш менамояд, ки дар адабиёт роҳу усули худро ёбанд, аммо дар бисёр мавридҳо ин кӯшишҳо бе натиҷа мемонанду солҳо мегузарад. Бисёре аз мунаққидони адабиёти урду чунин мешуморанд, ки воқеаҳои таърихӣ ба эҷодиёти онҳо бештар таъсир мерасонад. Дигаре дар эҷодиёти худ аз ваҳшонияту бесарусомониҳо хуб истифода мекунанд. Гурӯҳи дигар ҳаёти деҳотиёро тасвир карданӣ мешаванд, чанде тасвири ҳаёти шаҳриёну мушкилоти онҳоро зарур медонистанду мефаҳмиданд, лекин чунин ашхос кам ба назар мерасиданд, ки дар ифодаву баёни ҳамаи ин масъалаҳо дасти боло дошта бошанд. Адибоне низ буданд, ки тамоми эҷодиёти худро танҳо ба як мавзӯ бахшидаанд. Инчунин, як силсила адибоне боз ҳастанд, ки танҳо дар як мавзӯ асар наофарида, ба мавзӯҳои гуногун даҳлат мекунад. Теъдоди чунин адибон бениҳоят кам аст. Ҷилони Бону аз ҷумлаи ҳамин гуна адибон аст» [4, с.19].

Аз ҳикояҳои Ҷилони Бону маълум мешавад, ки вай хеле хуб ҳолати фарҳангу фазои сиёсӣ ва иҷтимоиро медонад. Дар ҳикояҳои \bar{u} маҳфилҳои шеърӣ шоирӣ, дар мавзӯи

зуроварӣ нисбати занҳо, ҳолати тоқатфарсои занҳо ва зиндагии пурмашаққати деҳқонону коргарон акси худро ёфтаанд. Муборизаи деҳқонони Телнагар ва зиндагии онҳо реалистона тасвир шудааст. Давраи аввали эҷодиёти Ҷилони Бону маҳз ба ҳамин гуна мавзӯҳо алоқаманд аст, ки хело дилчасп ба назар мерасад. Дар ҳикояҳои ба масъалаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ бахшидашуда нвисанда сабӣ менамояд, то аз марзи ҳақиқату ҳақиқатнигорӣ канор наравад. Дар ҳикояҳои вай фазои Ҳайдаробод ва зиндагии бошандагони он мушоҳида мешавад, ки аз назари адиби нуқтасанҷ тасвир шуда ва гӯи барандаи завқи ӯст. Маълум мешавад, ки Ҷилони Бону дар маҳфилҳои мухталифи адабӣ ширкат намуда, ҳатто дар хуб гузаронидани онҳо саҳмгузор будааст.

Равшан аст, ки ҳикояҳои ӯ бештар нахуст дар маҳфили мушоираҳо садо меоданд. Дар онҳо маънии наву мавзӯи навро дида метавонем, ки ин аз хунари волову сабки асарофарии адиб гувоҳӣ медиҳад. Масалан, дар ҳикояҳои «Марги худро бин» («اپنے مرنے کو دکھ») ва «Наздики Худо» («نروان») исботи гуфтаҳои болост. Қаҳрамонҳои ҳикояҳо дар яке аз мамлакатҳои арабзабон кор карда, ба мушкилоти гуногун рӯ ба рӯ гаштаанд, ки ин то андозае аз назари муаллиф боиси коста шудани инсондӯстию меҳру шавқат байни одамон гаштааст.

Нахустин маҷмуаи ҳикояҳои Ҷилони Бону зери унвони «Минор» («روشنی کے مینار») дар соли 1958 дар Лоҳур тавассути нашриёти «Ниё идора» («نیا ادارہ») ба нашр расид, ки адиб онро нишонаи идомати кори падари хеш Ҳайрат Баданӣ мешуморад. Маҷмуаи мазкур бехтарин китоби сол дар Покистон қарор гирифта буд. «Наздики Худо» («نروان») маҷмуаи дуҷуми адиб маҳсуб мешавад, ки дар Деҳлӣ соли 1963 пешкаши хонандагон гардид. Ин китоб шомили 14 ҳикоя аст. Ногуфта намонад, ки нависанда маҷмуаи ҳикояҳои дуҷуми худро ба писари марҳумаш Ашраф Амин бахшида аст.

Дар соли 1979 маҷмуаи сеҷуми ӯ бо номи «Хонаи бегона» («پرایا گھر») дар Ҳайдаробод нашр гардид, ки фарогири 21 ҳикоя мебошад. Унвони онро нависанда ба ҳаводорони худ тақдим намудааст. Китоби мазкур дар соли 1984 дар Карочӣ чоп шуд ва баъдан аз тарафи академияи урду сазовори ҷоиза гардид.

«Қиссаи рӯз» (روز کا قصہ) маҷмуаи чоруми адиб аст, ки бар асоси ҳикояҳои пешин тадвин шуда ва соли 1987 дар Покистон ба чоп расидааст. Бояд хотирнишон сохт, ки фаъолияти ҳикоянивиси Ҷилони

Бону аз соли 1954 сар карда, то соли 1992 тақрибан фарогири 40 сол аст. Нависанда мунтахаби ҳикояташро соли 1997 бо номи «Илоҷ» («تریاق») мунташир сохт. Пас аз ин маҷмуаҳои дигари ӯ дар шаҳрҳои Деҳливу Карочӣ ба таъб расидаанд. Соли 2005 бошад, нашрияти донишгоҳи Оксфорд китоби ӯро зери унвони «Кӣ» («کون») ба таъб расонид.

Ногуфт намонад, ки соли 1978 академияи Андхра Прадеш ва академияи урду нависандаро барои дарёфти мукофот пешниҳод карданд. Китоби ӯ бо номи «Нғме ка сфар» («نغمے کا سفر») ба забони ҳиндӣ тарҷума шуда, соли 1997 ба таъб расид ва соли 2009 нашри дуҷуми он сурат гирифт.

Қобили зикр аст, ки Ҷилони Бону маҳорати худро дар сенариянависӣ низ имтиҳон кардааст. Тавассути ӯ перомунӣ зиндагӣ ва фаъолияти Рачив Гандӣ барномаи телевизионӣ ба навор гирифта шуда, пешкаши тамошобинон гардидааст. Инчунин, филмҳои хуччатии бисерсерягӣ дар мавзуи миллат ва фарҳанги Хиндустон ба навор гирифта шудаанд. Бисёре аз ҳикояҳои ӯ сабти радиои шуда, дар қаламрави кишвар паҳш гардидаанд. Бархе аз ҳикояҳои дар театрҳои Ҳайдаробод ба сахна гузошта шудаанд. Аз рӯи ҳикояи «Нрсия кӣ» («نرسیا کی») Ҷилони Бону дар Банғола соли 2009 филми бадеӣ ба навор гирифта шудааст.

Бад-ин тариқ бо қалами адиби хушзеҳну хушсалиқа то ин муддат зиёда аз 130 ҳикоя, ду маҷмуаи повестҳо ва ду роман ба таъб расидааст. романҳо: «Айвони ғазал» («ایوان غزل») ва «Бориши санг» («بارش سنگ»), романҳои адиб мебошанд, ки баъдтар қабл аз вуруд ба ҳикояҳои ӯ дар атрофи онҳо сухан хоҳем гуфт. Ҷолиби тавачҷуҳ аст, ки Ҷилони Бону соли 1985 ба мукофоти адабии Нехру сарфароз гардид. Мукофоте, ки қабл аз ӯ ба он марҳум Исмаи Чугтай ва Файз Аҳмади Файз сарфароз гардида буд.

Бештари фаолияти адиб чи хеле ки дар боло зикр кардем, дар махфилҳои адаби ва чамъиятҳои ғайри давлатӣ сурат гирифтааст. Инчунин, дар солҳои 1979 то соли 1982 дар Академияи Ҳиндустон дар шӯбаи забон ва адабиёти урду фаъолият кардааст.

Баррасии осор ва чараҳои зиндагии Чилони Бону маро ба чунин натиҷа расонид, ки шинохту маърифати масири офариниши осораш дар таъини барҷастагҳои насри муосири урду ва муайянсозии ҷойгоҳи ҳикоя дар адабиёти имрӯз ниҳоят арзишманд аст.

Ҷарчанд номбурда соҳиби асарҳои бузургачм, романҳо ҳам ҳафт, вале бахши зиёди офаридаҳои ӯро ҳикоя ташкил медиҳад.

АДАБИЁТ

1. Абулқалам Қасимӣ /Naval ka fan/ Қасимӣ Абдулқалам. - Алигарх, 1992. – 131 с.
2. Аладдин Рашид «Сӯҳбат бо Чилони Бону», маҷаллаи «Шоир» №9-10, 1977 – 148 с.
3. Анвар Азим «afsana aor radi afsana, urdu fekshn» (ба забони урду) Алигарх 1964-
4. Ваҳоб Ашрафӣ “Jeelani Bonu ke tahliqi jihat” (ба забони урду) Лоҳур, 1997. – 157 с.
5. مظہر جمیل۔ جیلانی بانو سے گفتگو / جمیل مظہر // طلوع افکار کراچی۔ 1992 مارچ۔ - 21 ص۔
6. نیم قریشی۔ اردو ادب کی تاریخ / قریشی نیم۔ - لکھنؤ، 1961-272 ص۔
7. وقار عظیم۔ دکنستان سے افسانے تک۔ / عظیم وقار۔ - علی گڑھ، 2003۔ - 374 ص۔
8. وقار عظیم۔ نیا افسانہ۔ / عظیم وقار۔ - علی گڑھ، 1996۔ - 695 ص۔
9. وباب اشرفی۔ جیلانی بانو کے تخلیق جہات // شب۔ دہلی۔ - 1998۔ - دسمبر۔ - 56 ص۔
10. احمد انصاری۔ ماہنامہ // شاعر، ستمبر۔ اکتوبر۔ بمبئی۔ - 1973-25۔ - ص۔

ЧИЛОНИ БОНУ – ҲИКОЯНИГОРИ БАҶАСТАИ АДАБИЁТИ МУОСИРИ УРДУ

Чилони Бону дар адабиёти муосири урду ба қатори маъруфтарин ҳикоянависон шомил шуда, осораш фарогири масоили иҷтимоӣ мебошад. Дар олами адаби Ҳинду Покистон ҳамчун эҷодкори муваффақ маъруфият дорад. Дар эҷоди жанри ҳикоя дар адабиёти урду дасти боло дорад.

КАЛИДВОЖАҲО: адабиёти муосир, ҳикоя, жанр, адабиёти урду, масоили иҷтимоӣ.

ДЖИЛАНИ БАНУ – ВЫДАЮЩИЙСЯ АВТОР СОВРЕМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ УРДУ

Джилани Бану – одна из самых известных авторов коротких рассказов в современной урду литературе, и в её творчестве затрагиваются социальные проблемы. Она известна как успешный творец в мире индо-пакистанской литературы. Она внесла значительный вклад в создание жанра короткого рассказа в литературе урду.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: современная литература, рассказ, жанр, литература на урду, социальные проблемы.

JILANI BANU – A DISTINGUISHED STORYTELLER OF CONTEMPORARY URDU LITERATURE

Jilani Banu is one of the most renowned short story writers in contemporary Urdu literature, and her work addresses social issues. She is known as a successful writer in the world of Indo-Pakistani literature. She has made a significant contribution to the creation of the short story genre in Urdu literature.

KEYWORDS: contemporary literature, short story, genre, Urdu literature, social issues.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ғаффорзода Нурмуҳаммад* -Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти кафедраи филологияи Ҳинди факултети забонҳои Осиё ва Аврупо. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: [+992] 200-110-020. E-mail: gafm332@gmail.com

Сведения об авторе: *Ғаффорзода Нурмуҳаммад* - Таджикский национальный университет, магистрант кафедры индийской филологии факультета языков Азии и Европы. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан г. Душанбе проспект Рудакӣ 17. Телефон: [+992] 200-110-020. E-mail: gafm332@gmail.com

Information about the author: *Gafforzoda Nurmuhammad* - Tajik National University, second-years master's student, Department of Indian Philology of Faculty of Asian and European Languages. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan Dushanbe Rudaki Avenue 17. Phone: [+992] 200-110-020. E-mail: gafm332@gmail.com

РОҲҶОИ ҚОРБАСТИ ЛЕКСИКАИ КОМПЮТЕРӢ ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ ВА ҶОЙГОҶИ ОН ДАР ЗАБОНИ ИТТИЛОӢТ

Ҷонмардова Ф.Ҷ.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҷунончи оид ба муайянсозии истилоҳ ақидаи ягона вучуд надорад, айни ҳол дар илми забоншиносӣ низ миқдори намуди вожаҳои махсус ва истилоҳоти оммафаҳм барои номгузории онҳо ақидаи ягона вучуд надорад. Дар қатори истилоҳот инчунин воҳидҳои лексикӣ дигар низ вучуд доранд, ки онҳоро муайян карда шарҳ додаанд; номгузорӣ - ягона мафҳум ва инчунин қисми махсуси мафҳуме мебошад, ки аз ҳамон як истилоҳ ташаккул ёфтааст [23].

Барои омӯзиши лексика дар нақшаи семантикӣ дар забоншиносии муосир одатан усули саҳроӣ истифода мешавад. Ҳангоми истифодаи ин метод ҳама луғат ҳамчун як системаи муайян қабул карда мешавад, ки иборат аз гурӯҳҳои лексикӣ - семантикӣ, майдонҳои функционалӣ - семантикӣ, ки дар асоси хусусиятҳои семантикии мушаххас муттаҳид шудаанд. “Маҷмуи луғат, ё ба тариқи дигар - тамоми луғати забон дар асоси иерархикӣ сохта шудааст. Он ба гурӯҳҳои калимаҳо - майдонҳои семантикӣ тақсим мешавад, ки дар навбати худ ба гурӯҳҳои хурд лексико-семантикӣ, оила, лонаҳои калимаҳо, калимаҳои инфиродӣ тақсим мешаванд.” Ҳар як калима дар забон ба майдони муайяни лексико-семантикӣ дохил карда шудааст ва, тавре ки онҳо мегӯянд, на танҳо. Калимаҳои сершумор, алалхусус, метавонанд дар соҳаҳои гуногун пайдо шаванд” [9, 229].

Истилоҳоти одӣ аз рӯи таснифоти С.В. Гринев ба гурӯҳи истилоҳоти якҳазораи монолексикӣ мансубанд. Дар аксари ҳолатҳо, ин истилоҳҳо бо усулҳои семантикӣ ба вучуд меоянд, масалан, равандҳои истилоҳоти луғати умумӣ, вақте калима тавассути таҳассус ё интиқоли метафоравӣ ё метонимикӣ маънои аслии худро тағйир медиҳад. Намунаҳои монолексемаҳо дар соҳаи омӯхтани лексикӣ-семантикӣ, аз ҷумла, истилоҳҳои зерин мебошанд: **agent** - агент, иҷрогар (барои барномаи ёрирасон ба истифодабаранда нонамоёнанд), **process** - раванд, пардозӣ; **program** - барнома, **delete** - пок кардан, кӯр кардан; **language** - забон (барномасозӣ), **field** - ҳавза, майдон, фазо; **map** - нақша; **room** - порайи ҳофиза - минтақа дар хотира.

Дар айни замон, қайд кардан зарур аст, ки ин истилоҳоти ногузир қисми марказӣ ва гурӯҳро ишғол мекунад, ки дар оянда татбиқи мушаххаси худро бо истилоҳи бисёркомпонентӣ ё поллексемикӣ пайдо хоҳанд кард. Инчунин, метавон гуфт, ки гузариш ба мураккабии намуди сохтори истилоҳ дар айни замон, ба маънои муайян гузаришро аз «умумӣ» ба «мушаххас» ифода мекунад.

Ҳайати интихобшудаи истилоҳҳои як компонентӣ асосан бо қисмҳои муҳими нутқ ифода мешаванд: исм; феъл ва шаклҳои шахсии он; сифат ва зарф. Бо вучуди ин, барои муаррифии умумӣ, истилоҳҳои бештар истифодашавандаи нармафзорро метавон истинод кард, масалан, ба "минтақаи намоёни экран" ва аз манбаъҳои, ки мо истифода мебарем: *options* – интихоб, *file* – парванда, *tools* – абзор, *view* – намоишдаргоҳ, *format* – қолаб, *edit* – виросторӣ, *start* – шуруъ, *properties* – хусусият, *taskbar* – мудирияти синоришҳо, *standard* – меъер, *close* – хотима додан, *yes* – тасдиқ, *open* – кушодан, *print* – чоп, *desktop* – рӯймизӣ, *general* – асосӣ, *delete* – хат задан, *table* – ҷадвал, *font* – шакли хуруф, *add* – илова кардан, *finish* – омода, *notepad* – дафтарчаи рӯймизӣ, *browse* – аз назар гузаронидан, *save* – захира кардан ва ғайра. Ғайр аз он, як хусусияти хоси истилоҳҳо дар ин гурӯҳ он аст, ки пас аз нармафзори истилоҳии анъанавӣ дар маҷмӯъ, ном.исм феълро мегирад. Мавҷудияти воҳидҳои феълӣ (масалан, гурӯҳи “фармонҳо”), ки ба сифатҳои истилоҳ маъмуланд; мансубияти ба соҳаи махсус, робита бо консепсияи махсус, эътимод ба таъриф ва ғайра, истилоҳоти онҳоро асоснок мекунад.

Фаъолияти чунин истилоҳҳои "фармон" ва қобилияти онҳо дар иҷрои вазифаи коммуникатсионӣ имкон медиҳад, ки хусусиятҳои нав дар ин истилоҳ ва дар маҷмӯъ дар системаи истилоҳе хидмат кунанд, ки ба саноати нармафзор хидмат мерасонанд, ки қаблан қайд нашуда буд. Аз нуқтаи назари сохтори коммуникатсионӣ, намудҳои асосии "фармонҳо"-и қорбар иборатанд аз: дархости иттилоот ё кӯмак, ки иҷрои амалиёт ё вазифаро талаб мекунад, ворид ё тағир додани иттилоот, ҳифз ё нест кардани маълумот ва ғайра.

Чун қоида, ин истилоҳҳо гуногунанд. Дар забони тоҷикӣ як намуна оварда шудааст; *сабад – recycle bin, роҳбалад – explorer, сафҳа – page*. Аммо, дар бораи номуайянии истилоҳҳои, ки ба соҳаи нармафзор тааллуқ доранд, бояд эътироф кард, ки ин падида як мушкилии забонӣ аст, зеро он ба маънои номуайянии истилоҳ бо тамоми оқибатҳои минбаъда оварда мерасонад.

Аз нуқтаи назари қонунҳои забон, истилоҳҳои як калимаро аз рӯйи ҳулосаи онҳо метавон ҳамчун унсурҳои беҳтарини истилоҳот шиноخت, агар мухтасар ба сифатҳои функционалӣ-концептуалии калима зарар нарасонад. Ҳамин тавр, талабот ба дараҷаи пуррагӣ, дақиқӣ ва ҳавасмандкунии як калима, хусусан калимаҳои одӣ зиёд мешаванд.

Қолиб он аст, ки аз сабаби номуайянии он баъзе истилоҳоти одии англисӣ, ки мо аз нуқтаи назари этимологӣ баррасӣ кардем, метавонанд ба забони тоҷикӣ ҳамчун қисмҳои гуногуни гуфтор интиқол дода шаванд: **compact** ҳамчун *исм - шартнома, аҳднома, ҳулоса; феъл – паймон бастан, фишурда кардан, ҳулоса кардан; сифат – фишурда* [21, 109].

Ғайр аз он, масалан, истилоҳи мустақили (субъективии сифатӣ) дар таркиби калимаҳои мураккаби гуногун ҳамчун пешгӯи баромад кардан мумкин аст: **macroinstruction** – *дастури калон; macrofunction* – *тобеи калондастур; macroorder* – *калонфармон, калондастур; macroprogramming* – *барномарези бо калондастурот; macrotrace* – *пайгирии калондастурот*.

Вазифаи муҳими таҳлили сохтори истилоҳоти моно-лексикӣ забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ муайян кардани морфемаҳои мебошад, ки истилоҳро ташкил медиҳанд ва ба роҳ мондани муносибати систематикӣ бо дигар истилоҳҳои ин истилоҳ. Аз ин рӯ, пеш аз ҳама, муҳаққиқ бояд асос ва аффиксҳоро муайян кунад. Дар истилоҳоти нармафзор бо забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ, истилоҳҳои моно-лексикӣ метавонанд ғайри ҳосилавӣ ва ҳосилавӣ бошанд. Истилоҳҳои моно-лексикӣ ғайримуқаррарӣ аз асос ва реша иборатанд. Аксар вақт дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, решаи истилоҳи ғайримуқаррарӣ бо асоси он мувофиқат мекунад. Ҳосилнокии калимаро бо аксар усулҳо бо равшан кардани аффиксҳои гуногун муайян мекунанд ва дар мавриди калимаҳои мураккаб аксари муҳаққиқони пешбари ин соҳа чунин меҳисобанд, ки он ҳадди аққал аз ду ҷоя иборат аст.

Истилоҳҳои якхела ё нисбат ба як асосе, ки ҳавасмандкунандаи ин истилоҳҳо мебошанд, қисми зиёди шартҳои таъминоти барномавии технологияи компютериро ташкил медиҳанд. Истилоҳҳои моно-лексемаро, инчунин, тавассути пайваст кардани аффиксҳо ба заминаи тавлид кардан мумкин аст ва барои ин навъи ташаккул ин зергурӯҳ ташаккули аффикси моно-лексема номида мешавад.

Таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ якҷанд категорияҳои истилоҳҳои моно-лексикӣ мавҷуданд. Дар асоси маводи ҷамъшуда муайян карда шуд, ки бо усули аффикс бо забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ ҷудо кардани намудҳои префиксалӣ ва суффиксалӣ мавҷуд аст. Истилоҳҳои ғайри ҳосилшудаи монолексемикии нармафзор чунин истилоҳҳоро дар бар мегиранд: **pattern** – *қолаб, намуна; ҳарф* – *letter; раванд* – *process; sound* – *овоз; афзоиш* – *rise; қувва* – *force; fall* – *афтодан, шикаст; loss* – *аз байн рафтан; style* – *услуб; volume* – *андоза, ҳаҷм; mirror* – *оина*.

Бо забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ се гурӯҳи истилоҳҳои ҳосиларо ба истилоҳҳои нармафзори моно-лексикӣ мансуб кардан мумкин аст:

Гурӯҳи суффиксӣ: **dynamic** – *динамикӣ; timing* – *танзими вақт; talker* – *манбаи музоқира; symbolic* – *нумодӣ;*

Гурӯҳи преффиксӣ: *unstable* – ноустувор; *interpret* – шарҳ додан; Префикс- суффикси гуруҳ: *base* – пойгоҳ – база; *strength* – қувватнокӣ; *format* – қолаббандӣ, шакл; *information* – ахборӣ; *assimilation* – монандшавӣ; *conjunction* – пайвастшавӣ.

Тавре ки таҳқиқот нишон медиҳад, дар муқоиса бо дигар намудҳои ташаккули калимаҳо, роҳи самарабахши ташаккули калимаҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ин шакли суффикси калимаҳо мебошад, ки ин далел бори дигар бо забонҳои муқоисавӣ тасдиқ мекунад, ки рушди як навъи таҳлилро имконпазир аст. Қисмати зиёди истилоҳҳо, ки аз рӯи навъи суффикс бо забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ ташкил шудаанд, истилоҳҳои якфасмӣ мебошанд. Дар муқоиса бо истилоҳҳои якфасмӣ, намудҳои истилоҳҳои бисуффиксие, ки бо илова кардани ҳамзамон ду суффикс ба вучуд омадаанд, дар забонҳои муқоисашаванда каманд. Умуман, як қисми зиёди истилоҳҳои техникаи компютерӣ дар заминаи забони худ тавассути пайроҳаҳои анъанавии калимасозӣ ташаккул ёфтаанд ва усули морфологии истилоҳот дар забонҳои омӯхташуда яке аз самарабахш мебошад. Аз ин рӯ, навъи асосии ташаккули суффикси R + s мебошад ва ин модели созанда барои ифода кардани калима истифода мешавад. В.Д. Аракин, инчунин, нисбати сохтори префикс, ки дар он R-морфемаи решаӣ аст, S - суффикс, P - префикс [5, 217].

Аз ин рӯ, мо кӯшиш кардем, ки ин модели В.Д. Аракина барои таҳлил ва тафсири намудҳои алоҳидаи аффикатсияи истилоҳоти нармафзори компютерӣ ба забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ. Дар баробари ин, мо чунин ихтисоротро истифода мебарем, ки модели морфологии истилоҳҳои таҳлилшударо бо тартиби зерин баррасӣ мекунам: *N – noun, Adj – adjective, Adv – adverb, V – verb, V – imper – verb–imperative, Prep. – preposition, Post. – postposition.*

АДАБИЁТ

1. Авербурх, К.Я. Общая теория термина: комплексно–вариологический подход: автореф. дис. док. ... филол. наук: 10.02.19 / Авербурх Константин Яковлевич. – Иваново, 2005. – 18 с.
2. Алексеева, Л.М. Проблемы термина и терминообразования текст: учеб. пособие по спецкурсу / Л.М. Алексеева. – Пермь: Перм. гос. ун–т, 1998. – 119 с.
3. Арутюнова Н.Д. Введение// Логический анализ языка. Модели действия. – М.: «Наука», 1992.- С.3-14
4. Бархударов Л.С. О значении и задачах исследований в области терминологии // Лингвистические проблемы научно- технической терминологии. – М.: Наука.,1970. –С. 7-10.
5. Бархударов Л.С. Штелинг Д. А. Грамматика английского языка.–.:Высш. шк., 1973. – 423 с.
6. Бекмуродов М. М. Лексико-семантический и структурный анализ строительной терминологии (на материале таджикского и английского языков): Автореф. дис. канд. филол. наук. – Душанбе, 2002. – 23 с.
7. Бердыева, Т. Тенденция развития лексики таджикского языка советского периода / Т. Бердыева. – Душанбе: Дониш, 1982. – 133 с.
8. Головин, Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах / Б.Н. Головин, Р.Ю. Кобрин.– Горький: Изд–во Горьк. ун–та, 1987. – 104 с.
9. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
10. Гулыга, Е.В., Шендельс Е.Н. О компонентном анализе значимых единиц языка / Принципы и методы семантических исследований / Е.В. Гулыга, Е.Н. Шендельс. – М., 1976. – С. 43–57.
11. Джаматов, С.С. Структурно–семантический анализ ирригационной терминологии таджикского и английского языков в сопоставительном плане: дис. канд. филол. наук: 10.02.20 / Джаматов Самиддин Салохиддин – Душанбе, 2006. – 140 с.
12. Джураев, Т.К. Отраслевая техническая терминология таджикского языка (в сопоставлении с русским, персидским и дари): автореф. дис. док. филол. наук: 10.02.20 / Джураев Тухта Кадырович. – Душанбе, 2009. – 48 с.
13. Забони барномасозии Visual Basic 6.0 барои мактабҳои олии: учебное пособие для студентов ВУЗов. – Душанбе, 2011. – 70 с.
14. Зубова, И.И. Информационные технологии в лингвистике / И.И. Зубова. – М.: Academia, 2004. – 208с.
15. Канделаки, Т.Л. Значения терминов и системы значений научно–технических терминологий. Проблемы языка науки и техники / Т.Л. Канделаки. – М., 1970. – 231 с.
16. Кармызова, О.А. Компьютерная лексика: структура и развитие: дис. канд. филол. наук: 10.02.20 / Кармызова Ольга Александровна– Воронеж, 2003. –165 с.

17. Кобрин, Р.Ю. О понятиях «терминология» и «терминологическая система» / научно–техническая информация. Сер.2. Информ. процессы и системы. / Р.Ю. Кобрин. – 1981. – №8. – С. 7–10.
18. Комилов, Ф.С., Тоиров, Ш.М., «Информатика» / Ф.С. Комилов, Ш.М. Тоиров. – Душанбе, 2002. – 170 с.
19. Комилов, Ф.С., Шарапов, Д. Технологии иттилоотӣ / Ф.С. Комилов, Д. Шарапов. – Душанбе, 2006. – 244 с.
20. Лотте, Д.С. Очередные задачи технической терминологизации. / Д.С. Лотте. – М., 1931. – 23 с.
21. Мусоямов З.М., Структурно-семантический анализ терминов программного обеспечения компьютера (на материалах таджикского и английского языков): дис... канд. филол. наук: 10.02.20 / Мусоямов Зубайдулло Муминшоевич. – Душанбе, 2017. – 203 с.
22. Орлова, М. В. Специфика идентификации компьютерной терминологии: дис. канд. филол. наук: 10.02.19 / Орлова, Марина Викторовна. – Курск, 2008. – 170 с.
23. Шайдуллои Х. Заминаҳои назарии забоншиносии интернетӣ / Ш. Ҳочӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (Маҷаллаи илмӣ). Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе: Сино, 2022. №2. – С. 114-117.
24. Шарипов, Т. Компьютерная лексика таджикского языка. дис. канд. филол. наук: 10.02.22 / Толиб Шарипов. – Душанбе, 2003. – 160 с.
25. Википедия свободная энциклопедия [электронный ресурс] / Sprite. – Режим доступа: <http://en.wikipedia.org/wiki/Sprite>
26. Компьютерные истории. Истории в деталях о компьютерных деталях [электронный ресурс]. – Режим доступа: www.computerstory.ru
27. Школа информационных и телекоммуникационных технологий [электронный ресурс]. – Режим доступа: www.cit.tj/index.php
28. Online Etymology Dictionary [электронный ресурс]. – Режим доступа: www.etymonline.com
29. Online the Teck Terms Computer Dictionary [электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://techterms.com/category/software>

РОҶҲОИ КОРБАСТИ ЛЕКСИКАИ КОМПЮТЕРӢ ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ ВА ҚОЙГОҲИ ОН ДАР ЗАБОНИ ИТТИЛОӢ

Муаллифи мақола кӯшидааст дар мақолаи худ роҳҳои корбасти лексикаи компютери дар забони англисӣ ва қойгоҳи онро дар забони иттилоот таҳқиқ намояд. Манбаъҳои пешбарии воҳидҳои истилоҳӣ дар соҳаи технологияҳои компютерӣ пайдоиши мушаххас, аз ҷумла мафҳумҳои махсус, ихтироҳҳои нав, арзишҳои андозагирӣ, номи ширкатҳо, дастгоҳҳо ва равандҳои технологӣ мебошанд. Муаллиф дар мақолаи худ масъалаҳои назариявии роҳҳои корбасти лексикаи компютери ба таври мухтасар зикр намуда, қайд кардааст, ки истилоҳҳои моно-лексикӣ гайримуқаррарӣ аз асос ва реша иборатанд. Аксар вақт дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, решаи истилоҳи гайримуқаррарӣ бо асоси он мувофиқат мекунад. Мухимияти омӯзиш имкон фароҳам овардааст, ки муаллиф истилоҳоти соҳаи компютери, ба таври саҳеҳ мавриди таҳқиқ қарор диҳад.

КАЛИДВОЖАҲО: технология, ташаккул, пажӯҳиш, луғат, забоншиносӣ, истилоҳшиносӣ, баррасӣ, муосир.

СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОМПЬЮТЕРНОЙ ЛЕКСИКИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ И ЕЁ МЕСТО В ЯЗЫКЕ ИНФОРМАЦИИ

Автор статьи предпринимает попытку исследовать в своей работе способы использования компьютерной лексики в английском языке и её место в языке информации. Источниками формирования и продвижения терминологических единиц в сфере компьютерных технологий являются конкретные истоки, в том числе специальные понятия, новые изобретения, единицы измерения, названия компаний, устройств и технологических процессов. Автор в своей статье кратко рассматривает теоретические вопросы способов функционирования компьютерной лексики и отмечает, что нетипичные моно лексические термины состоят из основы и корня. Во многих случаях в таджикском и английском языках корень нетипичного термина совпадает с его основой. Значимость проведённого исследования позволила автору всесторонне и точно проанализировать терминологию в сфере компьютерных технологий.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: технология, формирование, исследование, словарь, языкознание, терминоведение, анализ, современность.

WAYS OF USING COMPUTER LEXIS IN THE ENGLISH LANGUAGE AND ITS POSITION IN THE LANGUAGE OF INFORMATION

The author of the article attempts to examine the ways in which computer-related lexis is used in the English language and its place in the language of information. The sources for the formation and dissemination of terminological units in the field of computer technologies have specific origins, including specialized concepts, new inventions, units of measurement, the names of companies, devices, and technological processes. In his article, the author briefly examines the theoretical issues concerning the ways in which computer-related vocabulary functions

and notes that atypical mono-lexical terms consist of a stem and a root. In many cases, in both the Tajik and English languages, the root of an atypical term coincides with its stem. The significance of the conducted research enabled the author to carry out a comprehensive and precise analysis of computer-related terminology.

KEYWORDS: technology, formation, research, dictionary, linguistics, terminology, analysis, modernity.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ҷонмардова Фараҳноз Ҷонмардовна* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети забонҳои Осиё ва Аврупо. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 906 00 98 87**.

Сведения об авторе: *Джонмардова Фарахноз Джонмардовна* - Таджикский национальный университет, магистрант кафедры индийской филологии факультета языков Азии и Европы. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 906 00 98 87**.

Information about the author: *Jonmardova Farahnoz Jonmardovna* - Tajik National University, master`s student, Faculty of Asian and European Languages. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan Dushanbe Rudaki Avenue 17. Phone: **(+992) 906 00 98 87**.

ХУСУСИЯТҲОИ ЛУҒАВӢ ВА ГРАММАТИКИИ ЗАБОНИ МАВОДҲОИ ТАРҶУМАВИИ РАСОНАҲО

Тураева М.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Таҳқиқ ва таҳлили муқоисавӣ - типологии забони маводҳои тарҷумавии расонаҳо яке аз мавзӯҳои актуалӣ ба шумор меравад. Рӯзнома яке аз сарчашмаҳои асосии иттилоотӣ буда, саривақт фазои сиёсии кишварро ба мардум мерасонад, аз ҷумла ба хориҷиён. Матни рӯзнома - ин шакли махсус ва намунавии фаъолият ва маҳорати нигорандагист, ки таҳқиқи хоссаро тақозо менамояд. Яке аз хусусиятҳои асосӣ ва фарқкунандаи он ба таври дақиқ ва ифоданок ба омма расонидани дарки воқеаҳо, авзоъ ва мушкилоти ҷаҳон мебошад.

Айни замон равандҳои муосир дар забони англисӣ навгониҳои қобили тавачҷухро ба вучуд овардаанд. Ба чунин ҷараёнҳои фаъол истифодаи унсурҳои гуногуни услубӣ дар забони ВАО шомил мегардад. Ҳамзамон, инҳо на танҳо ҳодисаи забонӣ, балки падидаҳои иҷтимоӣ, фарҳангӣ низ мебошанд, ки ҷараёни ҳодисаву воқеаҳои дар ҷомеа рӯйдодаро дар шуури соҳибзабонон инъикос месозанд. Бо назардошти хосияти рӯзмаррагӣ, ВАО манбаи аслии маводҳо барои таҳлили муқоисавии забони муосири ҳар як забон ба шумор меравад, зеро ҷараёни инкишофи онро бевосита нишон медиҳад.

Матбуоти муосир дорои хусусиятҳои муайяни забонию услубие мебошад, ки бо ин хусусиятҳо аз адабиёти бадеӣ ё илмӣ, аз нутқи шифоҳии дар ҳаёти рӯзмарра мустаъмал фарқ мекунад. Ин хусусият натиҷаи интихоби дуру дарози воситаҳои забонию баёнӣ аст, ки ба вазифаи иҷтимоие, ки матбуот ҳамчун шакли муайяни ахбори оммавӣ иҷро мекунад, бештар мувофиқ меояд.

Публицистика аз калимаи латинии “public” бар меояд ва маънои паблик-халқ, омма гурӯҳи бузурги одамон аст. Яъне, ҳар матлабе, ки бо воситаи он ба фикру ақидаи одамон таъсир расонидан мумкин аст, публицистика номида мешавад. Ба фикру зикри одамон бо хабар ҳам, репортаж ҳам, мақола ҳам, памфлет ҳам, очерк ҳам таъсир расонидан мумкин аст.

Аз ин лиҳоз таҳлилу баррасии мо бештар тибқи ҳамбастагии сохториву маъноӣ ва бо нишондоду таҳлили таркибу ибораҳои устувори феълии забони рӯзномаҳои муосири тоҷик вобаста ба категорияҳои семантикӣ сурат мегирад.

Забоншинос Ҳ. Маҷидов роҷеъ ба ин масъала чунин андеша дорад: «Воҳидҳои фразеологиеро, ки ду ва ё зиёда аз он маъноҳои фразеологии бо ҳам алоқамандро ифода карда метавонанд, воҳидҳои фразеологии сермаъно ё полисемӣ меноманд.

Сермаъноии воҳидҳои фразеологӣ ҳодисаи нодир аст, ки ҳам дар забони адабиёти бадеӣ ва ҳам забони матбуот барои ифодаи фикри нигоранда қорбаст мешаванд. Истифодаи воҳидҳои фразеологӣ дар саҳифаҳои матбуоти муосири тоҷик мушоҳида мешаванд. Ҷиҳати муҳими воҳидҳои фразеологии сермаъно дар иртиботи байни маъноҳои онҳост.

Бояд гуфт, ки маъноҳои воҳидҳои фразеологии сермаъноро, одатан, ба маънои асосӣ, асосии нисбӣ ва маъноҳои иловагӣ ҷудо мекунанд.

Чунончи:

➤ Тоҷикистон ба узвияти Бонки Рушди (Осиё) Евроазия қабул карда шуд ва ба мақсади **ба роҳ андохтани** ҳамкориҳои мутақобилан муфид силсилаи ҳуҷҷатҳо таҳия карда мешаванд.

Имрӯз иборати **ба роҳ андохтан** дар саҳифаҳои рӯзномаҳои тоҷикӣ серистеъмол гаштааст. Иборати мазкур бо маънии зерин маъмул аст: *фиристондан, гусел кардан, раҳсипор кардан.*

Маъноҳои *чизеро ба кор даровардан*, *чизеро ба ҳаракат даровардан*, *касоро ташивиқ*, *насиҳат кардан* дар асоси маънои якуми он пайдо шудаанд. Ифодаҳои боқимонда маъноҳои иловагии он ба шумор мераванд.

Дар мисоли мазкур ибораи **ба роҳ андохтан** ба маънои *чорӣ намудан*, *ба роҳ мондан* омада, тобиши маъноии навро соҳиб гаштааст ва аз маънои аслии худ дур шудааст.

➤ Дар шаҳри Берлин муассисаҳои таъминоти хӯроквориро зудтар **ба кор андохта**, аҳолии шаҳро бо ғизо таъмин намоянд [Оила, 2016].

Дар ин ҷумла ибораи **ба кор андохтан** бо маънии *ба кор даровардани чизе* истифода шудааст, ки мақсаднок аст. Бо ин шакл корбаст шудани ибораи мазкур то андозае маъниро равшан ифода кардааст.

Дар сермаъно шудани воҳидҳои фразеологӣ нақши маҷоз хеле калон аст. Дар натиҷаи ба маънои маҷозӣ соҳиб шудани воҳидҳои фразеологӣ семантикаи онҳо маъноҳои нав ба навро касб намуда, ба фразеологизмҳои сермаъно табдил меёбанд.

Аз таҳлили мисолҳои мазкур бармеояд, ки таркибу ибораҳои устувори феълии сермаъно дар забони рӯзномаҳои тоҷик мушоҳида мешаванд.

Ибораи **чон гирифтан** аслан хоси услуби бадеӣ буда, дар адабиёти бадеӣ корбаст мешавад.

Масалан:

➤ Аз висоли моҳи Миср охир Зулайхо **чон гирифт**,

Дасти худ бӯсид, ҳар кас домани покон гирифт [Соиб].

Дар «Фарҳанги ибораҳои рехта» **чон гирифтан** бо маъноҳои зерин шарҳ ёфтааст:

✓ *ба ҳол омадан, қувват гирифтани, ба ҳаракат даромадан;*

✓ *зинда шудан.*

Маъноҳои дигари он, ба монанди *фараҳманд ва шоду хуррам гардидан*, бо роҳи маҷозӣ ба вучуд омадаанд.

Дар саҳифаҳои матбуоти муосири тоҷик низ истифодаи ибораи **чон гирифтани** мушоҳида мешавад:

➤ Бо пуштибонии ҷомеаи ҷаҳонӣ иқтисоди Тоҷикистон дубора **чон гирифт** [Ҷумҳурият, 2016].

Ба фикри мо, ибораи **чон гирифтани** дар мисоли мазкур бо тобиши нави маъноии *эҳё шудан* омадааст, ки калимаи «дубора» ин маъноро тақвият бахшидааст.

Таҳлили мисолҳо нишон медиҳад, ки дар саҳифаҳои рӯзномаҳои муосири тоҷик ибораи **чон гирифтани** камистеъмол аст.

➤ Нав камтар **чон гирифта** буд, наҳод дар пеши одами бемор чунин шӯҳии бемаънӣ кунанд [Оила, 2016].

Дар забони матбуот яке аз маъмултарин воҳиди фразеологӣ дар **миёни обу оташ мондан** серистеъмол аст. Ин воҳиди фразеологӣ ҳам дар услуби бадеӣ ва ҳам публицистӣ зиёд ба кор бурда мешавад:

➤ Падару модар аз чунин ранг гирифтани ходиса **дар миёни обу оташ монданд** [Оила, 2016].

➤ Шишаи фурӯзонакро майда-майда кӯфта ба деги хӯрок андохту **ба лаб кулӯҳ молида** ба хонаи ҳудаш гузашт [Оила, 2016].

➤ Фараҳнози хоҳараш гувоҳи арӯс буду **чаши кас** аз тамошои ин ду гулдухтар, ки яке аз дигаре зеботар буданд, **сер намешуд** [Оила, 2013].

Воҳиди фразеологӣ **чаши касе аз чизе сер шудан/нашудан** ба маъноҳои:

✓ *аз чизе қонеъ гардидан, хумор шикаста шудан;*

✓ *гум шудани майлу рағбати касе ба чизе* [ФИР, 586].

кор бурда мешавад. Дар ин ҷумла ба маънои *қонеъ гардидан*, *беҳамто будан* омадааст.

➤ Бо ширингуфториву ҷаққониаш **ба дили** аҳли хонадон зуд **роҳ ёфт** [Оила, 2015].

Ибораи фразеологии **ба дили касе роҳ ёфтан** ҳам дар услуби гуфтугӯӣ ва ҳам адабию публисисти маъмул ва серистеъмол буда, ба маънои *писанди дигарон гардидан, маъқул шудан* корбаст шудааст.

➤ Фараҳноз гӯё нашунида бошад, аҳамият намедод, ба қавле дар назди Исмат **ҳам кару ҳам гунг буд** [Оила, 2016].

Воҳиди фразеологии **ҳам кару ҳам гунг будан** дар забони ВАО камистеъмол аст. Дар мисоли боло ба маънои *худро ба нодонӣ задан* омадааст.

Дар забони матбуот воҳидҳои фразеологии **тағу тори касеро пурсидан, ба гап афтодан, дили касе моил будан, дилхуш шудан, дарди дил гуфтан, хуни дил хӯрдан** корбаст шудаанд:

➤ Касе аз аҳли хонавода чуръати муқобили раъйи падар баромаданро надошт, аз ин рӯ, **тағу тори** домодшавандаро **напурсида**, Дилнозаро ба Исмат фотиҳа карданд [Оила, 2016].

➤ Оҳо! Ҳоло ист, чунон язнаамро ба гап афтонам, ки **мисли булбул сароянд**, паст наомад Фараҳноз [Оила, 2016].

➤ **Дилаш** ба ин духтари хандонрӯ **моил буду** хиссиёти ачибе бо дидани Насиба фаро мегирифташ [Оила, 2016].

Публицистика ба ҳақиқати воқеи, ба имруз сару кор дорад. Ёди гузашта ва ишораи фардо ҳам дар публицистика ба воқеаи имруз таалуқ дорад. Барои публицистика муҳим моҳияти имруз зарур аст, образ ва таҳаюл ё асло лозим нестанд ё василаи изофи, пуркунанда мебошанд.

Аз гуфтаҳои боло хулоса бароварда метавонем, ки дар таркиби луғавии забони дигар набудани муодили бевоситаи категорияҳои алоҳидаи воҳидҳои луғавӣ маънои дар ин забон «тарҷуманашаванда» ё муодили мувофиқ надоштани онҳоро надорад. Дар ихтиёри тарҷумон, чунон ки гуфта шуд, як не, балки як қатор воситаҳои мавҷуданд, ки имкон медиҳанд маънои воҳиди воҳиди аслиро дар нутқ, дар матни мушаххас баён кунад.

АДАБИЁТ

1. Арнольд И. В. Стилистика. Современный английский язык. Учебник для вузов. – 4-е изд., испр. и доп.-М.: Флинта: Наука, 2002.
2. Бархударов Л. С. Язык и перевод. - М.: Высшая школа, 1975.
3. Гальперин И. Р. Очерки по стилистике английского языка. - М., 1981. -97с.
4. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981.
5. Жлуктенко Ю.А., Березинский В. А. Английские неологизмы. - Киев.: Наука, 1983. - 154 с.
6. Комисаров В. Н., Рецкер Я. И., Тархов В. И. Пособие по переводу с английского языка на русский. – М.: Высшая школа, 1965.
7. Комисаров В. Н., Лингвистика перевода. - М.: 2000.
8. Кухаренко В. А. Интерпретация текста. – Л.: Просвещение, 1979.
9. Левицкая Т. Р., Фитерман А. М. Теория и практика перевода с английского языка на русский. М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1963.
10. Лазарева Э.А. Заголовок в газете. С.: Издательство уральского университета, 1989. - 21-40 с.
11. Паршин А. Теория и практика перевода. - М.: Русский язык, 2000.
12. Тарҷума ва балоғати сухан. – Душанбе.: Нодир, -2004. Ҷ.1. -143с.
13. Телень Э.Ф. Английский язык для журналистов: пособие для вузов. - М.; ТЕИС, 2000.

ХУСУСИЯТҲОИ ЛУҒАВӢ ВА ГРАММАТИКИИ ЗАБОНИ МАВОДҲОИ ТАРҶУМАВИИ РАСОНАҲО

Мақолаи мазкур ба хусусиятҳои луғавӣ ва грамматикӣ забони маводҳои тарҷумавӣ расонаҳо бахшида шудааст. Муаллиф оид ба вижаҳои луғавӣ ва грамматикӣ забони маводҳои тарҷумавӣ расонаҳо аз лиҳози назария, маълумоти умумӣ роҷеъ ба забони матбуоту, расонаҳои хабарӣ, хусусан, махсусиятҳои забони расонаҳо маълумот додааст. Хулоса, муҳаққиқ хусусиятҳои луғавӣ ва грамматикӣ забони маводҳои тарҷумавӣ расонаҳоро бо далелҳо аз маводи расонаҳои хабарӣ нишон додааст.

КАЛИДВОЖАҲО: хусусият, луғавӣ, грамматикӣ, забони мавод, тарҷума, расонаҳо, аз лиҳози назария, забони матбуот, расонаҳои хабарӣ.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКА ПЕРЕВЕДЕННЫХ МЕДИАМАТЕРИАЛОВ

Данная статья посвящена лингвистическим и грамматическим особенностям языка переведенных медиаматериалов. Автор предоставляет информацию о лингвистических и грамматических особенностях языка переведенных медиаматериалов с теоретической точки зрения, общую информацию о языке прессы и средств массовой информации, в частности, специфику языка СМИ. В заключение исследователь показал лингвистические и грамматические особенности языка переведенных медиаматериалов на примере новостных материалов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: особенности, лексика, грамматика, язык материала, перевод, СМИ, с теоретической точки зрения, язык прессы, средства массовой информации.

LINGUISTIC AND GRAMMATICAL FEATURES OF THE LANGUAGE OF TRANSLATED MEDIA MATERIALS

This article examines the linguistic and grammatical features of the language of translated media materials. The author provides information on the linguistic and grammatical features of the language of translated media materials from a theoretical perspective, as well as general information on the language of the press and mass media, specifically the specifics of media language. Finally, the researcher presents the linguistic and grammatical features of the language of translated media materials using news articles as an example.

KEYWORDS: features, vocabulary, grammar, language of material, translation, media, from a theoretical perspective, language of the press, mass media.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Тураева Манижа Мирзохоновна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети забонҳои Осиё ва Аврупо. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **933988045**.

Сведения об авторе: – *Тураева Манижа Мирзохоновна* Таджикский национальный университет, магистр факультета языков Азии и Европы. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: **933988045**.

Information about the author: *Turaeva Manija Mirzokhonovna* – Tajik National University, master's student of the Faculty of Asian and European Languages. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **933988045**.

РОҶҲОИ ИФОДАИ ЗАМОНИ ГУЗАШТАИ ДУР ДАР «МУХТАСАРИ ТАРЧИМАИ ҲОЛИ ХУДАМ» - И С. АЙНӢ ВА УСУЛИ ТАРЧУМАИ ОН ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Исматова Н.К.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Феъл аз бобҳои муҳим ва мураккаби қисмати морфология ба шумор меравад. Дар забоншиносии тоҷик доир ба боби феъл аз тарафи олимону забоншиносон Розенфельд З.А., Росторгуева В.С ва Керимова А.А., Ниёзӣ Ш., Маъсумӣ Н. ва дигарон асару мақолаҳои илмӣ навишта хусусиятҳои муҳимми онро дар забони тоҷикӣ зикр кардаанд. Доир ба муқоисаи феъли забони тоҷӣ ва англисӣ Ҷамшедов П. рисолаи илмӣ навиштааст, ки мо дар баъзе мавридҳо ҳамчун сарчашма ба онҳо таъҷ намудем.

Садриддин Айнӣ аз ҷумлаи адибони бузургест, ки дар инкишофи забони адабӣ саҳми босазо гузоштааст. Осори С. Айнӣ на танҳо дар дохил, балки дар хориҷ низ маъруф гаштааст. Ҷар як фарде нозуқиҳои забони адабии тоҷикиро омӯхтан хоҳад, вай бояд асарҳои нависандаро мутолиа намояд. Мо дар ин мақола доир ба ифодаи шакли замони гузаштаи дури сифаи хабарии «Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам» ва тарҷумаи он ба забони англисӣ баъзе мулоҳизаҳои худро баён мекунем.

Замонҳои феъл дар забони адабии тоҷикӣ дорои шаклҳои зиёде мебошанд.

Замони гузаштаи дур дар забони тоҷикӣ аз шакли замони гузаштаи (сифати феълии) феъли асосӣ бо иловаи шакли замони гузаштаи феъли ёридиҳандаи **будан** сохта мешавад. Замони гузаштаи дур амали гузаштаеро ифода мекунад, ки фосилаи замониаш нисбатан дур аст. Ин маъниро дар ҷумла дарк, кардан мумкин аст:

Модарам як ҷуволча тутмавиз **хушконда монда буд** (2.1.27).

My mother **had dried** a bag of mulberries (2.2.24).

Замони гузаштаи дур дар забони тоҷикӣ бо сифати феълии замони гузашта **хушконда монда** ва феъли ёридиҳандаи **будан** ифода шудааст. Дар забони англисӣ бошад он, бо ёрии феъли ёридиҳандаи **to have** дар замони гузашта **had** ва сифати феълии замони гузашта **dried** сохта шуда, амали дар гузашта иҷрошударо ифода мекунад (**The Past Perfect tense**). Ба фикри мо, матн хеле хуб тарҷума шудааст. Ифодаи замон дар тарҷума хеле равшан аст.

Бинобар ин он хучра аз бошандагони он мадраса «девхона» **лақаб ёфта буд** (2.1.18), ... and for this reason the residents of the madrasah **called** it the devhona or house of spirits (2.2.11),

Дар мисоли боло замони гузаштаи дур бо феълҳои **лақаб ёфта буд** ифода шудааст. Замони гузаштаи дур дар ин ҷумла бо ёрии сифати феълии замони гузашта **лақаб ёфта** ва феъли ёвари **будан** сохта шуда, маънои амали дар гузаштаи дур иҷрошударо мефаҳмонад. Тарҷумаи мисоли мазкур ба забони англисӣ бо ёрии феъли асосии **to call** дар замони гузашта **called** сохта шуда амали гузаштаи дур (The Past Indefinite Tense)- ро ифода мекунад

Замони гузаштаи дур амалеро мефаҳмонад, ки пеш аз амали дигар воқеъ шуда анҷом ёфтааст. Амали дуум дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва тобеъ бештар ба шаклҳои замони гузашта (гузаштаи наздик, гузаштаи дур, гузаштаи ҳикоягӣ) ва гоҳо ба шаклҳои замони ҳозираю оянда оварда мешавад. Феъли гузаштаи дур ҳам пеш аз амали дуум ва ҳам пас аз он омада метавонад. Мавқеи он вобаста ба сохти ҷумла мебошад. Дар баъзе мавридҳо гӯё амали яқум ва дуум ҳамчун феъли гуногуншакли ҳамзамон содир мешавад.

Баъд аз ғунучини ҷуворӣ тағоям, ки модарамро бурда буд, омад (2.1.26). After the jugara **had been harvested** the uncle who **had taken** my mother away came again (2.2.23).

Замони гузаштаи дур дар забони тоҷикӣ бо ёрии сифати феълии замони гузашта **бурда** ва феъли ёридиҳандаи **будан** ифода шудааст. Дар забони англисӣ бошад он, бо ёрии феълҳои ёридиҳандаи **to have, to be** дар замони гузашта **had been** ва сифати феълии замони гузашта **harvested** сохта шуда, амали дар гузашта (**The Past Perfect Passive**) иҷрошударо ифода мекунад. Феъли **had taken** бо ёрии феъли ёридиҳандаи **to have** дар замони гузашта **had** ва сифати феълии замони гузашта **taken** сохта шуда, амали дар гузаштаи мутлақ (**The Past**

Perfect Tense) **ичрошударо** ифода мекунад. Ба фикри мо, матн хеле хуб тарчума шудааст. Ифодаи замон дар тарчума хеле равшан аст. Дар бештари мисолҳо сифати феълие, ки аз асоси феъл ва пасванди –а таркиб ёфтаанд, мушоҳида мешавад.

Ман дар қишлоқ афсонаи кампиронро бисёр **шунда будам**, ки онҳо хеле дилкаш буданд (2.1.32).

When I lived in the village the old women **used to tell** us many interesting tales but the books about the miracles of the prophets were heavy and dull (2.2. 32.).

Дар ин ҷумла замони гузаштаи дур **шунда будам** аз сифати феълии замони гузашта **шунда** ва феъли ёвари **будан** ифода шуда, амали дар гузаштаи дур воқеъшударо мефаҳмонад. Дар забони англисӣ тарҷумаи замони гузаштаи дури ҷумлаи мазкур бо ёрии таркиби **used to tell** ифода ёфтааст.

Ман мазмуни ин телеграммаро аз касе, ки ҳам бо қушбегӣ ва ҳам бо консулхона алоқа дошт **шунда будам** (2.1.74).

I **was informed** of it by a man who was in contact with kushbegi and the Agency (2.2.94).

Дар мисоли мазкур замони гузаштаи дур бо ёрии сифати феълии замони гузашта **шунда** ва феъли ёвари **будан** сохта шуда, амали дар гузаштаи дур иҷрошударо ифода мекунад. Дар забони англисӣ тарҷумаи ин мисол бо ёрии феъли ёридиҳандаи **to be** дар шакли замони гузашта (**was**) ва сифати феълии замони гузашта **informed** сохта шуда, амали гузаштаро дар тарзи мафъулӣ (The Past Indefinite Passive voice) ифода кардааст.

Дар ифодаи замони гузаштаи дур дар забони тоҷикӣ баъзан дар таркиби ҷумла зарфи замонро мефаҳмонад (1.1.саҳ.298).

Акнун он деҳқонҳо **нест шуда буданд**, дар ҷойи онҳо деҳқонони мутаасиб **пайдо шуда буданд**, ки ҳар кори амирро мувофиқи шариат ва ислохотталабонро кофир медонистанд (2.1.73).

But they **did not seem** to be the same peasants...They might have been changed for others (2.2.93).

Дар ин ҷумла амал ба воситаи феълҳои таркибии **нест шуда буданд** ва **пайдо шуда буданд** ифода ёфта, ба замони гузаштаи дур далолат мекунад. Дар забони англисӣ замони гузашта бо ёрии феъли ёридиҳандаи **did** дар замони гузашта бо ҳиссаҷаи инкории **not** ва феъли асосии **to seem** сохта шуда амали гузаштаро ифода мекунад (The Past Indefinite Tense).

Ман дар 22-юми октябр аз Тошкент **баргашта**, ба Самарқанд **омада**, дар он ҷо дар як мактаби миёнае, ки барои бачагони маҳаллӣ аз тарафи Ҳукумати Совети **кушода шуда буд**, **муаллим шудам** (2. 1.88-89).

On October 22, I **returned** to that city where I **started** teaching the Tajik and Uzbek languages and literature and history in one of the secondary schools **opened** by Soviet authorities for the children of the local population (2.2.115).

Дар мисоли мазкур замони гузаштаи дур **кушода шуда буд** аз сифати феълии замони гузашта **кушода** ва феъли ёвари **шуда буд** тартиб ёфта амали дар гузаштаи дур воқеъшударо мефаҳмонад. Дар тарҷумаи ин мисол бошад замони гузаштаи наздик бо ёрии феълҳои асосии **to return, to start** дар замони гузашта **returned, started** сохта шуда амали гузаштаро (The Past Indefinite Tense) ифода мекунад. Замони гузаштаи дур бо ёрии феъли асосии **to open** дар замони гузашта **opened** сохта шуда амали гузаштаи дур (The Past Indefinite Tense) иҷрошударо ифода мекунад.

Яке аз коркунони масъули агентӣ ба як ошнои худ **гуфта буд**, ки «мартабаи мо пештар паст буд, мо агенти сиёсӣ будем, акнун мартабаи мо баланд шуд- мо резидент шудем» (2.1.71).

It was said that one of the employees of the Agency **told** an acquaintance with a smile of satisfaction on his face: « Before we were not very highly placed, we were mere agents, now we have been promoted-we are resident agents » (2.2.89).

Дар мисоли боло замони гузаштаи дур дар забони тоҷикӣ ба воситаи сифати феълии замони гузашта **гуфта**, ки аз асоси замони гузаштаи **гуфт** ва феъли ёвари **будан** ифода

шудааст. Дар забони англисӣ бошад он дар мисоли боло ба воситаи феъли **to tell** дар замони гузашта **told** сохта шуда амали дар гузаштаи дур (The Past Indefinite Tense) иҷрошударо ифода мекунад.

3. Шакли гузаштаи дур дар мавридҳои кор фармуда мешавад, ки амали дигаре пас аз он зикр намеёбад, вале ба ягон шакли маънӣ воқеа тасаввур карда мешавад. Ин мавриди истемол асосан ба ҷумлаи содда дахл дорад:

Аҳволи \bar{y} ба аҳволи ҷонкании падарам монанд буд (\bar{y} ро баъд аз ман 75 ҷӯб **зада, оварда, партофта буданд**) (2.1.83).

After me he **had also been punished** with seventy-five stokes and, like me, **had again been thrown** into the abkhana (2.2.107).

Замони гузаштаи дур дар забони тоҷикӣ бо сифатҳои феълии замони гузашта **зада, оварда, партофта** ва феъли ёридиҳандаи **будан** ифода шудааст. Дар забони англисӣ тарҷумаи замони гузаштаи дури ҷумлаи мазкур, бо ёрии феълҳои ёридиҳандаи **to have, to be** дар замони гузашта **had been** ва сифати феълҳои замони гузашта **punished, thrown** сохта шуда, амали дар гузаштаи дур иҷрошударо дар тарзи мафъулии феъл (The Past Perfect Passive voice) ифода мекунад.

4. Шакли гузаштаи дури феълҳои истодан, нишастан (шиштан), хобидан (хоб кардан) ва баъзе феълҳои дигар, ки одатан ё дар мавридаш, ҳолату вазъиятро мефаҳмонад, маънии давомнокиро ифода мекунад. Дар шакли гузаштаи дури ин гуна феълҳо маънии амали гузаштаи дур ва ё пеш аз амале содиршуда қариб ҳис карда намешавад. Аз ин рӯ, шаклҳои гузаштаи дури ин гуна феълҳо моҳиятан муродифи шаклҳои гузаштаи ҳикоягии онҳо мебошанд. Масалан, муқоиса кунам: нишаста буд – менишаст, хобидан буд – мехобид, истода буд – меистод, гӯш дода буд – гӯш медод..

5. Таркибҳои хабарӣ, ки аз сифати феълӣ (бо суффикси-**гӣ**) ва феъли будан ташкил ёфтаанд, маънои гузаштаи дурро бо тобиши услуби гуфтугӯӣ ифода мекунаанд. Муродифи адабии онҳо одатан ба шакли гузаштаи дур воқеа мешавад, чунончи: пухтагӣ буд – пухта буд, даридагӣ буд – дарида буд, баста шудагӣ буд – баста шуда буд ва ғайра:

Ман, ки ҳисоби абҷадро ёд гирифтагӣ будам, ин гапҳои падарамро ба зудӣ ва осонӣ фаҳмидам (16).

As I understood the abjad system I did not have much difficulty in understanding the chronogram composed by my father (8).

6. Таркибҳои хабарии аз сифати феълии замони оянда ва феъли **будан** сохташуда гузаштаи дурро бо тобиши сифати хоҳишмандӣ ифода мекунад. Дар ин гунна таркибҳои феълӣ анҷоми замон маълум бошад ҳам, анҷоми амал ва натиҷаи он номаълум аст (гуфтани будам, гуфтани будӣ, гуфтани буд...). Муродифи онҳо бо таркибҳои гуногуни феълӣ омада метавонад. Агар чунин таркиби феълӣ ба таври ҷида омада бошад, феъли **будан** одатан бо таркиби охири оварда мешавад:

Забоншиносон В.С.Расторгуева, А.А.Керимова ва П.Ҷамшедов низ қайд намудаанд, ки шакли замони гузаштаи дури забони тоҷикӣ дар забони англисӣ танҳо дар як шакли замон, яъне **Past Indefinite Tense** ифода меёбад (1.2.79). Қайд намудан роиҷ аст ки, ин асар бевосита аз забони тоҷикӣ ба забони англисӣ тарҷума нашудааст, аз ҳамин сабаб мо мушоҳида намудем, ки дар тарҷумаҳои мисолҳои дар боло овардашуда бештар чор шакли замони феъл **Past Indefinite Tense, Past Perfect Tense, Past Indefinite Passive** ва **Past Perfect Passive** истифода шудаанд.

Замони гузаштаи дур дар забони тоҷикӣ аз сифати феълӣ ва феъли ёвар тартиб меёбад. Аз ҷиҳати сохт замони гузаштаи дур таркибӣ мебошад. Дар забони англисӣ замони гузаштаи феъл **Past Indefinite Tense** амали дар гузашта воқеаи шударо ифода мекунад. **Past Indefinite Tense** дар гузашта воқеаи гардидани амалро, ки одатан такрор ёфтааст ё худ дар ягон вақти муайян анҷомидааст, нишон медиҳад. Дар вақти сохтани ин замон дар забони англисӣ феълҳо ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: Феълҳои дуруст (regular verbs) ва нодуруст (irregular verbs). Феълҳои дуруст дар шакли **Past Indefinite** суффикси **ed** –ро қабул

мекунанд. Масалан: to work-worked. Феълҳои нодуруст дар шакли **Past Indefinite** овози дохилии худро иваз мекунад ё ки шакли худро тамоман тағир медиҳад. Масалан: to write-wrote (1.8.250).

Past Perfect (гузаштаи мутлақ) – дар забони англисӣ бо ёрии феъли ёридохандаи **to have** дар замони гузашта **had** ва сифати феълии замони гузашта сохта мешавад: **Had+Participle II** **Ин** замон амали дар гузашта дар лаҳзаи муайян воқеъшударо ифода мекунад (1.1.625.).

Past Indefinite Passive – дар забони англисӣ бо ёрии феъли ёридохандаи **to be** дар замони гузашта **was, were** ва сифати феълии замони гузашта сохта мешавад. **to be+Participle II. Past Perfect Passive**-дар забони англисӣ бо ёрии феъли ёридохандаи **had been** дар замони гузашта ва сифати феълии замони гузашта сохта мешавад.

Хулоса шакли замони гузаштаи дур дар осори С. Айнӣ «Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам» хеле барҷаста ифода шудааст. Мутарҷим кӯшидааст ҳангоми тарҷума нозуқиҳои забони англисиро истифода намуда матлабро хуб шарҳ диҳад.

АДАБИЁТ

1. Бархударов Л.С. Грамматика английского языка. - Москва, Высшая школа, 1965, - 467 с.
2. Беляева М.А. Грамматика английского языка. - Москва, Высшая школа, 1963, -367 с.
3. Блох М.Я. Теоретическая грамматика английского языка. - М.: Высшая школа, 1965, - 456 с.
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди I. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356с.
5. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди II. – Душанбе: Дониш, 1986. – 372с.
6. Забони адабии ҳозираи тоҷик (Лексикология, фонетика ва морфология). - Қисми 1. -Душанбе: Ирфон, 1973. -451 с.
7. Ильиш Б.А. Современный английский язык. Москва, 1948, - 238 с.
8. Качалова К. Н. Изралиевич Е. Е. - Практическая грамматика английского языка - Москва 1959. 600 с.
9. Крылова И. П., Гордан Е. М. - Грамматика английского языка Москва 1999, -569 с.
10. Маслов Ю. С. - Вид и лексическое значение глагола в современном русском языке - Изв. АН СССР т. VIII 1948, С.56-59.
11. Резник Р. В., Серокино Т. С. - Грамматика английского языка Москва «Просвещение» 1991.
12. Санников Э. В. - Практическая грамматика английского языка -Ростов - на - дону 2001. – 467 с.
13. Айнӣ С. Ёддоштҳо / С Айнӣ. – Душанбе: Адиб, 1990. – Ҷ.1,2. - С. 352.
14. Perry J. The sands of Oxus (Reminiscences) / J. Perry., Lehr Rachel. – California: Mazda publisher, Costa Mesa, 1998. – 275 p.

РОҲҶОИ ИФОДАИ ЗАМОНИ ГУЗАШТАИ ДУР ДАР «МУХТАСАРИ ТАРҶИМАИ ҲОЛИ ХУДАМ» - И С. АЙНИ ВА УСУЛИ ТАРҶУМАИ ОН ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Мақолаи мазкур ба роҳҳои ифодаи замони гузаштаи дур ва усули тарҷумаи он дар забони англисӣ бахшида шудааст. Муаллиф оид ба роҳҳои ифодаи замони гузаштаи дур таърихи омӯзиши феъл ва шаклҳои он дар забони тоҷикӣ аз лиҳози назария, маълумоти умумӣ роҷеъ ба феъл, хусусан, шаклҳои тасрифнашавандаи феъл маълумот додааст. Хулоса, муҳаққиқ роҳҳои ифодаи замони гузаштаи дур ва усули тарҷумаи он дар забони англисиро бо далелҳо аз маводи асар тарҷумашуда нишон додааст.

КАЛИДВОЖАҶО: роҳҳои ифода, замони гузаштаи дур, усули тарҷума, забони англисӣ, таърихи омӯзиши феъл, шаклҳои феъл дар забони тоҷикӣ, шаклҳои тасрифнашавандаи феъл.

СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ ГЛАГОЛА ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ В «МЕМУАРАХ» - С. АЙНИ И МЕТОД ЕГО ПЕРЕВОДА НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

Статья посвящена способам выражения прошедшего времени и способам его перевода на английский язык. Данная статья посвящена способам выражения глагола прошедшего времени и способам его перевода на английский язык. Автор приводит сведения о способах выражения прошедшего времени, истории изучения глагола и его форм в таджикском языке с точки зрения теории, общие сведения о глаголе, особенно о формах инфинитива. В заключение исследователь приводит способы выражения прошедшего времени и способы его перевода на английский язык, опираясь на материалы перевода.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: способы выражения, прошедшее время, способ перевода, английский язык, история изучения глагола, формы глагола в таджикском языке, формы инфинитива.

WAYS OF EXPRESSING THE PAST TENSE VERB IN THE "MEMOIRS" OF - S. AINI AND THE METHOD OF ITS TRANSLATION INTO ENGLISH

The article is devoted to the ways of expressing the past tense and the ways of translating it into English. This article is devoted to the ways of expressing the past tense verb and the ways of translating it into English. The author

provides information about the ways of expressing the past tense, the history of studying the verb and its forms in the Tajik language from the theoretical point of view, general information about the verb, especially about the infinitive forms. In conclusion, the researcher provides ways of expressing the past tense and the ways of translating it into English, based on the translation materials.

KEYWORDS: ways of expression, past tense, translation method, English language, history of studying the verb, verb forms in the Tajik language, infinitive forms.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Исматова Нилуфар Қадриддиновна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети забонҳои Осиё ва Аврупо. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **907999515**.

Сведения об авторе: *Исматова Нилуфар Қадриддиновна* - Таджикский национальный университет, магистрант факультета языков Азии и Европы. Адрес: 734025, Республика Таджикистан г. Душанбе проспект Рудаки 17. Телефон: **907999515**.

Information about the author: *Ismatova Nilufar Qadriddinova* - Tajik National University, year master's student of Faculty of Asian and European Languages. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan Dushanbe Rudaki Avenue 17. Phone: **907999515**.

ИҚТИСОД – ЭКОНОМИКА

РОҲҶОИ МУКАММАЛГАРДОНИИ РУШДИ БОЗОРИ ҚОҒАЗҶОИ ҚИМАТНОҚ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Аминӣён Ф.Ф.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Бозори қоғазҷои қиматноқ (БҚҚ) яке аз унсурҷои асосии низоми молиявии ҳар як кишвар маҳсуб мешавад. Он ҳамчун воситаи асосии ҷалби сармоя аз сарчашмаҷои гуногун амал карда, имконият фароҳам меорад, ки захираҷои молиявии аҳолӣ ва муассисаҷо ба соҳаҷои истеҳсолӣ ва иҷтимоӣ равона шаванд.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ, воситаҷои анъанавии маблағгузорӣ (қарзҷои бонкӣ) на ҳамеша талаботи сармоягузорию пурра қонеъ карда метавонанд. Аз ин рӯ, бозори саҳмияҷо ва облигатсияҷо воситаи муҳимест барои мобилизатсияи захираҷои дохилӣ ва хориҷӣ, ки метавонад рушди устувори иқтисодро таъмин намояд.

Вазъи имрӯзаи бозори қоғазҷои қиматноқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки бо вучуди баъзе мушкилот, иқдоми муҳим барои рушди ин бозор амалӣ шуда истодаанд. Барои ноил шудан ба рушди устувор ва самараноки бозор, зарур аст, ки омилҷои зикршударо дар назар гирифта, ислоҳоти зарурӣ амалӣ гардонида шаванд. [1., №11].

Бозори қоғазҷои қиматноқ (БҚҚ) - ин маҷмӯи муносибатҷои иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ мебошад, ки дар натиҷаи харидуфурӯш ва муомилоти асноди молиявӣ ба вучуд меояд. Дар ин бозор ширкатҷо, муассисаҷои молиявӣ ва сармоягузoron тавассути воситаҷои маҳсуси молиявӣ (саҳмияҷо, облигатсияҷо ва дигар асноди қиматноқ) ҳамкорӣ мекунанд.

БҚҚ имконият медиҳад, ки захираҷои молиявии пароканда ба иқтисод ҷалб шаванд ва ҳамчун **пули сармоягузорӣ** ба истеҳсолот ва соҳаҷои дигар равона гарданд.

Қоғазҷои қиматноқ (ассигнатсияҷои молиявӣ) шаклҷои гуногун доранд:

- **Саҳмия (аксия)** - қоғазӣ қиматноқест, ки моликият ё ҳиссаи соҳиби онро дар сармояи ширкат нишон медиҳад ва ба ӯ ҳуқуқи гирифтани дивиденд медиҳад.

- **Облигатсия** - қоғазӣ қарзӣ мебошад, ки дорои муҳлати муайян ва фоизи собит ё тағйирёбанда буда, соҳиби он ба эмитент қарз медиҳад.

- **Адабиётҷои дигар** - мисли векселҷо, сертификатҷо, вомбаргҷои давлатӣ, фондҷои сармоягузорӣ ва ҳосилаҷои молиявӣ (деривативҷо), ки барои ҳифз ва афзоиши сармоя истифода мешаванд.

Фаъолияти бозори қоғазҷои қиматноқ тавассути як қатор механизмҷои иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ амалӣ мегардад, ки ҳар кадом нақши муҳим доранд.

а) Эмиссия - ин баровардани қоғазҷои қиматноқ аз ҷониби ширкат, давлат ё ташкилот бо мақсади ҷалби сармоя мебошад. Дар ҷараёни эмиссия, эмитент миқдор, арзиш, намуди қоғазҷои қиматноқ ва шартҷои истифодаи онҳоро муайян мекунад.

- Барои мисол, ширкат саҳмия мебарорад, то сармоя барои тавсеаи истеҳсолот ё татбиқи лоиҳаҷои нав ҷамъоварӣ намояд.

- Давлат метавонад облигатсияи давлатӣ барорад, то хароҷоти бучетию таъмин намояд.

б) Бозори аввалия ва дуумдараҷа

- **Бозори аввалия (Primary Market)** - ҷое, ки қоғазҷои қиматноқ барои бори аввал ба фурӯш пешниҳод мешаванд. Дар ин марҳила, сармоягузoron мустақиман аз эмитент қоғазҷоро меҳаранд.

- **Бозори дуумдараҷа (Secondary Market)** - ин ҷое аст, ки пас аз бароварда шудани қоғазҷо, сармоягузoron онҳоро байни ҳамдигар муомила мекунанд (масалан, дар биржаҷои саҳҷомӣ).

Бозори дуомдараҷа барои таъмини **ликвидӣ** аҳаммияти калон дорад, зеро сармоягузор метавонад сахмия ё облигатсияи худро ҳар вақт фурӯшад.

в) Нархи бозорӣ - нархи коғазӣ қиматнок дар бозори дуомдараҷа аз талабот ва пешниҳод вобаста аст.

- Агар ширкат натиҷаҳои молиявии хуб дошта бошад, талабот ба сахмияҳои он меафзояд ва нарх боло меравад

- Баръакс, дар ҳолати паст шудани даромаднокӣ ё хавфҳои бозорӣ, нарх поён меравад.

г) Ликвидӣ-қобилияти зуд ба пул табдил додани коғазҳои қиматнок бидуни аз даст додани арзиши онҳо мебошад. Бозори сахмияҳои дорои ликвидии баланд сармоягузoronро бештар ҷалб мекунад, зеро он имкон медиҳад, ки онҳо дар вақти дилхоҳ дороиҳои худро фурӯшанд ё бихаранд.

Ба гуфтаи **Демиргюч-Кунт ва Левин (2013)**, ликвидӣ яке аз нишондиҳандаҳои асосии самаранокии бозори сахмияҳост ва бо рушди иқтисод робитаи мустақим дорад. [2.,с. 476-490].

а) Танзимгарӣ бе системаи танзим ва назорати муассир, бозори коғазҳои қиматнок наметавонад устувор амал кунад. Танзимгарон (комиссияҳои қиматнок, биржаҳо ва бонкҳои марказӣ) барои:

- пешгирии қаллобӣ ва инсайдер-тейдинг,
- таъмини риояи қоидаҳои бозор,
- ҳимояи сармоягузoron масъул мебошанд.

б) Шаффофият

Шаффофият ба маънои дастрасии ошкор ва баробари ҳамаи иштирокчиёни бозор ба иттилооти молиявӣ мебошад.

- Ширкатҳо бояд ҳисоботи солонаи худро нашр кунанд.

- Иттилооти бардурӯғ ё пинҳонкорӣ метавонад ба коҳиши эътимод оварда расонад. Маммадова таъкид мекунад, ки сатҳи шаффофияти бозор нишондиҳандаи асосии ҷалби сармояи хоричӣ мебошад.

в) Фаъолияти миёнаравҳо

Миёнаравҳо - ин **брокерҳо, дилерҳо, ширкатҳои сармоягузорӣ ва фондҳои молиявӣ** мебошанд, ки робитаи байни сармоягузoron ва эмитентҳоро таъмин менамоянд. Онҳо вазифа доранд:

- амалиётҳои харидуфурӯшро иҷро кунанд;
- тавсияҳои молиявӣ диҳанд;
- амнияти сармоягузориро таъмин кунанд.

Ба гуфтаи **Панда (2023)**, миёнаравҳои касбӣ нақши асосӣ дар баланд бардоштани ликвидӣ ва рушди бозори сахмияҳо доранд, зеро онҳо бо донишу таҷрибаи молиявӣ бозорро фаъол ва устувор нигоҳ медоранд.

Тавассути афзоиши гардиши сармоя ва имкони дастрасӣ ба маблағҳои дарозмуддат, бозори коғазҳои қиматнок ба суръатбахшии рушди иқтисодӣ мусоидат менамояд.

- Он инноватсияҳо ва рақобат-ро тақвият медиҳад, зеро ширкатҳо барои нигоҳ доштани сармоягузoron самаранокии худро баланд мебардоранд.

- Бозор шаффофият ва стандарти ҳисоботдиҳӣ-ро тақозо мекунад, ки ин ба беҳбудии муҳити соҳибкорӣ мусоидат менамояд.

Бозори коғазҳои қиматнок барои ширкатҳо воситаи асосии ташаккули сармояи худӣ мебошад.

- Ширкат метавонад сахмияҳои нав барорад ва ба ивазаш маблағҳои сармоягузoronро ба даст оварад.

- Дар муқоиса бо қарзҳои бонкӣ, ин сармоя бе уҳдадории баргардонидан аст, ки устувории молиявии ширкатро тақвият медиҳад.

• Ғайр аз ин, бозор арзиши воқеии ширкатро муайян мекунад - нархи саҳмияҳо ҳамчун нишондиҳандаи самаранокии фаъолият ва эътимоди сармоягузoron хизмат мекунад.

Ба гуфтаи Троекуров, бозори саҳмияҳо на танҳо воситаи сармоя- гузорӣ, балки механизми “арзёбии доимӣ” мебошад, ки ширкатхоро ба самаранокӣ ва шаффофият ҳидоят мекунад. [3.,с. 105-119].

Бозори коғазҳои қиматнок на танҳо барои ширкатҳо, балки барои аҳоли низ муҳим аст. Он имкони сармоягузории инфиродӣ фароҳам меорад ва метавонад сатҳи маълумоти молиявиро баланд бардорад. Аз рӯи таҷрибаи кишварҳои рушдёфта, иштироки фаъоли шаҳрвандон дар бозори саҳмияҳо ба устувории молиявии ҷомеа ва коҳиши нобаробарии даромадҳо мусоидат менамояд.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақобати афзояндаи иқтисодӣ, бозори коғазҳои қиматнок (БҚК) ҳамчун **омили муҳими ҷалби сармоя ва рушди устувори иқтисод** нақш мебозад. Аммо дар аксари кишварҳои рӯ ба тараққӣ, аз ҷумла Тоҷикистон, ин бозор то ҳол дар марҳилаи ташаккул қарор дорад. Барои он ки бозор самараноктар амал кунад, зарур аст механизмҳо ва сохтори он **мукаммал гардонида шаванд**, яъне дар самтҳои ҳуқуқӣ, инфрасохторӣ, иттилоотӣ ва кадрӣ ислоҳот ворид карда шаванд.

Барои мукаммал гардонидани бозор, ҷалби сармояи хориҷӣ ва фаъол кардани сармоягузoronи дохилӣ зарур аст. Ин бо роҳҳои зерин амалӣ мешавад:

- таъмини **шаффофият ва ҳисоботдиҳии ширкатҳо** бо забони англисӣ барои сармоягузoronи хориҷӣ;
- имтиёзҳои андозӣ барои сармоягузори инфиродӣ ва фондҳои сармоягузорӣ;
- рушди **фондҳои мубодилавӣ (ETF)** ва **фондҳои сармоягузории муштарак (mutual funds)**;
- ташвиқи иштироки шаҳрвандон тавассути барномаҳои **омӯзиши саводи молиявӣ**.

Рушди навоарӣ ва маҳсулоти молиявӣ-рушди бозор танҳо бо саҳмия ва облигатсия маҳдуд намешавад. Зарур аст, ки **асбобҳои нави молиявӣ** чорӣ карда шаванд:

Облигатсияҳои сабз (Green Bonds) барои маблағгузории лоиҳаҳои экологӣ;

Саҳмияҳои инноватсионӣ барои стартапҳо ва ширкатҳои хурд;

Деривативҳо (контрактҳои фьючерсӣ ва опсионӣ) барои идоракунии хавфҳо.

Ба гуфтаи **Панда (2023)**, диверсификатсияи маҳсулоти молиявӣ ба афзоиши ҷалби сармоя ва рушди бозор мусоидат менамояд, зеро сармоягузoron имконоти гуногун барои идоракунии хавф ва фоида мегиранд [4.,с. 177-184].

Барои рушди устувори бозори коғазҳои қиматнок, чораҳои асосӣ дар чор самт татбиқ мешаванд, ки бо омилҳои муваффақият ва натиҷаҳои онҳо ҳамоҳангӣ доранд.

Ҷадвали 1: Самтҳои асосӣ ва омилҳои пойдории бозор

Самт	Чораҳо	Омилҳои муваффақият
Танзимот	Сохтмони қонун ва механизмҳои танзим – мутобикосозии меъёрҳо ба байналмилалӣ; эҷоди агентии мустақил	Эътимод ба бозор, ҷалби сармоягузори хориҷӣ
Инфрасохтор	Биржаҳо, маркази клиринг, системаҳои электронӣ, депозитарӣ	Қобилияти баланд, ликвидии бозор
Ҷалби сармоя	Имтиёзҳои андозӣ, маҳсулоти молиявӣ нав, фондҳои сармоягузорӣ	Афзоиши маблағ, диверсификатсия
Шаффофият ва ҳифзи сармоягузор	Нашри ҳисобот, дастрасии иттилоот, ҳимояи ҳуқуқи сармоягузор	Пойдории бозор, ҳавасмандии иштироккунандагон

Сарчашма: таҳлили муаллиф дар асоси таҷрибаи бозори молиявӣ.

Танзимот - яке аз рукнҳои асосии рушди устувори бозори коғазҳои қиматнок мебошад. Танзими қонунҳо ва стандартҳои байналмилалӣ бо мақсади ҳифзи ҳуқуқи сармоягузoron ва таъмини кори одилона ва шаффофи бозор зарур аст. Масалан, эҷоди агентии мустақил барои назорат ва танзим дар бозор (Regulator) имкон медиҳад, ки ҳамаи иштирокчиён боэътимод амал кунанд ва хавфи безътибории амалиётҳо коҳиш дода шавад. Танзимот инчунин ба ҷалби сармояи хориҷӣ мусоидат мекунад, зеро сармоягузoron ба бозорҳои ворид мешаванд, ки стандартҳои қонунӣ ва шаффофият доранд.

Инфрасохтор - ҳамчун дастгоҳ ва асоси техникӣ барои рушди бозор аҳамияти калон дорад. Он ба воситаи биржаҳо, марказҳои клиринг, депозитарҳо ва системаҳои электронӣ ба амалиёти молиявӣ самаранокӣ мебахшад. Биржа ва марказҳои клиринг кафолат медиҳанд, ки хариду фурӯши коғазҳои қиматнок бо суръат ва бо назорати дуруст анҷом дода шавад, дар ҳоле ки системаҳои электронӣ ва платформаҳои савдо кори бозорро шаффоф ва дастрас мегардонанд.

Ҷалби сармоя - тавассути механизмҳои гуногун ба мисли имтиёзҳои андозӣ, таҳия ва пешниҳоди маҳсулоти молиявӣ нав ва таъсиси фондҳои сармоягузорӣ амалӣ мешавад. Маҳсулоти молиявӣ нав, аз ҷумла облигатсияҳои сабз, фонди муштарак ва маҳсулоти деривативӣ, ба сармоягузoron имкони диверсификатсия (таксимкунии сармоя) медиҳад ва хавфи сармоягузорӣ кам мешавад. Имтиёзҳои андозӣ барои ширкатҳо ва сармоягузoron ҳавасмандии бештар мебахшанд, ки ин ба афзоиши маблағҳои воридкардашуда оварда мерасонад.

Шаффофият ва ҳифзи сармоягузор - асоси эътимоди бозор мебошад. Шаффофият маънои онро дорад, ки ширкатҳо ва бозор маълумоти молиявӣ ва стратегиро саривақт ва дуруст пешниҳод мекунанд, ки ин барои қабули қарорҳои сармоягузoron муҳим аст. Ҳифзи ҳуқуқи сармоягузор, аз ҷумла назорати брокерҳо, кафолатҳои ҳуқуқӣ ва қонуният дар амалиётҳо, устувории бозорро таъмин мекунад.

Таҷрибаи кишварҳои пешрафта нишон медиҳад, ки рушди босуръати бозори коғазҳои қиматнок натиҷаи сиёсати мақсаднок ва ҳамроҳангшуда мебошад.

• **Сингапур ва Ҳонконг** тавассути сиёсати қатъии танзим ва технологияҳои рақамӣ тавонистанд ба марказҳои молиявӣ Осие табдил ёбанд.

• **Қазоқистон ва Ўзбекистон** низ солҳои охир бо татбиқи қонунҳои нав ва таъсиси биржаҳои муосир, бозори саҳмияҳоро ғаъол намуданд.

• Ин таҷрибаҳо барои Тоҷикистон ва дигар кишварҳои рӯ ба рушд намунаи хуби ҳамгироии сиёсати давлатӣ ва ислоҳоти бозорӣ мебошанд.

• Дар шароити рақобати ҷаҳонӣ, кишварҳо барои ҷалби сармояи хориҷӣ ва рушди бозори саҳмияҳои худ рақобат мекунанд. Дар ин замина, танзими муассир метавонад ҳамчун омили рақобатпазирӣ баромад кунад.

АДАБИЁТ

- 1 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи бозори коғазҳои қиматнок (Ахбори маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2011, №6, мод. 456; с. 2014, №3, мод. 151; с. 2015, №11, мод. 976; с. 2016, №11, мод. 889)
- 2 Демиргуч-Кунт, Фейен ва Левин (2013). “Пешрафти аҳамияти бонкҳо ва бозорҳои қиматнокӣ”. Шарҳи иқтисодии Бонки Ҷаҳонӣ, Ҷилди 27(3), саҳ. 476-490.
- 3 Троекуров, П. С. (2016). “Тамоюлҳои рушди асосҳои молиявӣ ва ҳуқуқии худтанзимкунии бозори қиматнокҳои сармоягузорӣ”. Маҷлиси ҳуқуқии ДМУ, 20(2), саҳ. 105-119.
- 4 Панда, П. (2023). “Асбобҳои молиявӣ инноватсионӣ ва таваҷҷуҳи сармоягузoron ба бозори қиматнокҳои Ҳиндустон”. Бозорҳои молиявӣ Осие-Пасифик, Ҷилди 30(1), саҳ. 1-12.
- 5 Мақолаҳои илмӣ ва журнали электронӣ: Журналҳои байналмилалӣ: Journal of Finance, Emerging Markets Review, Financial Markets and Portfolio Management, Маҷаллаҳои миллӣ ва минтақавӣ оид ба иқтисод ва молия.
- 6 Манбаъҳои расмӣ ва оморӣ: Бонки миллии Тоҷикистон: www.nbt.tj, Коғазҳои қиматноки Тоҷикистон.

РОҲҶОИ МУКАММАЛГАРДОНИИ РУШДИ БОЗОРИ КОҒАЗҶОИ ҚИМАТНОК ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Мақола ба таҳлили нақши бозори коғазҳои қиматнок дар рушди иқтисодии милли равана шудааст. Дар он механизмҳои устувор намудани бозор, аз ҷумла танзимкунӣ ва шаффофият, мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Таҳқиқ аҳамияти мобилизатсияи сармоя ва ҳифзи ҳуқуқи сармоягузoronро таъкид мекунад. Самтҳои ҷалби сармоя ва рушди маҳсулоти молиявӣ таҳлил шудаанд. Ҷамҷунин, нақши баланд бардоштани саводи молиявӣ ва малакаи кадрҳои барои рушди бозор равшан карда шудааст. Мақола ба роҳҳои такмили қонунгузорӣ ва инфрасохтор низ ишора мекунад. Хулосаҳо ва тавсияҳо барои беҳтар намудани фаъолияти бозори коғазҳои қиматнок пешниҳод шудаанд.

КАЛИДВОЖАҶО: Бозори коғазҳои қиматнок, сармоягузорӣ, танзим, шаффофият, рушди иқтисодӣ, бозорҳои молиявӣ, танзимот, инфрасохтор, ҷалби сармоя, шаффофият ва ҳифзи сармоягузор, механизмҳои муваффақият, сармоягузорӣ, ликвидӣ.

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ РАЗВИТИЯ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Статья посвящена анализу роли рынка ценных бумаг в развитии национальной экономики. В ней рассматриваются механизмы стабилизации рынка, включая регулирование и прозрачность. Исследование подчеркивает важность мобилизации капитала и защиты прав инвесторов. Анализируются направления привлечения инвестиций и развития финансовых продуктов. Также освещается роль повышения финансовой грамотности и квалификации кадров для развития рынка. В статье затрагиваются пути совершенствования законодательства и инфраструктуры. В заключении предложены рекомендации для улучшения функционирования рынка ценных бумаг.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Рынок ценных бумаг, инвестиции, регулирование, прозрачность, экономическое развитие, финансовые рынки, регуляция, инфраструктура, привлечение капитала, прозрачность и защита инвесторов, механизмы успеха, инвестиции, ликвидность.

WAYS TO IMPROVE THE DEVELOPMENT OF THE SECURITIES MARKET IN MODERN CONDITIONS

The article is devoted to analyzing the role of the securities market in the development of the national economy. It examines mechanisms for stabilizing the market, including regulation and transparency. The study emphasizes the importance of capital mobilization and investor protection. Directions for attracting investment and developing financial products are analyzed. The article also highlights the role of enhancing financial literacy and professional skills for market development. Ways to improve legislation and infrastructure are discussed. Conclusions and recommendations are provided for improving the functioning of the securities market.

KEYWORDS: Securities market, investment, regulation, transparency, economic development, financial markets, regulation, infrastructure, capital attraction, transparency and investor protection, success mechanisms, investment, liquidity.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Аминӣён Фирӯза Фарҳодзода* – Донишгоҳи милли Тоҷикистон, магистранти иқтисоси молия ва қарз, кафедраи молия ва суғурта. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 17. E-mail: farhodzodafiruza@gmail.com Телефон: (+992) 111-88-77-78.

Сведения об авторе: *Аминӣён Фирӯза Фарҳодзода* — Таджикский национальный университет, магистрант по специальности «Финансы и кредит», кафедра финансов и страхования. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: farhodzodafiruza@gmail.com Телефон: (+992) 111-88-77-78.

Information about the author: *Aminiyon Firuza Farhodzoda* – Tajik National University, master's student in Finance and Credit, Department of Finance and Insurance. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. E-mail: farhodzodafiruza@gmail.com Phone: (+992) 111-88-77-78.

ЗАМИНАҲОИ ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ РАҚАМӢ ДАР НИЗОМИ ТАШКИЛ ВА АМАЛИГАРДОНИИ ФУРӯШИ МОЛ

Обидов Ш.

Институти иқтисодиёт ва демография Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Истифодаи васеи захираҳои табиӣ дар заминаи татбиқи имконоти неруи зеҳнии инсоният боис ба он гардид, ки шакли истехсол, тақсимот ва мубодилаи молу хизматҳо куллан тағйир дода шавад. Чунончи дар давраи кӯтоҳи вақт иқтисодиёт аз низоми нақшавӣ ба иқтисоди бозорӣ ва инҳоят ба иқтисоди рақамию инноватсионӣ табдил ёфт, ки объекти таҳқиқ бо истифода аз технологияи муосири рақамӣ ва инноватсионӣ идора карда мешавад.

Дар шароити муосир инноватсияҳо, дастовардҳои пешрафти илмию техникӣ, технологияҳои рақамӣ ва нанотехнологияҳо ба заминаи асосии рушди устувори иқтисодии кишварҳои пешрафтаи дунё табдил ёфтаанд, чунки онҳо имконият медиҳанд, ки тақозои ҷомеа ва аҳоли ба намудҳои гуногуни молу хизматрасонӣ бо сарфаи захираҳои моддӣ, меҳнатӣ ва молиявӣ қонеъ гардонида шавад. Қайд намудан зарур аст, ки рақамикунонии иқтисодиёт ва ҷомеа хеле муҳим аст, чунки така ба технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ яке аз омилҳои асосии баланд бардоштани ҳосилонокии меҳнат ва идоракунии самаранок боқӣ мемонад.

Пешрафти илмию техникӣ ва истифодаи ҷаҳонии технологияҳои рақамӣ боиси афзоиши суръати мубодилаи иттилоот ва муомилоти байни субъектҳои бозор гардид. Дар навбати худ, рушди муосири технологияҳои рақамӣ ба рушди тичорати электронӣ овард. «Олимони соҳаи иқтисодӣ Заболотский Л. ва Костин К.Б. боварӣ доранд, ки тичорати электронӣ яке аз омилҳои асосии рушди тичорати ҷаҳонӣ дар иқтисодиёти ҷаҳонӣ мебошад» [4, с.93].

Дар ҳамин замина Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми навбатии худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 28 декабри соли 2024 пешниҳод намуданд, ки: «Ҷиҳати вусъат бахшидан ба равандҳои инноватсионӣ ва истифодаи ҳамаҷонибаи имкониятҳои технологияҳои рақамӣ дар иқтисодиёт, пешниҳод менамоем, ки солҳои 2025-2030 Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия эълон карда шаванд» [7].

Бояд тазаққур дод, ки таҳти таъсири рақобат технологияҳои рақамӣ ба омилҳои муҳимтарини таъминкунандаи рушди устувори корхонаҳои савдо табдил ёфта истодаанд. Татбиқи технологияҳои рақамӣ имконияти истифодаи технологияҳои нисбатан мукамал ва ташкили раванди савдою технологӣ, баланд бардоштани сифати хизматрасонӣ, таъмини муваффақият ва самаранокии фаъолияти корхонаҳои савдору меҳнат медиҳад.

«Яке аз муҳимияти иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дараҷаи шаффофияти ошкорбаёнӣ технологияҳои иттилоот ва “нобаробарии рақамӣ”, яъне нобаробарии байни шахрвандон дар истифодаи технологияҳои иттилотӣ мебошад» [1, с.98].

Соли 2016 Форуми ҷаҳонии иқтисодӣ баргузор гардид ва ҳамаи иштирокдорони он қайд намуданд, ки ҷаҳони муосир дар марҳилаи инқилоби чоруми саноатӣ қарор дорад, ки он бо дастовардҳои бузурги технологӣ ба рушди иқтисод ва ҷомеа таъсири назаррас хоҳад расонд. Поя ва ё заминаи асосии инқилоби чоруми саноатӣ иқтисоди рақамӣ ба ҳисоб меравад. Иқтисоди рақамӣ дар рушди иқтисоди ҷаҳонӣ тамоюли асосӣ гардида, ба зеҳнишавии ҳамаи намудҳои фаъолият ва иттилоотонии равандҳои технологӣ асос меёбад.

Дар доираи гузариши рақамӣ ташкили шароит барои ташаккули муҳити институтсионалӣ, ки ба рушди иқтисоди рақамӣ мусоидат менамояд, хеле муҳим арзёбӣ мегардад. «Ҷанбаҳои назариявӣ ташаккули иқтисоди рақамӣ дар таҳқиқоти олимони хориҷӣ» [8, с.256] Негропонт Н., Тапскотт Д., Лэйн Н., олимони рус [3, с.33]. Макаров В.С., Дятлов С.А., Кастелс М. ва дигарон мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Мубрам будани ин мавзӯе яке аз сабабҳои асосии пайдоиши равишҳои гуногун оид ба моҳияти иқтисоди

рақамӣ мебошад. Дар адабиёти илмӣ муносибатҳои гуногун оид ба муайян кардани моҳияти мафҳуми “иқтисоди рақамӣ” мавҷуданд, ки дар ҳар кадоми онҳо нуқтаҳои назари мухталиф эҳсос мегардад. Дар робита ба ин, мавҷудияти миқдори зиёди таърифи категорияи зикршуда зарурати баррасии равишу нуқтаҳои назари гуногунро бо мақсади бартараф намудани ихтилофоти истилоҳӣ мубрам мегардонад.

Бояд қайд кард, ки иқтисодиёти муосир тағйироти бештарро аз сар мегузаронад ва он зери таъсири равандҳои ҷаҳонишавӣ, татбиқи осуръати технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ ва рақамӣ ба сатҳи нави рушд мегузарад, ки дар натиҷа метавон имрӯз оид ба инкилоби ҷоруми саноатӣ сухан ронд. Инкилоби ҷоруми саноатӣ бо асри иқтисоди электронӣ ва ё рақамӣ, яъне самти пешқадами рушди ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёт ва фаъолияти инсон пайвандии зич дорад.

Асосҳои концептуалии иқтисодиёти рақамӣ бори нахуст аз тарафи олими канадагӣ Дон Тапскотт дар кори илмӣ ӯ бо унвони “Иқтисоди рақамӣ” таҳия гаштаанд. «Аз рӯйи ақидаи Дон Тапскотт, ба сифати хусуияти асосии иқтисодиёти рақамӣ ташаккули шакли рақамӣ ва ё электронии пешниҳод ва интиқоли иттилоот, ки барои аксари маълумоти мавҷуда хос аст, баромад мекунад» [9, с.368]. Шакли рақамии иттилоот мубодилаи шабакавии доимиро дар байни субъектҳои иқтисодиёт дар шароити ҳамгирии виртуалӣ ва воқеӣ тақозо дорад.

«Тибқи андешаи олимони мафҳуми “иқтисоди рақамӣ” дар адабиёти илмӣ ва гардиши кори зиёда аз 25 сол пеш пайдо шудааст» [5, с.38]. Дар баробари ин душворӣ ва бисёрмаъногии гузариши иқтисодиёт ва ҷомеа дар натиҷаи воридшавии технологияҳои рақамӣ, инчунин асосҳои методологии таҳқиқот, хусусиятҳо ва дурнамои рушди технологияҳои рақамӣ дар соҳа ва намуди фаъолияти мушаххас мавҷуд набудани мафҳуми ягонаи категорияи “иқтисоди рақамӣ” нишон медиҳад. Мувофиқи ақидаи яке аз асосгузори назарияи рақамикунонӣ - профессори соҳаи информатикаи Донишгоҳи Массачусетс Николас Негропонт, ғояи асосии иқтисодиёти рақамӣ дар “гузариш аз ҳаракати атомӣ ба ҳаракати битӣ” ифода меёбад.

Рақамикунонии иттилоот пешниҳоди маълумотро дар шакли дуӣ дар назар дорад. Ин имкон медиҳад, ки зичии сабтҳо якҷанд маротиба зиёд карда шуда, суръати баланд ва саҳеҳии интиқоли маълумот таъмин карда шавад ва барои таҳияю татбиқи аксари технологияҳои иттилоотию коммуникатсионии муосир, ки дар фаъолияти иқтисодии субъектҳои соҳибкорӣ дар соҳаҳо ва бахшҳои гуногуни иқтисодиёт ворид шуда истодаанд, асос гузорад.

Дар сатҳи қонунгузорӣ дар давлатҳои гуногун ҳангоми муайян кардани мафҳуми “иқтисоди рақамӣ” бештар аз нигоҳи фаҳмиши худ ба моҳияти зухуроти тадқиқшаванда арзёбӣ мекунад.

Аксари олимони ватанӣ ва хориҷӣ ин мафҳумро бо категорияҳои “иқтисоди иттилоотӣ”, “иқтисоди шабакавӣ”, “интернет-иқтисод” ва “иқтисоди электронӣ” баробар медонанд. Баъзан, ин категорияҳо бо мақсади нишон додани падидаҳои нав дар иқтисод ҳамчун ҳаммаъно баррасӣ мегардад, ки бо пайдоиш ва ташаккули шабакаи иттилоотии ҷаҳонӣ, паҳншавии васеи компютерҳо, таҳия ва тақмили доимии таъминоти барномавӣ, татбиқи технологияҳои рақамӣ ва ғайраҳо алоқаманд мебошанд (ҷадвали 1)

Ҷадвали 1. – Андешаҳои олимони оид ба моҳияти иқтисоди рақамӣ

№	Мафҳум	Таъриф	Сарчашма
1	Иқтисоди иттилоотӣ	Иқтисоде, ки дар он ҳиссаи зиёди ММД бо фаъолияти вобаста ба истехсол, коркард,	Макаров, В. Л. Справочник экономического инструментария / В. Л. Макаров, Н. Е. Христолюбо ва, Е. Г. Яковенко. - М.: Экономика, 2003., Кастельс, М. Информационная эпоха:

		<p>ҳифз ва паҳнкунии иттилоот таъмин карда мешавад. Ин иқтисодест, ки дар рушди ҳамаи соҳаҳои асосии он нақши асосиро воситаҳои техникий электронию иттилоотии алоқа мебозанд. Имконияти тавлид, коркард ва истифодаи самараноки иттилот дар асоси донишҳо.</p>	<p>экономика, общество и культура / М. Кастельс. - М. : ГУ ВШЭ, 2000.</p>
2	Интернет-иқтисод	<p>Фаъолияте, ки асоси онро муносибатҳои иқтисодӣ байни одамон дар соҳаи ташкил, тақсимот, интиқол ва истеъмоли захираҳои иттилоотӣ тавассути истифодаи шабакаи Интернет ташкил мекунад.</p>	<p>Красильникова, Е. В. Системные признаки интернет-экономики / Е. В. Красильникова // Изв. Саратов. ун-та. Серия: Экономика. Управление. Право. - 2011. - № 1. - С. 32-37.</p>
3	Иқтисоди шабакавӣ	<p>Фаъолияте, ки асоси онро истифодаи технологияҳои иттилоотии муосир, маҳз муҳите, ки дар он дилхоҳ шахс ё ташкилоти дар дилхоҳ низоми иқтисодии истода, бо хароҷоти камтарин бо ташкилот ё одами дилхоҳи дигар ҳамкорӣ карда метавонад, ташкил медиҳад</p>	<p>Красильникова, Е. В. Системные признаки интернет-экономики / Е. В. Красильникова // Изв. Саратов. ун-та. Серия: Экономика. Управление. Право. - 2011. - № 1. - С. 32-37.</p>

Иқтисоди электронӣ	Иқтисоде, ки дар асоси истеҳсоли молҳои лектронӣ ва сервисҳои сохторҳои тиҷорати баландтехнологӣ ва фурӯши ин маҳсулот тавассути тиҷорати лектронӣ ба роҳ монда шудааст	Асанов, Р. К. Формирование концепции «цифровой экономики» в современной науке / Р. К. Асанов // Социал. -экон. науки и гуманитар. исслед. - 2016. - № 15. - С. 143-148.
--------------------	---	---

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси таҳлили адабиёт

Таҳлили нуқтаҳои назар нишон медиҳад, ки онҳо дар сатҳи пурра моҳияти иқтисоди рақамиро инъикос намеkunанд. Ба андешаи мо, иқтисоди иттилоотӣ ва шабакавӣ равандҳои алоҳидаеро инъикос менамоянд ва онҳо қисми таркибии иқтисоди рақамӣ маҳсуб ёфта, нишонаҳои иқтисоди номбаршударо доранд, аммо дар байни онҳо як қатор тафовут низ ҷой дорад. Иқтисоди рақамиро бо иқтисоди электронӣ ва интернет-иқтисод низ баён намудан дуруст нест, чунки онҳо ба таври пурра хусусиятҳои падидаи таҳқиқшавандаро инъикос намеkunанд. Зеро интернет-технологияҳо ва технологияҳои электронӣ фақат таҷҳизотеро ифода менамоянд, ки тавассути онҳо раванди интиқоли иттилоот ба амал меояд (расми 1).

Расми 1. Тамоюлҳои нав дар иқтисодиёти муосир

Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ низ дар муайян кардани моҳияти иқтисоди рақамӣ андешаи умумӣ ва ягона вучуд надорад. Дар аксари сарчашмаҳои хориҷӣ бештар ба технологияҳои тавачҷуҳ зоҳир мегардад, ки онҳо асоси иқтисоди рақамиро ташкил медиҳанд.

Ҷадвали 2. Равишҳои оид ба муайян кардани моҳияти иқтисоди рақамӣ аз тарафи ташкилот ва марказҳои қоршиносии байналмилалӣ

№	Ташкилот, сол	Таърифи иқтисоди рақамӣ
---	---------------	-------------------------

1	Созмони ҳамкориҳои иқтисодӣ ва рушд, 2012	Ин фаъолият оид ба фаъолгардонии фуруши молу хизматрасонӣ бо ёрии тичорати электронӣ дар шабакаи Интернет
2	Департаменти коммуникатсия ва иқтисоди рақами Австралия, 2013	Иқтисоди рақамӣ – ин шабакаи ҷаҳонии чорабиниҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, ки тавассути платформаҳо, ба монанди Интернет, шабакаҳои мобилӣ ва сенсорӣ амалӣ мегардад.
3	Ҷамъияти компютери Британия, 2014	Ин иқтисод, ки асоси онро технологияҳои рақамӣ ташкил медиҳанд. Асосан фаъолияти фаҳмида мешавад, ки иҷрои амалиётҳои корӣ дар бозор бо истифодаи Интернет ва шабакаи ҷаҳонӣ ба амал оварда мешавад
4	Созмони ҳамкориҳои иқтисодӣ ва рушд, 2015	Иқтисодӣ рақамӣ ин натиҷаи самараҳои гузариш ба технологияҳои рақамии таъиноти умумӣ дар соҳаи иттилоот ва коммуникатсия мебошад.
5	Парлумони Аврупо, 2015	Иқтисоди рақамӣ – ин сохтори мураккабе мебошад, ки аз якҷанд зинаҳои бо ҳам алоқаманди нуқтаҳои беохир ва доимо зиёдшаванда иборат мебошад.
6	Конференсияи СММ оид ба савдо ва рушд, 2017	Иқтисоди рақамӣ – истифодаи иентрент-технологияҳои рақамӣ дар раванди истеҳсоли молу хизматрасонӣ ва фуруши онҳо
7	Луғати Оксфорд (Oxford Dictionary), 2017	Иқтисоди рақамӣ – ин иқтисодест, ки асосан аз ҳисоби истифодаи технологияҳои рақамӣ, аз он ҷумла амалиёти ғайринақдӣ тавассути Интернет амалӣ мегардад.
8	Институти рушди ҷаҳонии Донишгоҳи Манчестер, 2022	Иқтисоди рақамӣ - ин қисми ҳаҷми умумии истеҳсолот аст, ки пурра ва ё асосан дар заминаи технологияҳои рақамии ширкатҳои истеҳсол шудааст, ки модели тичорати онҳо аз молу хизматрасонии рақамӣ асос ёфтааст
9	Ширкати байналмилалӣ машваратии Deloitte, 2019	Иқтисоди рақамӣ – ин шакли фаъолияти иқтисодист, ки ба шарофати ҳамкориҳои шабакавии одамон, корхонаҳо, таҷҳизот, маълумот ва равандҳо ба амал меояд. Ба ҳайси асос ба иқтисоди рақамӣ амалоқамандии одамон, ташкилотҳо ва мошинҳо баромад менамояд, ки тавассути Интернет ва технологияҳои мобилӣ ташкил карда мешавад

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси таҳлили адабиёт

Ҳамин тариқ, дар марҳилаи ҷорӣ рушди назарияҳои илмӣ масъалаи муайян кардани моҳияти иқтисоди рақамӣ мубрам боқӣ мемонад. Таҳлили асарҳои иҷронамудаи олимони имкон дод, ки нуқтаи назари муаллиф бо маъноӣ хурд ва васеъ асоснок карда шавад.

Ба андешаи мо, бо маъноӣ нисбатан маҳдуд, иқтисоди рақамӣ ҳамчун зинаи сифатан нави рушди иқтисод дар заминаи истифодаи технологияҳои рақамӣ фаҳмида мешавад, ки дар доираи он субъектҳои хоҷагидорӣ тавассути Интернет мубодилаи иттилоотро амалӣ менамоянд.

Дар навбати худ, ба маъноӣ васеъ иқтисоди рақамӣ – тамоюли ҷорӣ рушд, сатҳи нави ташкили на фақат муносибатҳои иқтисодӣ, балки ҳаёти ҷомеа, истеҳсолот ва ғайра мебошад, ки ба ҷузъи таркибии ҳамаи кишварҳо табдил ёфтааст. Тамоюли рушди иқтисоди рақамӣ бо мубодила ва тағйирдиҳии иттилоот, воситаҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ дар вақти воқеӣ пайгирӣ шуда, хислати баргарафкунии монетаҳои ҷуғрофиро дорад.

Технологияҳои рақамӣ сохтори соҳавии иқтисодии бисёр мамлакатҳоро тағйир медиҳанд, ба рушди иқтисодии миллии ва афзоиши маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ мусоидат менамоянд. Таҷрибаи кишварҳои тараққикарда ва рӯ ба инкишоф аз нақши баланди иқтисоди рақамӣ дар ташаккули маҷмӯи маҳсулоти дохилии онҳо шаҳодат медиҳад. Масалан, ҳиссаи иқтисодии рақамӣ дар соли 2015 дар маҷмӯи маҳсулоти дохилии ИМА 10,9%, Чин – 10,0%, кишварҳои Иттиҳоди Аврупо – 8,2% ва Россия – 3,9%-ро ташкил додааст. Ба шарофати технологияҳои рақамӣ тайи 15 соли охир дар Чин ҳаҷми маҷмуи маҳсулоти дохилӣ ба ҳар нафар аҳоли қариб маротиба афзудааст [2, с.22].

Мавриди зикр аст, ки дар ояндаи наздик рушди босуръати иқтисодии рақамӣ пешгӯӣ шуда, таъсири он ба натиҷаҳои иқтисодии фаъолият назаррас мешавад. Тибқи ҳисоби коршиносон, соли 2025 дар ИМА арзиши иловашуда дар иқтисодии рақамӣ 1,6-2,2 трлн. доллар ва дар Чин ҳиссаи интернет-технологияҳо дар маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ 22%-ро ташкил хоҳад дод [2, с.23].

Дар Россия бошад самарани потенциали аз гузариши рақамӣ дар дараҷаи 19-34% аз рушди умумии маҷмуи маҳсулоти дохилӣ пешгӯӣ шудааст. Мувофиқи ҳисоби иқтисодшиносони Бонки умумиҷаҳонӣ танҳо аз ҳисоби то 10% васеъ шудани доираи истифодабарандагони интернетии баландсуръат мумкин аст, ки суръати рушди маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ҳар сол аз 0,4 то 1,4%-ро ташкил диҳад. Иқтисодии рақамӣ ва технологияҳои рақамӣ бо технологияҳо ва имкониятҳои Интернет робитаи ногустустанӣ доранд. Маълум аст, ки истифодабарандагони технологияҳои Интернет торафт бисёр шуда истодаанд, ки мутобикан ба он миқдори потенциалии субъектҳои иқтисодии рақамӣ низ афзун хоҳад гашт. Тибқи арзёбии мутахассисони ширкати байналмилалӣ машваратии McKinsey дар соли 2017 аз ду як нафари аҳолии рӯи замин ба Интернет пайваست шудааст 19. Зиёда аз нисфи аҳолии рӯи замин ин шабакаи ҷаҳониро фаъолна истифода мекунанд, беш аз сеяки аҳоли шабақаҳои иҷтимоӣ ва зиёда аз 60%-и аҳоли алоқаи мобилиро истифода мекунанд, ки он ба сатҳи баланди татбиқи иқтисодии рақамӣ ва гузариши бисёр соҳаҳо ба технологияҳои рақамӣ мусоидат менамояд.

Ба андешаи мо, зарурати татбиқи технологияҳои рақамӣ барои иқтисодии кишвар аз инҳо иборат мебошад:

1. Технологияҳои рақамӣ ба пайдоиши истеҳсолоти нави самаравар баландтар мусоидат намуда, аз бозор корхонаҳои бо технологияҳои ақибмонда мусаллаҳбударо берун мекунанд, ки ба беҳтар гардидани сохтори иқтисодӣ мусоидат менамояд.

2. Рушди инноватсионӣ дар асоси истифодаи васеи технологияҳои рақамӣ имкон медиҳад, ки сатҳи зиндагии аҳоли аз ҳисоби баландшавии самаранокии истеҳсолот, афзоиши ҳосилнокии меҳнат, ташкили ҷойҳои кории нав бо музди меҳнати баланд беҳтар карда шуда, сатҳи хизматрасонӣ дар соҳаҳои иҷтимоии кишвар баланд бардошта шавад.

3. Гузариш ба технологияҳои муосири рақамӣ ба густариши ҳамкориҳои байналмилалӣ илмию техникӣ мусоидат менамояд. Дар миқёси муосири пешрафти илмию техникӣ аксари лоиҳаҳои инноватсиониро дар доираи як давлат амалӣ кардан ғайриимкон аст ва ҳамкориҳои байналмилалӣ ба рушди инфрасохтори ин соҳа кумак мерасонад.

АДАБИЁТ

1. Бобоназарова, С. М. Рақамикунонӣ омилҳои муҳими таъмини бехатарии низоми идоракуни дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / С. М. Бобоназарова // Иқтисодии Тоҷикистон. – 2025. – №. 4. – Р. 97-104. – EDN HWOMSK.
2. Загеева Л.А. Big Data и бизнес - новые возможности [Текст] / Л.А. Загеева, Л.В. Близнюк // Инновационная экономика и право. - №. 2 (7). - С. 21-25.
3. Красильникова, Е. В. Системные признаки интернет-экономики / Е. В. Красильникова // Изв. Саратов. ун-та. Серия: Экономика. Управление. Право. - 2011. - № 1. - С. 32-37.
4. Қоситов, Ҷ. Р. Нақши технологияи рақамӣ дар рушди ҳукумати электронӣ / Ҷ. Р. Қоситов, М. М. Абдуллоев // Нақши зехни сунъӣ дар тақвияти зехни касбии мутахассисони ба бозори меҳнат рақобатпазири соҳаи таҳсилоти олии: Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ, Душанбе, 21 феврал 2025 года. – Душанбе: Донишгоҳи технологии Тоҷикистон, 2025. – Р. 90-94. – EDN IBHVRN.

5. Маймина Э.В. Особенности и тенденции развития цифровой экономики [Текст] / Э.В. Маймина, Т.А. Пузыня // Вестник Белгородского университета кооперации, экономики и права. - 2017. - №. 6(67). - С. 37-43.
6. Макаренко, Е. В. Сетевая экономика: учеб. пособие / Е. В. Макаренко. - М.: Изд. Центр. Евразийс. открытого инта, 2011; Макаров, В. Л. Справочник экономического инструментария / В. Л. Макаров, Н. Е. Христоробова, Е. Г. Яковенко. - М.: Экономика, 2003.
7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон “ Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ” ш. Душанбе, 28 декабри соли 2024, нашриёти “ Шарқи озод”, 40 с.
8. Lane, N. Advancing the digital economy into the 21st century / N. Lane // Information Systems Frontiers. - 1999. - № 3. - P. 317–320; Negroponte, N. Being Digital / N. Negroponte. - NY: Knopf, 1995. - 256 p.
9. Tapscott, D. The Digital Economy: Promise and Peril in The Age of Networked Intelligence / D. Tapscott. - NY: McGraw-Hill, 1994. - 368 p. Tapscott D. The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence [Text] / D. Tapscott. - McGraw- Hill, 1994.

ЗАМИНАҲОИ ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ РАҚАМӢ ДАР НИЗОМИ ТАШКИЛ ВА АМАЛИГАРДОНИИ ФУРӯШИ МОЛ

Дар мақола асосҳои назариявии заминаҳои ташаккул ва рушди технологияҳои рақамӣ дар низоми ташкил ва амалигардонию фурӯши мол мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Қайд гардидааст, ки рақамикунонии иқтисодиёт ва ҷомеа хеле муҳим аст, чунки таъя ба технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ яке аз омилҳои асосии баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат ва идоракунии самаранок боқӣ мемонад. Дар воқеъ поя ва ё заминаи асосии инқилоби чоруми раванди саноатикунонии иқтисоди рақамӣ ба ҳисоб меравад, зеро иқтисоди рақамӣ дар рушди иқтисоди ҷаҳонӣ таъсир расонида, ба зехнишавии ҳамаи намудҳои фаъолият ва иттилоотонии равандҳои технологӣ асос меёбад.

КАЛИДВОЖАҲО: инноватсия, технологияҳои рақамӣ, иқтисоди рақамӣ, нанотехнология, мол, ҳосилнокии меҳнат, рушди устувор, саноат, рақамикунонии иттилоот, иқтисоди иттилоотӣ, иқтисоди шабакавӣ, иқтисоди электронӣ.

ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СИСТЕМЕ ОРГАНИЗАЦИИ И ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ТОРГОВЛИ ТОВАРАМИ

В статье рассматриваются теоретические основы формирования и развития цифровых технологий в системе организации и осуществления торговли товарами. Отмечается, что цифровизация экономики и общества имеет большое значение, поскольку опора на информационно-коммуникационные технологии остается одним из главных факторов повышения производительности труда и эффективности управления. Фактически, основой или главной основой четвертой революции индустриализации является цифровая экономика, поскольку она влияет на развитие глобальной экономики и базируется на интеллектуализации всех видов деятельности и информатизации технологических процессов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: инновации, цифровые технологии, цифровая экономика, нанотехнологии, товары, производительность труда, устойчивое развитие, промышленность, цифровизация информации, информационная экономика, сетевая экономика, электронная экономика.

FUNDAMENTALS OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE SYSTEM OF ORGANIZING AND IMPLEMENTING TRADE IN GOODS

This article examines the theoretical foundations of the formation and development of digital technologies in the system of organizing and implementing trade in goods. It is noted that the digitalization of the economy and society is of great importance, as reliance on information and communication technologies remains one of the main factors in increasing labor productivity and management efficiency. In fact, the digital economy is the foundation, or at least the main foundation, of the fourth revolution of industrialization, as it influences the development of the global economy and is based on the intellectualization of all types of activity and the informatization of technological processes.

KEYWORDS: innovation, digital technologies, digital economy, nanotechnology, goods, labor productivity, sustainable development, industry, digitalization of information, information economy, network economy, e-economy.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Обидов Шарифбек Муллоевич* - Институти иқтисодиёт ва демографияи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, магистранти курси дуюм. **Суроға:** 734025, Ҷ. Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Айни, 44. Телефон: **933307666**.

Сведения об авторе: *Обидов Шарифбек Муллоевич* – Институт экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана, магистрант второго курса. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, Душанбе, ул. Айни, 44. Телефон: **933307666**.

Information about the author: *Obidov Sharifbek Mulloevich* - Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of Tajikistan, second-year master's student. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Ayni Street, 44. Phone: **933307666**.

ТАҶРИБАИ ХОРИҶИИ ТАЪМИНИ САРМОЯГУЗОРИҶОИ РУШДИ ИҚТИСОДИ ВА ИМҚОНОТИ ИСТИФОДАБАРИИ ОНҶО ДАР МИНТАҚАҶОИ ҶУМҶУРИИ ТОҶИКИСТОН

Шамсуллоева С.А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар замони муосир яке аз проблемаҳои асосии Тоҷикистон ин таъминоти рушди иқтисодиёти миллии мебошад. Омиле, ки бевосита ба рушди иқтисодиёти миллии таъсири худро мерасонад ин сармоягузори мебошад. Дурнамои фаъолият, самаранокии корхонаҳо, таъмини суръати баланди рушд, рақобатпазирӣ дар шароити иқтисодиёти бозори дар бисёр ҳолатҳо аз сатҳи фаъолнокии инвеститсионӣ муайян мегардад. Барномаи сармоягузори давлатӣ метавонад пурра аз ҳисоби бучети давлатӣ, бучетҳои вилоятӣ ва аз ҳисоби шахсони ҳуқуқию воқеи маблағгузори шавад. Маблағгузори аз ҳисоби бучети давлати аз ҷониби Вазорати молия (маблағгузори) ва ҳазинадори давлатӣ сурат мегирад.

Барои сармоягузори намудан дар рушди иқтисодиёти вилояти Хатлон бояд аз таҷрибаи ҷаҳонӣ бо методи бисёр зарурӣ ва механизмҳои асосии ҷалби сармоягузори истифода карда шавад. Ин сармоягузори рақобатпазирӣ карда, ба сатҳи иҷтимоии аҳолии кумак месозад. Барои гирифтани таҷрибаи зарурӣ дар фаъолияти сармоягузори ва истифода намудани онро дар минтақаҳои вилояти Хатлон мо таҷрибаи кишварҳои ҚМЧ, ИМА, Ҷопон, Олмон, Австралия, Финландия ва Фаронса, Канада, Испания, Кореяи Ҷанубӣ, Британияи Кабирро дар дисертатсия дарҷ намудем. Истифода намудани ин таҷрибаҳо дар ҳар як кишварҳои болозикр муҳталиф мебошад.

Масалан, дар бисёр аз кишварҳои Аврупо банақшагирии давлатии бучетии сармоягузори дар онҳо барои аз 2 то 10 сол таҳия карда шуда, нақшаи сармоягузори дар он коркард мешавад. Аз ин гуфтаҳо маълум мегардад, ки давлат яке аз ширкаткунанда дар раванди сармоягузори баҳисоб рафта, мақсади он ҳал намудани масъалаҳои иҷтимоию иқтисодӣ мебошад. Дар бисёр аз мамлакатҳои ҷаҳон дар қонунгузориҳои вобаста ба сармоягузори имтиёзҳо барои ҷалби сармоягузори хориҷӣ пешниҳод мекунанд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ имтиёзҳо барои сармоягузори дохилию хориҷӣ муайян карда шудааст. Иштироки давлат дар ҷалби сармоягузори хориҷӣ ва имтиёзҳо пешниҳод кардан ба онҳо мебошад. Дар натиҷаи кам гардидани захираҳои дохили кишвар сармоягузори хориҷиро ҷалб намуда, ба онҳо шароит фароҳам меорад.

Кишвари рушдёфта ва таҷрибаи ниҳоят зиёддошта дар самти ҷалби сармоягузори хориҷӣ ин Ҷумҳурии мардумии Чин мебошад. Ҷараёни ҷалби сармоягузори дар ҚМЧ марбут ба ғайридавлатӣ ва хусусӣ кардани объектҳо мебошад, ки давлат маҳз барои рушди фаъолияти корхонаҳои камдаромад онҳоро хусусӣ гардонид. Дар натиҷа, теъдоди бекорон афзуд, бино бар ин давлат қарор қабул кард, ки аз ҳисоби маблағҳои аз фурӯши ин корхонаҳо бадастомада дар бахши тандурустӣ, ҳифзи иҷтимоӣ ва нафақа ба аҳолии осебпазир кумак расонад. Дар ҚМЧ вобаста ба сиёсати сармоягузори чунин дигаргуниҳо амалӣ карда шуд: 1) то замони ислоҳот тамоми ғайридавлатӣ корхонаҳо вориди бучаи давлат гардида, баъдан тақсимот байни ташкилоту муассисаҳо, соҳаҳо ва минтақаҳо сурат мегирӣфт; 2) воситаҳои пулии бизнеси хурд, бизнеси хусусӣ, фаъолияти соҳибқори коллективӣ ва муштарак бо воситаҳои пулии давлатӣ истифода мегардид.

Ҷалби сармоягузори бевосита дар шароити гузаштан ба иқтисоди бозаргонӣ аз ҳадафҳои асосии сиёсати хориҷӣ-иқтисодии ҚМЧ маҳсуб меёбад. Аз рӯи таҳлил намудани ҷараёни институционалии сармоягузори ва истифодабарии таҷрибаи ҷаҳонӣ бармеояд, ки ин таҷриба дар минтақаҳои вилояти Хатлон ба пуррагӣ истифода бурда нашудааст, балки он қисман истифода бурда мешавад. Ҷумҳурии Тоҷикистон аз захираҳои табиӣ бой буда, сармоягузори хориҷӣ оид ба иқлими сармоягузори он чунин фикр доранд:

мураккабиҳо ва хуччатгузориҳои зиёд зимни қонуни гардондани воридшавии сармояи хориҷӣ; 2) таваккали субъективии аз меъёр зиёд; 3) номукаммалии низоми андози кишвар; 4) дигаргуниҳо дар қонунгузориҳои ҚТ дар робита ба фаъолияти сармоягузорӣ; 5) таҳти назорат будани асёр. Ин омилҳои номбаршуда ба ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ таъсири манфӣ мерасонанд. Барои ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ имрӯзҳо имтиёзҳои андозӣ мувофиқи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян шуда аст. Бартараф намудани мушкилотҳои, ки дар ин омилҳо дида мешавад ҳам барои сармоягузориҳои хориҷӣ ва ҳам барои давлат самараовар мебошад. Ҳар як сармоягузориҳои хориҷӣ кӯшиш менамояд, ки ба он давлате сармоягузорӣ намояд, ки дар онҳо вазъи иқтисодӣ иҷтимоӣ ва сиёсӣ хубтар бошад. Барои истифодабарии таҷрибаи ҷаҳонӣ вобаста ба ҷалби сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ аз ҳама таҷрибаи самараовар ин таҷрибаи Олмон ба ҳисоб рафта, истифодабарии он дар вилояти Хатлон хеле ҳам мувофиқ ва зарур мебошад.

Ба ақидаи мо, истифодаи ин таҷриба дар минтақаҳои вилояти Хатлон мувофиқи мақсад буда, аз ҳисоби бучети давлатӣ фиристонидани намоёндагони корхонаҳои хурду миёнаи вилояти Хатлон ба ярмарка, вохӯриҳои сатҳи байналмилалӣ ва намоишгоҳҳо ниҳоят зарур аст, зеро ин барои ҳарчӣ бештар ҷалб намудани сармоягузориҳои хориҷӣ дар вилояти Хатлон мусоидаткунанда мебошад. Мусоидат намудани ин таҷриба дар он мебошад, ки сармоягузориҳои хориҷӣ аз фазои мусоиди минтақаҳои вилояти Хатлон маълумоти пурра надоранд. Барои маълумотҳои зарури пайдо кардани сармоягузориҳои хориҷӣ бояд аз ҷониби давлат низоми ахбороти ро дар самтҳои муҳими сармоягузорӣ ба роҳ монда шавад.

Ҷалби сармоягузорӣ дар ҚМЧ барои фароҳам овардани фазои озоди сармоягузорӣ дар ин кишвар мусоидат мекунад. Системаи идоракунии давлатии фаъолият ва ҷалби сармоягузорӣ дар ҚМЧ беш аз ҳама ба риштаҳои муҳими пешрафти иқтисоди миллии кишвар нигаронида шудааст. Омилҳои муҳимтар аз ҳама барои ҷалби сармоягузорӣ ин ташкил ва беҳтарсозии фазои сармоягузорӣ дар вилоят мебошад, зеро барои ҷалби сармоягузориҳои ин дар мадди аввал мебошад.

Давлати дигари рушдёр аз лиҳози сармоягузорӣ ин Ҷопон ба ҳисоб меравад. Ҷалби сармоягузорӣ дар саноатукунонии Ҷопон аз он иборат мебошад, ки дар ихтиёри модели Аврупо-Ҷопонӣ рушдёрӣ низоми қарздиҳӣ буда, ҳоло бо нархи пасти сармоягузорӣ қарор гирифта аст. Модели Аврупо-Ҷопонӣ барои лоиҳаҳои бузурги сармоягузорӣ истифода бурда мешавад. Муайян гардидани фоизи паст барои саҳмгузориҳои кутоҳмудат ва қарзҳои кутоҳмудат ва дарозмудат ва вомбаргҳои бонкӣ барои сармоягузорӣ муайян мекунад.

Ба ақидаи мо ин таҷрибаи Ҷопонро дар рушди минтақаҳои вилояти Хатлон истифода бурдан мувофиқ аст, зеро пешниҳод намудани қарзҳо аз ҷониби бонкҳо яке аз сарчашмаҳои асосӣ барои сармоягузорӣ дар минтақаҳои агросаноатии вилоят ба ҳисоб меравад.

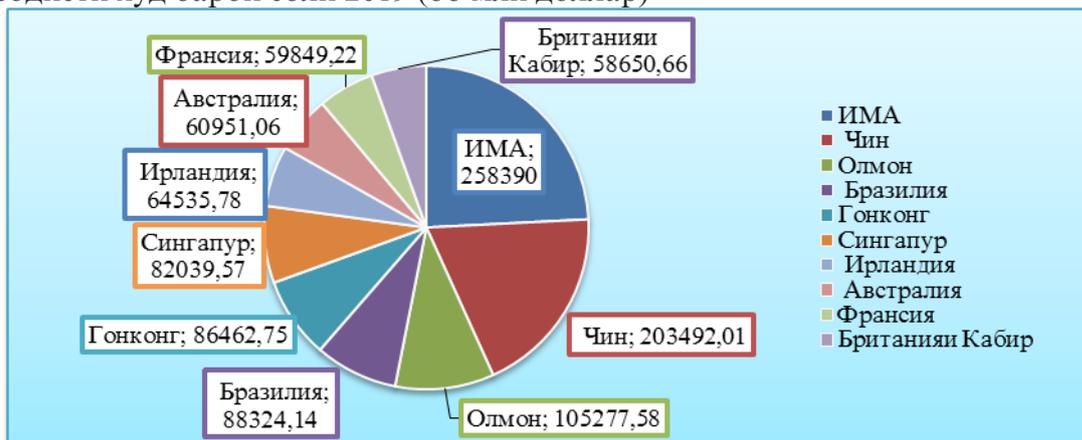
Ҳавасмандгардонӣ барои ҷалби сармоягузорӣ яке аз хусусиятҳои муҳими соҳавӣ дорад. Ҳалли масъалаҳои мушкилотҳои сармоягузорӣ водор менамояд, ки таҷрибаи бойи мамлакатҳои хориҷиро дар рушди иқтисодӣ минтақаҳои вилояти Хатлон истифода бурдан лозим меояд. ИМА яке аз давлатҳои тараққикарда ва таҷрибадор дар бахши сармоягузорӣ мебошад. Таҳлили таҷрибаи ИМА имкон медиҳад, ки мақоми баландро дар сармоягузорӣ доро мебошад. Дар ИМА минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар штатҳои алоҳидаи он мавҷуд мебошад. ИМА аз рӯи шумораи минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар ҷаҳон ҷойи якумро ишғол мекунад. Дар ИМА се навъи минтақаҳои озоди иқтисодӣ амал мекунад: минтақаҳои тиҷорати хориҷӣ; паркҳои технологӣ; минтақаҳои соҳибкорӣ. Минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар ИМА дар рушди иқтисодӣ саҳми арзандаи ҳудро гузошта, барои маслиҳатдиҳӣ ва диверсификация (ба гурӯҳҳо ё навҳо ҷудо намудан) тиҷорати хориҷӣ кумак мерасонанд.

Асоси рушди ҳар як соҳа ин истифода бурдани таҷрибаи ҷаҳонӣ барои тақмили қонунгузорӣ ва усулҳои ҷалбнамоӣ, рушд додани соҳаи мазкур ба шумор меравад. Бинобар ин, барои истифода бурдани таҷрибаи ҷаҳонӣ, барои пешбурди таъминоти

сармоягузорӣ ба соҳаи инфрасохтори истехсолӣ, пеш аз ҳама, ба мо зарур аст, ки ҳаҷми воридоти сармоя ба иқтисодиёти мамлакатҳоро таҳлил намоем.

Дар ин ҳолат, мо мамлакатҳои пешқадамро дарёфт карда, таҷрибаи онҳоро таҳлил менамоем. Барои ба мақсад ноил шудан, аз рӯи рейтинги ҷаҳонӣ, ки ҳамасола аз тарафи Бонки Ҷаҳонӣ ҳисоб карда мешавад, чунин таҳлил намудем. Дар диаграммаи 1.1. 10 давлати ҷаҳон дар ҷаҳдидааст, ки ҳиссаи сармояи ҷалбнамудаи онҳо дар иқтисодиёташон нишон дода шудааст. Масалан, аз онҳо ИМА 258390,00 млн доллари ИМА ё 14,58 фоиз, Хитой 203492,01 млн доллари ИМА ё 11,48 фоиз, Олмон 105277,58 млн доллари ИМА ё 5,94 фоиз, Бразилия 88324,14 млн доллари ИМА ё 4,98 фоиз, Британияи Кабир 58650,66 млн доллари ИМА (3,31 фоиз) ва ғ.

Диаграммаи 1.1. - Рейтинги мамлакатҳои ҷаҳон аз рӯи ҷалби сармоягузорӣ ба иқтисодиёти худ барои соли 2019 (бо млн доллар)

Сарчашма: Таҳияи муаллифон дар асоси маълумотҳои The World Bank Group: Foreign Direct Investment 2019.

Аз ин лиҳоз, ба андешаи мо таҳлили усулҳои ҷалбнамояи ва таҷрибаи ИМА ва Олмон барои рушд додани фазои ҷалби сармоягузорӣ ба минтақаҳои вилояти Хатлон замина мегузорад.

Дар ҳар як давлати рушдёфта ба танзим даровардани сармоягузорӣ мутобиқи қонун ва ё меъёрҳои ҳуқуқӣ дида мешавад. Вале дар соири давлатҳои пешқадами ҷаҳон (масалан, ИМА, Фаронса, Олмон, ва Ҷопон оид ба инвеститсияҳои хориҷӣ қонунгузориҳои махсус ҷорӣ нагардидааст. Сармоягузориҳои хориҷиро қонунҳои умумӣ дар бораи фаъолияти хоҷагидорӣ, фаъолияти бонкӣ, дар бораи назорати асъор ва танзими асъор, андоз ва андозбандӣ ба танзим медарорад. Дар робита ба ин, қонуни умумӣ, ки фаъолияти хоҷагидорӣ, андозбандӣ, асъорӣ, бонкӣ ва ғ.-ро ба танзим медарорад, қорбурд мешавад.

Таҷрибаи ИМА дар самти сиёсати сармоягузорӣ дар он мебошад, ки дастгирии намудани ҳукумат ба содиркунандагони молҳо дар ИМА, аз ҳама қабл, ёрии иттилоотӣ махсус мешавад, ба мисли дастаи вебсайтҳои ҳукуматӣ, ки барои сарварони ширкатҳои амрикоӣ доир ба имконоти судури мол ба бозорҳои хориҷӣ иттилооти комил медиҳанд. Портали махсуси интернетӣ (www.export.gov) 83 бо ташаббуси ҳукумат таҳия гардидааст, ки маълумот оид ба бастании созишномаҳои тиҷоратӣ бо сармоягузориҳои хориҷӣ ва маълумот оиди имкониятҳои нав барои тиҷорати амрикоӣ муфассал пешниҳод мегардад. Кишварҳои мутараққӣ мисли ИМА ва ИА барои дастгирии молиявии сармояҳо дар кумаки моддии содиротӣ бевосита ҷудо намудани воситаҳои молиявии иловагӣ майли зиёд мекунанд. Аз рӯи маълумотҳои маърузаи ЮНКТАД дар соли 1998 сармоягузориҳои бевоситаи хориҷӣ дар иқтисодиёти давлатҳои ҷаҳон 730-740 млрд доллари ИМА ва соли 2000 ба 800 млрд доллари ИМА расид.

Дар иқтисодиёти ҷаҳонӣ вусъати муомилоти ширкатҳои хориҷии кишварҳои мутараққӣ, махсусан ширкатҳои кишварҳои индустриалӣ ба мисли Мексика, Бразилия, Ҷумҳуриҳои Филиппин, Корея, Сингапур, Малайзия, Тайван, Гонконг дар Осиё падидаи нав мебошанд. Тибқи маълумоти ЮНКТАД ҳиссаи давлатҳои рушдкарда дар сармоягузори мустақими хориҷии кулли кишварҳо дар соли 1990 7 фоизро ташкил дода, дар соли 1999 бошад, 19 фоизро ташкил намуда, дар ҳисоби пулӣ 55 миллиард долари ИМА-ро ташкил намудааст. Бештари сармоягузориҳо дар кишварҳои хориҷа кишварҳои мутараққӣ дар соҳаи электроника автомобилсозӣ, коркарди нафт, саноати корҳои сохтмонӣ, семент, ҳӯрокворӣ, тамоку амалӣ гардониданд. Дар Аврупо Олмон ҳамчун як давлати тараққикарда маҳсуб ёфта, сеяки сарзамини Олмонро барномаҳои ҳадафманд бо мақсади пешрафти минтақаҳо фарогир шудаанд.

Дар қатори кишварҳои Аврупо мо тасмим гирифтаем, ки оид ба механизми молиявии таъмини сармоягузориҳои рушди иқтисодӣ давлатҳои Осиёи Марказиро таҳлилу баррасӣ кунем. Тибқи маълумотҳои расмӣ дар соли 2021 миқдори сармоягузориҳои хориҷӣ, ки дар давлатҳои Осиёи Марказӣ ворид гаштааст, 211 млрд долларро ташкил медиҳад. Дар байни давлатҳои Осиёи Марказӣ аз ҳама зиёдтар сармояи мустақими хориҷӣ ба кишвари Қазоқистон рост меояд, ки аз ҳаҷми умумии маблағҳои сармоягузорӣ – 151,9 млрд доллар, ё ин ки (71,8%) ро ташкил медиҳад. Маврид ба зикр аст, ки дар давоми 30 соли охир ба иқтисодиёти Қазоқистон зиёда аз 370 млрд доллар сармояи хориҷӣ ворид шудааст. Воридкунандаи асосии сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ дар Қазоқистон давлатҳои Нидерландия (101 млрд доллар), ИМА (46,2 млрд доллар) ва Швейтсария (28,5 млрд доллар) маҳсуб меёбад. Барои рушди иқтисодиёт ва равнақи соҳаҳои афзалиятноки кишвари Қазоқистон аз ҷониби ҳукуми кишвараш як қатор барномаҳои давлатии сармоягузорӣ аз ба роҳ монда шудааст. Яке аз барномаҳои давлатии сармоягузорӣ дар ин кишвар барномаи “Нури роҳ” маҳсуб меёбад, ки барои солҳои 2020-2025, таҳия шуда, мақсад аз он тараққиёти зеррасохтори транзитӣ, содиротӣ ва логистикӣ баҳри амалигардонии сиёсати содиротии мамлакат мебошад. Дар баробари ин бо мақсади пешбурди қори содирот дар Қазоқистон “Стратегияи миллии содироти Ҷумҳурии Қазоқистон барои солҳои 2018-2022” роҳандозӣ шуда буд, ки ҳадафи аслии он рушди маҳсулоти содиротии мамлакат мебошад.

Ҷумҳурии Ўзбекистон дар давлатҳои Осиёи Марказӣ аз ҷиҳати ҷолибияти сармоягузорӣ мавқеи хосро ба худ касб кардааст. Бо мақсади хубтар шудани фазои сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Ўзбекистон барномаи “Стратегияи боло бурдани фазои сармоягузорӣ барои солҳои 2021-2025” қабул шудааст, ки мутобиқи он дар давоми 5 сол ба маблағи 120 млрд доллари амрикоӣ, аз ҷумла 70 миллиард доллар сармоягузорӣ карда мешавад. Дар соли 2020 мувофиқи маълумотҳои омили расмии Ҷумҳурии Ўзбекистон аз ҳисоби ҳамаи қарзҳои бонкҳои фаъолияткунанда ва дигар маблағҳои қарзӣ, 28520,9 млрд сумро ташкил дод. Сармоягузорӣ қардан ба фондҳои асосӣ аз ҳисоби қарзҳои хориҷӣ бо кафолати Ҷумҳурии Ўзбекистон маблағи 22467,1 млрд сумро ташкил медиҳад. Илова бар ин, Ҷумҳурии Ўзбекистон соли 2021 барои рушди иқтисоди худ 9 млрд доллар сармояи бевоситаи хориҷӣ ва қарзҳо ҷалб кард. Ба иқтисоди кишвари Ўзбекистон беш аз 50 мамлақати пешрафтаи ҷаҳон сармоягузорӣ намудаанд. Саҳми сармоягузориҳои кишварҳои пешқадам ба ин ҷумҳурӣ, аз ҷумла ҚМЧ 2,2 млрд доллар, Русия - 2,1 млрд доллар, Туркия - 1,18 млрд доллар, Олмон - 800,7 млн доллар ва Кореяи Ҷанубӣ 137,4 млн долларро ташкил медиҳад. Ҷараёни ҷалби сармоя дар Ўзбекистон дар соли 2022 бо сабабҳои бӯҳрони молиявӣ тамоюли пастравиро доро мебошад. Дар соли 2022 Ҷумҳурии Ўзбекистон 8 млрд доллар сармояи мустақими хориҷӣ дарёфт кард, ки нисбати соли 2021 1 млрд доллар кам мебошад. Ҳиссаи бештари сармоягузорӣ дар Ўзбекистон ба соҳаҳои энергетика, металлургия, саноати химия, технологияи иттилооти коммуникатсионӣ, сохтмони маҳсулоти электротехникӣ ва саноати сабук равона гардидааст. Метавон иброз дошт, ки дар қиёс бо Тоҷикистон, кишвари Ўзбекистон барои сармоягузориҳои хориҷӣ нисбатан мавриди тавачҷуҳ аст, ки инро метавон бо фаъол шудани сармоягузориҳои бузурги

алтернативӣ, аз қабиле Туркия, Олмон ва Кореяи Чанубӣ мушоҳида кард. Ҳамчунин, мавриди тазаккур аст, ки дар Ўзбекистон ҳеҷ сармоягузор нисбат ба сармоягузори дигар бартари қобили мулоҳиза надорад, он тавре, ки дар Тоҷикистон дар мисоли Чин мушоҳида кардан мумкин аст.

Чалби маблағҳои хориҷӣ ба Қирғизистон дар муқоиса бо Ўзбекистон “ҳоксоронатар” ба назар мерасад, аммо нисбат ба Тоҷикистон “босалобат” менамояд. Ҷумҳурии Қирғизистон ба кишвари худ дар соли 2021 барои рушди иқтисодӣ таъин ба маблағи 1 млрд доллар сармояи хориҷиро ҷалб кардааст. Сармоягузори асосии Қирғизистон дар соли 2021 Ҷумҳурии мардумии Чин (334,7 млн доллар), Туркия (237,9 млн доллар), Русия (147,2 млн доллар), Қазоқистон (65,6 млн доллар) ва Ҳолланд (64,8 млн доллар) буданд. Инвестицияҳои хориҷии ба Қирғизистон дохилшуда барои рушди касбият, илму техника, истехсолот ва истихроҷи маъданҳо равона карда шуда аст. Дар Қирғизистон дар баробари сармоягузори анъанавӣ – Русия ва Чин фаъол шудани Туркия ба мушоҳида мерасад, ки соли 2022 аз сармоягузори асосӣ гузашта, ба иқтисоди ин кишвар 321,6 млн доллар сармоягузори кардааст. Туркия дар соли 2021 дар феҳристи сармоягузори асосии иқтисоди Қирғизистон дар мақоми дуввум нишаст ва соли 2022 бошад, дар садри феҳраст қарор гирифт. Кишвари Қирғизистон баъд аз паси сар кардани пандемияи Ковид-19 вуруди инвестицияро ба иқтисоди худ то дараҷае барқарор карда тавонист, вале ба вучуди ин, шуруъ аз соли 2017 дар воридоти сармоягузори мамлакат пастравӣ ба назар мерасад.

Ҳамин тариқ, аз рӯи маълумоти мазкур оид ба ҷалби сармоягузори хориҷӣ ба рушди иқтисодӣ Тоҷикистон метавон ба таври зерин хулоса намуд:

Чунин бармеояд, ки Ҷумҳурии мардумии Чин минбаъд ҳам ҳамчун сармоягузори асосии иқтисоди Тоҷикистон боқӣ хоҳад монд, чунки сеяки воридоти сармояи хориҷӣ ба Тоҷикистон дар солҳои 2010-2021 маҳз ба ин давлат марбут аст. Чин дар нақши “ҳамсоияи бузург” барои лоиҳаҳо ва ширкатҳои мухталифе, ки худаш пешниҳод ва харидорӣ менамояд, маблағгузори мекунад. Бо ин ҳадаф Чин ба ширкатҳои худ дар қаламрави Тоҷикистон низ сармоягузори карда, дар айни замон ҷумҳуриро барои 20 соли оянда шароити иқтисодии худ месозад.

Русия, ки ҳамеша дар радар аст ва тақрибан муҳимтарин сармоягузор дар Тоҷикистон эълон мешавад, ба таври қобили мулоҳиза мавқеашро ба Чин медиҳад. Русия аз соли 2014 ба далели таҳримҳо ва ширкат дар амалиёти низомӣ дар Украина мавқеашро дар арсаи сармоягузори Тоҷикистон аз даст медиҳад ва бо назардошти вазъи кунунӣ метавон бо итминон гуфт, ки ин раванд идома хоҳад ёфт; 3.) Ба далели як қатор мушкилоти мавҷуда, воридоти сармояи хориҷӣ ба таври ночиз мутановвеъ шудааст, ки иқтисоди Тоҷикистонро ба як сармоягузори бузург вобаста мекунад. Сармоягузори умда ба иқтисоди Тоҷикистон, аз қабиле Бритониё, Амрико ва Қазоқистон дар чанд соли ахир ҳаҷми сармоягузори худро коҳиш додаанд. Дар робита ба ин, кишварро зарур аст, ки шароити мусоид фароҳам оварад; 4) Сарфи назар аз он ки Қирғизистон ва Ўзбекистон низ мушкилоти муайяни марбут ба вижаҳои маҳаллии фазои сармоягузори доранд, Тоҷикистонро зарур аст таҷрибаи ин кишварҳоро дар мавриди ҷалби сармояи муваққатӣ хориҷӣ биомӯзад, то дар оянда портфели сармоягузори худро мутановвеъ кунад. Масалан, ИМА, Ҷопон, Кореяи Чанубӣ ва Ҳиндустон метавонанд дар оянда сармоягузори эҳтимолии иқтисоди Тоҷикистон шаванд.

Барои ҷалби сармоягузори хориҷӣ Ҷумҳурии Тоҷикистонро зарур аст, ки ба кишвар муҳити мусоиди сармоягузори фароҳам оварда, пешгирӣ аз фасод дар самти фаъолияти сармоягузори ва сода гардонидани низоми андозбандиро ба роҳ монад. Барои сармоягузори хориҷӣ ин, пеш аз ҳама, шароитҳои инфрасохтори сармоягузори бояд мавҷуд бошад, зеро сармоягузори хориҷӣ бе ин наметавонад дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сармоягузори намояд.

Кишварҳое, ки сари вақт ҷалби сармоягузори роҳандозӣ карда, таҷрибаи дигаронро дар пешбурди иқтисодашон истифода намуданд, аз ҷиҳати рушди иқтисодӣ пешқадаманд.

Шароити иқлимии Ҷумҳурии Тоҷикистон низ барои ҷалби сармоягузори хориҷӣ мусоидат мекунад. Ҳукумати ҷумҳурӣ барои онҳо имтиёзҳои андозию гумрукӣ пешбинӣ намудааст, ки метавонанд бидуни мушкилӣ аз он истифода баранд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби як қатор кишварҳо ва созмонҳои байналмилалӣ молиявӣ ба рушди соҳаҳои мухталиф сармоягузорӣ карда мешавад. Аммо ҳоло ҳам ин кофӣ нест ва мо бояд дар ин самт таҷрибаи кишварҳои пешқадамро, аз қабили Олмон, Чин, Русия, ИМА, Кореяи Ҷанубӣ, Ҷумҳурии Ўзбекистон, Ҷумҳурии Қирғизистон дар рушди иқтисоди кишвар истифода намоем.

АДАБИЁТ

1. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 21.12.2021.
2. Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон. Тағйиру иловаҳо бо тариқи раёйпурсии умумихалқӣ аз 26 сентябри соли 1999, аз 22 июни соли 2003, аз 22 майи соли 2016.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои молиявӣ».
4. Қонуни Љумбурии Тоҷикистон «Дар бораи молияи давлатии Љумбурии Тоҷикистон» (аз 28 июни соли 2011, №723; 19 марти соли 2013, №946, 12 ноябри соли 2013, №1027, 14 майи соли 2016, №1316, 17 майи соли 2018, №1535 тағйирот ворид шудаанд).
5. Международная экономика/Н.П. Фигурнова – М: Омега – Л, 2005 стр.19.
6. Zhichkin K.A., Zhichkina L.N., Morkovkin D.E., Rudenko L.G., Husaynov M.N., Sharipov F.F. USE OF REMOTE POSITIONING TECHNOLOGIES TO DETERMINE DAMAGE IN CASE OF MISUSE OF AGRICULTURAL LAND. В сборнике: PROCEEDINGS OF SPIE. Proceedings of SPIE - The International Society for Optical Engineering. Bellingham, 2022. С. 122960J.
7. Хусайнов М.Н., Шарипов У.А. Анализ инвестиционной привлекательности регионов Республики Таджикистана: проблемы и пути их решение. *ndless light in science*. 2023. № 1-1. с. 234-239.
8. Хусайнов М.Н. Методика экономического анализа эффективности садово-виноградарческого кластера в Республике Таджикистан/ В сборнике: Актуальные проблемы общества, экономики и права в контексте глобальных вызовов. Сборник материалов XI Международной научно-практической конференции. Редколлегия: Л.К. Гуриева [и др.]. Москва, 2022. С. 294-299.
9. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия/ Минск: ООО «Новое знание», 1999. – 688 с. – ISBN 5-8586-49-3
10. Стоянова Е.С. Финансовый менеджмент: теория и практика: Учебник – 6-е изд. М.: Изд-во «Перспектива», 2010 год – 656с

ТАҶРИБАИ ХОРИҶИИ ТАЪМИНИ САРМОЯГУЗОРИҶОИ РУШДИ ИҚТИСОДИ ВА ИМКОНОТИ ИСТИФОДАБАРИИ ОНҶО ДАР МИНТАҚАҶОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар замони муосир яке аз проблемаҳои асосии Тоҷикистон ин таъминоти рушди иқтисодӣ миқдори миллии мебошад. Омиле, ки бевосита ба рушди иқтисодӣ миқдори миллии таъсири худро мерасонад ин сармоягузорӣ мебошад. Дурномаи фаъолият, самаранокии корхонаҳо, таъмини суръати баланди рушд, рақобатпазирӣ дар шароити иқтисодӣ бозорӣ дар бисёр ҳолатҳо аз сатҳи фаъолнокии инвестиционӣ муайян мегардад. Барномаи сармоягузори давлатӣ метавонад пурра аз ҳисоби бучети давлатӣ, бучетҳои вилоятӣ ва аз ҳисоби шахсонӣ ҳуқуқию воқеи маблағгузорӣ шавад. Маблағгузорӣ аз ҳисоби бучети давлатӣ аз ҷониби Вазорати молия (маблағгузорӣ) ва ҳазинадорӣ давлатӣ сурат мегирад.

КАЛИДВОҶАҶО: маблағгузорӣ, ҳазинаи давлатӣ, бучет, рушд, корхона.

ОПЫТ ЗАРУБЕЖНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНВЕСТИЦИЙ В ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И ВОЗМОЖНОСТИ ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В РЕГИОНАХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В современное время одной из главных проблем Таджикистана является развитие национальной экономики. Фактором, который непосредственно влияет на развитие национальной экономики, являются инвестиции. Перспективы деятельности, эффективность предприятий, обеспечение высоких темпов развития, конкурентоспособность в условиях рыночной экономики во многих случаях определяются уровнем инвестиционной активности. Государственная инвестиционная программа может полностью финансироваться из государственного бюджета, региональных бюджетов, а также за счет юридических и физических лиц. Финансирование осуществляется из государственного бюджета Министерством финансов (финансирование) и Государственным казначейством.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: финансирование, государственная казна, бюджет, развитие, предпринимательство.

EXPERIENCE OF FOREIGN INVESTMENT IN ECONOMIC DEVELOPMENT AND OPPORTUNITIES FOR ITS UTILIZATION IN THE REGIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

In modern times, one of the main problems of Tajikistan is the development of the national economy. The factor that directly affects the development of the national economy is investment. Business prospects, enterprise efficiency, ensuring high rates of development, competitiveness in a market economy are in many cases determined by the level of investment activity. The state investment program can be fully financed from the state budget, regional budgets, as well as from legal entities and individuals. Funding is provided from the state budget by the Ministry of Finance (financing) and the State Treasury.

KEYWORDS: financing, state treasury, budget, development, entrepreneurship.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Шамсуллоева Сабрина Абдусатторовна* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми факултети молиявию иқтисодӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992)-888-114-836**.

Сведения об авторе: *Шамсуллоева Сабрина Абдусатторовна* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса финансово-экономического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992)-888-114-836**.

Information about the author: *Shamsulloyeva Sabrina Abdusattorovna* - Tajik National University, second-year master's student of the Faculty of Finance and Economics. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **(+992)-888-114-836**.

САРМОЯГУЗОРИҲО БА МИНТАҚАҲОИ ОЗОДИ ИҚТИСОДӢ: ТАҲЛИЛ ВА ДУРНАМО

Зухурзода С.Д.
Донишгоҳи милли Тоҷикистон

Дар Паёми навбатии худ (28.12.2023) Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон қайд карданд, ки Ҳукумати мамлакат рушди баҳши хусусӣ, соҳибкорӣ ва сармоягузорию дар стратегияи миллии рушд барои давраи то соли 2030 ҳамчун воситаи ноил шудан ба ҳадафҳои милли муайян кардааст ва чихати фароҳам овардани шароити мусоид барои пешбурди фаъолияти соҳибкорию сармоягузорӣ, барои ҷалб гардидани сармоягузорӣ ба иқтисодиёти кишвар ва ба содирот нигаронидани он пайваста чораҷӯӣ менамоянд [1:3].

Яке аз ҳамин гуна чорабиниҳо ин ташкил ва рушди минтақаҳои озоди Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Қайд кардан зарур аст, ки бо мақсади расидан ба афзалиятҳои милли тавассути рушди минтақаҳои кишвар, барои баланд бардоштани иқтисодии истеҳсоливу содироти кишвар ва дар ин ҷараён барои ҷалби ҳарчи бештар сармояи ватанию хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон панҷ минтақаи озоди иқтисодӣ, аз ҷумла минтақаи озоди иқтисодии «Суғд», минтақаи озоди иқтисодии «Панҷ», минтақаи озоди иқтисодии «Ишкошим», минтақаи озоди иқтисодии «Данғара» ва минтақаи озоди иқтисодии «Кӯлоб» таъсис дода шудааст.

Минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамзамон бо мақсади таъмини шароити мусоид барои суръатбахшии рушди иқтисодии кишвар, аз ҷумла таъмини аҳоли бо ҷойи кор, рушди бемайлони иқтисодиёт дар асоси технологияи инноватсионӣ, истифодаи таҷрибаи пешқадами хориҷӣ, мутахидсозӣ ва истифодаи маҷмуи сармояи давлатӣ, тичоратӣ ва хориҷӣ мебошанд. Инчунин, дар иқтисодиёти кишвар ҷорӣ намудани иттилоот ва коркарди техникаи ватаниву хориҷӣ бо истифодаи минбаъдаи онҳо дар дигар соҳаҳои иқтисодиёти кишвар, густариши истеҳсоли молҳои истеъмолӣ ва хизматрасониҳо, афзун намудани содироти маҳсулот ва ҳалли дигар масъалаҳои иҷтимоию иқтисодӣ таъсис дода шудаанд.

Дар рушди сармоягузорию минтақаҳои озоди иқтисодии кишвар нақши муҳимро ташкил ва қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, аз ҷумла Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи минтақаҳои озоди иқтисодӣ», ки 25 март соли 2011 қабул гардид, инчунин қарзҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таъсиси минтақаҳои озоди иқтисодии кишвар» доранд.

Ҳамин тавр, дар асоси Қонуну Қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон 2 майи соли 2008 минтақаи озоди иқтисодии «Панҷ» ва «Суғд», 20 феввали соли 2009 минтақаи озоди иқтисодии «Ишкошим» ва «Данғара» ва 1 март соли 2019 «Кӯлоб» таъсис ёфтанд.

Қайд кардан ба маврид аст, ки онҳо ҳанӯз то имрӯз фаъолият карда истодаанд, вале ба ақидаи мо, ба ғайр аз минтақаи озоди иқтисодии «Суғд», фаъолияти онҳо начандон назаррас мебошанд. Яъне, суръати рушди ин минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар сатҳи паст қарор доранд ва беҳбудӣ талаб доранд.

Бояд қайд кард, ки ба дастгирии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоми шарту шароити иқтисодию молиявӣ ва ҳуқуқии онҳо таъмин гаштааст, вале рушди фаъолияти онҳо дар шароити имрӯза, начандон ба талабот мусоидат мекунад.

Барои мусоидат ба рушди минтақаҳои озоди иқтисодӣ ва ҳаллу фасли масъалаҳои ҷойдошта қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таъсиси Фонди ҷумҳуриявии рушди минтақаҳои озоди иқтисодии кишвар (дар Ҷумҳурии Тоҷикистон)». 8 октябри соли 2012 ва «Дар бораи таъсиси Шурои нозирон оид ба масъалаҳои минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 30 декабри соли 2014 қабул гардиданд.

Дар бораи ба фаъолият оғоз намудани минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар кишвар корҳои тарғиботӣ ва ҷалби сармоягузори ватанию хориҷӣ ба ин минтақаҳо рӯ ба раванг ниҳод. Ин чорабиниҳои неку пурсамар дар ин самт пурсамар гардида, шумораи субъектҳои бақайдгирифташуда дар минтақаҳои озоди иқтисодии кишвар рӯз ба рӯз меафзояд, ки онро аз ҷадвали 1 дидан мумкин аст:

Ҷадвали 1.

Шумораи субъектҳои бақайдгирифташуда дар минтақаҳои озоди иқтисодии мамлакат дар давоми солҳои 2014-2023

Номи минтақа	2014	2019	2020	2021	2022	2023
МОИ «Сӯғд»	16	23	24	29	30	30
МОИ «Данғара»	8	31	27	25	25	32
МОИ «Панҷ»	7	14	17	16	11	11
МОИ «Ишкошим»	0	0	3	5	5	5
МОИ «Кӯлоб»	0	0	0	0	1	1
Ҷамағӣ	31	68	71	75	72	79

Ҳамин тариқ, ба ҳолати 1 январи соли 2023 дар минтақаҳои озоди иқтисодии кишвар 79 ширкати ватанию хориҷӣ ҳамчун субъект ба қайд гирифта шудаанд, ки нисбати соли 2014, 38 субъект ё 1,6 маротиба зиёд мебошад.

Аз маълумотҳои ҷадвали 1 маълум мешавад, ки динамикаи афзоиши шумораи субъектҳои бақайдгирифташуда дар минтақаҳои озоди иқтисодии «Сӯғд» ва «Данғара» таъмин гашта истодааст, вале дар минтақаҳои озодӣ боқимонда, қариб, ки дар солҳои охир рушди (афзоиши) шумораи субъектҳои минтақаҳои озоди иқтисодӣ дида намешавад, чораҳои хешро аз тарафи роҳбарони ин минтақаҳо, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар идораҳои вазоратҳои дахлдор, бояд андеша намоянд.

Дар баробари ин ҳолатҳо ҷалби сармояи ватанию хориҷӣ ба минтақаҳои озоди иқтисодии кишвар сол аз сол рушд ва ё афзоиш ёфта истодааст, ки инро дар ҷадвали 2 дидан мумкин аст.

Ҷадвали 2.

Ҷалби сармояи минтақаҳои озоди иқтисодии мамлакат дар давоми солҳои 2014-2023

Номи минтақа	2014	2019	2020	2021	2022	2023	Аз оғози фаъолият
МОИ «Сӯғд»	12,5	2,2	19,7	9,5	17	18,1	115,2
МОИ «Данғара»	2,1	91,3	37	129,2	24,3	98	180,05
МОИ «Панҷ»	0,2	4	3,3	4	2,1	0,7	19,6
МОИ «Ишкошим»	0	0	0,2	3,7	0	-	3,9
МОИ «Кӯлоб»	-	-	-	0	0	5	5
Ҷамағӣ	15	97,4	60	146,3	43,3	121	1944

Аз маълумотҳои ҷадвали 2 аён гашт, ки динамикаи афзоиши ҷалби сармоя ба минтақаҳои озоди иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмин гашта истодааст, ки дар байни онҳо минтақаҳои озоди иқтисодии «Данғара» пешсаф мебошанд, ин соли 2023 ҳаҷми ҷалби маблағ 98 миллион сомонӣ, ки нисбати соли 2014 қариб 49 баробар афзоиш ёфт, ё ин, ки дар ин давра ҷалби сармоя ба ин минтақаи озод 1800,5 миллион сомониро ташкил дод, ки ин нишондиҳандаро нисбати дигар минтақаҳои озоди иқтисодии кишвар қаноатманд ҳисобидан мумкин аст. [5:49]

Ҳамин тавр, бояд қайд кард, ки самти асосии фаъолияти – маъмурияти минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар давраҳои аввал аз ташкилу бунёди инфрасохтори он мебошад, ки аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон то 1 январи соли 2023 барои сохтмони

инфрасохтори аввалиндараҷа ва нигоҳдории беш аз 55,2 миллион сомони ҷудо карда шудааст, ки он ба фикри мо яке аз омилҳои муҳиму зарурӣ барои рушди фаъолияти минтақаҳои озоди иқтисодии кишвар мусоидат менамоянд.

Яке аз ҳадафҳои асосии бунёд намудани минтақаҳои озоди иқтисодӣ ин бо роҳи пешниҳод ва ҷорӣ намудани низоми махсуси имтиёзноки андозию гумрукӣ ҷалб намудани шумораи зиёди сармоягузори дохилию хориҷӣ дар самти бунёди корхонаҳои муосири замонавӣ ва коргоҳҳои нави саноатӣ, воридоти технологияи муосир, истеҳсоли маҳсулотҳои рақобатпазирӣ воридот ивазкунанда ва ба содирот нигаронидашуда баҳисоб меравад. Зикр кардан ба мавридаст, ки бо мақсади боз ҳам бештар ҷалб намудани сармоягузорон ва сармоягузори ба минтақаҳои озоди иқтисодии кишвар дар Кодекси нави андоз аз 1.01.2020 сол меъёри андозии иҷтимоӣ аз 25% то 20%, меъёри андоз аз даромад то 12% ва меъёри андоз аз арзиши иловашуда 15% коҳиш дода шуд [5:51].

Албатта ин гуна ҷорабиниҳои давлатӣ барои ҷалби сармоя ба минтақаҳои озоди кишвар қобили қабул аст, вале гумон мекунам, ки бояд низоми андозбандии кишварҳои хориҷиро омехта, ба имтиёзҳои андозбандии онҳо оиди минтақаҳои озоди иқтисодӣ, ақалан наздик кардан лозим, чунки дар мо нисбати имтиёзҳои андозӣ дар минтақаҳои озоди иқтисодӣ норасогиро ва номуккамалиро ҷойдоранд, ки он барои рушди фаъолияти минтақаҳои зикргардида ҳалалдор месозанд. (масалан дар Эрон тибқи қоидаҳои андозбандӣ дар минтақаҳои озоди иқтисодии он ҳар як корхонае, ки ба қайд гирифта мешавад дар давоми 15 сол аз рӯзи бақайдгирӣ аз Ҳамагуна андозҳо озод карда мешаванд. Агар лоиҳаи сармоягузори ҳамчун афзалияти рушди минтақаи озоди иқтисодӣ эътироф шуда бошад, муҳлати озодкунии андоз метавонад ба 10 сол ва баъдан ба 5 соли дигар дароз карда шавад. Инчунин, дар як қатор мамлакатҳои хориҷӣ ба монанди Ҳиндустон, Арабистони Саудӣ, Туркия ва ғайра ҳамингуна имтиёзҳои андозӣ пешбини шудааст.

Ҳамин тавр, қайд кардан ба маврид аст, ки бухронҳои иқтисодию молиявии ҷаҳонӣ, тағйирёбии ноустувори нархҳо дар бозорҳои ҷаҳонӣ, гарон шудани арзиши молу маҳсулот, коҳиш ёфтани равобити байни соҳибкоруни сармоягузори дохилию хориҷӣ, мушкилу гарон шудани арзиши воридоти воситаҳои техникӣ ва технологӣ аз хориҷи кишвар ва дигар омилу сабабҳо ба рушди фаъолияти минтақаҳои озоди иқтисодии кишвар таъсир мерасонанд.

Барои бехтару хубтар намудани фаъолияти минтақаҳои озоди иқтисодии кишвар таъмини рушди онҳо дар асоси таҳлили тадқиқоти нишондиҳандаҳои он ба чунин хулоса омада, пешниҳодҳои илмӣ тавсия карда мешаванд:

- тақмил додани низоми андозбандӣ, махсусан андозҳои имтиёзнок барои минтақаҳои озоди иқтисодии кишвар;

- ба талаботи даври замон мутобиқ кардани санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ доир ба минтақаҳои озоди иқтисодӣ, яъне тақмил додани Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи минтақаҳои озоди иқтисодӣ»;

- бартараф кардани баъзе омилҳои инсоние, ки ба рушди соҳаи мазкур таъсири манфӣ мерасонад (омилҳои бюрократии ҳукуматҳои маҳаллӣ ва органҳои идоракунии онҳо (то имрӯз дар маҳалҳо таъсири омилҳои инсонӣ ҷой доранд);

- тақмили кумак ва дастгирии ҳаматарафаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон доир ба сармоягузорону соҳибкоруни ватанию хориҷӣ, пеш аз ҳама дастгирии молиявӣ (пешниҳоди имтиёзҳои қарзии низоми бонкӣ);

- баланд бардоштани ҳавасмандии сармоягузорону соҳибкоруни хориҷию ватанӣ доир ба ҷалби сармоя ба иқтисодии кишвар;

- баланд бардоштани саводнокии молиявии соҳибкоруни сармоягузорон ва аҳолии минтақаҳои кишвар.

Ба ақидаи мо агар тавсияҳои илмӣ мазкури пешниҳодгардида дар амал тадқиқ гарданд, онҳо гуфтан мумкин аст, ки таъмини аҳолии бо ҷойи кор, рушди бемайлоии

иқтисодиёт дар асоси технологияи инноватсионӣ, истифодаи таҷрибаи пешқадами хориҷӣ ба рушди минтақаҳои озоди иқтисодии кишвар, хоҳад таъмин гашт.

АДАБИЁТ

1. Амонова Д.А. Амалигардони алгоритми идоракунии молияи давлатӣ ва равандҳои асосии он [Матн] // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. Маҷаллаи илмӣ. – Душанбе: шӯъбаи таъбу нашри ДТТ, 2022. - № 4(42). – саҳ. 125-135.
2. Паёми Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28.12.2023 саҳ. 3.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сармоягузорӣ» аз 03.08.2018. №1547.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи минтақаҳои озоди иқтисодӣ» аз 25.03.2011.
5. Бизнес – навигатор по особым экономическом законам России – 2019, (М.В. Голубник, М.М. Бухорова).
6. Водовой обзор состояния экономики и основных направлений внешне экономической деятельности Исламской Республики Иран в 2017 году. Торговое представительство РФ в Исламские Республики Иран.

САРМОЯГУЗОРИҶО БА МИНТАҚАҶОИ ОЗОДИ ИҚТИСОДИ: ТАҲЛИЛ ВА ДУРНАМО

Бо мақсади расидан ба афзалиятҳои миллӣ тавассути рушди минтақаҳои кишвар, барои баланд бардоштани иқтисоди истеҳсолию содиротии кишвар ва дар ин раванд барои ҷалби ҳар чӣ бештар сармояи хориҷию ватанӣ дар кишвар минтақаи озоди иқтисодӣ таъсис дода шудаанд. Мақсади он таъмини шароити мусоид барои суръатбахшии рушди иқтисодии кишвар ва ҷойҳои нави корӣ ба аҳолии минтақаҳо ва баланд бардоштани сатҳи некуаҳолии минтақаҳои кишвар мебошанд. Таҳлилҳо нишон дод, ки бо баробари ғамхорию дастгирии давлатӣ нигоҳ накарда ин минтақаҳои озоди иқтисодие, ки ба қайд гирифта шудаанд, ҳам аз рӯи шумора ва ҳам аз рӯи ҷалби сармояи хориҷию ватанӣ нобаробар рушд ёфта истодаанд. Бинобар ин, сабабҳои сусту нобаробарии рушди онҳоро пайдо карда, ҷораҳои заруриро андешидан лозим, ки давра ба давра ҷалби сармояҳо дар ин минтақаҳо рушд ва афзоиш ёфта, ҳиссаи худро дар афзоиши даромади бучетӣ давлатию маҳалҳо ва дар асоси он сатҳи неку аҳолии мардуми минтақаҳо таъмин карда шаванд. Маҳз мақолаи илмӣ мазкур барои баргараф кардани баъзе муаммоҳои ҷойдошта оид ба ҷалби сармояи ватанию хориҷӣ, ки рушди фаъолияти минтақаҳои озоди иқтисодии кишварро таъмин мекунанд, бахшида шудааст.

КАЛИДВОЖАҶО: сармоя, сармоягузорӣ, минтақаҳо, иқтисодӣ, миллӣ, озод, субъектҳо, бақайдгирӣ, бозор, нархҳо, нишондиҳанда, таҳлил, молҳо, ихтироот, давлат, дастгирӣ.

ИНВЕСТИЦИИ В СВОБОДНЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ЗОНЫ: АНАЛИЗ И ПЕРСПЕКТИВЫ

В целях достижения национальных приоритетов за счет развития регионов страны, увеличения производственной и экспортной экономики страны и в этом процессе привлечения как можно большего количества иностранного и отечественного капитала, в Республике Беларусь была создана свободная экономическая зона. страна. Его цель – обеспечить благоприятные условия для ускорения экономического развития страны и создания новых рабочих мест для населения регионов, а также повысить уровень благосостояния населения регионов страны. Анализ показал, что, несмотря на заботу и поддержку государства, данные зарегистрированные свободные экономические зоны развиваются неравномерно как по численности, так и по привлечению иностранного и отечественного капитала. Поэтому необходимо найти причины их медленного и неравномерного развития и принять необходимые меры по периодическому развитию и повышению инвестиционной привлекательности в этих регионах, обеспечить их долю в увеличении доходов бюджета государства и местностей и, исходя из этого, уровень благосостояния жителей регионов. Данная научная статья посвящена решению некоторых существующих проблем привлечения отечественного и иностранного капитала, обеспечивающего развитие свободных экономических зон страны.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: капитал, инвестиции, регионы, экономические, национальные, свободные, субъекты, регистрация, рынок, цены, показатель, анализ, товар, изобретение, государство, поддержка.

INVESTMENTS IN FREE ECONOMIC ZONES: ANALYSIS AND PROSPECTS

In order to achieve national priorities through the development of the country's regions, increasing the country's production and export economy and in this process attracting as much foreign and domestic capital as possible, a free economic zone was created in the Republic of Belarus. country. Its goal is to provide favorable conditions for accelerating the economic development of the country and creating new jobs for the regional population, as well as increasing the level of well-being of the population of the country's regions. The analysis showed that, despite the care and support of the state, these registered free economic zones are developing unevenly both in number and in attracting foreign and domestic capital. Therefore, it is necessary to find the reasons for their slow and uneven development and take the necessary measures to periodically develop and increase investment attractiveness in these regions, to ensure their share in increasing state and local budget revenues and, based on this, the level of well-being of regional residents. This scientific article is devoted to solving some existing problems of attracting domestic and foreign capital, ensuring the development of free economic zones of the country.

KEYWORDS: capital, investment, regions, economic, national, free, subjects, registration, market, prices, indicator, analysis, product, invention, state, support.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Зухурзода Сиёвуш Давлатмурод* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми факултети молиявию иқтисодӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 904441126**.

Сведения об авторе: *Зухурзода Сиёвуш Давлатмурод* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса финансово-экономического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 904441126**.

Information about the author: *Zukhuzoda Siyovush Davlatmurad* - Tajik National University, second-year master's student of the Faculty of Finance and Economics. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **(+992) 904441126**.

МОҲИЯТИ ХАРОҶОТИ БУҶЕТИ ДАВЛАТӢ

Абдуллоев А.Х., Нарзуллозода Ш.А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Яке аз масъалаҳои муҳим ва давраи асосии ҷараёни буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистонро иҷроиши қисми даромад ва хароҷоти буҷет ташкил менамояд, ки пеш аз ҳама иҷроиши вазифаҳои идораи давлат, алалхусус иҷроиши барномаҳои иҷтимоӣ-иқтисодии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва маҳалҳо, бехтар намудани шароити иҷтимоии аҳоли ва таъмини рушди иқтисодии мамлакат ва ғайра аз ин нишондиҳандаҳо вобаста мебошанд, яъне бо ҳаҷми пурра ва дар вақташ молиякунонии хароҷотҳои соҳаҳои хоҷагии халқи мамлакат аз дараҷаи иҷроиши қисмҳои даромаду хароҷоти буҷети давлатӣ вобаста мебошад. Аз ин рӯ, мавзуи интиҳобгардида мавзуи муҳимми давру замон мебошад. Яке аз муҳимтарин механизмҳои, ки ба давлат имконият медиҳад, ки танзими иқтисодӣ ва иҷтимоиро ба ҷой биорад, ин системаи молияи ҷамъият мебошад, ки асоси онро буҷети давлатӣ ташкил медиҳад. Вай асосҳои ҳуқуқӣ, принсипҳои ташкилии идоракунии молияи давлатӣ, тақсим ва истифодабарии он барои иҷрои вазифаҳои ба зиммаи ҷамъият гузоштаро, аз ҷумла ҳифзи табақаҳои пасти иҷтимоиро дар бар мегирад.

Ба воситаи буҷет давлат захираи умумии маблағҳои пулиро ташкил медиҳад ва онро ҳамчун фондҳои марказонидашудаи маблағҳои пулӣ истифода мебарад. Ба воситаи он давлат тақсим ва истифодабарии маблағҳои пулиро барои таъмини иҷрои ба зиммаи ҷамъият гузоштаро ба ҷой меорад.

Хароҷоти буҷети давлатӣ вобаста ба иҷроиши вазифаҳои давлат мебошад. Бо ёрии тақсими хароҷотҳои буҷети давлатӣ муттаҳидшавии ресурсҳои молиявӣ ба амал бароварда мешавад, ки онро барои ҳалли вазифаҳои аввалиндараҷаи давлат ба монанди молиякунонии хароҷотҳои соҳаҳои маориф, тандурустӣ, комплекси сӯзишворию энергетикӣ, таъмини молиявии маҷбурияти иҷтимоии давлат истифода карда мешавад. Хароҷоти буҷет – пардохтнамоя, молиякунонии маблағ аз буҷети давлатӣ ба истиснои маблағе, ки сарчашмаи молиякунонии касри буҷет мебошад, номида мешавад.

Уҳдадорӣ буҷетӣ – мутобиқи қонун дар бораи буҷет ва феҳристи ҷамъбастии буҷет дар давоми муҳлати муқарраргардида иҷро намудани уҳдадорӣ оид ба хароҷоти маблағи буҷети дахлдор, ки мақомоти иҷрокунандаи буҷет қабул кардааст. Ҳамин тавр, хароҷотҳои буҷетӣ қисми муҳимми хароҷотҳои давлатӣ буда, муносибатҳои иқтисодие, ки дар ҳолати истифодабарии маблағҳои фондҳои пулии умумидавлатӣ ба миён меояд, ифода меёбад.

Аз рӯйи аломати моддию молӣ хароҷотҳои буҷетӣ - ин маблағҳои пулие мебошанд, ки барои таъмини молиявии вазифаҳо ва масъалаҳои давлатӣ ва худидораи маҳалҳо пешбинӣ шудааст, ифода меёбад. Онҳо ифодаи худро дар таснифоти вазифаҳои хароҷотҳои буҷетӣ ёфтаанд.

Бо ёрии амалӣ намудани ҳамин гуна намудҳои хароҷотҳои буҷетӣ шароит пайдо мегардад, ки он сабаби пайдо гардидани даромадҳои барои шахрвандони қобилияти меҳнатӣ гумкардари ва расонидани ёрии моддӣ ба дигар аҳолии камбизоат хизмат мекунад.

Ба ғайр аз ин, хароҷотҳои буҷетӣ барои ташаккули рушди иқтисодӣ низ таъсир мерасонанд, инчунин ба соҳаҳои муҳимми иқтисодӣ хароҷотҳои онҳо аз буҷети давлатӣ маблағгузорӣ карда мешавад. Хулас гуфтан мумкин аст, ки тамоми соҳаҳои иқтисодӣ мамлакат ва хароҷотҳои онҳо аз буҷети давлатӣ маблағгузорӣ карда мешавад ва имрӯз онҳо ба маблағи буҷет ҳақиқатан зиёд доранд.

Самтҳои муҳимми хароҷотҳои буҷети давлатӣ дар давраҳои дуру наздик ба принсипҳои сиёсати иҷтимоӣ така менамояд, ки сиёсати имрӯзаи хароҷоти буҷети давлатии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ба сиёсати иҷтимоӣ равона карда шуда, мисоли ин шуда метавонад дар соли 2011 зиёда аз 48% даромади буҷети давлатӣ ба сфераи иҷтимоии

мамлакат сафарбар карда мешавад, ки он дар қонуни ҚТ “Дар бораи буҷети давлатии ҚТ барои соли 2011” акси худро ёфтааст.

Сиёсати давлат оид ба хароҷотҳои буҷет дар сфераи иҷтимоӣ чудо мешавад:

◆ баланд бардоштани дараҷаи иҷтимоии аҳоли - нафақа,ҷубронпулиҳо ва ғайра ва таъмини устувории низоми буҷет;

◆ паст кардани сатҳи камбизоатӣ аз ҳисоби ёрӣ ё кумакпулиҳои иҷтимоии давлат;

◆ нигоҳ доштани имтиёзҳо барои иштирокчиён ва маъюбони ҚБВ, иштирокчиёни ҷанги Афғонистон ва фалокати Чернобил;

◆ кумакпулӣ барои бачагони (кӯдакони бепарастор ва маъюбон ва ғайра);

◆ баланд бардоштани музди меҳнати реалии муаллимон, духтурон ва дигар коркунони давлатӣ;

◆ таъмини хароҷотҳои ҷорӣ моддии ташкилоту муассисаҳои буҷетӣ, мувофиқи меъёрҳои пешбинишуда;

◆ барои сармоягузори зарурии давлатӣ дар сфераи иҷтимоӣ ва барои дигар хароҷотҳои иҷтимоӣ.

Моҳияти иқтисодии хароҷотҳои буҷетӣ дар намудҳои гуногуни хароҷотҳо ифодаи худро меёбад,ки ҳар яки онҳо маълумотҳои сифатӣ ва миқдорӣ ҳампайваст мебошанд. Аз ин рӯ, маълумотҳои сифатии хароҷотҳои табиату ҳодисаҳои иқтисодиро ифода мекунад,ки он таъиноти хароҷотҳои буҷетиро муқаррар мекунад,маълумоти миқдорӣ бошад-миқдор ва ҳаҷми хароҷотро ифода мекунад.

Гуногунии намудҳои хароҷотҳои буҷетӣ аз як қатор омилҳо вобастагӣ дорад,ки онҳо:

→табиат ва вазифаҳои давлат;

→дараҷаи инкишофи иқтисодӣ-иҷтимоии мамлакат;

→ҳампайвастагии буҷет бо иқтисодиёти миллӣ;

→сохтори маъмурии минтақаҳои мамлакат;

→шаклҳои пардохти маблағи буҷетӣ ва ғайра.

Ҳампайвастагии ин омилҳо низоми хароҷотҳои буҷетӣ ва давраи муайяни инкишофи иҷтимоӣ-иқтисодӣ ба вуҷуд меорад,ки он ҳамчун сарчашмаи асосии молиякунонии хароҷотҳои низоми идораи давлатӣ истифода мешавад.

Барои муайянкунии нақш ва аҳамияти хароҷотҳои буҷетӣ дар ҳаёти иқтисодиёти ҷамъиятӣ зарурияти гурӯҳбандии онҳо аз рӯи аломатҳои муайян ба вуҷуд меояд.

Аз рӯи аломати нақши он дар тақрористеҳсоли ҷамъият хароҷотҳои давлатӣ ба ду қисмат чудо мешаванд. Як қисми онҳо алоқаманд бо инкишофи сфераи истеҳсолӣ, ки он ҳампайвастагӣ мебошад бо тақмили сохтори соҳаҳои сфераи истеҳсолӣ қисми дигараш барои нигоҳдорӣ ва инкишофи сфераи ғайриистеҳсолӣ алоқаманд мебошад. Дар ин бобат аз рӯи маънои иқтисодӣ хароҷотҳои буҷетӣ ба ҷорӣ ва асосӣ чудо мешаванд.

Гурӯҳбандии хароҷотҳои буҷет ба хароҷотҳои ҷорӣ ва асосӣ гурӯҳбандии иқтисодии хароҷотҳои буҷети ҚТ-ро ба миён меорад.

Ташаккули хароҷотҳои буҷети давлатии ҚТ ба принципҳои ягонаи сохт шакл ва роҳу равиши фаъолияти меъёрҳои хароҷотҳои маблағ барои хизматрасонии давлатӣ ки қонунгузори ҚТ муқаррар кардааст, асос меёбад.

Чӣ хеле ки дар боло қайд карда шуд, хароҷотҳои буҷети давлатии ҚТ вобаста аҳамияти иқтисодӣ ба хароҷотҳои ҷорӣ ва асосӣ тақсим мешаванд.

Хароҷоти ҷорӣ - қисми хароҷоти буҷетӣ мебошад, ки барои фаъолияти ҷорӣ мақомоти ҳокимият ва идораи давлатӣ, мақомоти ҳокимияти маҳаллӣ ва фондҳои мақсадноки давлатӣ муқаррар гардида, барои дастгирии сатҳҳои дигари системаи буҷети давлатӣ соҳаҳои алоҳидаи истеҳсолот бо тариқи расонидани кумаки молиявии беподош (дотатсия) мусоидати молиявӣ (субвенсия) ва кумаки молиявӣ (субсидия) истифода мешаванд.

Ба харочотҳои қорӣ, инчунин, харочотҳои, ки мувофиқи гурӯҳбандии буҷетҳо ба харочоти асосӣ дохил нашудаанд, мансуб мебошанд.

Харочоти асосӣ - қисми харочоти буҷетест, ки барои фаъолияти маблағгузори навоарӣ (инноватсионӣ) муқаррар гардидааст. Ба харочоти асосӣ дохил мешаванд:

❖ харочоте, ки тибқи барномаи сармоягузори тасдиқшуда барои маблағгузори шахсонӣ ҳуқуқи амалкунанда ё нав таъсисёфта таъин шудааст;

❖ маблағҳои, ки ҳамчун кредити буҷетӣ барои маблағгузори ба шахсонӣ ҳуқуқи дода мешавад;

❖ харочоте, ки таъмири асосӣ ва хариди воситаҳои асосӣ вобаста мебошанд;

❖ харочоте, ки иҷроиши он ба афзоиши амволи мутаносибан ба моликияти ҷумҳурӣ ва коммуналӣ мансуб буда аварда мерасонад;

❖ харочоти дигар, ки тибқи гурӯҳбандии иқтисодии буҷетҳо ба харочотҳои асосӣ дохил шудаанд.

Таснифоти харочоти қорӣ ва асосии буҷетҳо мувофиқи гурӯҳбандии харочотҳои буҷети давлатии ҚТ муқаррар карда мешавад.

Таснифоти харочотҳои буҷетӣ аз рӯи таъиноти ҷамъиятии онҳо иҷрои вазифаҳои давлатиро ифода мекунад ба монанди вазифаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, ҳарбӣ ва ғайра.

Мувофиқи аломати таъиноти ҷамъиятӣ ҳамаи харочотҳои буҷет ба якҷанд гурӯҳҳои калони харочотҳо тақсим мешаванд:

1) молиякунонии истеҳсолоти саноатӣ;
2) молиякунонии чорабиниҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ;
3) молиякунонии харочотҳои соҳаи илм;
4) молиякунонии ҳарбӣ;
5) нигоҳдории органҳои ҳифзи ҳуқуқ ва органҳои ҳокимияти иқтисодӣ ташкили фонди захира ва ғайра;

6) харочотҳо барои хизматрасонии қазгирии давлатӣ;

7) дигар харочотҳо ва пардохтҳои давлатӣ.

Ба ғайр аз ин намуди харочотҳо, инчунин ба ин гурӯҳи харочото дохил мешавад харочотҳои барои иҷрои барномаҳои мақсадноки давлатӣ. Ҳар як гурӯҳи харочот дар навбати худ аз рӯи аломати муассисавӣ ва мақсаднок чундо мешавад.

Аломати муассисавӣ (ведомственная) зарурияти чундо намудани ҳар як гурӯҳи харочотҳои вазоратҳо ва ташкилотҳоро ба миён меорад, ки онҳо истифодабарандагони маблағи буҷетӣ мебошанд.

Аломати мақсадноки харочот шароит медиҳад, ки харочотҳоро ба намудҳои аниқи таъинот чундо намуда, он барои оқилона истифодабарии маблағҳои буҷетӣ шароит пайдо мекунад. Ба ғайр аз ин, ин гуна гурӯҳбандии харочотҳои буҷетӣ асос барои амалисозии самараноки назорати истифодабарии маблағҳои буҷетӣ истифода бурда мешавад. Дар айни замон дар ҚТ таснифоти харочотҳои мазкур дар бар мегирад: харочотҳои музди меҳнат, харочотҳои сафари хизматӣ, стипендия, харочотҳои хӯроқа, маводҳои тиббӣ, хариди дастгоҳҳо таҷҳизотҳо инвентарҳо ва анҷомҳо сармоягузори давлатӣ (маблағгузори давлатӣ) таъмири капиталӣ, нигоҳбони иншоотҳо, амалисозии корҳои геологии кофтуковӣ, лоиҳақашӣ, харочотҳои амалиётӣ, пардохти қарз ва дигар хизматрасониҳо.

Аломати дигари таснифоти харочотҳои буҷетӣ - ин аз рӯи аломати минтақавӣ мебошад. Мувофиқи дараҷаҳои идораи давлатии ҚТ харочотҳои буҷетӣ ба харочотҳои ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ чундо мешаванд.

АДАБИЁТ

1. Ашӯров Н., Лалбеков И., Муомилоти пулӣ, қарз ва бонк / Н. Ашӯров, И. Лалбеков. - Душанбе – 2002. 271с.
2. Оймаҳмадов Г.Н. Молия / Г.Н. Оймаҳмадов. - Душанбе: Нодир, 2005.
3. Ҷӯроқ Алимардонов “Молия (воситаи таълимӣ)” Душанбе: ҚДММ “Азия принт” 2014 – 291 саҳ.
4. Деньги. Кредит. Банки. / Под ред. Жукова Е.Ф. - М.: ЮНИТИ, 2006

5. Лапуста М.Г. Мазурина Т.Ю. Скамай Л.Г. Финансы организаций (предприятий) – М.: Инфра-М 2009.
6. Ковалева А.М. Финансы: Учеб. пособие. Учеб. пособие для вузов. Изд.5 М.: Финансы и статистика, 2007.
7. Международная финансовая система: Учеб. для вузов. Котелкин С.В. М.: Экономистъ, 2004.
8. Поляк Г.Б. Финансы: Учебник для вузов. Изд.3, перераб. и доп. (Золотой фонд российских учебников), ред. М.: Юнити-Дана, 200
9. Финансы / Под ред. Грязновой А.Г. – М.: Финансы и статистика, 2006.
10. Финансы. Денежное обращение. Кредит: учебник для вузов / Под ред. Проф. В.К.Сенчагов –М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004.- 720 с
11. Финансово-кредитный энциклопедический словарь / Под обг. ред. засл. деятеля науки РФ, д. э. н. проф. А.Г. Грязновой. — М.: Финансы и статистика. 2002. 1045с.

МОҲИЯТИ ХАРОЧОТИ БУЧЕТИ ДАВЛАТӢ

Дар мақолаи мазкур суҳан дар бобати хароҷоти буҷет меравад. Ба воситаи буҷет давлат захираи умумии маблағҳои пулиро ташкил медиҳад ва онро ҳамчун фондҳои марказонидашудаи маблағҳои пулӣ истифода мебарад. Ба воситаи он давлат тақсим ва истифодабарии маблағҳои пулиро барои таъмини иҷрои ба зиммаи ҷамъият гузоштаро ба ҷой меорад. Хароҷоти буҷети давлатӣ бевосита ба иҷроиши вазифаҳои давлат вобаста мебошад.

КАЛИДВОЖАҲО: буҷети давлатӣ, даромади буҷет, хароҷоти буҷет, сохтори буҷет, гуруҳбандии даромади буҷет, буҷетҳои маҳаллӣ, сатҳҳои буҷет.

СУТЬ РАСХОДОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА

Данная статья посвящена бюджетным расходам. Через бюджет государство формирует общий резерв денежных средств и использует его как централизованный фонд денежных средств. Через него государство распределяет и использует денежные средства для обеспечения выполнения задач, поставленных перед обществом. Государственные бюджетные расходы напрямую связаны с выполнением государственных задач.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: государственный бюджет, бюджетные доходы, бюджетные расходы, структура бюджета, классификация бюджетных доходов, местные бюджеты, уровни бюджета.

THE ESSENCE OF STATE BUDGET EXPENDITURES

This article is devoted to budget expenditures. Through the budget, the state creates a general cash reserve and uses it as a centralized fund. Through this fund, the state distributes and uses funds to ensure the fulfillment of its public objectives. State budget expenditures are directly linked to the fulfillment of state objectives.

KEYWORDS: state budget, budget revenues, budget expenditures, budget structure, budget revenue classification, local budgets, budget levels.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Абдуллоев Абдурасул Халифаевич* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, н.и.и., дотсенти кафедраи молия ва сугурта. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Нарзуллозода Шухратҷон Анварҷон – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми ихтисоси 25010400 – молия ва қарз. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторах: *Абдуллоев Абдурасул Халифаевич* – Таджикский национальный университет, к.э.н., доцент кафедры финансов и страхования. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Нарзуллозода Шухратҷон Анварҷон – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса, специальность 25010400 – финансы и кредит. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the authors: *Abdulloev Abdurasul Khalifaevich* – Tajik National University, C.E.S., Associate Professor, Department of Finance and Insurance. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17.

Narzullozoda Shukhratjon Anvarjon – Tajik National University, second-year master's student, specialty 25010400 – Finance and Credit. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17.

ШАКЛ ВА НАМУДҲОИ ХАВФҲОИ МОЛИЯВӢ

Давлатов Н.А., Сайфуллоева Г.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Аз функсияҳои хавфҳои молиявӣ бармеояд, ки ба ҳамаи хавфҳо нигоҳ накарда, хавф сарчашмаи фоида ҳам мебошад. Аз ҳамин сабаб, яке аз вазифаҳои соҳибкор ин дида баромадани роҳҳои ҳалли оптималии хавф мебошад, на ин ки аз хавф рӯ гардонад.

Ба гурӯҳҳои асосии хавфҳои молиявӣ хавфҳои дохил мешаванд, ки вобастаанд аз:

- Тағйирёбии қобилияти харидории пул;
- Тағйирёбии талабот ба маҳсулоти корхона;
- Ҷалб намудани воситаҳои асосӣ ҳамчун сарчашмаи маблағгузорӣ;
- Гузоштани пул ба коғазҳои қиматнок;
- Сармоягузорӣ.

Хавфҳои молиявӣ ба ду намуд тақсим мешаванд:

1. Хавфе, ки ба қобилияти харидории пул вобаста аст;
2. Хавфе, ки аз гузоштани сармоя вобаста аст;

Ба гурӯҳи якум дохил мешаванд:

Хавфи таваррум. Дар шароити иқтисоди бозоргонӣ ин намуди хавф ба намуди хавфи мустақил дохил мешавад. Ин намуди хавф эҳтимолияти аз даст додани арзиши ҳақиқии сармоя (дар намуди активҳои молиявии корхона) ва даромаднокии интизорӣ аз амалиётҳои молиявӣ дар шароити таваррумро дар бар мегирад. Аз сабабе, ки ин намуди хавф дар шароити ҳозира доимамалкунанда буда, дар ҳар қадом намуди амалиётҳои молиявии ташкилотҳо ҳамроҳӣ мекунад, дар менецменти молиявӣ ба ин намуди хавф эътибори ҷиддӣ дода мешавад.

Ҳангоми афзудани хавфҳои дефлиятсионӣ нарх, даромаднокӣ, шароити иқтисодии соҳибкорӣ паст мешаванд;

Хавфи асъорӣ ба тағйирёбии қурби асъорӣ вобаста буда, аз ҳама хатарнокитарин ҳисобида мешавад. Ин хавф ҳангоми як тараф аз ҳисоби тағйирёбии қурб бой диҳаду тарафи дигар бурд намояд, зоҳир мегардад.

Хавфи бозорگیری бо коғазҳои қиматнок ва дигар молҳои, ки дар вақти мубодила бо тағйирёбии баҳодиҳии сифат ва арзиши истеъмолии он вобастагӣ дорад.

Хавфи сармоягузорӣ (ба гурӯҳи дуюм дохил мешавад) бо эҳтимолияти нагирифтани ва ё аз даст додани фоида ҳангоми иҷрои лоиҳаи сармоягузорӣ вобаста буда, чунин зергурӯҳҳо дар бар мегирад:

- Хавфи аз даст додани фоида – дар ҳамон ҳолат сар мезанад, агар чораҳои зарурӣ ба монанди суғуртакунонӣ, сармоягузорӣ, ҳечгардонӣ ба амал бароварда нашуда бошад;

- Хавфи пастшавии даромаднокӣ – ҳангоми паст шудани фоиз ва дивиденти сармояҳои дар портфел буда ва сахмияҳову кредитҳо руҳ медиҳад;

Сармоягузориҳои портфелӣ дар худ коғазҳои қиматнок ва дигар активҳоро дорост.

Мафҳуми “портфел” аз калимаи италиявӣ “Porto foglio” гирифта шуда, маънои ҷамъи коғазҳои қиматноки сармоягузоро дорад.

Хавфи пастшавии даромаднокӣ дар худ намудҳои зеринро дорост:

-хавфи фоизӣ – дар бонкҳои тижоратӣ, ташкилотҳои қарзӣ ҳангоми баланд бардоштани мизони фоиз дида мешавад. Ба хавфи фоизӣ аз тарафи сармоягузор аз даст додан: бо тағйирёбии дивидентҳо ба сармоя, мизони фоизӣ дар бозори вомҳо, сертификат ва дигар коғазҳои қиматнок дохил мешаванд;

-хавфи кредитӣ – ин барнагардонидани қарз ва фоизи қарз аз тарафи қарздиҳанда ба қарзгиранда мебошад. Ба ин намуди хавф боз он ҳолатҳои, дохил мешаванд, вақте ки

эмитент (бароварандаи коғазҳои қиматноки дарозмуддат) наметавонад фоиз ва маблағи асосии қарзро баргардонад.

Хавфҳои қарзӣ ҳам дар навбати худ ба якчанд намудҳои тақсими мешаванд, ба монанди:

-хавфи бирҷавӣ – хавфи аз даст додан бо бастании шартномаҳои бирҷавӣ, яъне, насупоридани маблағи шартномавӣ, хатари насупоридани маблағи комиссияи фирмаи брокерӣ ва ғайра;

-хавфи селективӣ (аз калимаи латинии selection – интиҳоб) – ин интиҳоби нодурусти гузоштани сармоя, намуди коғазҳои қиматнок барои сармоягузорӣ, муқоиса бо коғазҳои қиматноки дигар ҳангоми ташкил кардани портфели сармоягузорӣ;

-хатари муфлисшавӣ – дар натиҷаи интиҳоби нодурусти сармоя, баланд омадани воситаҳои қарзӣ нисбати активҳои ташкилот, ки дар натиҷа ташкилот муфлис мегардад.

Робитаҳои муқобилаи байниҳамдигарии иштирокчиёни асосии системаи молиявӣ, ки ба он дохил мешаванд бозор, миёнаравҳо, ширкатҳои, ки хизматрасониҳои молиявӣ мерасонанд, ки дар он ҳаракати сели молиявӣ нишон дода шудааст.

Воситаҳои аз байни элементҳои таркиби системаи молиявӣ аз ташкилоте, ки воситаи молиявиаш изофа аст, ба ташкилоте мегузарад, ки норасоии ин воситаҳо дида мешаванд. Баъзе селҳои молиявӣ (масалан, воситаҳои баризофа) аз як ташкилот ба дигар ташкилот ба воситаи миёнаравҳо мегузарад, мисол, ба воситаи бонкҳо.

Хавфҳои ҳам ба монанди манбаъҳои пулӣ ҷойи худро ба воситаи селҳои молиявӣ иваз мекунанд.

Хавфҳои молиявӣ – ин эҳтимолияти гирифтани зарар аз ҳисоби гузаронидани амалиётҳои молиявӣ қарзӣ, дар фазои биржа, иҷрои амалиётҳо бо фондҳои қиматнок ва хавфҳои, ки аз табиати ин амалиётҳо бармеоянд.

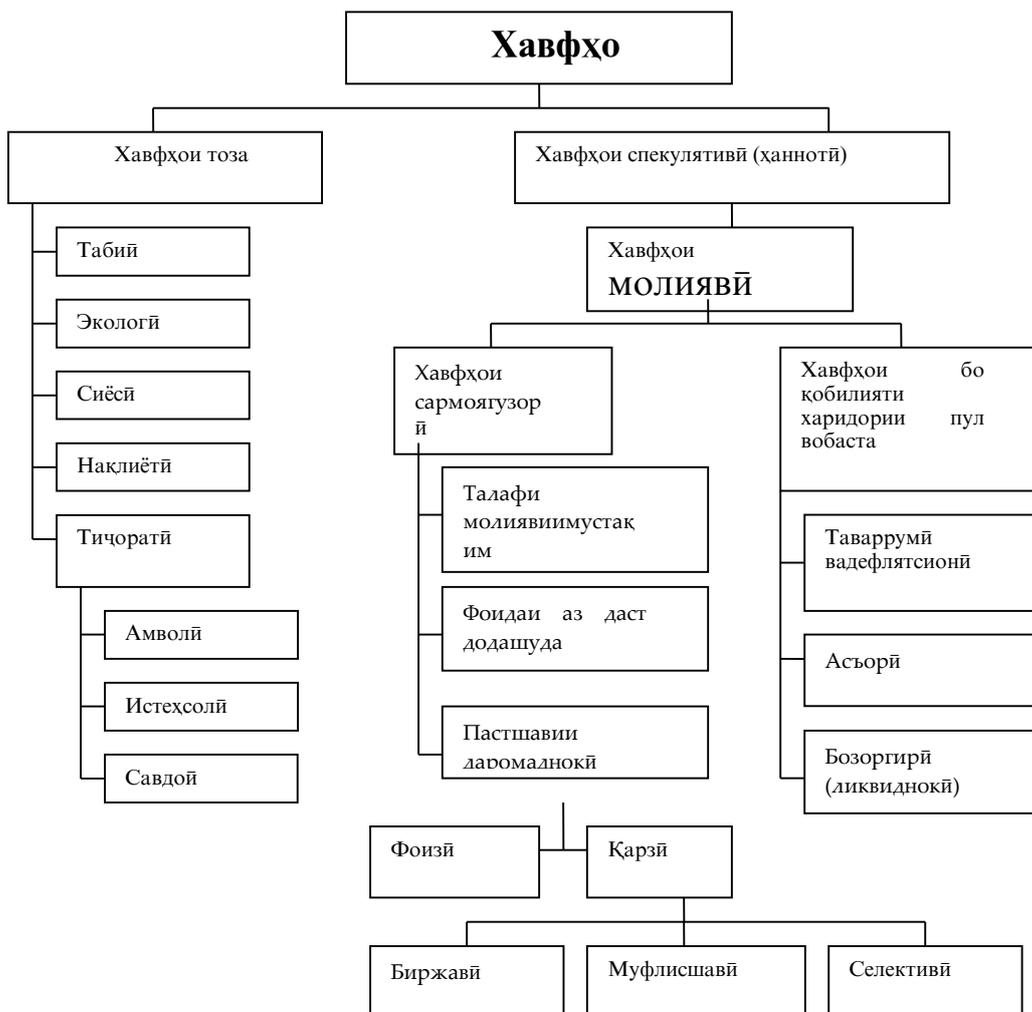
Боз намудҳои дигари хавфҳои маҷуд ҳастанд, ки ба хавфи молиявӣ монанд ҳастанд. Аммо мо набояд он хавфҳоро ба ин намуди хавф ҳамроҳ кунем. Ба монанди, хавфҳои зарар дидан аз ҳисоби:

- Қаллобии коркунони бонк.
- Аз тарафи бонк қабул намудани пулҳои қалбақӣ.
- Сохтакорӣ ва ё сарфакорӣ коғазҳои қиматноки гуногун.
- Сохтакорӣ чекҳо, векселҳо, ордериҳои кассавӣ.
- Дудӣ ва ё несту нобуд кардани воситаҳои пулӣ, сангҳои қиматнок, металлҳо, коғазҳои қиматнок, санадҳои суғурта.

Хавфҳои молиявӣ ва тичоратӣ намудҳои асосии хавфҳои соҳибкорӣ ба ҳисоб рафта, категорияи махсуси хавфҳои, ки соҳиби аломат ва хусусиятҳои муайянанд, ташкил медиҳанд. Барои гирифтани садди роҳи баъзе оқибатҳои манфӣ барои соҳибкорон баҳисобгирии ин хавфҳо, таҳлили муфассал ва тартиб додани системаи идоракунии самаранок имкон медиҳад.

Дар таҷрибаи байналхалқӣ, ҳангоми алоқии байналхалқии ташкилотҳои менеҷменти хавфҳои молиявӣ васеътар паҳн гардид.

Аз нуқтаи назари Клаус Штокер, хавфҳои молиявӣ – *ин хавфест, ки бевосита ба фазои молиявӣ корхона таъсир мерасонад, дар селҳои (поток) даромадҳо ва хароҷотҳо, талаботҳо ва уҳдадорӣҳо мавҷуд буда, низ бетаъсир намеронад.*

Расми 5. Системаи хавфҳо

Хавфҳои тоза - хавфҳоеанд, ки натиҷаи онҳо ё манфӣ ё сифр аст. Дар ҳолати ба вуқӯ пайвастанӣ хавфҳои тоза соҳибкор натиҷаи ё манфӣ (зарар, талаф) ё сифр (на зарар, на ҷоида) ба даст меорад. Ба хавфҳои тоза инҳо мансубанд: табиӣ; иқтисодӣ; сиёсӣ; нақлиётӣ; истеҳсолӣ; амволий ва ғайра).

Хавфҳои спекулятивӣ (ҳанногӣ, ҷаллобӣ) - хавфҳоеанд, ки натиҷаи онҳо ҳам мусбат (ҷоида, бурд) ва ҳам манфӣ (зарар, бохт, талаф) шуда метавонад. Ба хавфҳои спекулятивӣ асосан хавфҳои молиявӣ мансубанд.

Аз рӯи имконияти диверсификатсияшавӣ хавфҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо менамоянд: систематикӣ (бозорӣ); ғайрисистематикӣ ё махсус (ғайрибозорӣ).

Хавфҳои систематикӣ хавфҳоеанд, ки натиҷаашонро пурра баҳогузорӣ намудан имконнопазир буда, онҳоро диверсификатсия (тақсим) намудан номумкин аст, мисол, сатҳи таваррум, хавфи сиёсӣ ва ғайра.

Хавфҳое, ки хоси корхонаи мушаххас буда, онҳоро диверсификатсия кардан мумкин аст, *хавфи ғайрисистематикӣ* номида мешаванд.

Аз рӯи соҳаи пайдоиш намудҳои зерини хавфҳоро фарқ менамоянд: молиявӣ, истеҳсолӣ, тичоратӣ, инвеститсионӣ, инноватсионӣ.

Хавфҳои молиявӣ ҳангоми амалӣ намудани соҳибкории молиявӣ ва ё муомилаи молиявӣ ба вуқӯд меоянд (дар соҳибкории молиявӣ ба сифати мол асъор, қоғазҳои қиматнок ва маблағҳои пулӣ истифода мешаванд). Хавфҳои молиявӣ дар навбати худ ба намудҳои зерин ҷудо мешаванд: хавфи асъорӣ, хавфи қарзӣ, хавфи инвеститсионӣ.

Хавфҳое, ки бо истеҳсоли маҳсулот, молҳо ва хизматрасонӣ, амалӣ намудани ҳамагуна намудҳои фаъолияти истеҳсоли алоқаманд буда, дар чараёни он корхона бо мушкилоти истифодаи пурраи ашёи хом, болоравии арзиши асли, афзоиши талафи вақти корӣ, истифодаи усулҳои нави истеҳсоли ва ғайра дучор мешавад, *хавфҳои истеҳсоли* номида мешаванд.

Хавфи тиҷоратӣ - ин хавфест, ки дар чараёни фурӯши молҳо ва хизматрасониҳои истеҳсолнамуда ва ё харидаи корхона ба вучуд меояд.

Хавфи инвестиционӣ - ин хавфест, ки бо маблағгузори корхона ба лоихаҳои гуногун алоқаманд мебошад.

Хавфи инноватсионӣ - ин эҳтимоли ба вучуд омадани зарар ҳангоми маблағгузори корхона барои истеҳсоли молҳо ва хизматрасониҳои нав, ки мумкин аст харидорони интизори худро дар бозор пайдо накунад. Ба хавфи инноватсионӣ, инчунин, хавфҳои вобаста ба татбиқи техникаву технологияи нав ва идоракунии онҳо аз ҷониби кормандони корхона мансубанд.

Аз рӯи хосияти сарчашмаи хатарнокӣ хавфҳо ба ду гурӯҳ чудо мешаванд: техникӣ ва табиӣ.

Хавфи техникӣ - ин хавфи ба вучуд омадани садама, сӯхтор, вайроншавӣ; хавфи фаъолияти нодурусти объект дар натиҷаи хатоги ҳангоми лоихакашӣ, таъмир ва васлқунӣ, риоя накардани технологияҳои истеҳсоли дар корхона.

Хавфи табиӣ - ин хавфи ба вучуд омадани офатҳои табиӣ (заминчунбӣ, обхезӣ, хушқсоли, эпидемия ва ғайра).

Вобаста ба омилҳои пайдоиш хавфҳоро ба намудҳои зерин тақсим менамоем: сиёсӣ ва иқтисодӣ (тиҷоратӣ).

Хавфи сиёсӣ - ин эҳтимоли ба вучуд омадани зарар ва ё кам шудани фоидаи корхона дар натиҷаи ноустувории сиёсӣ дар мамлакат.

Хавфи иқтисодӣ - ин хавфест, ки бо тағйироти номатлуб дар иқтисодиёти корхона ва ё иқтисодиёти мамлакат вобаста мебошад. Намудҳои васеъ паҳншудаи хавфи иқтисодӣ инҳоянд: тағйирёбии вазъи бозор, афзоиши меъёри бозтамдид аз ҷониби Бонки милии Тоҷикистон, ки ба қиматшавии нархи қарз оварда мерасонад, нобаробарии бозорگیرӣ, идоракунии бесалоҳият ва ғайра.

Вобаста ба вақти пайдоиши хавфҳо намудҳои зерини онҳоро фарқ менамоем: хавфҳо дар марҳилаи қабули қарор; хавфҳо дар марҳилаи татбиқи қарор. Хавфҳое, ки бо хатогиҳо дар татбиқи усулҳои муайянқунӣ сатҳи хавф аз сабаби нокифоягии иттилоот ва ё сифати пасти он алоқаманд мебошанд, ба *хавфҳо дар марҳилаи қабули қарор* мансубанд. Хавфҳо дар марҳилаи татбиқи қарорбо хатогиҳо дар амалисозии қарор, тағйироти ногаҳонии шароити субъективӣ вобаста мебошанд.

Аз рӯи хосияти таъсиррасонӣ ба натиҷаҳои истеҳсолот хавфҳои аддитивӣ ва мултипликативиро фарқ менамоем.

Хавфи аддитивӣ (латинӣ additio - илова намудан) - ин хавфест, ки ба тамоми корхонаҳо новобаста аз сатҳи муттаҳидшавии истеҳсолот таъсири ягона мерасонад. Хавфе, ки ба ҳолати корхона мутаносибан ба сатҳи муттаҳидшавии истеҳсолот таъсир мекунад, *хавфи мултипликативӣ* меноманд.

Вобаста ба сатҳи асоснокии хавфҳо намудҳои зерини хавфҳоро фарқ менамоем: асоснокшуда ва асоснокнашуда. Хавфҳое, ки сатҳи онҳо ҳангоми қабули қарор, таҳия ва татбиқи чорабиниҳо оид ба паст намудани сатҳи натиҷаҳои манфӣ баҳогузорӣ карда мешавад, *хавфҳои асоснокшуда* меноманд. Ба ақидаи олим-иқтисодчии рус А.П. Алгин хавфи асоснокшуда - ин воситаи самараноки табдилдиҳии имконият ба воқеият ва ё яке аз шартҳои дар ҳаёт татбиқ намудани усулҳои нави кор, банақшаگیرӣ, идорақунӣ, ноил шудан ба ҳадафҳои гуногун. Хавфҳои асоснокнашуда низ барои муваффақ гардидан ба ҳадафҳо равона шуда, вале онҳо бо якҷанд сабабҳо бо принципҳои хавфҳои асоснокшуда пурра ё қисман зид мебошанд.

Аз рӯйи имконияти пешгӯикунӣ хавфҳо ду ҳел мешаванд: пешгӯишаванда; пешгӯинашаванда. Бояд гуфт, ки пешгӯишаванда будани хавф хосияти нисбӣ дорад: агар рух додани ин ё он ҳодисаро бо эҳтимолияти 100% пешгӯӣ кардан мумкин бошад, он гоҳ ин ҳодисаро хавф номидан номумкин аст.

Вобаста ба ҳисобкунӣ хавфҳои ҳисобшаванда ва ҳисобнашавандаро фарқ менамоянд. Хавфҳои ҳисобшаванда хавфҳоеанд, ки онҳоро миқдоран-эҳтимолан ҳисоб кардан имконпазир мебошад. Агар хавфро миқдоран-эҳтимолан ҳисоб кардан мумкин бошад, чунин хавфҳоро ҳисобнашаванда меноманд.

Як қатор усулҳои муайян намудани дурустии баҳои экспертҳо мавҷуд буда, дар ҳолати ба ҳам мувофиқ омадани фикру андешаҳои экспертҳо дурустии баҳои додаи онҳо кафолат дода мешавад. Бо ин мақсад бештар коэффитсиенти конкордатсия истифода мешавад, ки онро аз рӯи формулаи зерин муайян менамоянд:

$$W = \delta 2в / \delta 2мах \text{ (2-ро дар квадрат нишон додан лозим аст)}$$

Дар ин ҷо: $\delta 2в$ - дисперсияи воқеии баҳои ҷамъбасти дар асоси маълумоти экспертҳо; $\delta 2мах$ - дисперсияи баҳои ҷамъбасти дар ҳолате, ки агар баҳои додаи экспертҳо пурра мувофиқат намояд.

Бузургии коэффитсиенти конкордатсия дар масофаи зерин ифода меёбад:

$$0 < W < 1$$

Ҳангоми $W=0$, чунин шуморида мешавад, ки мувофиқати баҳои экспертҳо мавҷуд набуда, байни баҳои додаи экспертҳои гуногун алоқа вучуд надорад. Агар $W=1$ бошад, он гоҳ маълум мешавад, ки мувофиқати пурраи баҳои додаи экспертҳо мушоҳида мешавад.

Барои қабули қарор оид ба истифодаи баҳоди додаи экспертҳо зарур аст, ки коэффитсиенти конкордатсия аз 50% зиёд бошад.

Индекси Алтман. Яке аз усулҳои баҳодихии хавфи муфлисшавии корхона индекси Алтман ба шумор меравад. Индекси Алтман имкон медиҳад субъектҳои хоҷагидориро ба муфлисшавандагони имконпазир ва муфлиснашавандагон ҷудо намоем. Дар намуди умумӣ индекси қобилияти пардохтпазирӣ (индекси Алтман - Z) бо чунин формула ифода карда мешавад:

$$Z = 3,3K1 + K2 + 0,6K3 + 1,4K4 + 1,2K5,$$

Дар ин ҷо, коэффитсиентҳои алоҳида аз рӯйи формулаҳои зерин муайян карда мешавад:

$K1$ = фоида аз фурӯш/баланси ҷамъбасти

$K2$ = даромад аз фурӯш/баланси ҷамъбасти

$K3$ = сармоияи худӣ/сармоияи қарзӣ

$K4$ /фоидаи тақсимнашуда/баланси ҷамъбасти

$K5$ = воситаҳои гардони худӣ/ баланси ҷамъбасти

Ҳолати бухронии индекси Алтман ба 2,675 баробар буда, он бо ҳолати ҳисобии индекси қобилияти қарзпардозии корхонаи мушаххас муқоиса карда мешавад. Дар асоси чунин муқоисакунӣ имконияти муфлисшавии баъзе корхонаҳо дар ояндаи наздик (2-3 соли оянда) ($Z < 2,675$) ва инчунин устувории молиявии баъзе корхонаҳои дигар ($Z > 2,675$) муайян карда мешавад.

SWOT-таҳлил. SWOT - калимаи мураккуби мухтасаршуда аз калимаҳои англисии Strength - қувва, Weakness - сустӣ, Opportunity - имконият, Threat - хатар. Мақсади SWOT-таҳлил барои муайян кардани тарафҳои пурқувват ва сусти корхона, инчунин имкониятҳо ва хатари муҳити беруна истифода бурда мешавад. Бо ин усул таҳлили ҳолати дохилӣ ва идоракунии корхона гузаронида шуда, инчунин муҳити берунии корхона баҳогузорӣ карда мешавад.

Хавф ҳодисаи доимӣ набуда, дар зери таъсири омилҳои гуногун тағйир меёбад. Ширкати суғурта бояд оиди ҳаракати хавф назорати доимӣ бурда, ҳисоби омори ташкил намуда, иттилооти ҷамъовардаашро таҳлил ва хулосабарорӣ намояд. Дар асоси иттилооти гирифтааш оид ба ҳаракат ва рушди хавф суғуртакунанда онро баҳогузорӣ карда, қарор

қабул менамоҷд: ин ё он объекти суғуртаро ба кадом гурӯҳи хавфҳо бояд мансуб донист; ба хавфи мазкур кадом тарифи суғуртавӣ дурусттар мувофиқат менамоҷд.

Ҳаҷми миёнаи уҳдадориҳои хавфӣ гурӯҳи миёнаи хавфӣ номида мешавад, ки он ба сифати чораҳои муқоисавӣ истифода мешавад. Баҳодихии объекти суғурта барои ҳалли масъалаҳои зерин зарур аст:

- муқаррар намудани маблағи суғуртавӣ, ки ҳаҷми уҳдадори суғуртакундаро дар назди суғурташаванда муайян мекунад;

- муайян намудани ҳаҷми пардохти суғуртавӣ, ки дар асоси сатҳи зарари имконпазир муқаррар карда мешавад;

- баҳодихии имконпазирӣ ва ё имконнопазирии суғуртакунии объекти мазкур.

Барои баҳодихии хавфҳо дар кори амалии ширкати суғурта аз усулҳои гуногун истифода мебаранд: баҳодихии фардӣ; ҳаҷми миёна; фоизҳо.

Усули баҳодихии фардӣ танҳо нисбати ҳамон хавфҳои истифода мешавад, ки онҳоро бо дигар хавфҳо муқоиса намудан имконнопазир аст. Дар чунин ҳолат суғуртакунда дар асоси таҷрибаи касбӣ ва нигоҳи субъективии баҳодихии озодонаро (ихтиёро) ба роҳ мемонад.

Усули баҳодихии ҳаҷми миёна усуле мебошад, ки тавассути он гуруҳҳои алоҳидаи хавфҳо ба зергуруҳҳо тақсим карда мешавад. Дар баробари ин, манбаи таҳлил барои муайян намудани ҳаҷми хавф аз рӯи нишонаҳо (мисол, арзиши тавозунии объекти суғурта, иқтисодии умумии истеҳсоли, намудҳои давраи истеҳсоли) ташкил карда мешавад.

АДАБИЁТ

1. Ашӯров Н., Лалбеков И., Муомилоти пулӣ, қарз ва бонк / Н. Ашӯров, И. Лалбеков. - Душанбе – 2002. 271с.
2. Оймаҳмадов Г.Н. Молия / Г.Н. Оймаҳмадов. - Душанбе: Нодир, 2005.
3. Ёроқ Алимардонов “Молия (воситаи таълимӣ)” Душанбе: ҶДММ “Азия принт” 2014 – 291 саҳ.
4. Деньги. Кредит. Банки. / Под ред. Жукова Е.Ф. - М.: ЮНИТИ, 2006
5. Лапуста М.Г. Мазурина Т.Ю. Скамай Л.Г. Финансы организаций (предприятий) – М.: Инфра-М 2009.
6. Ковалева А.М. Финансы: Учеб. пособие. Учеб. пособие для вузов. Изд.5 М.: Финанс и статистика, 2007.
7. Международная финансовая система: Учеб. для вузов. Котелкин С.В. М.: Экономист, 2004.
8. Поляк Г.Б. Финансы: Учебник для вузов. Изд.3, перераб. и доп. (Золотой фонд российских учебников), ред. М.: Юнити-Дана, 200
9. Финансы / Под ред. Грязновой А.Г. – М.: Финансы и статистика, 2006.
10. Финансы. Денежное обращение. Кредит: учебник для вузов / Под ред. Проф. В.К.Сенчагов –М.: ТК Велби , Изд-во Проспект, 2004.- 720 с
11. Финансово-кредитный энциклопедический словарь / Под обг. ред. засл. деятеля науки РФ. д. э. н. проф. А.Г. Грязновой. — М.: Финансы и статистика. 2002. 1045с.
12. Ҳасанов А.Р., Миразизов А.Х., Содиков Р.Х., “Молия ва қарз (китоби дарсӣ)” Душанбе: Ирфон – 2010 – 352 саҳ.

ШАКЛ ВА НАМУДҲОИ ХАВФҲОИ МОЛИЯВӢ

Дар мақолаи мазкур мавзӯи шакл ва намудҳои хавфҳои молиявӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллифон қайд кардаанд, ки хавфҳои молиявӣ – ин эҳтимолияти гирифтани зарар аз ҳисоби гузаронидани амалиётҳои молиявӣ қарзӣ, дар фазои биржа, иҷрои амалиётҳо бо фондҳои қиматнок ва хавфҳои, ки аз табиати ин амалиётҳо бармеоянд. Хавфҳои молиявӣ ва тижоратӣ намудҳои асосии хавфҳои соҳибкорӣ ба ҳисоб рафта, категорияи махсуси хавфҳои, ки соҳиби аломат ва хусусиятҳои муайянанд, ташкил медианд.

КАЛИДВОЖАҲО: хавф, намудҳои хавф, таҳлили хавф, назорати хавф, муайяннамоии хавф, пешгирии хавф, хавфи бозорӣ, хавфи бонкӣ, сатҳи хавф.

ФОРМЫ И ВИДЫ ФИНАНСОВЫХ РИСКОВ

В данной статье рассматриваются формы и виды финансовых рисков. Авторы отмечают, что финансовые риски — это вероятность возникновения убытков в результате финансовых и кредитных операций, операций на фондовой бирже, операций с ценными бумагами, а также риски, вытекающие из характера этих операций. Финансовые и коммерческие риски являются основными видами деловых рисков и составляют особую категорию рисков, обладающих определенными характеристиками и особенностями.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: риск, виды рисков, анализ рисков, контроль рисков, идентификация рисков, предотвращение рисков, рыночный риск, банковский риск, уровень риска.

FORMS AND TYPES OF FINANCIAL RISKS

This article examines the forms and types of financial risks. The authors note that financial risks are the probability of losses arising from financial and credit transactions, stock exchange transactions, and securities transactions, as well as the risks arising from the nature of these transactions. Financial and commercial risks are the main types of business risks and constitute a special category of risks with specific characteristics and features.

KEYWORDS: risk, types of risks, risk analysis, risk control, risk identification, risk prevention, market risk, banking risk, risk level.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Давлатов Наврӯз Амиршоевич* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи молия ва сӯғурта. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сайфуллоева Гулноза – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюм. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторах: *Давлатов Навруз Амиршоевич* – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры финансов и страхования. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Сайфуллоева Гулноза – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the authors: *Davlatov Navruz Amirshoevich* – Tajik National University, Candidate of Economic, Senior Lecturer of the Department of Finance and Insurance. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

Sajfulloeva Gulnoza – Tajik National University, second-year master's student. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

ҲУҚУҚ – ПРАВО

ТАЪРИХИ ПАЙДОИШИ БОНКҲО ДАР МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ- ҲУҚУҚӢ

Маҳмудзода Б.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Таърихи асри қадима дар бораи он, ки бонкҳо кай пайдо шудаанд ва кадом амалиётҳоро иҷро мекарданд, муттаассифона барои мо ягон маълумотҳои дақиқро намондаанд. То даврони мо ба мо танҳо баъзе маълумотҳо оид ба пулҳои аввалии халқҳои қадим (тилло, нуқра, тангаҳои қадима) расидаанду халос. Хуллас, гарчанде ки таърихи муосир оид ба пул, пайдоиш ва гардиши он материалҳои бешумор чамъ оварда бошад ҳам, ба саволҳои он, ки муассисаҳои қарзии ҳатто оддитарин чӣ гуна буданд, ҷавобе надода буд.

Бонкҳо таърихи зиёда аз 2700 сола доранд. Аввалин бонкҳо дар Рими Қадим, Байнаннаҳрайн ва Македония мавҷуд буданду ба вазифаи хазина ва тайёр кардани тангаҳои подшоҳон, машғул буданд.

Тибқи маълумотҳои таърихӣ бонкҳои аввалин 2300 сол пеш аз солшумории мо дар шакли савдои рафиқона бунёд гардида, вазифаи одии пулгузаронӣ ё худ қарз додану қарз гирифтандро иҷро мекард. Якумин бонки расмӣ дар Бритониёи Кабир дар соли 1964 дар шакли бонки давлатии марказӣ таъсис ёфта, минбаъд тафриқашавию махсусгардонии он амиқ гаштааст. Аз ҳамон давра сар қарда фаъолияти бонкҳо барои интишори пулҳои қарзӣ, чамъоварии пулҳои нақду озоди аҳоли, корхона, давлатӣ ва дигар воҳидҳои ҳуқуқию воқеӣ нигаронида шудаанд. Мавқеи бонкҳо дар низоми қарзӣ ҳамчун воситаи миёнарав (яъне субъекти мутавассит) мустаҳкам мегардад.

Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки аввалин бонкҳо дар асоси амалиёти ивазкунии пули як давлат ба пули давлати дигар пайдо шудаанд, яъне дар асоси амалиёти мубодилаи асъор.

Аввалин бонкҳо, мувофиқи ақидаи як қатор олимон дар шароити капитализм дар асрҳои XIV-XV дар шаҳрҳои Италия (Венетсия, Генуя) пайдо шудаанд. Дар ин лаҳза бе ёрии қарз фаъолият кардани корхонаҳои капиталистӣ номумкин буд. Аз инҷост, ки асоси пайдоиши бонкҳо хоҷагии капиталистӣ ташкил мекард.

Қисми дигари олимон бар он ақидаанд, ки бонкҳои аввалин дар давраҳои пештар аз капитализм, яъне дар давраҳои феодализм ба вучуд омадаанд. Мувофиқи ақидаи онҳо дар давраи пайдоиши феодализм аллақай талабот ба хизматрасониҳои бонкӣ ва хизматрасониҳои миёнаравӣ дар пардохтҳо пайдо шуда буд.

Дар асри X Итолиё маркази ҷаҳонии савдо ба ҳисоб мерафт, дар ин ҷо аз бисёри мамлакатҳо пулу мол дохил мешуданд, аз ин ҷост, ки дар ин ҷо бонкдорон яке аз иштирокчиёни фаъол дар амалиётҳои савдо ба шумор рафта, миқдори “мизҳои бонкӣ” торафт зиёд мешуд.

Мувофиқи шаҳодати таърихомӯзон, аввалин бор амалиётҳои бонкӣ аз тарафи шахсони алоҳида ва муассисаҳои диние, ки дар онҳо миқдори зиёди маблағҳои пулӣ чамъ оварда шуда буданд, гузаронда шудаанд.

Оҳиста - оҳиста бонкдорони аввалин фаҳмиданд, ки бойгарию беҳади пулии беҳаракат хобидаи онҳо ягон фоидаи намебахшад, онҳоро бояд тавре истифода бурд, ки фоида оварданд, яъне ё онҳоро барои истифодаи вақтина ба касе лозим меояд, ё муассисаҳои савдой ва касбии мустақил ташкил кардан даркор аст. Барои ин ба ҳисси гарав киштиҳо ва молҳои ҳар хела дар баъзе ҳолатҳо хонаҳои истиқоматӣ, молҳои қиматбаҳо ва ҳатто одамон (ғуломон) ба замонат монанда мешуданд.

Дар Русия фоизи қарзҳои бонкӣ дар он давраҳо хело баланд буд ва қариб 36% - и солонаро ташкил медод. Дар ин ҷо дар баробари амалиётҳои бонкӣ оҳиста - оҳиста

ҳисобҳои амонатӣ ба воситаи трансферита (аз як ҳисоб ба ҳисоби дигар гузаронидани маблағҳои пулӣ) ташкил карда шуданд. Дар оянда дар баробари зиёд шудани талабот ба бонкҳои мизочони онҳо низ зиёд шуданд. Дар ин ҳолат бонкҳои хизматҳои нав ба навро ба роҳ монданд, аз ҷумла хизматҳои боварнок оид ба тартиб додани шартномаҳои байни мизочон, иҷро кардани вазифаи даллолӣ дар рафти амалиётҳои савдо ва ғайраҳо. Барои сода кардани ҳисобҳои бонкҳои онвақта чиптаҳои бонкӣ бароварда буданд, ки ба ҳайси пул амал мекарданд.

Баъд аз ин гуфтаҳо ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки пайдоиши бонкҳои ба он даврае рост меояд, ки пулҳои вазифаи пули ҷаҳониرو иҷро мекардагӣ шуданд.

Зарурияти бонк ва таъсиси он дар иқтисодиёт аз он иборат аст, муомилотро бо маблағҳои пулӣ таъмин менамояд, ки низоми пулии кишварро ба миён меорад ва дар бехтар намудан ва ривож ёфтани пардохтҳои пулӣ байни субъектҳои хоҷагидорӣ, бонкҳои тиҷоратӣ нақши муҳим мебозанд ва уҳдадоранд самаранокии ин пардохтҳоро таъмин намоянд.

Моҳи март соли 1885 дар шаҳри Хучанд аввалин ҳазинаи амонатгузорӣ дар ҳудуди Тоҷикистони имрӯза ба ҷаҳон оғоз намуд. Соли 1900 ҳазинаҳои мазкур муттаҳид гардонидани шуда, ҳазинаи давлатии амонатгузорӣ номгузорӣ шуданд.

Низоми бонкӣ дар қаламрави Тоҷикистони имрӯза баъд аз таъсиси Ҷумҳурии шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон оғоз ёфтааст. Нахустин муассисаи бонкии Тоҷикистон - Намояндагии Бонки давлатии Иттиҳоди Ҷамоҳири Шуравии Сотсиалистӣ (ИҶШС) дар шаҳри Душанбе моҳи июни соли 1925 ташкил гардид, ки ба доираи дар Осиеи Миёна будаи Бонки давлатии ИҶШС дар шаҳри Тошканд тобеъ буд. Моҳи декабри ҳамон сол намояндагии Бонки давлатии ИҶШС дар шаҳри Душанбе ба Идораи Бонки давлатии Тоҷикистони ИҶШС дар шаҳри Душанбе табдил дода шуд. Моҳи октябри соли 1934 Идораи Бонки давлатии ИҶШС гузашт ва ба худ номи Идораи Тоҷикистони Бонки давлатии ИҶШС - ро гирифт. Соли 1935 бо 24 бахш (филиал) ба корхонаю шахсони ҷудогона хизмати бонкӣ мерасонд. Бахшҳои бонкӣ давлатӣ дар ноҳияҳои зерин ҷаҳон оғоз менамуданд; Қурғонтеппа, Кӯлоб, Фарм, Панҷакент, Хучанд, Ёротеппа, Конибодом, Хоруғ, Исфара, Обигарм, Шаҳринав, Янгибозор, (ҳозира Кофарниҳон), Ҷилиқӯл, Кӯйбишев (ҳозира Хочамастон), Шаҳритус, Муъминобод, Кангурт, Фархор, Нов, Ашт, Кагановичобод, (Колхозобод), Куктош, Ҳисор. Дар соли 1942 филиалҳои Бонки давлатии Тоҷикистон то ба 42 ва дар соли 1987 бошад то ба 59 расид.

Аз соли 1959 то соли 1987 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон асосан се бонк, яъне Идораи Тоҷикистони Бонки давлатии ИҶШС, Идораи Тоҷикистони сохтмони ИҶШС ва идораи бонки Тоҷикистони амонатгузорӣ ҷаҳон оғоз мекарданд.

Соли 1987 дар асоси Қарори Ҷамъияти Марказии Ҳизби Коммунисти Иттиҳоди Шуравӣ ва Шурои Вазирони ИҶШС таҳти №821 аз 17 июли соли 1987 дар Иттиҳоди Шуравӣ ислоҳоти бонкӣ гузаронида шуд ва дар асоси ин қарор низоми бонкии зерин ташкил карда шуд:

- Бонки давлатии ИҶШС;
- Бонки ҷаҳон оғозии иқтисодии хориҷии ИҶШС;
- Бонки саноату сохтмони ИҶШС;
- Бонки агросаноатии ИҶШС;
- Бонки хоҷагии манзилу коммуналӣ ва рушди иҷтимоии ИҶШС;
- Бонки амонатгузорӣ ва қарздиҳӣ ба аҳолии ИҶШС;

Баъдан бо Қарори Шурои Вазирони ИҶШС таҳти №1118 аз 6 октябри соли 1987 муайян карда шуд, ки дар ҷумҳуриҳо, аз ҷумла дар Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон бонкҳои ҷумҳуриявии зерин ташкил карда шаванд:

- Идораи Тоҷикистони ҷумҳуриявии Бонки давлатии ИҶШС;
- Идораи Тоҷикистони ҷумҳуриявии Бонки саноату сохтмони ИҶШС;
- Идораи Тоҷикистони Ҷумҳуриявии Бонки рушди манзилию иҷтимоии ИҶШС;

Идораи Тоҷикистони ҷумҳуриявии Бонки амонатгузори ИҶШС;

Аз сабаби он ки ба тамоми аҳолию субъектҳои хоҷагидорӣ Бонки давлатӣ, Бонки сохтмон ва Бонки амонатгузорӣ хизмат мерасониданд, баъд аз ташкил шудани бонкҳои нави дар боло зикргардида, вазифаи бонкҳои амалкунанда байни ҳамаи бонкҳои навтаъсис тақсим карда шуданд.

Дар ин давра Бонки давлатии ИҶШС низоми (системаи) пулиро қарзиро тавассути идораҳои дар ҷумҳуриҳо мавҷудбуда идора намуда, сиёсати ягонаи пулиро қарзии мамлакатро тартиб меод, фаъолияти бонкҳои дигарро назорат ва танзим мекард. Баъдтар, яъне соли 1991, Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Бонки миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон”, ба Қарори худ аз 28 июни соли 1991 таҳти № 332, дар асоси Идораи Тоҷикистони ҷумҳуриявии ИҶШС, Бонки миллии Ҷумҳурии Тоҷикистонро таъсис дод. Баъдан дар асоси таҳрири нави Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва мувофиқи Қарори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14 декабри соли 1996 таҳти № 384 Бонки миллии Тоҷикистон ба сифати бонки марказӣ фаъолият намуда, сиёсати пулиро қарзӣ ва асъории мамлакатро бо супориши Ҳукумат тартиб медиҳад, талаботҳои онро амалӣ мегардонад ва фаъолияти бонкҳои тиҷоратиро танзим менамояд.

АДАБИЁТ

1. Банковское дело. Под . ред. О. О. Лаврушино. М.: “Кнорус”, 2006.
2. Курси назарияи Иқтисодӣ. Ашраф Эргашов, Ҳақберди Мухадбердиев, Муккарам Эргашева. Душанбе 2004.саҳ. 254
3. Қарз, бонк. Нусрат Ашуров. “Матбуот” Душанбе 2011. Саҳ. 257.
4. Сомонаи интернетӣ: <https://www.amonatbank.tj>.

ТАЪРИХИ ПАЙДОИШИ БОНКҲО ДАР МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ-ҲУҚУҚӢ

Дар мақола масъалаи таърих ва пайдоиши бонкҳои дар муносибатҳои байналмилалӣ ҳуқуқи мавриди таҳлилу омӯзиш қарор дода шудааст. Махсусан, таърихи пайдоиши бонкҳо дар Тоҷикистони таърихӣ ва алоқамандии онҳо дар муносибатҳои байналмилалӣ баррасӣ гардидааст.

КАЛИДВОЖАҲО: таърих, пайдоиш, бонк, муносибатҳои байналмилалӣ-ҳуқуқӣ, пайдоиши бонкҳо дар Тоҷикистон.

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ БАНКОВ В МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЯХ

В статье рассматривается вопрос об истории и происхождении банков в международно-правовых отношениях. В частности, была рассмотрена история возникновения банков в историческом Таджикистане и их взаимосвязь в международных отношениях.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: история, происхождение, банк, международно-правовые отношения, происхождение банков в Таджикистане.

THE HISTORY OF BANKS IN INTERNATIONAL LEGAL RELATIONS

The article examines the issue of the history and origin of banks in international legal relations. In particular, the history of the emergence of banks in historical Tajikistan and their interrelation in international relations was considered.

KEYWORDS: history, origin, bank, international legal relations, origin of banks in Tajikistan.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Маҳмудзода Бобоҷон* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **884217007**.

Сведения об авторе: *Махмудзода Бободжон* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **884217007**.

Information about the author: *Mahmudzoda Bobojon* – Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **884217007**.

ИСЛОҲОТИ КОНСТИТУТСИОНИИ СОЛИ 1994 ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Абдуллоев Қ.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Тибқи қонунмандиҳои умумии рушди иҷтимоӣ, ҷомеаи инсонӣ ҳамчун низоми зинда дар ҳолати тағйироти доимӣ қарор дорад. Ин тағйирот, пеш аз ҳама дар мазмун ва шаклҳои муносибатҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқӣ ифода меёбанд. Дар чунин шароит, субот ва ҳамоҳангии иҷтимоӣ танҳо дар сурате таъмин мегардад, ки байни сатҳи воқеии рушди ҷомеа ва шаклҳои ҳуқуқии танзимкунандаи он мувозинат вучуд дошта бошад. Маҳз ҳамин мувозинат заминаи устувории тартиботи конститусиониро ташкил медиҳад.

Таҷрибаи таърихӣ нишон медиҳад, ки тағйироти шадиди иҷтимоӣ ва инқилобҳо аксаран боиси таҷдиди куллии пояҳои давлатдорӣ ва қабули Конститутсияҳои нав мегарданд. Аммо чунин тағйирот, ки дар фазои ноором ва фишори эҳсосоти ҷомеа амалӣ мешаванд, на ҳамеша ба эҷоди санади ҳуқуқии босифат оварда мерасонанд. Баръакс, таҷдиди Конститутсия дар шароити бесуботӣ метавонад ба қабули меъёрҳои носанҷида ва номувозин оварда расонад, ки дар оянда худ сабаби ихтилофҳои нав мегарданд.

Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон ин масъала аҳаммияти махсус дорад. Таҷрибаи солҳои аввали истиқлолият, аз ҷумла қабули Конститутсияи соли 1994 дар фазои мураккаби пасочангӣ, нишон дод, ки ҳарчанд Конститутсия тавонист пояҳои давлатдории миллиро устувор намояд, аммо чунин ҳолат истисноӣ буда, наметавонад ҳамчун модели умумӣ барои таҷдиди доимии қонунҳои асосӣ арзёбӣ гардад. Аз ин рӯ, тағйир додани муқаррароти конститусионӣ бояд на дар натиҷаи бӯҳрон, балки дар асоси таҳлили илмӣ ва эҳтиёҷоти воқеии рушди ҷомеа сурат гирад.

Тағйироти конститусионӣ ҳатман натиҷаи бӯҳрони иҷтимоӣ ё муқовимати сиёсӣ нест. Баръакс, дар ҷомеаҳои устувор таҷдиди Конститутсия бештар шакли ислоҳоти пешгирикунанда (превентивӣ) дорад. Ин гуна ислоҳот имкон медиҳад, ки ихтилофҳои иҷтимоӣ ва сиёсӣ ҳанӯз дар марҳилаи ташаккули бартараф карда шаванд ва ба ҳолатҳои шадиди бесуботӣ роҳ дода нашавад. Барои Тоҷикистон, ки таҷрибаи талхи низоъҳои дохилро паси сар кардааст, чунин равиш аҳамияти калидӣ дорад.

Механизми таҷдиди Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои тартиби мураккаб ва марҳилавӣ мебошад, ки ворид намудани тағйироти иловаҳоро танҳо тавассути раёйпурсии умумихалқӣ пешбинӣ мекунад. Ин хусусият, аз як тараф, кафолати ҳифзи суботи конститусионӣ ва пешгирӣ аз тағйироти худсарона мебошад, вале аз ҷониби дигар метавонад ба сустшавии мутобиқшавии Конститутсия ба равандҳои нави иҷтимоӣ оварда расонад. Дар чунин шароит масъалаи тақмили механизмҳои институционалии баррасии тағйироти конститусионӣ аҳаммияти назариявӣ ва амалӣ пайдо мекунад.

Бо дарназардошти таҷрибаи давлатҳои муосир, аз ҷумла кишварҳои, ки институтҳои махсуси баррасии ислоҳоти конститусионӣ доранд, барои Тоҷикистон низ қобили қабул аст, ки фаъолияти барномарезишуда ва даври баррасии вазъи Конститутсия дар сатҳи милли таъмин карда шавад. Ин метавонад дар шакли комиссияҳои илмӣ-машваратӣ, форумҳои милли ё механизмҳои дигар амалӣ гардад, ки вазифаи онҳо таҳлили мувофиқати меъёрҳои Конститутсия ба сатҳи воқеии рушди ҷомеа мебошад.

Дар шароити ҷомеаи муосир, ки тағйироти наслҳо ҳар 20–30 сол сурат мегардад, масъалаи мутобиқати қонунҳои асосӣ ба арзишҳо ва ниёзҳои насли нав ногузир мегардад. Бо вучуди ин, барои Тоҷикистон таҷдиди автоматии Конститутсия бо меъёри қатъии замонӣ на ҳамеша мувофиқ аст. Сабаб дар он аст, ки суботи сиёсӣ, ваҳдати милли ва давомнокии сиёсати давлатӣ барои ин кишвар ҳамчун арзишҳои афзалиятнок баррасӣ мешаванд. Аз ин рӯ, таҷдиди Конститутсия бояд на аз рӯи муҳлати формалӣ, балки дар асоси зарурати воқеии ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ амалӣ гардад.

Ҳамзамон, ба таври илмӣ дуруст аст, ки ҷомеа имкони мунтазам баррасӣ намудани самаранокии Конститутсияро дошта бошад. Ин раванд метавонад ба вайрон намудани устувории ҳуқуқӣ, бо ҷалби афкори ҷомеа, олимон ва мутахассисони соҳа амалӣ карда шавад. Натиҷаи чунин баррасӣ ҳатман тағйир додани Конститутсия нест; он метавонад тасдиқи қобилияти меъёрҳои амалкунанда барои танзими муносибатҳои ҷамъиятии нав бошад.

Ҳамин тариқ, барои Ҷумҳурии Тоҷикистон модели ислоҳоти конститусионӣ бояд ба принципҳои тадриҷият, субот, пешгирии бухрон ва таҳлили илмӣ таъяс намояд. Чунин равиш имкон медиҳад, ки эҳтимоли рушди инқилобии равандҳои сиёсӣ коҳиш ёфта, Конститутсия ҳамчун санади зинда ва мутобиқшаванда ба рушди ҷомеа ҳифз гардад. Дар натиҷа, ислоҳоти конститусионӣ ба воситаи таҳкими давлатдорӣ, на ба манбаи бесуботӣ, табдил меёбад.

Ислоҳоти конститусионии соли 1994 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз муҳимтарин ва сарнавиштсозтарин падидаҳои таърихи давлатдорӣ муносири тоҷикон ба ҳисоб меравад. Ин ислоҳот дар шароити мураккаби сиёсӣ, иҷтимоӣ ва ҳарбӣ сурат гирифта, барои ташаққули низоми нави конститусионӣ, таҳкими истиклолияти давлатӣ ва барқарорсозии пояҳои ҳуқуқии ҳокимияти давлатӣ аҳамияти бунёдӣ дошт.

Пас аз фурӯпошии Иттиҳоди Шуравӣ ва ба даст овардани истиклолияти давлатӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мушкilotи ҷиддии гузариш аз низоми сотсиалистӣ ба низоми демократӣ рӯ ба рӯ гардид. Низоми ҳуқуқии мавҷуда, ки ба Конститутсияи шӯравии соли 1978 таъяс мекард, дигар наметавонист муносибатҳои нави сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоиро танзим намояд. Аз ин рӯ, зарурати таҳияи Конститутсияи нав ҳамчун санади олии ҳуқуқӣ ба миён омад, ки бояд асосҳои давлатдорӣ мустақил, шакли идоракунии ва кафолати ҳуқуқу озодиҳои инсонро муайян менамуд.

Бо вучуди он ки кӯшишҳои аввалини таҳияи Конститутсияи нав ҳанӯз дар солҳои 1990–1992 оғоз гардида буданд, шароити ноором ва авҷ гирифтани муқовимати сиёсӣ ва ҷанги шаҳрвандӣ имкон надод, ки ин раванд сари вақт анҷом ёбад. Баръакс, бухрони сиёсӣ боиси заъфи институтҳои давлатӣ, паст гардидани сатҳи қонуният ва афзоиши безътимодии ҷомеа ба сохторҳои ҳокимият гардид. Дар чунин шароит, ислоҳоти конститусионӣ на танҳо ҳамчун талаботи ҳуқуқӣ, балки ҳамчун воситаи барқарорсозии сулҳу субот ва ваҳдати миллӣ баррасӣ мешуд.

Марҳилаи ҳалкунандаи ислоҳоти конститусионӣ бо фаъолияти иҷлосияҳои тақдирсозаи Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 1992–1994 вобаста аст. Маҳз дар ҳамин давра масъалаи таҳияи Конститутсияи нав ҳамчун вазифаи аввалиндараҷаи давлат эътироф гардид. Ташкили комиссияи нави конститусионӣ, ҷалби мутахассисони соҳибтаҷриба ва омӯзиши таҷрибаи давлатҳои пешрафтаи ҷаҳон нишон дод, ки роҳбарияти кишвар зарурати ислоҳоти амиқи конститусиониро дарк намудааст.

Яке аз масъалаҳои марказии ислоҳоти конститусионии соли 1994 интихоби шакли давлатдорӣ буд. Дар ҷараёни таҳияи лоиҳаи Конститутсия ду модели асосӣ – ҷумҳурии парламентӣ ва ҷумҳурии президентӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтанд. Бо назардошти вазъи мураккаби сиёсӣ, набудани хизмҳои пурқуввати сиёсӣ, заъфи анъанаҳои парламонӣ ва сатҳи пасти фарҳанги сиёсӣ, интихоби ҷумҳурии президентӣ ҳамчун шакли оптималии идоракунии давлатӣ доништа шуд. Ин модел имкон медод, ки ягонагии ҳокимияти давлатӣ таъмин гардида, масъулияти сиёсӣ мутамарказ ва қобилияти давлат барои барқарорсозии тартиботи конститусионӣ тақвият ёбад.

Ислоҳоти конститусионии соли 1994 бо иштироки фаъоли ҷомеа амалӣ гардид. Лоиҳаи Конститутсия ба муҳокимаи умумихалқӣ бароварда шуда, ҳазорҳо пешниҳод ва мулоҳизаҳо аз ҷониби шаҳрвандон, олимон, ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва ҳамватанони бурунмарзӣ ироа гардиданд. Ин раванд аз хусусияти демократии ислоҳоти конститусионӣ шаҳодат дода, нишон дод, ки Конститутсия ҳамчун ифодаи иродаи халқ қабул мегардад, на ҳамчун санади якҷонибаи ҳокимият.

Натиҷаи мантикии ин раванд баргузори раёйпурсии умумихалқӣ 6 ноябри соли 1994 гардид. Дар ин рӯз шаҳрвандони кишвар на танҳо дар бораи қабули Конститутсия, балки дар бораи самти минбаъдаи рушди давлатдорӣ қарор қабул намуданд. Дастгирии аксарияти кулли аҳоли аз лоиҳаи пешниҳодшуда нишон дод, ки ҷомеа ба зарурати ислоҳоти конститусионӣ омода буда, онро ҳамчун воситаи барқарорсозии сулҳ ва суботи сиёсӣ қабул кардааст.

Конститутсияи соли 1994 моҳиятан натиҷаи ислоҳоти конститусионии амиқ буд. Дар он бори аввал дар таърихи Тоҷикистон инсон, ҳуқуқу озодиҳои ӯ ҳамчун арзиши олии эътироф гардиданд. Принципҳои волоияти қонун, таҷзияи ҳокимияти давлатӣ, гуногуноандешии сиёсӣ, баробарии шаҳрвандон дар назди қонун ва суд, инчунин кафолати фаъолияти озоди иқтисодӣ дар сатҳи конститусионӣ мустаҳкам карда шуданд. Ин меъёрҳо Тоҷикистонро ба роҳи ташаккули давлати ҳуқуқбунёд ва демократӣ равона сохтанд.

Яке аз дастовардҳои калидии ислоҳоти конститусионӣ таъсиси Суди конститусионӣ ҳамчун ниҳоди мустақили ҳифзи Конститутсия мебошад. Ин мақомот барои таъмини волоияти Конститутсия, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои конститусионии шаҳрвандон ва таъмини мутобиқати санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба Конститутсия таъсис дода шуд. Бо ин роҳ, ислоҳоти соли 1994 заминаи ташаккули механизми муосири назорати конституциониро фароҳам овард.

Ислоҳоти конститусионии соли 1994, инчунин аҳаммияти байналмилалӣ дошт. Конститутсия Ҷумҳурии Тоҷикистонро ҳамчун субъекти мустақили ҳуқуқи байналмилалӣ муаррифӣ намуда, меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалиро ҷузъи таркибии низоми ҳуқуқии миллӣ эътироф кард. Ин қадам барои таҳкими мавқеи байналмилалии кишвар ва ҳамгироии он ба ҷомеаи ҷаҳонӣ нақши муҳим бозид.

Бо вучуди қабули Конститутсия дар шароити идомаи ҷанги шаҳрвандӣ, он ҳамчун заминаи боэътимоди сулҳи минбаъда хизмат намуд. Ислоҳоти конститусионӣ барои расидан ба ризоияти миллӣ, барқарорсозии фаъолияти муназзами мақомоти давлатӣ ва рушди минбаъдаи низоми ҳуқуқӣ шароити зарурӣ фароҳам овард. Дар солҳои минбаъда тағйири иловаҳои конститусионӣ тавассути раёйпурсиҳои умумихалқӣ ворид гардиданд, ки ин раванд қобилияти мутобиқшавии Конститутсияро ба талаботи замон нишон медиҳад.

Ҳамин тариқ, ислоҳоти конститусионии соли 1994 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун марҳилаи ҳалқунандаи ташаккули давлатдории миллӣ арзёбӣ мегардад. Ин ислоҳот на танҳо пояҳои ҳуқуқии истиклолиятро мустаҳкам намуд, балки самти стратегии рушди сиёсӣ ҳуқуқии кишварро муайян кард. Нақши он дар таъмини сулҳ, субот, ҳифзи соҳибхитиярии давлатӣ ва ташаккули давлати ҳуқуқбунёд аҳамияти таърихӣ дорад.

АДАБИЁТ

1. Ахбори Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 1992. № 2. – С. 23.
2. Ахбори Шуои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 1992. № 11. – С. 170.
3. Вестник Конституционного суда Республики Таджикистан. Научно-информационный журнал. – 2010. – Вып. 2.
4. Вестник Конституционного суда Республики Таджикистан. Научно-информационный журнал. – 2010. – Вып. 4.
5. Достиев А. С. Конституция Республики Таджикистан 1994 года: история разработки, принятия, внесения изменений и основные положения / А.С. Достиев. – Душанбе: Матбуот, 2001. – 240 с.
6. Имомов А., Буриев И., Гадов Б. и др. Конституцияҳои Тоҷикистон: пайдоиш ва инкишоф. – Душанбе: Дониш, 2014. – 560 с.
7. Конституция Республики Таджикистан (принята всенародным референдумом 6 ноября 1994 г.). – Душанбе: Ирфон, 1994. – 100 ст.
8. Назриев Д., Саттаров И. Республика Таджикистан: история независимости (хроника событий). Год 1991-й. – Душанбе, 2002. – 320 с.
9. Назриев Д., Саттаров И. Республика Таджикистан: история независимости (хроника событий). Год 1992-й. – Душанбе, 2005. – 280 с.
10. Назриев Д., Саттаров И. Республика Таджикистан: история независимости (хроника событий). Год 1993-й. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 400 с.

11. Хакимов Ш. Становление и развитие Конституции как политико-правового института в Таджикистане. – Душанбе: Деваштич, 2002. – 260 с.
12. Хакимов Ш. Конституционализм в Таджикистане: путь к демократии или укрепление авторитаризма? // Центральная Азия и Кавказ. – 2013. – Т. 16, вып. 1. – С. 45–62.

ИСЛОХОТИ КОНСТИТУТСИОНИИ СОЛИ 1994 ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мақола ба таҳлили илмӣ-назариявӣ ислоҳоти конститусионӣ соли 1994 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Дар он шароитҳои сиёсӣ ва ҳуқуқии қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, марҳилаҳои асосии раванди ислоҳоти конститусионӣ, интиҳоби шакли идоракунии давлатӣ ва аҳамияти он дар таҳкими соҳибхитӣрии давлатӣ баррасӣ мегардад. Муаллиф нишон медиҳад, ки ислоҳоти конститусионӣ соли 1994 на танҳо заминаи ҳуқуқии давлатдорӣ мустақилро фароҳам овард, балки ҳамчун омилҳои муҳими барқарорсозии суботи сиёсӣ, ваҳдати миллӣ ва рушди минбаъдаи низоми ҳуқуқии кишвар хизмат намуд. Ҳамчунин нақши Конститутсия дар ташаккули давлати ҳуқуқбунёд, демократӣ ва дунявӣ таҳлил карда мешавад.

КАЛИДВОЖАҲО: ислоҳоти конститусионӣ, Конститутсияи соли 1994, Ҷумҳурии Тоҷикистон, соҳибхитӣрии давлатӣ, давлатдорӣ миллӣ, шакли идоракунии давлатӣ, раёйпурсии умумихалқӣ, суботи сиёсӣ, давлати ҳуқуқбунёд.

КОНСТИТУЦИОННАЯ РЕФОРМА 1994 ГОДА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Статья посвящена научно-теоретическому анализу конституционной реформы 1994 года в Республике Таджикистан. Рассматриваются политико-правовые предпосылки принятия Конституции Республики Таджикистан, основные этапы конституционного реформирования, выбор формы государственного правления и его значение для укрепления государственного суверенитета. Обосновывается вывод о том, что конституционная реформа 1994 года стала не только правовой основой становления независимой государственности, но и важным фактором обеспечения политической стабильности, национального согласия и дальнейшего развития правовой системы страны. Особое внимание уделяется роли Конституции в формировании демократического, правового и светского государства.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: конституционная реформа, Конституция 1994 года, Республика Таджикистан, государственный суверенитет, государственность, форма правления, всенародный референдум, политическая стабильность, правовое государство.

THE CONSTITUTIONAL REFORM OF 1994 IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article provides a scientific and theoretical analysis of the constitutional reform of 1994 in the Republic of Tajikistan. It examines the political and legal prerequisites for the adoption of the Constitution of the Republic of Tajikistan, the main stages of the constitutional reform process, the choice of the form of government, and its significance for strengthening state sovereignty. The author argues that the 1994 constitutional reform not only established the legal foundations of independent statehood but also served as a crucial factor in ensuring political stability, national unity, and the further development of the national legal system. Special attention is paid to the role of the Constitution in the formation of a democratic, rule-of-law, and secular state.

KEYWORDS: constitutional reform, Constitution of 1994, Republic of Tajikistan, state sovereignty, statehood, form of government, national referendum, political stability, rule of law.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Абдуллоев Қудратулло* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **Телефон:** (+992)885555932.

Сведения об авторе: *Абдуллоев Қудратулло* – Таджикский национальный университет, магистр юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. **Телефон:** (+992)885555932.

Information about the author: *Abdulloev Qudratullo* – Tajik National University, master's student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. **Phone:** (+992)885555932.

НАҚШИ ТОЧИКИСТОН ДАР ТАШАККУЛИ ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ОБӢ

Баҳриддинова М.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Об яке аз захираҳои ҳаётан муҳим ва омили асосии рушди устувори инсоният ба шумор меравад. Дар шароити тағйирёбии иқлим, афзоиши аҳоли ва камшавии захираҳои табиӣ об, масъалаи танзими ҳуқуқии истифодаи оқилона ва одилонаи обҳои фаромиллӣ аҳамияти махсуси байналмилалӣ касб намудааст. Дар ин раванд Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун давлати болооб ва дорои захираҳои бузурги обӣ, мавқеи калидӣ ва ташаббускори фаъоли ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи об баромад мекунад.

Тоҷикистон зиёда аз 60 фоизи захираҳои обии Осиёи Марказиро ташаққул медиҳад ва дорои пиряхҳои азим, ҳавзаҳои калони дарёҳои фаромиллӣ, аз ҷумла Амударё ва Сирдарё мебошад. Бо назардошти ин воқеият, Ҷумҳурии Тоҷикистон на танҳо истифодаи оқилонаи захираҳои дохилро таъмин менамояд, балки дар сатҳи байналмилалӣ низ сиёсати масъулиятнок ва ҳамгироёнаро дар соҳаи ҳуқуқи об пеш мебарад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун «бурчи обии Осиёи Марказӣ» тавсиф карда мешавад: қисми назаррасе аз чараёни Амударё, ки миллионҳо одамонро дар поёбҳо таъмин мекунад, дақиқан дар қаламрави он ташаққул меёбад ва яхдонҳои кӯҳӣ ва пӯшиши барфӣ кишвар барои тамоми минтақаи аридӣ нақши ҳалкунанда мебозанд. Дар айни замон, Тоҷикистон ба шумори давлатҳои камтарин рушдфтои иқтисодӣ дохил мешавад ва даромади ба баҳр надорад, ки ин вобастагии мамлакатро ба истифодаи устувор ва пешгӯишаванда аз захираҳои обӣ объективона таҳким мебахшад. Чунин омезиши таъминоти табиӣ обӣ ва осебпазирии сохторӣ то андозаи зиёд курси Душанберо ба иштироки фаъол дар инкишофи ҳуқуқи байналмилалӣ об ва пешниҳоди ташаббусҳои худ дар сатҳи ҷаҳонӣ пешакӣ муайян кардааст. Дар даҳсолаҳои охир Тоҷикистон босуботи аз майдони СММ барои пешбурди дастури кори обӣ истифода мебарад, ки ин имкон медиҳад, дар бораи он ҳамчун навъ «соҳибкори меъёрӣ» дар соҳаи ҳуқуқи байналмилалӣ об сухан ронем.

Пас аз фурупошии Иттиҳоди Шуравӣ Тоҷикистон аз низоми ҳуқуқии шӯравӣ маҷмӯи мураккаби созишномаҳо оид ба тақсимот ва истифодаи обҳои Амударё ва Сирдарё ба мерос гирифт. Аллақай дар феввали соли 1992, амалан баъд аз ба даст овардани истиқлолият, Тоҷикистон якҷоя бо Қазоқистон, Қирғизистон, Туркменистон ва Ўзбекистон Созишномаи ҳамкориҳо дар соҳаи идоракунии муштарак оид ба истифода ва ҳифзоти захираҳои обии сарчашмаҳои байнидавлатӣ бааст. Ин паймон принсипи «умумият ва бутунӣ» захираҳои обии минтақаро мустақкам кард, ҳуқуқҳои баробари давлатҳоро ба истифодаи об ва масъулияти умумии онҳоро барои истифодаи оқилона ва ҳифзи об эътироф намуд. Бо ин тариқ, дар миқёси минтақавӣ принсипҳои асосии ҳуқуқи байналмилалӣ об, монанди баробарҳуқуқии давлатҳои соҳилӣ ва вазифаи ҳамкорӣ дар идоракунии объектҳои обии фаромарзӣ, ки баъдтар дар Конвенсияи СММ соли 1997 дар бораи ҳуқуқи истифодаи обҳои байналмилалӣ дар мақсадҳои ғайринавигатсионӣ кодификатсия шудаанд, инъикос ёфтанд.

Режими минтақавӣ Амударё ва Сирдарё баъдтар тавассути эҷоди Комиссияи байнидавлатии мувофиқакунии обҳоҷагии (КБМО) ва ташкилотҳои махсуси ҳавзавӣ инкишоф ёфт, ки вазифаи онҳо мувофиқакунии ҳудудҳои солонаи истифодаи об ва ҳамоҳангсозии сиёсати обҳоҷагии давлатҳои Осиёи Марказӣ шуд. Дар айни замон, Тоҷикистон ҳамчун кишвари боло ҳавзӣ бо лоиҳаҳои калони гидроэнергетикӣ дар маркази зиддиятҳои эҳтимолии манфиатҳо байни афзалиятҳои ирригатсионӣ ва энергетикӣ қарор гирифт. Шиддатҳои объективӣ дар атрофи тақсими чараёни Амударё ва лоиҳаҳои сохтмони гидроэнергетикӣ Душанберо ба ҷустуҷӯи ҷаҳорҷӯбаҳои васеътари байналмилалӣ-ҳуқуқӣ ташвиқ намуд, ки имкон медиҳанд, обро на танҳо ҳамчун объекти низоъ, балки ҳамчун захираи ҳамкорӣ ва инкишофи устувор баррасӣ кунанд.

Самти калидии чунин стратегия ташаббусҳои ҷаҳонии Тоҷикистон дар ҷаҳорҷӯби Созмони Милали Муттаҳид гардид. Боз дар соли 1999 Президенти Тоҷикистон дар ҷаласаи 54-уми Маҷмаи Умумии СММ бо пешниҳоди эълони соли 2003 ҳамчун Соли байналмилалӣ оби ширин баромад кард. Дар соли 2000 Маҷмаи Умумӣ қатъномаи дахлдорро қабул кард ва дар соли 2003 дар Душанбе Форуми байналмилалӣ оид ба оби ширин баргузор гардид, ки ба яке аз ҷорабиниҳои марказии сол табдил ёфт. Ин ташаббус барои ҷалби диққат ба мушкилоти дастрасӣ ба оби ошомиднии бехатар ва санитария равона шуда буд ва бо ин тариқ ба ташаккули консенсуси ҷаҳонӣ дар бораи об ҳамчун унсурҳои калидии инкишофи инсонӣ мусоидат намуд.

Идомаи мантиқӣ Даҳсолаи байналмилалӣ амалҳо «Об барои ҳаёт» барои солҳои 2005-2015 гардид, ки бо ташаббуси Тоҷикистон бо қатъномаи Маҷмаи Умумии СММ аз 23 декабри соли 2003 эълон шуд. Мақсади асосии Даҳсола мусоидат ба татбиқи таъхҳодҳои байналмилалӣ қаблан қабулшуда дар соҳаи об, аз ҷумла Ҳадафҳои Ҳазора оид ба инкишоф, инчунин ташвиқи таҳияи нақшаҳои идоракунии якҷояшудаи захираҳои обӣ буд. Дар ҷаҳорҷӯби ин даҳсола Душанбе бисёр маротиба ба майдони конфронсҳои қалони байналмилалӣ оид ба об табдил ёфт, ки ин тасвири Тоҷикистонро ҳамчун давлате, ки на танҳо оғоз мекунад, балки институтсионалӣ муколамаи ҷаҳониро дар масъалаҳои обӣ таъмин менамояд, мустаҳкам кард.

Мақоми махсусро дар байни ташаббусҳои Тоҷикистон Соли байналмилалӣ ҳамкориҳои обӣ соли 2013 ишғол мекунад. Қатъномаи дахлдори 65/154 аз ҷониби Маҷмаи Умумии СММ дар соли 2010 бо пешниҳоди Тоҷикистон қабул шуд. Дар августи соли 2013 дар Душанбе Конфронси байналмилалӣ сатҳбаланд оид ба ҳамкориҳои обӣ баргузор гардид, ки намоёндагони 147 давлат, ташкилотҳои байналмилалӣ ва муассисаҳои молиявиро ҷамъ кард. Конфронс ба ҷаҳор мавзӯи калидӣ бахшида шуда буд: ҳамкориҳои обӣ барои инкишофи инсонӣ, манфиатҳои иқтисодӣ, ҳифзи экосистемаҳо ва ҳамкориҳои фаромарзӣ; инчунин ҷанбаҳои гендерӣ, масъалаҳои афзоиши иқтидор ва «тетикҳои» институтсионалии ҳамкорӣ муҳокима гардиданд. Бо ин тариқ, Тоҷикистон ба консепсияи ҳамкориҳои обӣ мазмуни мушаххаси сиёсӣ ва эксперти бахшид, ки ба принсипҳои асосии ҳуқуқи байналмилалӣ об — таъхҳуди ҳамкорӣ, истифодаи одилона ва оқилона ва пешгирии зарари назаррас ба давлатҳои ҳамсоя — таъя мекунад.

Дар соли 2016 Маҷмаи Умумии СММ якдилона қатъномаи дигареро қабул кард, ки бо ташаббуси Тоҷикистон — дар бораи эълони Даҳсолаи байналмилалӣ амалҳо «Об барои инкишофи устувор» барои солҳои 2018-2028 пешниҳод шуда буд. Ташаббус аввалин маротиба аз ҷониби Президенти Тоҷикистон дар Форуми ҷаҳонӣ об дар Тэгу дар соли 2015 баён гардид ва бо дарки он обусташуд карда шуд, ки даҳсолаи қаблӣ «Об барои ҳаёт» барои ҳалли дархурҳои афзоиандаи обӣ, иқлимӣ ва демографӣ ношикоя монд. Даҳсолаи нав ҳамчун платформа барои ҷамоҳангсозии сазо кӯшишҳо барои расидан ба Ҳадафи инкишофи устувори 6 — «таъмини мавҷудият ва истифодаи оқилона аз захираҳои обӣ ва санитария барои ҳама» — ва пайваст кардани дастури кори обӣ бо вазифаҳои васеътари инкишофи устувор андешида шуд.

Дақиқан дар контексти Даҳсолаи «Об барои инкишофи устувор» Равандиҳои обии Душанбе (Dushanbe Water Process) — силсилаи конфронсҳои сатҳбаланди дусола, ки аз ҷониби Ҳукумати Тоҷикистон дар шарикӣ бо СММ баргузор мегарданд, ба миён омаданд. Конфронси аввал дар соли 2018, дуюм — дар соли 2022, сеум — дар июни соли 2024 баргузор гардиданд. Ҷояи асосии Равандиҳои обии Душанбе дар эҷоди майдони доимӣ барои мониторинги пешрафт дар татбиқи ҳадафҳои обӣ, мубодилаи таҷрибаи беҳтарин, ташаккули шарикҳои ва таҳияи тавсияҳои сиёсӣ-ҳуқуқӣ аст. Конфронси сеуми соли 2024 мустақиман ба назорати минбаъда бар иҷрои Дастури кори амалҳои обӣ равона карда шуд, ки дар Конфронси СММ оид ба об соли 2023 қабул шуда буд ва ҳамчун яке аз механизмҳои калидии пайгирии минбаъдаи он баррасӣ мегардид. Бо ин тариқ, Тоҷикистон на танҳо ба сифати ҳамсадри таърихии Конфронси СММ оид ба об соли 2023 баромад кард, балки

нақши «нигаҳдорандаи» мероси онро ба уҳда гирифт, ки ин мақоми ӯро дар меъморияи идоракунии ҷаҳонии обӣ назаррас мустаҳкам месозад.

Диққати алоҳидаро ташаббуси об-иқлимии Тоҷикистон дар дастури кори байналмилалӣ сазовор аст. Дар апрели соли 2025 Комиссияи иқтисодӣ ва иҷтимоии СММ барои Осие ва Укёнуси Ором (ЭСКАТО) бо ташаббуси Тоҷикистон қатъномаи «Мустаҳкам намудани ҳамкорӣ оид ба захираҳои обӣ ва тағйирёбии иқлим барои инкишофи устувор дар минтақаи Осие-Укёнуси Ором»-ро қабул кард. Дар ҳамон қатънома эълони соли 2025 ҳамчун Соли байналмилалӣ муҳофизати яхдонҳо, таъсиси Рӯзи ҷаҳонии яхдонҳо 21 март ва баргузори Конфронси байналмилалӣ оид ба муҳофизати яхдонҳо аз ҷониби Тоҷикистон табрик гуфта мешавад. Ин қадамҳо саъю кӯшиши Душанберо барои васеъ кардани проблематикаи анъанавӣ барои ҳуқуқи байналмилалӣ об оид ба тақсими чараён то мавзуи мураккаби алоқамандии об, иқлим ва инкишофи устувор нишон медиҳанд, ки ин объективона ба манфиатҳои тамоми кишварҳои ҷаҳонӣ ва хушксол мувофиқат мекунад.

Дар сатҳи ҳуқуқи байналмилалӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон принципҳои асосии ҳуқуқи об, аз ҷумла истифодаи одилона ва оқилона, уҳдадорӣ пешгирии зарари ҷиддӣ, ҳамкориҳои неқазарона ва мубодилаи иттилооти гидрологиро ҷонибдорӣ мекунад. Мавқеи расмӣ Тоҷикистон бар он асос меёбад, ки захираҳои обӣ омили ҳамгироии минтақавӣ бошанд, на сарчашмаи ихтилофу низоъ.

Илова бар ин, Тоҷикистон минбари муҳимми сиёсӣ-ҳуқуқиро дар шакли Конфронси байналмилалӣ сатҳи баланд оид ба об дар Душанбе таъсис дод, ки онҳо ба таҳияи механизмҳои ҳамоҳангсозии сиёсати об дар сатҳи ҷаҳонӣ мусоидат менамоянд. Ин конфронсҳо ба таҳкими муқола ба ҷонибдорӣ давлатҳои созмонҳои байналмилалӣ ва ҷомеаи илмӣ замина гузошанд.

Ҳамин тариқ, Ҷумҳурии Тоҷикистон имрӯз на танҳо ҳамчун кишвари дорои захираҳои фаровони обӣ, балки ҳамчун ташаббускор, танзимгар ва пешбарандаи концепсияи ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи об шинохта мешавад. Саҳми Тоҷикистон дар рушди ҳуқуқи байналмилалӣ об, ташаккули меъёрҳои нави идоракунии захираҳои фаромиллӣ ва таҳкими дипломатияи обӣ аҳамияти бузурги илмӣ ва амалӣ дошта, онро ба яке аз марказҳои калидии сиёсати ҷаҳонии об табдил додааст.

АДАБИЁТ

1. Боголюбов С.А. Актуальные проблемы экологического права / С.А. Боголюбов. - М.: Юрайт, 2020. - 498 с.
2. Воронцова А.А. Международное водное право / А.А. Воронцова. - М.: Проспект, 2019. - 365 с.
3. McCaffrey S.C. The Law of International Watercourses. - Oxford University Press, 2019. - 594 p.
4. Rahaman M.M. Principles of International Water Law: Creating Effective Transboundary Water Resources Management // International Journal of Sustainable Society. - 2019. - Vol. 1, No. 3. - P. 207-223.
5. Vinogradov S. International Water Law: Concepts, Evolution and Development // Water Resources Development. - 2020. - Vol. 36, No. 2. - P. 347-365.
6. Brown M.L. International Water Law and Policy. - Cambridge University Press, 2021. - 320 p.
7. Bunn C. Hydro Diplomacy: Managing the Global Water Crisis. - Palgrave Macmillan, 2022. - 280 p.
8. Tusher M. Water Resources Law and Policy. - Springer, 2023. - 450 p.
9. Gupta V.K., Hamdani S.A. Law of International Watercourses. - Kluwer Law International, 2020. - 500 p.
10. Sofronoff A. The Dynamics of International Water Law. - Routledge, 2021. - 350 p.

НАҚШИ ТОҶИКИСТОН ДАР ТАШАККУЛИ ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ОБӢ

Дар мақолаи худ мо Ҷумҳурии Тоҷикистонро ҳамчун танзимгар дар ҳуқуқи байналмилалӣ обӣ муаррифӣ кардем. Ӯ имрӯз на танҳо ҳамчун кишвари дорои захираҳои фаровони обӣ, балки ҳамчун ташаббускор, танзимгар ва пешбарандаи концепсияи ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи об шинохта мешавад. Саҳми Тоҷикистон дар рушди ҳуқуқи байналмилалӣ об, ташаккули меъёрҳои нави идоракунии захираҳои фаромиллӣ ва таҳкими дипломатияи обӣ аҳамияти бузурги илмӣ ва амалӣ дошта, онро ба яке аз марказҳои калидии сиёсати ҷаҳонии об табдил додааст.

КАЛИДВОЖАҲО: Тоҷикистон, танзимгар, об, ҳуқуқ, захира, пешбаранда, байналмилалӣ, давлат, рушд.

РОЛЬ ТАДЖИКИСТАНА В РАЗВИТИИ МЕЖДУНАРОДНОГО ВОДНОГО ПРАВА

В своей статье мы представили Республику Таджикистан как регулятора в системе международного водного права. Сегодня она признаётся не только как государство, обладающее богатыми водными ресурсами, но и как инициатор, регулятор и проводник концепции международного сотрудничества в сфере водных отношений. Вклад Таджикистана в развитие международного водного права, формирование новых норм управления трансграничными водными ресурсами и укрепление водной дипломатии имеет значительное научное и практическое значение, превращая страну в один из ключевых центров глобальной водной политики.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Таджикистан, регулятор, вода, право, ресурсы, инициатор, международный, государство, развитие.

ROLE OF TAJIKISTAN IN THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL WATER LAW

In this article, we present the Republic of Tajikistan as a regulator within the system of international water law. Today, it is recognized not only as a state possessing abundant water resources, but also as an initiator, regulator, and promoter of the concept of international cooperation in the field of water relations. Tajikistan's contribution to the development of international water law, the formation of new norms for the management of transboundary water resources, and the strengthening of water diplomacy is of significant scientific and practical importance, transforming the country into one of the key centers of global water policy.

KEYWORDS: Tajikistan, regulator, water, law, resources, initiator, international, state, development.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Баҳриддинова Манижа* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2-юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **Телефон:** [+992] 556-000-554. **E-mail:** bahriddinovamanizha@gmail.com.

Сведения об авторе: *Баҳриддинова Манижа* – Таджикский национальный университет, магистр 2 курса факультета юриспруденции. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. **Телефон:** [+992] 556-000-554. **E-mail:** bahriddinovamanizha@gmail.com.

Information about the author: *Bahriddinova Manizha* – Tajik National University, second-year master's student of the Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. **Phone:** [+992] 556-000-554. **Email:** bahriddinovamanizha@gmail.com.

ҲАМКОРИҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ-ҲУҚУҚИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Давлатшоев Х.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии мамлакат изҳор карданд, ки то имрӯз истиқлоли сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистонро аксарияти давлатҳои ҷаҳон эътироф намуда, бо зиёда аз 186 кишвар робитаҳои дипломатӣ барқарор гардидааст. Инчунин, бонуфузтарин созмонҳои байналмилалӣ ва минтақавӣ Ҷумҳурии Тоҷикистонро ҳамчун субъекти низоми муносибатҳои байналмилалӣ эътироф намуда, узви комилҳуқуқи худ меҳисобанд [1].

Дар баробари ин, дар марҳалаи муосир Ҷумҳурии Тоҷикистон узви 57 созмони минтақавию байналмилалӣ мебошад. Бояд қайд намуд, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон 2 март соли 1992 узви комилҳуқуқи Созмони Милали Муттаҳид (минбаъд СММ) гардида, барои тақвияти ҳамкориҳо бо сохторҳои таркибии ин ниҳоди бонуфузи байналмилалӣ шароит фароҳам овард. Ҷумҳурии Тоҷикистон бо СММ дар самтҳои гуногун, аз ҷумла мубориза бо терроризму ифротгароӣ, мушкilotи вобаста ба обу иқлим, таъмини рушди устувор ва ғайра ҳамкориҳои фаъолро ба роҳ мондааст.

Маврид ба зикр аст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон узви комилҳуқуқи Созмони Ҳамкориҳои Шанхай, Созмони аҳдномаи амнияти дастаҷамъӣ, Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил, Созмони ҳамкориҳои иқтисодӣ, Созмони амният ва ҳамкорӣ дар Аврупо, Созмони ҳамкориҳои исломӣ, Машварати ҳамкорӣ ва тадбирҳои боварӣ дар Осие мебошад, ки робита бо ҷунин созмонҳо дар таҳким ва рушди Истиқлоли сиёсӣ нақши муассир гузошт. Ҳамзамон, Ҷумҳурии Тоҷикистон дар раванди ҷаҳонишавӣ бо дигар созмонҳои ташкилотҳои минтақавӣ ва байналмилалӣ ҳамкориҳоро дар бахшҳои гуногун роҳандозӣ намудааст.

Дар замиони муосир бухрони иқтисодии ҷаҳонӣ муборизаҳои нав ба нав барои иқтисодии миллӣ ба вучуд меорад. Дар заминаи муборизаҳои сиёсии бавучудномада ва бухрони молиявӣ давлатҳои алоҳида наметавонанд ҳалли мушкilotи мавҷударо бе дастгирӣ ва кумаки ҳамдигар ва созмонҳои байналмилалӣ иқтисодӣ (СБИ), ки фаъолияти онҳо асосан барои таъмини рушди босуботи низоми иқтисодии ҷаҳонӣ, таҳияи равишҳои нави танзим ва ҳамгирии тамоми кишварҳои ҷаҳон ва паст кардани сатҳи камбизоатӣ равона гардидаанд, таъмин намоянд. Ҳоло созмонҳои байналмилалӣ иқтисодӣ дар таъмини иқтисодии ҷаҳонӣ нақши муҳим мебозанд, ки таъсири муассир ба муносибатҳои байналмилалӣ иқтисодӣ мерасонанд ва ба ин васила паҳн шудани тамоюлҳои манфии рушди иқтисодии ҷаҳониро пешгирӣ мекунанд [5, 57].

Бояд қайд намуд, ки барқарорӣ робита ва ҳамкорӣ бо созмонҳои гуногуни минтақавию байналмилалӣ дар рушди иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаи муҳим гузошт. Инчунин, кишвари мо дар ҳошияи робита бо ташкилотҳои байналмилалӣ ҳамкориҳои иқтисодиро низ ба роҳ мондааст.

Имрӯзҳо ташкилотҳои иқтисодии байналмилалӣ дар таъмини суботи иқтисодии ҷаҳон нақши муҳим дошта, ба муносибатҳои иқтисодии байналхалқӣ таъсири хоса расонида, ба ин васила васеъшавии тамоюлҳои манфии рушди иқтисодии ҷаҳониро пешгирӣ менамоянд [4, 137].

Равандҳои мураккаби иқтисодию сиёсӣ, ки имрӯзҳо ҷаҳон, хусусан кишварҳои ИДМ-ро дар пасманзари муноқишаҳои байни Россия ва Украина фаро гирифтаанд, сафарбар намудани захираҳои миллӣ ва ҳам ҷалби сармои хориҷиро тақозо менамояд. Дар ин замина, зарурати тақвияти ҳамкориҳо бо ташкилотҳои иқтисодии байналмилалӣ ба вучуд меояд.

Нақши ташкилотҳои иқтисодии байналмилалӣ дар замиони соҳибистиқлолии кишвар дар самтҳои мухталиф баръало мушоҳида мешавад. Ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо

ташкilotҳои иқтисодии байналмилалӣ, хусусан ХБА, Гурӯҳи Бонки ҷаҳонӣ, Бонки аврупоии таҷдид ва рушд ва ғайра, иштироки Тоҷикистонро дар муносибатҳои байналмилалӣ молиявӣ таъмин намуда, нуфус ва мавқеи онро дар назди кишварҳои хориҷӣ баланд бардошта, имкон медиҳад таҷрибаи ҷаҳонӣ ҷиҳати беҳбуди низоми молиявии кишвар истифода шавад.

Маҳз натиҷаи сиёсати санҷидашуда, воқеӣ ва амалии Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон мебошад, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон бо созмонҳои молиявӣ иқтисодии ҷаҳон, аз қабиле сохторҳои алоҳидаи СММ, Бонки ҷаҳонӣ, Созмони умумиҷаҳонии тиҷорат, Созмони ҳамкории иқтисодӣ, Хазинаи байналмилалӣ асбоб, Созмони ҳамкории иқтисодӣ ва рушд, Иттиҳоди иқтисодии АвруОсиё, Бонки аврупоии таҷдид ва рушд, Бонки осиеи рушд, Бонки исломии рушд ва Бонки авруосиеи рушд ҳамкории мутақобилан судманд дорад.

Бояд хотирнишон сохт, ки дар ин давра Ҷумҳурии Тоҷикистон ба бештар аз 350 санади байналмилалӣ ба мисли Конвенсияҳо, Хартияҳо ва Эълонияҳои байналмилалӣ аъзо шуда, уҳдадорҳои худро дар мавриди расидан ба ҳадафҳои ҷаҳонӣ, аз қабиле рушди иҷтимоӣ, беҳбуди вазъи иқтисодӣ, ҳифзи муҳити зист ва амсоли он иҷро менамояд.

Бинобар ин, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳамкории тиҷоратӣ иқтисодӣ бо кишварҳои аъзои созмонҳои молиявӣ яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳсуб мегардад. Инчунин, ба густариши ҳамкорӣ дар доираи Созмони ҳамкории иқтисодӣ (минбаъд СҲИ) дар бахшҳои тиҷорату нақлиёт, энергетика, саноат ва кишоварзӣ чун шартҳои муҳимми таъмини рушди устувор дар минтақа таваҷҷуҳи зиёд зоҳир гардида истодааст.

Мавриди зикр аст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамроҳ бо дигар кишварҳо дар доираи созмони минтақавӣ байналмилалӣ дар ҳаллу фасли мушкилоти сиёсӣ, амниятӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ҷаҳон нақш мегузорад. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сиёсати хориҷии худ ба густариши ҳамкории судманд бо СҲИ манфиатдор аст. Зеро созмони мазкурро ҳамчун ташкилоти минтақавӣ дорои аҳамияти хоссаи геостратеҷӣ ва имкониятҳои бузурги иқтисодӣ мешиносанд. Ҷумҳурии Тоҷикистон хостори он аст, ки фаъолияти СҲИ дар самти татбиқи лоиҳаҳои минтақавӣ иқтисодӣ, тиҷоратӣ, нақлиётӣ, коммуникатсионӣ ва энергетикӣ тақвияти бештар касб кунад.

Лозим ба ёдоварист, ки 4 – июли соли 2025 Ҳамоиши 17 – уми СҲИ дар Ҷумҳурии Озарбойҷон баргузор гардид. Дар қори Ҳамоиши мазкур Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон иштирок ва суханронӣ намуда, рушди ҳамкории гуногунҷанба дар доираи СҲИ – ро нек арзёбӣ намуданд [2].

Инчунин, дар ин Ҳамоиш муносибатҳои дучониба ва бисёрҷонибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои аъзои СҲИ матраҳ гашта, масъалаҳои мазкур мавриди баррасӣ қарор гирифт:

- таҳияи санади дахлдор оид ба натиҷаҳои иҷрои санади “Чашмандози ЭКО-2025” дар ҳамкорӣ бо кишварҳои аъзо, ки ба истифодаи комили зарфиятҳои мавҷудаи ҳамкории тиҷоративу иқтисодӣ равона шудааст;

- ҳифзи рушди иқтисоди кишварҳои аъзои СҲИ бо вучуди таъсири манфии равандҳои мураккаби сиёсӣ иқтисодӣ дар ҷаҳон;

- афзудани ҳаҷми умумии тиҷорати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, нисбат ба як соли пеш 18 фоиз зиёд аст;

- тавсеаи рушди робитаҳои нақлиётӣ ва долонҳои нақлиётии гуногунвосита;

- ҷонибдорӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рафъи монеаҳои тиҷоративу нақлиётӣ, соддагардонии транзит, пайваस्तшавии шабакаҳои роҳҳои заминӣ, оҳан ва ҳавоии кишварҳои аъзо;

- анҷом додани иқдомоти зарурӣ баҳри баланд бардоштани самаранокӣ ва шаффофияти ҳамкорӣ дар ин самт ҷиҳати рақамикунонии санадҳои транзитӣ-молӣ;

- мусоидат намудан ба тавсеаи тиҷорат ва таъмини бехатарии он, ҳамчунин, сарфаи вақт ва афзоиши ҳамлу нақли байналмилалӣ;

- тавсеаи ҳамкориҳои кишварҳои аъзо дар соҳаҳои афзалиятнокии энергетика, аз ҷумла истифодаи рӯзафзуни энергияи таҷдидшаванда, тавлиди неруи “сабз” ва рушди иқтисоди “сабз”;

- татбиқи пурраи тарҳи бунёди хатти баландшиддати интиқоли барқи CASA-1000-ро барои кишварҳои иштирокдори он муҳим ва таҳияи Стратегияи таъмини устувории энергетикӣ минтақаи СҲИ;

- тавсеаи ҳамкориҳои кишварҳои аъзои СҲИ бо Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи саноат ва кишоварзӣ;

- афзоиш додани маблағгузорӣ барои таъсиси корхонаҳои муштаракӣ саноатӣ, бахусус миёна ва хурд, аз ҷумла дар соҳаҳои саноати сабук ва хӯрокворӣ;

- таъмини амнияти озуқаворӣ, рушди агротехнологияҳо, ташаккули кишоварзии “зеҳнӣ” ва таъсиси маҷмааҳои агросаноатӣ;

- андешидани тадбирҳои мушаххас ҷиҳати коҳиш додани пайомадҳои тағйирёбии иқлим ва таҳдиди офатҳои табиӣ дар доираи СҲИ;

- тавсеаи ҳамкориҳои минбаъдаи кишварҳо дар доираи барномаҳои ҳифзи муҳити зист, барқарорсозии низоми экологӣ ва мубодилаи таҷрибаҳои технологияҳо дар соҳаҳои мазкур;

- ҳавасмандии идомаи таҳкими робитаҳои судманди фарҳангиву гуманитарии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи СҲИ;

- тавсеаи ҳамкорӣ дар бахшҳои илму маориф, тандурустӣ ва сайёҳӣ;

- коҳиш додани шиддатнокии вазъ ва барқарорсозии сулҳи пойдор дар Ховари Миёна танҳо бо роҳҳои сиёсӣ дипломатӣ [2].

Ҳамин тариқ, таҳаввули ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи Созмони ҳамкории иқтисодӣ дар роҳи ба ҳам овардани саъю талошҳо ҷиҳати ҳалли масъалаҳои умдаи рушди қитъаи Осиё, густариш ва бо мазмуни амалӣ ганӣ гардонидани ҳамкориҳои саҳм гирифта, барои тақвияти нақши он манфиатдор махсус меёбад. Натиҷаи таҳаввулоти ҳамкориҳои мутақобилан судманд аст, ки имрӯз Ҷумҳурии Тоҷикистон дар арсаи ҷаҳонӣ ба сифати кишвари ташаббускор дар ҳалли мушкилот ва муаммоҳои гуногуни ҷаҳонӣ шинохта шудааст.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар тақвият бахшидани ҳамкориҳо бо ин ташкилотҳо, ки бештар дар шакли маҷмӯии хизматрасониҳои таҳлилию машваратӣ, лоиҳаҳои афзалиятнокии сармоягузорӣ бо мақсади амалисозии ислоҳоти асосӣ мебошад, манфиатдор аст.

Қобили зикр аст, ки ҷиҳати бештар шудани муносибатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ташкилотҳои байналмилалӣ зарур аст:

➤ Ҳамкориҳо дар асоси созишномаҳо, барномаҳо ва стратегияҳои ба роҳ монда шаванд, ки ба татбиқи барномаҳои рушди иҷтимоӣ иқтисодии кишвар мусоидат наоянд;

➤ Концепсияҳои ҳамкорӣ бояд мақсадҳои коҳиш додани захираҳои қарзӣ ва татбиқи лоиҳаҳои сармоягузориҳои аҳамияти миллидоштаро фаро гирад;

➤ Натиҷаҳои ҳамкориҳои кишвар бо ташкилотҳои байналмилалӣ бояд ҳам ба мақомоти давлатӣ ва ҳам ҷамъиятӣ дастрас бошанд;

➤ Таҷрибаи ташкилотҳои байналмилалӣ молиявӣ бо кишварҳои пешрафта, дар идоракунии низоми молиявӣ кишвар бояд истифода шаванд;

➤ Ҳамкориҳо байни кишвар ва ташкилотҳои байналмилалӣ новобаста аз ҳар гуна вазъият бояд дар ҳолати мусоид нигоҳ дошта шаванд;

Ҳамин тавр, мукамалгардонии ҳамкорӣ бо ташкилотҳои байналмилалӣ бояд дар самти баланд бардоштани самаранокии он татбиқ шаванд. Механизмҳои ҳамкорӣ бояд ба таври оддӣ «паст кардани маблағҳои пулии қарз гирифташуда» ва ҷиҳати ноил шудан ба натиҷаҳои мушаххас дар роҳи рушди минбаъдаи иҷтимоӣ иқтисодии давлат равона карда шаванд, зеро ҳамкориҳо бо ташкилотҳои иқтисодии байналмилалӣ ба татбиқи ислоҳоти иҷтимоӣ иқтисодӣ дар кишвар мусоидат мекунанд.

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22.12.2016 [манбаи электронӣ]. URL: <http://www.president.tj/node/13739> (санаи мурочиат 25.12.2025с.)
2. Ҳамоиши 17-уми Созмони ҳамкории иқтисодӣ (ЭКО) аз 04.07.2025с [манбаи электронӣ]. URL: <http://president.tj/event/news/51721> (санаи мурочиат 05.01.2026с.)
3. Дерен В.И. Мировая экономика и международные финансовые отношения. Учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры. - М.: Юрайт. 2019. – 588 с.
4. Королева И.С. Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет / И.С. Королева. - М.: Экономистъ, 2020. – 604 с.
5. Якубова К.Г., Хакимов М.А., -Международные экономические организации (Учебное пособие) / К.Г. Якубова, М.А. Хакимов. - Душанбе -2024, 130 с.

ҲАМКОРИҶОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ-ҲУҚУҚИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур самтҳои ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ташкилотҳои иқтисодии байналмилалӣ ва аҳамияти онҳо дар рушди иқтисодию иҷтимоии кишвар баррасӣ гардидааст. Қайд шудааст, ки пас аз соҳибистиклолӣ нақши чунин ташкилотҳо дар иқтисоди миллӣ афзуда, дар гузаронидани ислоҳоти самтҳои мухталиф, инчунин ҳалли мушкилоти дар сатҳи макроиқтисод вучуддошта муассир мебошад.

КАЛИДВОЖАҶО: ташкилотҳои байналмилалӣ, рушди иқтисодӣ, сармоягузорӣ, кумакҳо.

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматриваются направления сотрудничества Республики Таджикистан с международными экономическими организациями и их значение в экономическом и социальном развитии страны. Отмечено, что после обретения независимости роль подобных организаций в национальной экономике возросла, они эффективны в проведении реформ в различных сферах, а также в решении проблем на макроэкономическом уровне.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: международные организации, экономическое развитие, инвестиции, помощь.

DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL LEGAL OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article examines the areas of cooperation between the Republic of Tajikistan and international economic organizations and their importance in the economic and social development of the country. It is noted that after independence, the role of such organizations in the national economy has increased, they are effective in carrying out reforms in various areas, as well as in solving problems at the macroeconomic level.

KEYWORDS: international organizations, economic development, investments, assistance.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Давлатшоев Хуршед* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти соли 2-юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: [+992] 907 63 5555. E-mail: khurshed2019@list.ru

Сведения об авторе: *Давлатшоев Хуршед* – Таджикский национальный университет, магистр 2 курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: [+992] 907 63 5555. E-mail: khurshed2019@list.ru

Information about the author: *Davlatshoev Hurshed* – Tajik National University, second year master`s student of faculty of law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, c. Dushanbe, Rudaki avenue, 17. Phone: [+992] 907 63 5555. E-mail: khurshed2019@list.ru

ПРЕДСТАВИТЕЛЬНОЕ СВОЙСТВО ПАРЛАМЕНТА КАК ПРОЯВЛЕНИЕ НАРОДНОГО СУВЕРЕНИТЕТА В РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Низомов М.С.

Таджикский национальный университет

Представительная природа парламента составляет основу демократического государственного строя. Этот признак является выражением народного суверенитета, легализующего власть через механизм выборов. В Республике Таджикистан — это свойство институционализировано в деятельности Маджлиси Оли как высшего законодательного и представительного органа власти.

Представительная природа парламента составляет краеугольный камень демократического государственного строя. Она отражает фундаментальный принцип народного суверенитета, согласно которому единственным источником власти в государстве является народ. Именно через механизм всеобщих, свободных и равных выборов граждане делегируют свои полномочия представителям, тем самым придавая легитимность политической власти.

В политико-правовой системе Республики Таджикистан представительное свойство парламента институционализировано в деятельности Маджлиси Оли — высшего органа законодательной и представительной власти. Его структура, принципы формирования, функционирования и взаимодействия с другими ветвями власти отражают конституционно закреплённую модель народного представительства. Это выражается не только в праве избирать и быть избранным, но и в способности парламента отражать и отстаивать интересы всего общества, обеспечивая баланс между различными социальными группами, регионами и политическими силами.

Формирование парламента на основе демократических выборов, признание за депутатами свободного мандата, участие парламента в международных связях от имени народа, его контрольные и законодательные полномочия — все это конкретные проявления представительной природы законодательного органа. В контексте таджикского парламентаризма это свойство имеет особую значимость, поскольку оно не только выражает политическую волю граждан, но и служит гарантией устойчивости, правопорядка и правовой государственности.

Таким образом, анализ представительного свойства парламента Республики Таджикистан позволяет глубже понять роль Маджлиси Оли как института, обеспечивающего реализацию народного суверенитета, функционирование демократического правового государства и эффективное взаимодействие между гражданским обществом и государственной властью.

Исторически народное представительство сформировалось как ответ на ограничения сословного правления. В современных условиях оно реализуется через демократически избираемые парламенты, выражающие волю народа. Согласно правовой доктрине, парламент — это орган, наделённый полномочиями представлять интересы всей нации, а не отдельных социальных или территориальных групп.

Конституция Республики Таджикистан закрепляет принципы представительной демократии. Согласно статье 49, члены Маджлиси милли избираются косвенно на совместных собраниях местных депутатов, а также назначаются Президентом. В то время как депутаты Маджлиси намояндагон избираются всеобщим, равным и прямым голосованием. Такая система обеспечивает сочетание народного и регионального представительства.

Важнейшим принципом парламентаризма является свободный депутатский мандат. Статья 51 Конституции РТ провозглашает, что депутат не связан волей избирателей и

действует по личному убеждению. Это способствует принятию решений в общегосударственных интересах, а не только в интересах округа.

Представительность парламента проявляется в следующих характеристиках:

Представительная природа парламента составляет краеугольный камень демократического государственного строя. Она отражает фундаментальный принцип народного суверенитета, согласно которому единственным источником власти в государстве является народ. Именно через механизм всеобщих, свободных и равных выборов граждане делегируют свои полномочия представителям, тем самым придавая легитимность политической власти.

В политико-правовой системе Республики Таджикистан представительное свойство парламента институционализировано в деятельности Маджлиси Оли — высшего органа законодательной и представительной власти. Его структура, принципы формирования, функционирования и взаимодействия с другими ветвями власти отражают конституционно закреплённую модель народного представительства. Это выражается не только в праве избирать и быть избранным, но и в способности парламента отражать и отстаивать интересы всего общества, обеспечивая баланс между различными социальными группами, регионами и политическими силами.

Формирование парламента на основе демократических выборов, признание за депутатами свободного мандата, участие парламента в международных связях от имени народа, его контрольные и законодательные полномочия — все это конкретные проявления представительной природы законодательного органа. В контексте таджикского парламентаризма это свойство имеет особую значимость, поскольку оно не только выражает политическую волю граждан, но и служит гарантией устойчивости, правопорядка и правовой государственности.

Таким образом, анализ представительного свойства парламента Республики Таджикистан позволяет глубже понять роль Маджлиси Оли как института, обеспечивающего реализацию народного суверенитета, функционирование демократического правового государства и эффективное взаимодействие между гражданским обществом и государственной властью.

Выборы в парламент Республики Таджикистан проводятся на основе всеобщего, равного и прямого избирательного права при тайном голосовании. Такая процедура обеспечивает участие широких слоев населения в формировании законодательной власти, тем самым реализуя волю народа и закрепляя легитимность парламента как высшего представительного органа. Наличие избирательных округов и участие граждан в голосовании формирует доверие к избранным органам и обеспечивает устойчивость политической системы.

Политический плюрализм, выражающийся в функционировании нескольких политических партий, позволяет парламенту представлять широкий спектр общественных интересов. Многопартийность — важный фактор демократического правления, так как она создаёт условия для конкуренции программ, идей и кандидатов. В составе Маджлиси намояндагон представлены как правящая партия, так и другие политические силы, что усиливает качество парламентских дебатов и способствует более взвешенному принятию решений.

Периодические парламентские выборы, проводимые каждые пять лет, обеспечивают обновление депутатского корпуса. Это позволяет интегрировать в систему новых представителей общества, вносить свежие идеи и обеспечивать адаптацию законодательства к изменяющимся социальным реалиям. Ротация служит также формой обратной связи между избирателями и избранными лицами, а её регулярность укрепляет доверие к институту парламента.

Связь парламентариев с населением осуществляется через приёмы граждан, отчётность, участие в общественных мероприятиях и обсуждение местных проблем.

Депутаты обязаны быть информированы о нуждах своего округа и работать над их решением посредством законодательных инициатив или депутатских запросов. Это обеспечивает не только обратную связь, но и превращает парламент в активного участника общественного диалога.

Маджлиси Оли активно взаимодействует с международными структурами — Межпарламентской Ассамблеей СНГ, ПА ОДКБ, ОБСЕ и другими. Участие в этих организациях позволяет представлять интересы Таджикистана на международной арене, обмениваться опытом, участвовать в разработке региональных инициатив и укреплять парламентскую дипломатию. Это усиливает авторитет парламента как выразителя воли всего народа.

Законодательные акты, принятые парламентом, издаются от имени Республики Таджикистан и отражают консолидированную волю народа. Деятельность парламента направлена на установление и совершенствование правовых норм, способствующих развитию государства, защите прав граждан и укреплению правопорядка. Принятие решений на основе коллегиальности, открытости и прозрачности усиливает демократический характер власти.

Анализ шести ключевых форм выражения представительного свойства парламента показывает, что Маджлиси Оли Республики Таджикистан в полной мере реализует своё предназначение как орган народного представительства. Через демократические процедуры, политический плюрализм, регулярную ротацию, взаимодействие с гражданами, международную активность и законодательную работу парламента становится институтом, объединяющим народ и власть. Его функционирование служит фундаментом демократической устойчивости, правовой государственности и общественного согласия. Парламент Таджикистана, особенно нижняя палата, включает представителей научных, юридических, экономических кругов, а также представителей сельского хозяйства. Однако уровень вовлечённости бизнеса и производственного сектора остаётся ограниченным. Партийная система стабилизировалась, но сохраняет признаки доминирования одной политической силы.

Маджлиси Оли активно участвует в деятельности международных парламентских платформ, таких как СНГ, ОДКБ, ОБСЕ. Делегации палат выезжают за границу, принимают иностранных гостей, участвуют в конференциях и форумах. Это способствует укреплению международного авторитета парламента как выразителя воли народа.

Двухпалатная система парламента РТ обеспечивает баланс интересов регионов и центральной власти. В каждой палате действуют комитеты и комиссии, обеспечивающие проработку законопроектов и реализацию контрольной функции. Руководители палат играют ключевую роль в координации парламентской работы.

Срок полномочий парламента составляет пять лет. Конституционные механизмы обеспечивают проведение очередных и досрочных выборов, а также восполнение мандатов. Это гарантирует институциональную преемственность и непрерывность представительной функции.

Маджлиси Оли Республики Таджикистан воплощает принципы народного представительства. Он формируется в соответствии с демократическими нормами, действует на основе свободного мандата, отражает социальную структуру общества и выполняет внешнеполитические функции. Его деятельность подтверждает, что представительное свойство является неотъемлемой чертой парламентаризма в условиях суверенного и правового государства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Конституция Республики Таджикистан. — Душанбе: Ирфон, 2016. — С изм. и доп. 1999, 2003, 2016 гг.
2. Имомов А. И. Парламентское право Республики Таджикистан: учебник. — Душанбе: Ирфон, 2016. — 312 с.

3. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации: учебник для вузов. — 7-е изд. — М.: Норма, 2008. — 720 с.
4. Андреева Г. Н. Конституционное право зарубежных стран: учебник. — М.: Эксмо, 2005. — 496 с.
5. Вакилони халк: 1938–2010: Ҳолномаи мухтасар / Под ред. С. Хайруллоева. — Душанбе: Ирфон, 2006. — 312 с.
6. Шайо А. Самоограничение власти: краткий курс конституционализма. — М.: Юристъ, 1999. — 176 с.
7. Бобоев Х. Система органов государственной власти Таджикистана. — Душанбе: Дониш, 2020. — 248 с.
8. Хайруллозода С. Конституционные основы народного представительства в Таджикистане. — Душанбе: Сухан, 2022. — 224 с.

ХУСУСИЯТИ НАМОЯНДАГИИ ПАРЛУМОН ҲАМЧУН ЗУҲУРИ СОҲИБИХТИЁРИИ ХАЛҚ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола моҳияти ҳислати намояндагии парлумон ҳамчун нишонаи муҳими давлати демократӣ баррасӣ мешавад. Таваҷҷуҳи махсус ба таҳлили фаъолияти Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти татбиқи принципҳои соҳибихтиёрӣ халқ, мандати озод, плюрализми сиёсӣ ва робита бо интихобкунандагон зоҳир карда шудааст. Нақши робитаҳои байнипарлумонӣ ва таркиби иҷтимоӣ-касбии парлумон зикр мегардад. Хулоса мешавад, ки хусусияти намояндагии парлумон ба қонуният ва устувории низоми давлатдорӣ мусоидат мекунад.

КАЛИДВОЖАҲО: парлумон, намояндагӣ, соҳибихтиёрӣ халқ, Маҷлиси Олӣ, давлати демократӣ, мандати озод, ҳуқуқи интихобот, бисёрҳизбӣ, робитаҳои байнипарлумонӣ, қонуният.

ПРЕДСТАВИТЕЛЬНОЕ СВОЙСТВО ПАРЛАМЕНТА КАК ПРОЯВЛЕНИЕ НАРОДНОГО СУВЕРЕНИТЕТА В РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматривается сущность представительного свойства парламента как ключевого признака демократического государства. Особое внимание уделено анализу деятельности Маҷлиси Оли Республики Тоҷикистон в контексте реализации принципов народного суверенитета, свободного мандата, политического плюрализма и взаимодействия с избирателями. Отмечается важность международных парламентских связей, а также социальной и профессиональной структуры парламента. Сделан вывод о том, что представительное свойство парламента обеспечивает легитимность власти и устойчивость государственно-правовой системы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: парламент, представительство, народный суверенитет, Маҷлиси Оли, демократическое государство, свободный мандат, избирательное право, многопартийность, межпарламентские связи, легитимность.

THE REPRESENTATIVE NATURE OF PARLIAMENT AS AN EXPRESSION OF POPULAR SOVEREIGNTY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article explores the representative nature of parliament as a fundamental feature of a democratic state. It focuses on the activities of the Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan in implementing the principles of popular sovereignty, the free mandate, political pluralism, and citizen engagement. The study highlights the importance of international parliamentary cooperation and the social-professional composition of parliament. It concludes that the representative character of parliament strengthens the legitimacy of power and the stability of the constitutional system.

KEYWORDS: parliament, representation, popular sovereignty, Majlisi Oli, democratic state, free mandate, electoral rights, multiparty system, interparliamentary relations, legitimacy.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Низомов Мубориз Самандарович* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **937576868**.

Сведения об авторе: *Низомов Мубориз Самандарович* — Таджикский национальный университет, магистрант юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **937576868**.

Information about the author: *Nizomov Muboriz Samandarovich* – Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Law. Address 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **989010141**.

МАФҲУМ ВА МОҲИЯТИ РАВАНДИ ҚОНУНГУЗОРӢ ДАР МАҶЛИСИ ОЛИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Одинаева Ҳ.А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Раванди қонунгузорӣ дар Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз муҳимтарин механизмҳои таъмини идораи демократии давлат ва ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои шаҳрвандон мебошад. Ин раванд на танҳо асоси ҳуқуқии ҷомеа ва давлатро ташкил медиҳад, балки инъикоскунандаи ҷараёни мардум ва захираҳои таҷрибаи сиёсӣ ва иҷтимоии миллат низ ба ҳисоб меравад. Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун олитарин маъракаи намоёндагии қонунгузори кишвар, вазифаи муқаддаси қабул намудани қонунҳоеро дорад, ки манфиатҳои миллии ва давлатиро таъмин намуда, заминаҳои рушди босуботи ҷомеаро фароҳам меорад. Моҳияти раванди қонунгузорӣ дар он аст, ки тариқи муайян кардани меъёрҳои ҳуқуқӣ, ки барои ҳамаи аъзои ҷомеа ҳатмӣ мебошанд, ба роҳ монда шаванд ва ин меъёрҳо дар асоси принсипҳои адолат, инсофу баробарӣ таҳия гарданд.

Қонунгузорӣ дар мафҳуми васеи худ низоми мураккаби фаъолияти давлатӣ аст, ки дар он субъектҳои гуногун иштирок намуда, мақсади асосии он таҳия, муҳокима ва қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ мебошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ин раванд мувофиқи Конститутсияи кишвар, Қонуни конституционии Маҷлиси Олии ҚТ “Дар бораи Маҷлиси Олии ҚТ”, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» ва дигар санадҳои ҳуқуқӣ амалӣ мегардад. Маҷлиси Олӣ ҳамчун парлумон - аз ду маҷлис: Маҷлиси миллии ва Маҷлиси намоёндагон иборат буда, вазифаи муҳими қонунгузорию иҷро менамояд ва дар ин раванд нақши муҳимро ишғол менамояд. Ҳар яке аз палатаҳои салоҳиятҳои муайяни худро дошта, дар ҳамаи марҳилаҳои қабули қонун иштирок менамоянд ва таъмини демократизм, шаффофият ва илмию асоснокии қонунҳои қабулшавандаро таъмин мекунанд.

Моҳияти раванди қонунгузорӣ дар он аст, ки он ҳамчун воситаи ҳалли масъалаҳои муҳими сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ҷомеа хизмат мекунанд. Қонунҳое, ки дар Маҷлиси Олӣ қабул мешаванд, асоси танзими муносибатҳои ҳуқуқӣ дар байни шаҳрвандон, ташкилотҳо ва мақомоти давлатӣ мебошанд. Онҳо ҳуқуқи ухдадорихоии субъектҳои ҳуқуқро муайян намуда, масъулияти ҳуқуқиро барои вайронкунии онҳо муқаррар мекунанд. Дар ҳамин асос, раванди қонунгузорӣ на танҳо ҷанбаи расмӣ марҳилавӣ дорад, балки мазмуни амиқи сиёсӣ ҳуқуқӣ низ дошта, манфиатҳои гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ, нерӯҳои сиёсӣ ва ниҳодҳои шаҳрвандиро дар назар мегирад.

Ҳамин тариқ, қонунгузорӣ механизми муҳими мувозинати манфиатҳои гурӯҳҳои гуногуни ҷомеа ва воситаи ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ тавассути роҳҳои ҳуқуқӣ ба ҳисоб меравад.

Субъектҳои ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқи Конститутсияи кишвар муайян карда шудаанд. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, аъзои Маҷлиси миллии, вакили Маҷлиси намоёндагони Маҷлиси Олӣ, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Маҷлиси маҳаллии вакилони халқи Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон ҳуқуқи пешниҳод кардани лоиҳаи қонунро доранд. Ҳар яке аз ин субъектҳо дар доираи салоҳияти худ метавонанд масъалаҳои танзими ҳуқуқии доираҳои гуногуни ҳаёти ҷомеаро ба Маҷлиси Олӣ пешниҳод намоянд. Президент ҳамчун раҳбари давлат ва раиси ҳокимияти иҷроия, аксар вақт лоиҳаҳои қонунҳои стратегӣ ва муҳимро, ки ба масоили амнияти миллии, сиёсати хориҷӣ, мудофия ва дигар самтҳои калидӣ алоқаманданд, ташаббус менамояд. Ҳукумат низ дар асоси талаботи рӯзмарраи идораи давлат ва танзими иқтисодӣ лоиҳаи қонунҳои зиёдеро омода карда, ба Маҷлиси Олӣ пешниҳод менамояд. Маҷлиси маҳаллии вакилони халқи Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон доир ба баъзе аз масъалаҳои

марбут ба вилояти номбурдари лоиҳаи қонунҳоро ҳамчун субъекти ҳуқуқи ташаббуси қонунгузори дошта пешниҳод менамояд.

Раванди оmodасозии лоиҳаҳои қонунҳо марҳилаи аввалин ва муҳими қонунгузори мебошад. Дар ин марҳила субъекти ташаббускор бояд зарурати қабули қонуни нав ё тағйир додани қонуни мавҷударо асоснок созад. Ин кор талаб мекунад, ки таҳлили илмӣ, иқтисодӣ ва ҳуқуқии мушкilotи мавҷуда гузаронида шавад, муносибатҳои иҷтимоие, ки ба танзими қонунӣ ниёз доранд, муайян карда шаванд ва роҳҳои беҳтарини ҳалли онҳо пешниҳод гарданд. Дар раванди оmodасозӣ кормандони мутахассиси ташкилоте, ки лоиҳаро пешниҳод мекунад, олимони ҳуқуқшинос, иқтисодчиён ва коршиносони соҳавӣ иштирок мекунанд. Онҳо матни лоиҳаи қонунро таҳия намуда, мувофиқати онро бо Конститутсия, қонунҳои амалкунанда ва меъёрҳои байналмилалӣ мутобик намуда, пешбинии оқибатҳои иҷтимоию иқтисодии татбиқи қонунро ба роҳ мемонанд. Лоиҳаи оmodашуда бояд ҳамроҳ бо санадҳои зарурӣ, аз қабили маърузаномии тавзеҳӣ, таҳлили ҳуқуқӣ ва асоснокии иқтисодӣ, ба Маҷлиси Олӣ пешниҳод гардад.

Пас аз пешниҳод намудани лоиҳаи қонун дар Маҷлиси Олӣ, он марҳилаи коркарди парламентиро мегузарад. Бо супориши Раиси Маҷлиси намояндагон лоиҳаи қонунҳо мутобики дастури Маҷлиси намояндагон ба комитетҳо ва комиссияҳо барои омӯзиш, баррасӣ ва додани хулоса мефиристад. Комитетҳои Маҷлиси Олӣ дар самтҳои мухталифи фаъолияти давлат ва ҷомеа ихтисосӣ намуда, аз коршиносони соҳавӣ иборат мебошанд. Онҳо лоиҳаро аз ҷиҳати мувофиқат бо қонунҳои амалкунанда, мақсаднокии он, имкониятҳои иҷро ва дигар ҷанбаҳо баррасӣ мекунанд. Дар ҷаласаҳои комиссияҳо намояндагони ташкилоте, ки лоиҳаро пешниҳод кардааст, коршиносон, олимони ва намояндагони ҷомеаи шаҳрвандӣ даъват карда мешаванд, то дар бораи масъалаҳои муҳоҷисаи лоиҳа фикру мулоҳизаҳои худро баён намоянд. Комитет метавонад ба лоиҳаи қонун илова ворид созад, бахшҳои алоҳидаи онро тағйир диҳад ё пешниҳоди радди лоиҳаро ба палата пешниҳод кунад. Баъди коркард дар комитет лоиҳа бо хулосаи мушаххас ба палата барои муҳокимаи умумӣ пешниҳод карда мешавад.

Муҳокимаи лоиҳаи қонун дар ҷаласаи палатаи Маҷлиси Олӣ марҳилаи муҳими қонунгузори ба ҳисоб меравад. Аксари лоиҳаҳо аввал дар Маҷлиси намояндагон, ки палатаи поёнии парламент мебошад, муҳокима мешаванд. Дар ҷаласаи намояндагон ҳуқуқ доранд, ки дар бораи лоиҳа савол пурсанд, пешниҳодҳои худро баён намоянд ва нуқтаи назари худро дар мавриди зарурат ва мазмуни он изҳор дошта бошанд. Муҳокима дар ду хониш гузаронида мешавад. Дар хониши аввал концепсияи умумии лоиҳа, зарурати қабули он ва принципҳои асосии танзим муҳокима мегарданд. Агар палата лоиҳаро дар хониши аввал тасдиқ кунад, он ба хониши дуюм мегузарад, ки дар он моддаҳои алоҳидаи лоиҳа ба таври муфассал баррасӣ мешаванд. Намояндагон метавонанд ба моддаҳои алоҳида ислоҳот пешниҳод намоянд, моддаҳои навро илова кунанд ё моддаҳои мавҷударо ҳазф намоянд. Пас аз хатми муҳокима дар хониши дуюм лоиҳа ба овоз гузошта мешавад ва агар аксарияти заруриро гирад, ба палатаи дигари Маҷлиси Олӣ – Маҷлиси миллӣ фиристода мешавад.

Маҷлиси миллӣ ҳамчун палатаи болои низ лоиҳаи қонунро муҳокима мекунад. Аъзоёни Маҷлиси миллӣ лоиҳаро аз ҷиҳати муҳимияти он барои рушди давлат ва ҷомеа, мувофиқат бо принципҳои конституционӣ ва меъёрҳои байналхалқӣ баррасӣ мекунанд. Агар Маҷлиси миллӣ бо лоиҳа розӣ бошад, он ҷонибдорӣ карда мешавад. Дар ҳолати норозигӣ ё дар сурати лозим доништан тағйироту иловаҳо, лоиҳа ба Маҷлиси намояндагон барои коркарди такрорӣ баргардонида мешавад. Дар ин ҳолат ду палата метавонанд комиссияи созиширо барои ҳалли ихтилофҳо таъсис диҳанд. Комиссияи созиши ихтилофоти байни палатаҳоро мавриди омӯзиш қарор дода, вариантҳои созиширо пешниҳод мекунад. Пас аз ҳалли ихтилофҳо лоиҳа боз ба овоз гузошта мешавад ва дар сурати тасдиқ аз ҷониби ҳарду палата ба Президент барои имзо ва эълон фиристода мешавад.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар раванди қонунгузорӣ нақши муҳимро бозӣ мекунад. Ӯ ҳуқуқ дорад, ки қонуни қабулшударо дар давоми муҳлати муайян имзо намуда, барои нашр эълон кунад. Дар сурате ки Президент бо қонун розӣ набошад, ӯ метавонад онро дар муҳлати қонунӣ ба Маҷлиси Олӣ барои қоркарди такрорӣ баргардонад. Ин салоҳият имконият медиҳад, ки нуқсонҳои эҳтимолии қонун бар тараф карда шаванд ва мувожинати манфиатҳои гуногун таъмин гардад. Агар Маҷлиси Олӣ бо аксарияти аз ду се кам набудани овозҳои аъзоёни ҳар ду палата қонунро такроран тасдиқ кунад, ин ҳолат Президентро водор менамояд, ки онро дар давоми муҳлати муқарраршуда имзо намояд. Баъди ба имзорасонӣ қонун барои нашр тайёр карда мешавад ва пас аз он дар нашрияи расмӣ ҷумҳурӣ - газетаи Ҷумҳурият нашр шуда, баъдан ба қувваи амал мебарояд. Дар баъзе ҳолатҳо Президент метавонад дархост кунад, ки Суди конституционӣ мувофиқати қонунро бо Конститутсия санҷад.

Раванди қонунгузорӣ дар Маҷлиси Олӣ дорои принципҳои муайян демократизм, ошкорбаёнӣ, мубоҳисавӣ, иштироки васеи ҷомеаи шаҳрвандӣ ва асоснокии илмиро таъмин мекунад. Принципи демократизм дар он ифода меёбад, ки қонунҳо аз тарафи намояндагони мардум, ки тавассути интихоботи озоду одилона интихоб шудаанд, қабул мегарданд. Ҳар як намоянда манфиатҳои интихобкунандагони худро ифода намуда, дар қабули қонунҳо иштирок мекунад, ки ба манфиати ҳамаи кишрҳои ҷомеа мебошад. Принципи ошкорбаёнӣ талаб мекунад, ки раванди қонунгузорӣ барои ҷомеа ошқору дастрас бошад, шаҳрвандон имкони пайравӣ ба муҳокимаҳо, огоҳӣ аз мундариҷаи лоиҳаҳо ва иброз кардани андешаҳои худро дошта бошанд. Ҷаласаҳои Маҷлиси Олӣ аксаран кушод буда, васоити ахбори оммавӣ онҳоро пахш менамоянд. Дар раванди омодагии лоиҳаҳо низ ташкилотҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ, иттиҳодияҳои касбӣ, анҷуманҳои илмӣ ва гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ низ даъват карда мешаванд, то фикру мулоҳизаҳои худро дар бораи масоили муҳим баён намоянд.

Асоснокии илмӣ раванди қонунгузорӣ талаб мекунад, ки лоиҳаҳои қонунҳо дар асоси таҳқиқоти илмӣ, таҷрибаи байналмилалӣ ва таҳлили амиқи вазъияти иҷтимоӣ иқтисодии кишвар омода карда шаванд. Барои ин мақсад дар марҳилаи омодагии лоиҳаҳо олимони ҳуқуқшинос, иқтисоддонон, ҷомеашиносон ва коршиносони дигар соҳаҳо иштирок мекунад. Муассисаҳои илмӣ, марказҳои таҳқиқотӣ ва донишгоҳҳо ҳамкориҳои наздик бо Маҷлиси Олӣ доранд ва маслиҳатҳои илмӣ, экспертизаи лоиҳаҳо ва пешниҳодҳои асоснокро пешкаш мекунад. Ин равиш имкон медиҳад, ки қонунҳои қабулшуда на танҳо талаботи рӯзмарро, балки ҳадафҳои дурнамои рушди кишварро низ инъикос намоянд ва барои татбиқи амалӣ омодаи кофӣ бошанд.

Нақши экспертиза дар раванди қонунгузорӣ хеле калон аст. Экспертизаи ҳуқуқии лоиҳаҳо метавонад мустақил, давлатӣ ё ҷамъиятӣ бошад. Экспертизаи давлатӣ одатан аз тарафи мақомоти ваколатдори давлатӣ, аз қабиле Вазорати адлия ё дигар идораҳои марбут гузаронида мешавад. Мақсади асосии он санҷиши мувофиқати лоиҳа бо Конститутсия, қонунҳои амалкунанда, меъёрҳои байналмилалӣ ва принципҳои техникаи қонунгузорӣ мебошад. Экспертизаи мустақил аз тарафи олимони, коршиносони ҳуқуқшинос, ташкилотҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ ва марказҳои таҳқиқотии мустақил анҷом дода мешавад. Онҳо лоиҳаро аз нуқтаи назари мувофиқат бо манфиатҳои ҷомеа, имкониятҳои иҷро, оқибатҳои иқтисодӣ иҷтимоӣ ва дигар ҷанбаҳо омӯзиш мекунад. Хулосаи экспертизаҳо дар раванди муҳокимаи лоиҳа дар назар гирифта мешаванд ва дар таҳмили додани матни лоиҳа мусоидат менамоянд.

Иштироки ҷомеаи шаҳрвандӣ дар раванди қонунгузорӣ яке аз нишонаҳои демократияи воқеӣ ба шумор меравад. Дар Тоҷикистон шаклҳои гуногуни иштирок вучуд доранд. Ташкилотҳои ҷамъиятӣ, иттиҳодияҳои касбӣ, ҷамъиятҳои дифоӣ ҳуқуқи инсон ва дигар ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ метавонанд дар муҳокимаи лоиҳаҳо иштирок намоянд, пешниҳодҳои худро пешкаш кунанд ва ба экспертизаи умумӣ саҳм гузоранд. Ин иштирок тавассути баргузории нишастҳои парламентӣ, мизҳои мудаввар, конференсияҳо ва форумҳо

ба амал бароварда мешавад. Дар чунин чорабиниҳо намояндагони ҷомеа имконият медиҳанд, ки муаммоҳои воқеии зиндагии рӯзмарро ба огоҳии қонунгузoron расонанд ва пешниҳод додан, ки қонунҳо ба ҳаёти амалӣ наздиктар бошанд. Инчунин васоити ахбори оммавӣ нақши муҳимро бозӣ мекунанд, зеро онҳо раванди қонунгузориро пӯшиш дода, фикру андешаҳои гурӯҳҳои гуногуни ҷомеаро инъикос мекунанд ва шаҳрвандонро дар бораи лоиҳаҳои муҳим огоҳ месозанд.

Яке аз масъалаҳои муҳим дар раванди қонунгузорӣ таъмини сифати баланди қонунҳо мебошад. Сифати қонунҳо на танҳо ба мазмуни ҳуқуқии онҳо, балки ба забон, сохтор, мантиқ ва дастрасии онҳо барои фаҳмиши шаҳрвандони оддӣ низ вобаста аст. Қонунҳои қабулшуда бояд аниқ, фаҳмо, мушаххас ва бидуни ихтилофоти маънидор бошанд. Онҳо бояд ҳолатҳои танзимшавандаро пурра фаро гиранд, вале на аз ҳад муфассал бошанд, то барои татбиқ имконият диҳанд. Барои таъмини сифат дар раванди оmodасозӣ ва коркарди лоиҳаҳо усулҳои техникаи қонунгузорӣ, аз қабилӣ истифодаи истилоҳоти муайян, сохторбандии мантиқӣ, пешбиниҳои механизмҳои иҷро ва масъулият риоя карда мешаванд. Инчунин зарури муҳим аст, ки қонунҳо дар тури замон аз ҷиҳати мувофиқат бо тағйиротҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ санҷида шаванд ва дар сурати лозим ислоҳоту тағйироти зарурӣ ба онҳо ворид карда шаванд.

Масъалаи мувофиқати қонунҳои миллӣ бо меъёрҳои байналмилалӣ ҳамчунин дар раванди қонунгузорӣ диққати махсус талаб мекунад. Ҷумҳурии Тоҷикистон аъзои созмонҳои байналмилалӣ мебошад ва ба як қатор конвенсияҳо ва паймонҳои байналмилалӣ ҳамроҳ мебошад. Ин мушоҳидаҳо уҳдадорихоеро барои давлат муқаррар мекунанд, ки бояд дар қонунгузориҳои миллӣ инъикос ёбанд. Дар раванди оmodасозӣ ва коркарди лоиҳаҳои қонунҳо бояд ба назар гирифта шавад, ки онҳо бо уҳдадорихоҳои байналмилалӣ кишвар, аз қабилӣ ҳуқуқи инсон, озодиҳои асосӣ, ҳуқуқи тижорат ва дигар самтҳо мувофиқат дошта бошанд. Барои ин мақсад коршиносони ҳуқуқи байналмилалӣ дар раванди экспертизаи лоиҳаҳо иштирок намуда, мувофиқати онҳоро бо стандартҳои байналмилалӣ санҷида, пешниҳодҳо медиҳанд. Ҳамоҳангсозии қонунгузориҳои миллӣ бо меъёрҳои байналмилалӣ на танҳо уҳдадориҳои ҳуқуқӣ, балки заминаи муҳими иқдоми Тоҷикистон ба ҷомеаи ҷаҳонӣ ва тараққиёти иқтисодӣ иҷтимоӣ устувори он низ мебошад.

Таҳлили оқибатҳои татбиқи қонунҳо ҷузъи муҳимми раванди қонунгузорӣ ба шумор меравад. Пеш аз қабули қонун зарур аст, ки оқибатҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, экологӣ ва дигар натиҷаҳои татбиқи он пешбинӣ карда шаванд. Барои ин мақсад таҳлили босифати иқтисодӣ, ҳисоб кардани хароҷоти иҷроӣ қонун, арзёбии имкониятҳои бучетӣ ва ташкилӣ, омӯзиши таъсири қонун ба гурӯҳҳои гуногуни ҷомеа ва бахшҳои иқтисодӣ гузаронида мешавад. Агар таҳлил нишон диҳад, ки татбиқи қонун метавонад оқибатҳои манфии ҷиддӣ дошта бошад ё барои иҷро имкониятҳои молиявӣ ва ташкилӣ нокифоя бошанд, лоиҳа бояд тақрибан коркард карда шавад ё аз қабул даст кашида шавад. Чунин равиш имкон медиҳад, ки қонунҳо на танҳо аз ҷиҳати назария, балки аз ҷиҳати имконияти татбиқи амалӣ низ асоснок бошанд ва натиҷаҳои мусбатро ба бор оваранд.

Ҳамин тариқ, баъди қабул ва ба қувваи амал даромадани қонун, раванди мониторинг ва арзёбии самаранокии он оғоз меёбад. Маҷлиси Олӣ, Ҳукумат ва дигар мақомоти марбут уҳдадоранд, ки татбиқи қонунҳоро пайгирӣ намоянд, мушкилоти ба миён омадаро муайян кунанд ва дар сурати зарурат пешниҳодҳо доир ба тақмили қонунҳо пешкаш намоянд. Мониторинг тавассути таҳлили маълумоти омории, пешниҳодҳои мақомоти иҷроия, шикоятҳои шаҳрвандон ва гузоришҳои ташкилотҳои ҷомеаи граждании амалӣ карда мешавад. Агар дар ҷараёни татбиқ маълум шавад, ки қонун самаранок амал намекунад, меъёрҳои он ноаниқ ё заифанд, ё оқибатҳои пешбинишуда ба миён омадаанд, ташаббус барои тағйироту иловаҳо ба қонун ба роҳ монда мешавад.

Ҳамин тариқ, раванди қонунгузорӣ давраи пайдарпай аст, ки на танҳо қабули қонунҳои нав, балки тақмили доимии онҳоро низ дар бар мегирад.

Дар раванди қонунгузори Тоҷикистон нақши Президенти ҚТ ҳамчун таъминкунандаи ҳамкори мақомоти давлат ва ҳифзи Конституция муҳим мебошад. Президент на танҳо ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ дорад, балки дар марҳилаи қабули қонун низ имкониятҳои назоратӣ ва таъсиррасон дорад. Паёмҳои Президент ба Маҷлиси Олӣ самтҳои асосии қонунгузориро муайян намуда, масъалаҳои афзалиятноки қонунгузориро пешниҳод мекунад. Дар ин паёмҳо Президент таҳлили вазъияти иҷтимоӣ иқтисодии кишвар, муаммоҳои мавҷуда ва самтҳои лозимии ислоҳоти қонунгузориро баён мекунад. Маҷлиси Олӣ ин паёмҳоро дар назар гирифта, барномаи қонунгузори худро тартиб медиҳад. Инчунин, Президент метавонад масъалаҳои муҳим ва фаврӣ, ки талаби ҳалли зудҳангомдоранд, ба диққати Маҷлиси Олӣ расонад ва дархост кунад, ки дар бораи онҳо дар муҳлати кӯтоҳ қонун қабул карда шавад.

Рушди раванди қонунгузорӣ дар Тоҷикистон бо муаммоҳои муайян низ рӯ ба рӯ мешавад. Яке аз масъалаҳо кифоя набудани захираҳои молиявӣ ва кадрӣ барои гузаронидани таҳқиқоти илмӣ, экспертизаҳои пурра ва омодагии босифати лоиҳаҳо мебошад. Инчунин, дар баъзе ҳолатҳо фаъолияти ҷомеаи шаҳрвандӣ ва иштироки он дар раванди қонунгузорӣ ханӯз дар сатҳи лозима нест. Барои бартараф намудани ин масъалаҳо зарур ва муҳим аст, ки потенциали илмӣ ва кадрӣ Маҷлиси Олӣ ва ниҳодҳои таъминкунандаи экспертизаи қонунгузорӣ мустақкам карда шавад, ҳамкорӣ бо ташкилотҳои байналмилалӣ, ки таҷрибаи пешқадам ва дастгирии техникӣ пешкаш мекунад, васеъ карда шавад ва шаффофияту ошкории раванди қонунгузорӣ бештар таъмин гардад. Ислоҳоти қонунгузорӣ, ки дар солҳои охир дар кишвар амалӣ мегарданд, ба ин самт равона шудаанд ва ҳадафдоранд, ки раванди қонунгузори самаранок, демократӣ ва мувофиқ бо талаботи замони муосир гардонанд.

Хулоса, раванди қонунгузорӣ дар Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз механизмҳои асосии идораи демократии давлат ва таъмини ҳуқуқи манфиатҳои шаҳрвандон мебошад. Моҳияти он дар он аст, ки тавассути раванди мурағабӣ қонунӣ, бо иштироки субъектҳои гуногуни сиёсӣ, иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ, меъёрҳои ҳуқуқие қабул мешаванд, ки муносибатҳои иҷтимоиро танзим намуда, асоси низоми ҳуқуқии давлат ва ҷомеаро ташкил медиҳанд. Ин раванд бояд дар асоси принципҳои демократизм, ошкорбаёнӣ, асоснокӣ илмӣ, иштироки васеи ҷомеа ва мувофиқ бо меъёрҳои байналмилалӣ гузаронида шавад. Самаранокии раванди қонунгузорӣ ба дараҷаи баланди маданияти ҳуқуқии ҷомеа, сифати кадрҳои қонунгузорӣ, самти сиёсии давлат ва дараҷаи рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ вобаста аст. Таҳкими раванди қонунгузорӣ, такмили он ва мутобиқ намудан бо шароитҳои нави замони муосир аҳамияти калидӣ дорад.

АДАБИЁТ

1. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (бо тағйироту иловаҳо).-Душанбе,2016
2. Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз 18.04.2000
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ” аз
4. Дастури Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Тоҷикистон –Душанбе, 2020
5. Дастури Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии Тоҷикистон –Душанбе, 2020
6. Раҳмонов Э.Ш. Тоҷикистон:роҳи истиклолият ва демократия.-Душанбе: Ирфон, 2006-456.
7. Имомов А.И. Ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон-Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2024-772с.
8. Курбонов А.К Парламентаризми Тоҷикистон:таҳаввул ва афзалиётҳо.-Душанбе: ЭР-граф, 2018-342с.
9. Назаров Т.Н. Раванди қонунгузорӣ дар давлатҳои пасошуравӣ: таҷрибаи муқоисавӣ – Ирфон , 2017-287с.
10. Раҳимов Ф.Ҳ Асосҳои ҳуқуқи парламенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.-Душанбе: Дониш, 2016.-428с.
11. Саидов М.С. Назарияи давлат ва ҳуқуқ.-Душанбе:Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2014. -398
12. Шарифзода Ҳ.А. Техникаи қонунгузорӣ: назария ва амалия – Душанбе:Маориф ва фарҳанг, 2019 -365с.
13. Яқубзода С.Н. Монография:Масъалаҳои мубрам ва дурнамои раванди қонунгузори Маҷлиси Олии ҚТ: Таҳлили ҳуқуқи конституционӣ. 2024,200с.

МАФҲУМ ВА МОҲИЯТИ РАВАНДИ ҚОНУНГУЗОРӢ ДАР МАҶЛИСИ ОЛИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур раванди қонунгузорӣ дар Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун механизми асосии таъмини идораи демократии давлат ва ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои шаҳрвандон мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Сохтори Маҷлиси Олӣ, ки аз ду палата – Маҷлиси миллий ва Маҷлиси намояндагон иборат аст, баррасӣ гардидааст. Субъектҳои ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ, аз ҷумла Президенти ҶТ, аъзои Маҷлиси миллий, вакили Маҷлиси намояндагон, Ҳукумати ҶТ ва Маҷлиси маҳаллии вакилони халқи ВМКБ муайян карда шудаанд. Марҳилаҳои асосии қонунгузорӣ – омодагии лоиҳаҳои қонунҳо, коркарди парламентӣ дар комитетҳо, муҳокима дар ду хониш, баррасӣ дар Маҷлиси миллий, имзокунии Президент ва нашр таҳлил карда шудаанд. Принсипҳои асосии раванди қонунгузорӣ – демократизм, ошкорбаёнӣ, мубоҳисавӣ, асоснокии илмӣ ва иштироки ҷомеаи шаҳрвандӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Нақши экспертизаи ҳуқуқӣ, мувофиқат бо меъёрҳои байналмилалӣ, таҳлили оқибатҳои татбиқи қонунҳо ва мониторинги самаранокии онҳо таҳлил шудааст. Муаммоҳои мавҷуда ва самтҳои тақмили раванди қонунгузорӣ дар шароити муосир пешниҳод гардидаанд.

КАЛИДВОЖАҲО: раванди қонунгузорӣ, Маҷлиси Олӣ, Маҷлиси миллий, Маҷлиси намояндагон, лоиҳаи қонун, Президенти ҶТ, ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ, принсипҳои қонунгузорӣ, экспертизаи ҳуқуқӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон.

ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В МАДЖЛИСИ ОЛИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье законодательный процесс в Маджлиси Оли Республики Таджикистан рассматривается как основной механизм обеспечения демократического управления государством и защиты прав и свобод граждан. Проанализирована структура Маджлиси Оли, состоящая из двух палат – Маджлиси милли и Маджлиси намояндагон. Определены субъекты права законодательной инициативы, включая Президента РТ, членов Маджлиси милли, депутатов Маджлиси намояндагон, Правительство РТ и Маджлис народных депутатов ГБАО. Проанализированы основные стадии законодательного процесса – подготовка законопроектов, парламентская обработка в комитетах, обсуждение в двух чтениях, рассмотрение в Маджлиси милли, подписание Президентом и публикация. Рассмотрены основные принципы законодательного процесса – демократизм, гласность, дискуссионность, научная обоснованность и участие гражданского общества. Проанализирована роль правовой экспертизы, соответствия международным нормам, анализа последствий применения законов и мониторинга их эффективности. Предложены существующие проблемы и направления совершенствования законодательного процесса в современных условиях.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: законодательный процесс, Маджлиси Оли, Маджлиси милли, Маджлиси намояндагон, законопроект, Президент РТ, право законодательной инициативы, принципы законодательства, правовая экспертиза, Республика Таджикистан.

THE CONCEPT AND ESSENCE OF THE LEGISLATIVE PROCESS IN THE MAJLISI OLI OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article examines the legislative process in the Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan as the main mechanism for ensuring democratic governance and protecting the rights and freedoms of citizens. The structure of Majlisi Oli, consisting of two chambers – Majlisi Milli and Majlisi Namoyandagon, has been analyzed. The subjects of the right of legislative initiative have been identified, including the President of the RT, members of Majlisi Milli, deputies of Majlisi Namoyandagon, the Government of the RT, and the Majlis of People's Deputies of GBAO. The main stages of the legislative process have been analyzed – preparation of draft laws, parliamentary processing in committees, discussion in two readings, consideration in Majlisi Milli, presidential signature, and publication. The basic principles of the legislative process have been examined – democratism, transparency, debate, scientific validity, and civil society participation. The role of legal expertise, compliance with international norms, analysis of the consequences of law implementation, and monitoring of their effectiveness has been analyzed. Existing problems and directions for improving the legislative process in modern conditions have been proposed.

KEYWORDS: legislative process, Majlisi Oli, Majlisi Milli, Majlisi Namoyandagon, draft law, President of RT, right of legislative initiative, principles of legislation, legal expertise, Republic of Tajikistan.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Одинаева Ҳадиса Аҳмадбековна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **Телефон:** **:(+992)988-44-35-39.**

Сведения об авторе: *Одинаева Ҳадиса Ахмадбековна* – Таджикский национальный университет, магистр юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. **Телефон:** **(+992)988-44-35-39.**

Information about the author: *Odinaeva Khadisa Ahmadbegovna* – Tajik National University, master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: (+992)988-44-35-39.

ПРИНЦИПИ ВОЛОИЯТИ КОНСТИТУТСИЯ ВА ЭЪТИБОРИ ОЛИИ ҲУҚУҚИИ ОН ДАР НИЗОМИ ҲУҚУҚИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Расулов А.Ҷ.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар шароити рушди ҷомеаи демократӣ ва ташаккули давлатдории ҳуқуқӣ, нақши Конститутсия аз доираи як санади одии ҳуқуқӣ фаротар рафта, ба пояи меъёрӣ-арзишии тамоми низоми сиёсӣ ва ҳуқуқии давлат табдил меёбад. Конститутсия на танҳо маҷмуи қоидаҳои ҳуқуқиро дар бар мегирад, балки ҳамчун ифодаи иродаи умумии халқ, натиҷаи созиши иҷтимоӣ ва қафилӣ суботи сиёсиву ҳуқуқӣ баромад мекунад. Мақоми меҳварии Конститутсия маҳз дар он зоҳир мегардад, ки он самтҳои асосии рушди давлат ва ҷомеаро муайян намуда, доираи фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатиро маҳдуд ва танзим мекунад.

Пояҳои сохтори конститутсионӣ, ки дар Конститутсия муқаррар шудаанд, моҳияти давлатдории демократиро инъикос менамоянд. Онҳо шакли давлат, тарзи ташкили ҳокимияти давлатӣ, муносибати байни давлат ва шаҳрванд, инчунин меъёрҳои асосии ҳамзистии иҷтимоиро муайян месозанд. Дар ин замина, Конститутсия ҳамчун ҳуҷҷати олии меъёрҳои умумихатмиро муқаррар мекунад, ки барои ҳамаи субъектҳои ҳуқуқ: мақомоти давлатӣ, шахсони мансабдор ва шаҳрвандон ҳатмӣ мебошанд. Маҳз ҳамин хусусият Конститутсияро аз дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ фарқ мекунад.

Самтҳои асосии сиёсати давлатӣ низ дар Конститутсия ифода меёбанд. Он ҳадафҳои стратегияи давлат, арзишҳои асосии сиёсӣ ва иҷтимоиро муайян намуда, барои қабули қонунҳо ва қарорҳои минбаъда заминаи ҳуқуқӣ фароҳам меорад. Дар натиҷа, қонунгузорӣ ва фаъолияти иҷроияи давлат бояд дар қорҷӯби муқаррароти конститутсионӣ сурат гиранд. Ин ҳолат аз он шаҳодат медиҳад, ки Конститутсия на танҳо санади ташкилии давлат, балки санади роҳнамо барои сиёсати давлатӣ мебошад.

Низоми ташкили ҳокимияти давлатӣ ва мақому салоҳияти мақомоти он низ маҳз тавассути Конститутсия муайян карда мешаванд. Принципи ҷудоии ҳокимият, мувозинат ва назорат байни шохаҳои қонунгузор, иҷроия ва судӣ ҳамчун қафолати пешгирии мутамарказшавии ҳокимият ва худсарии давлатӣ хизмат мекунад. Аз ин лиҳоз, Конститутсия воситаи асосии таъмини қонуният ва устувории низоми идоракунии давлатӣ ба шумор меравад.

Ҷойгоҳи махсуси Конститутсия дар он ифода меёбад, ки он ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро ҳамчун арзиши олии эътироф ва қафолат медиҳад. Ин меёр нишон медиҳад, ки инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ дар маркази сиёсати давлатӣ қарор доранд. Давлат уҳдадор аст, ки на танҳо ин ҳуқуқҳоро эълон намояд, балки барои татбиқ ва ҳифзи воқеии онҳо шароити зарурӣ фароҳам оварад. Аз ин рӯ, волоияти Конститутсия бевосита бо қафолати ҳуқуқу озодиҳои инсон алоқаманд мебошад.

Бо дарназардошти ин омилҳо, принципи волоияти Конститутсия ва эътибори олии ҳуқуқии он ҳамчун яке аз рукнуҳои бунёдии низоми ҳуқуқии ҳар як давлати ҳуқуқбунёд баромад мекунад. Ин принцип на танҳо мавқеи формалии Конститутсияро дар зинаи олитарини низоми манбаъҳои ҳуқуқ муайян менамояд, балки тамоми фаъолияти ҳуқуқҷодкунӣ ва ҳуқуқтатбиқкунии давлатро ба меъёрҳои он вобаста месозад. Дар асоси волоияти Конститутсия, тамоми санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, новобаста аз сатҳ ва мақоми қабулкунандашон, инчунин амал ва қарорҳои мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдор бояд бо талаботи конститутсионӣ мувофиқат дошта бошанд. Маҳз дар ҳамин замина Конститутсия ба меъёри асосии қонуният табдил ёфта, имконият медиҳад, ки низоми ҳуқуқӣ устувор, муттаҳид ва пешбаранда бошад.

Риояи воқеии принципи волоияти Конститутсия шартӣ зарурии таъмини қонуният, адолати иҷтимоӣ ва рушди устувори ҷомеа махсуб меёбад. Танҳо дар сурате ки Конститутсия на танҳо дар сатҳи эълон, балки дар амал низ мақоми олий дошта бошад, мумкин аст фаъолияти давлат ба манфиати инсон, ҷомеа ва давлат равона карда шавад. Дар акси ҳол, суғат гардидани волоияти Конститутсия метавонад боиси худсарии мақомоти давлатӣ, поймолшавии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва ҳалалдор шудани мувозинати ҳокимият гардад.

Дар илми ҳуқуқи конститусионӣ волоияти Конститутсия ҳамчун чунин ҳолати ҳуқуқӣ шарҳ дода мешавад, ки тибқи он Конститутсия дорои қувваи олии ҳуқуқӣ буда, меъёрҳои он бевосита амал мекунанд ва барои ҳамаи субъектҳои ҳуқуқ хатмӣ мебошанд. Ин маънои онро дорад, ки на танҳо қонунҳо ва санадҳои зерқонунӣ, балки фаъолияти амалӣ ва қарорҳои идоракунандаи мақомоти давлатӣ низ бояд бо меъёрҳои конститусионӣ мутобиқат намоянд. Ҳамин тавр, волоияти Конститутсия на танҳо принципи ҳуқуқҷодкунӣ, балки принципи умумии идоракунии давлатӣ низ мебошад.

Ба андешаи олимони маъруфи ҳуқуқи конститусионӣ, аз ҷумла С.С. Алексеев, волоияти Конститутсия танҳо ба бартарии шаклии он дар низоми манбаъҳои ҳуқуқ маҳдуд намешавад. Ӯ таъкид менамояд, ки Конститутсия дорои бартарии мазмунӣ ва арзишӣ мебошад, зеро маҳз дар он арзишҳои асосии ҷомеа – адолат, озодӣ, баробарӣ, демократия ва қонуният — таҷассум меёбанд. Аз ин лиҳоз, волоияти Конститутсия маънои волоияти арзишҳои конститусиониро низ дорад, ки бояд дар фаъолияти тамоми мақомоти давлатӣ ва дар шуури ҳуқуқии ҷомеа инъикос ёбанд.

Дар идомаи ин андеша метавон гуфт, ки Конститутсия на танҳо чаҳорҷӯбаи ҳуқуқии фаъолияти давлатро муайян мекунад, балки ҳамчун меъёри арзёбии қонунҳо ва амалияи ҳуқуқтатбиқкунӣ хизмат менамояд. Ҳар қадар ки меъёрҳо ва арзишҳои конститусионӣ дар амал татбиқ гарданд, ҳамон андоза сатҳи давлатдорӣ ҳуқуқӣ ва эътимоди шаҳрвандон ба қонун ва давлат боло меравад. Аз ин рӯ, таҳкими волоияти Конститутсия на танҳо вазифаи мақомоти давлатӣ, балки шартӣ муҳими рушди устувори ҷомеа ва ташаккули фарҳанги баланди ҳуқуқӣ мебошад. Дар ин замина, олимони таъкид менамоянд, ки волоияти Конститутсия кафолати ягонагӣ ва ҳамоҳангии низоми ҳуқуқӣ буда, пешгирии худсарии ҳокимият ва таъмини суботи ҳуқуқиро таъмин менамояд. Ба ақидаи В.Е. Чиркин, волоияти Конститутсия танҳо дар сурате воқеӣ мегардад, ки меъёрҳои он мустақиман амал кунанд ва шаҳрвандон имконияти татбиқи онҳоро дар амал дошта бошанд. Ин андеша барои шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон низ аҳаммияти махсус дорад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон асоси ҳуқуқии волоияти Конститутсия дар Конститутсияи соли 1994 мустақкам гардидааст. Тибқи муқаррароти он, Конститутсия дорои эътибори олии ҳуқуқӣ буда, меъёрҳои он мустақиман амал мекунанд ва тамоми қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ бояд дар асос ва мутобиқи он қабул шаванд. Ин меъёр Конститутсияро аз санади танҳо сиёсӣ ба санади амалкунандаи ҳуқуқӣ табдил дода, онро ба воситаи мустақими танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ мубаддал месозад.

Олимони ҳуқуқи конститусионӣ таъкид менамоянд, ки агар санади меъёрии ҳуқуқӣ ба Конститутсия муҳолифат дошта бошад, он наметавонад қувваи ҳуқуқӣ дошта бошад ва бояд пурра ё қисман безъибор доништа шавад. Ин мавқеъ аз моҳияти худ Конститутсия ҳамчун санади дорои қувваи олии ҳуқуқӣ бармеояд ва кафолати ягонагии низоми ҳуқуқиро таъмин менамояд. Дар акси ҳол, мавҷудияти санадҳои муҳолиф ба Конститутсия метавонад ба парокандагии қонунгузорӣ, ҳалалдор гардидани қонуният ва заиф шудани эътимоди ҷомеа ба ҳуқуқ оварда расонад.

Дар илми ҳуқуқи тоҷик низ ин андеша ба таври васеъ ҷонибдорӣ ёфтааст. Аз ҷумла, Қодиров Ҷ.Ш. волоияти Конститутсияро ҳамчун омилӣ калидии таъмини қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ дар ҷомеа арзёбӣ намуда, таъкид мекунанд, ки маҳз тавассути эътибори олии ҳуқуқии Конститутсия фаъолияти мақомоти давлатӣ дар доираи ҳуқуқ маҳдуд гардида, худсарии ҳокимият пешгирӣ карда мешавад. Ба ақидаи ӯ, Конститутсия ҳамчун

меъери олий на танҳо заминаи ҳуқуқии қонунҷодкунӣ, балки воситаи муҳими назорати ҳуқуқии фаъолияти давлат низ мебошад.

Аз ин лиҳоз, эътибори олии ҳуқуқии Конститутсия маъноӣ онро дорад, ки он ҳамчун санади асосии ҳуқуқӣ нақши «меъери меъёрҳо»-ро иҷро мекунад. Ҳар қадар ки ин меъёр дар амал риоя ва ҳифз гардад, ҳамон андоза сатҳи қонуният, суботи ҳуқуқӣ ва устувории давлатдорӣ ҳуқуқӣ дар ҷомеа таъмин мегардад. Дар ҳамин замина, таҳкими мақоми Конститутсия дар низоми манбаъҳои ҳуқуқ шартӣ муҳимми рушди устувори ҷомеа ва таҳкими эътимоди шаҳрвандон ба давлат ва ҳуқуқ ба ҳисоб меравад.

Нақши мақомоти давлатӣ дар таъмини волоияти Конститутсия дорои хусусияти бисёрҷанба буда, тамоми низоми ҳокимияти давлатиро фаро мегирад. Ҳар як шохаи ҳокимият: қонунгузор, иҷроия ва судӣ уҳдадор аст, ки фаъолияти худро қатъиян дар доираи меъёрҳо ва принципҳои конститусионӣ ба роҳ монад. Риояи ин талабот шартӣ асосии қонуният ва устувории низоми ҳуқуқӣ ба шумор меравад, зеро маҳз тавассути иттиҳот ба Конститутсия фаъолияти давлат хусусияти ҳуқуқбунёд касб мекунад.

Бо вучуди ин, дар миёни мақомоти давлатӣ нақши махсус ва калидӣ ба мақомоти судӣ тааллуқ дорад. Дар назарияи ҳуқуқи конститусионӣ судҳо ҳамчун кафили асосии волоияти Конститутсия баррасӣ мешаванд, зеро онҳо вазифадоранд, ки ҳангоми баррасии парвандаҳо ва ҳалли фасли баҳсҳои ҳуқуқӣ меъёрҳои конститусиониро бевосита татбиқ намоянд. Олимон таъкид мекунанд, ки афзалият додани меъёрҳои Конститутсия дар фаъолияти судӣ кафолат медиҳад, ки ҳуқуқу озодиҳои инсон аз таъсири қарорҳо ё санадҳои мухолифи қонун ҳифз гарданд.

Ба андешаи бисёре аз олимони ҳуқуқи конститусионӣ, маҳз судҳо метавонанд ҳамчун воситаи муассири пешгирии худсарии мақомоти давлатӣ ва ҳифзи манфиатҳои шахс баромад кунанд. Вақте суд ҳангоми баррасии парванда меъёрҳои Конститутсияро меъери асосӣ қарор медиҳад, адолати судӣ таъмин гардида, эътимоди шаҳрвандон ба низоми судӣ ва давлат тақвият меёбад. Ин ҳолат барои ҳифзи ҳуқуқҳои инсон аҳамияти махсус дорад, зеро суд ба шаҳрванд имконият медиҳад, ки ҳуқуқҳои конститусионии худро ҳатто дар ҳолати мухолифати санадҳои зерқонунӣ Ҷимоя намояд.

Ҳамин тариқ, фаъолияти мақомоти судӣ дар таъмини волоияти Конститутсия на танҳо аҳамияти ҳуқуқӣ, балки аҳамияти иҷтимоӣ низ дорад. Он ба таҳкими қонуният, таъмини адолати иҷтимоӣ ва ташаккули фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа мусоидат намуда, яке аз унсурҳои асосии давлатдорӣ ҳуқуқӣ ба шумор меравад.

Волоияти Конститутсия бо ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон робитаи мустақим ва ҷудонопазир дорад. Дар назарияи ҳуқуқи конститусионӣ маҳз ҳуқуқу озодиҳои инсон ҳамчун меъери асосии демократия ва нишондиҳандаи сатҳи давлатдорӣ ҳуқуқӣ эътироф мегарданд. Аз ин ҷиҳат, волоияти Конститутсия на танҳо бартарии формалии он дар низоми манбаъҳои ҳуқуқ, балки кафолати воқеии ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон мебошад. Зеро маҳз дар Конститутсия доираи ҳуқуқу озодиҳои асосӣ муқаррар гардида, онҳо ҳамчун арзиши олий эътироф мешаванд.

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро ҳамчун пояи сиёсати давлатӣ муқаррар намуда, давлатро уҳдадор месозад, ки онҳоро эҳтиром, риоя ва ҳифз намояд. Ин меъёр нишон медиҳад, ки инсон ва ҳуқуқҳои ӯ дар маркази фаъолияти давлат қарор доранд ва фаъолияти мақомоти давлатӣ бояд ба таъмини манфиатҳои шахс равона карда шавад. Ба андешаи олимони ҳуқуқи конститусионӣ, чунин мавқеъ моҳияти иҷтимоии давлатдорӣ ҳуқуқиро инъикос намуда, давлатро аз воситаи ҳокимият ба воситаи хизмат ба ҷомеа табдил медиҳад.

Олимон бар он ақидаанд, ки нишонаи асосии амалисозии воқеии волоияти Конститутсия имконияти муроҷиати шаҳрвандон ба судҳо барои ҳифзи ҳуқуқҳои конститусионии худ мебошад. Вақте шаҳрванд метавонад бо истинод ба меъёрҳои Конститутсия ҳуқуқи поймолшудаи худро Ҷимоя намояд, Конститутсия аз санади

эълomiaвӣ ба санади амалкунандаи ҳуқуқӣ табдил меёбад. Ин ҳолат барои таҳкими эътимоди шаҳрвандон ба давлат, суд ва ҳуқуқ аҳамияти калидӣ дорад.

Бо вучуди таҳкими меъёри волоияти Конститутсия дар сатҳи қонунгузорӣ, дар амал як қатор мушкилоти чиддӣ ба назар мерасанд. Олимон қайд менамоянд, ки дар баъзе ҳолатҳо санадҳои зерқонунӣ ба талаботи конститусионӣ пурра мутобиқат намекунанд ё меъёрҳои конститусионӣ ҳангоми татбиқ нодида гирифта мешаванд. Илова бар ин, сатҳи маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон на ҳамеша барои истифодаи мустақими меъёрҳои Конститутсия кофӣ мебошад, ки ин боиси маҳдуд шудани имконияти ҳимояи ҳуқуқҳои конститусионӣ мегардад.

Ин ҳолат зарурати тақмили механизми назорати конституциониро ба миён меорад. Олимон таъкид мекунанд, ки таҳкими нақши мақомоти судӣ ва дигар ниҳодҳои назорати ҳуқуқӣ, инчунин баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа метавонад ба амалӣ гардидани воқеии волоияти Конститутсия мусоидат намояд. Ҳамзамон, тақвияти масъулияти мақомоти давлатӣ барои қабули санадҳо ва қарорҳои мутобиқ ба Конститутсия шартҳои муҳими таъмини қонуният ва ҳифзи устувори ҳуқуқу озодиҳои инсон ба шумор меравад.

Дар маҷмӯъ, принсипи волоияти Конститутсия ҳамчун санги асосии давлатдорӣ ҳуқуқӣ баромад намуда, тамоми низоми ҳуқуқӣ, сиёсӣ ва иҷтимоии давлатро ба ҳам мепайвандад. Волоияти Конститутсия на танҳо ифодаи бартарии ҳуқуқии он дар низоми манбаъҳои ҳуқуқ, балки кафолати воқеии ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон, таъмини қонуният, устувории сиёсӣ ва рушди мутавозини ҷомеа мебошад. Маҳз тавассути риояи қатъии ин принцип фаъолияти мақомоти давлатӣ хусусияти ҳуқуқбунёд касб намуда, муносибати байни давлат ва шаҳрвандон бар пояи адолат, эътимод ва масъулият ташаккул меёбад.

Дар шароити муосир волоияти Конститутсия танҳо вазифаи мақомоти давлатӣ маҳдуд намешавад, балки ҳамчун масъулияти умумимиллӣ баромад мекунад. Ҳар як шаҳрванд, ҳамчун иштирокчии муносибатҳои ҳуқуқӣ, бояд Конститутсияро эҳтиром намуда, меъёрҳои онро ҳамчун заминаи ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои худ истифода барад. Бе ташаккули шуури баланди ҳуқуқӣ ва фарҳанги конститусионӣ дар ҷомеа, амалӣ гардидани пурраи волоияти Конститутсия ғайримумкин хоҳад буд.

Бо дарназардошти ин, барои таҳкими минбаъдаи волоияти Конститутсия ва эътибори олии ҳуқуқии он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳоди чораҳои зерин ба мақсад мувофиқ мебошад:

- тақмили механизми назорати конститусионӣ бо мақсади пешгирии қабули санадҳои меъёри ҳуқуқии муҳолиф ба Конститутсия;
- тақвияти нақши мақомоти судӣ дар татбиқи мустақими меъёрҳои конститусионӣ ва ҳифзи самараноки ҳуқуқу озодиҳои инсон;
- баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқӣ ва фарҳанги конститусионии шаҳрвандон тавассути барномаҳои таълимӣ ва маърифатӣ;
- таъмини мутобиқати доимии қонунгузорӣ ва санадҳои зерқонунӣ ба талаботи Конститутсия;
- густариши таҳқиқоти илмӣ дар соҳаи ҳуқуқи конститусионӣ бо мақсади рушди назариявӣ ва тақмили амалияи татбиқи волоияти Конститутсия.

Ҳамин тариқ, волоияти Конститутсия ва эътибори олии ҳуқуқии он дар низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон на танҳо арзиши назариявӣ, балки аҳамияти бузурги амалӣ дорад. Таҳким ва рушди пайвастаи ин принцип шартҳои муҳими ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон, таъмини қонуният ва пешрафти устувори давлатдорӣ ҳуқуқӣ ба шумор меравад.

АДАБИЁТ

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон: бо тағйиру иловаҳо, қабулшуда 6 ноябри соли 1994 тавассути раъйпурсии умумихалқӣ. – Душанбе: Ирфон, 2016. – 96 с.
2. Қонуни конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе.

3. Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон» // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе.
5. Эъломияи умумии ҳуқуқи башар: қабулшуда 10 декабри соли 1948 аз ҷониби Ассамблеяи Генералии СММ. – Нью-Йорк, 1948.
6. Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ : қабулшуда 16 декабри соли 1966. – Нью-Йорк, 1966.
7. Алексеев С.С. Теория права: учебник / С.С. Алексеев. – Москва: БЕК, 1995. – 320 с.
8. Чиркин В.Е. Конституционное право: Россия и зарубежный опыт / В.Е. Чиркин. – Москва: Юристъ, 2006. – 448 с.
9. Кутафин О.Е. Конституционное право Российской Федерации: учебник. – Москва: Норма, 2010. – 544 с.
10. Қодиров Ҷ.Ш. Ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон: дастури таълимӣ / Ҷ.Ш. Қодиров. – Душанбе, 2018. – 368 с.
11. Раҳмон А. Ҳуқуқи озодиҳои инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / А. Раҳмон. – Душанбе, 2017. – 240 с.
12. Назарияи ҳуқуқи конституционӣ : дастури таълимӣ / зери таҳрири олимони тоҷик. – Душанбе, 2019. – 412 с.

ПРИНЦИПИ ВОЛОИЯТИ КОНСТИТУТСИЯ ВА ЭЪТИБОРИ ОЛИИ ҲУҚУҚИИ ОН ДАР НИЗОМИ ҲУҚУҚИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи илмӣ мазкур моҳият ва мазмуни принсипи волоияти Конститутсия, эътибори олии ҳуқуқи он ва ҷойгоҳи он дар низоми ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил карда мешавад. Асосҳои конституционии волоияти Конститутсия, нақши он дар ташаккули давлатдорӣ ҳуқуқӣ, таъмини қонуният ва ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон баррасӣ мегарданд. Ҳамчунин масъалаҳои амалии татбиқи ин принсип ва роҳҳои тақмили он дар шароити муосир таҳқиқ мешаванд.

КАЛИДВОЖАҲО: Конститутсия, волоияти Конститутсия, эътибори олии ҳуқуқӣ, низоми ҳуқуқӣ, давлатдорӣ ҳуқуқӣ, қонуният, ҳуқуқи озодиҳои инсон, назорати конституционӣ.

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА КОНСТИТУЦИИ И ЕЁ ВЫСШАЯ ЮРИДИЧЕСКАЯ СИЛА В ПРАВОВОЙ СИСТЕМЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматриваются сущность и содержание принципа верховенства Конституции, её высшая юридическая сила и место в правовой системе Республики Таджикистан. Анализируются конституционные основы верховенства Конституции, её роль в формировании правового государства, обеспечении законности и защите прав и свобод человека. Особое внимание уделяется практическим проблемам реализации данного принципа и путям его совершенствования в современных условиях.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Конституция, верховенство Конституции, высшая юридическая сила, правовая система, правовое государство, законность, права и свободы человека, конституционный контроль.

THE PRINCIPLE OF THE SUPREMACY OF THE CONSTITUTION AND ITS SUPREME LEGAL FORCE IN THE LEGAL SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article examines the essence and content of the principle of the supremacy of the Constitution, its supreme legal force, and its place in the legal system of the Republic of Tajikistan. The constitutional foundations of constitutional supremacy, its role in the formation of a rule-of-law state, ensuring legality, and protecting human rights and freedoms are analyzed. Special attention is paid to practical issues of implementing this principle and ways to improve it under modern conditions.

KEYWORDS: Constitution, supremacy of the Constitution, supreme legal force, legal system, rule of law, legality, human rights and freedoms, constitutional review.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Расулов Анушервон Ҷонибекович* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992)900-93-0060.

Сведения об авторе: *Расулов Анушервон Джонибекович* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992)900-93-0060.

Information about the author: *Rasulov Anushervon Jonibekovich* – Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: (+992)900-93-0060.

САМТҲОИ РУШДИ ҲАМКОРИҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ-ҲУҚУҚИИ ИҚТИСОДИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БО ТАШКИЛОТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Саидмуродов Ш.Х
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун субъекти мустақили муносибатҳои байналмилалӣ дар конунгузории худ ҳуқуқи байналмилалӣ ва меъёрҳои эътирофшудаи умумибашариро ҷой дода, дар заминаи эҳтиром гузоштан ба арзишҳои инсонӣ рушд карда истодааст. Бо назардошти чунин воқеият, кишварӣ мо ба хотири таҳкими ҷомеаи демократӣ, озод, ҳуқуқбунёд ва рушдкарда бо созмонҳои минтақавию байналмилалӣ ҳамкориҳои мутақобилан судманд дорад. Натиҷаи сиёсатгузориҳои арзишманди Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон буд, ки имрӯз Истиклоли сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистонро 192 давлати ҷаҳон эътироф намуда, бо 186 кишвар робитаҳои дипломатӣ барқарор намудааст. Инчунин, бонуфузтарин созмонҳои байналмилалӣ ва минтақавӣ Ҷумҳурии Тоҷикистонро ҳамчун субъекти низоми муносибатҳои байналмилалӣ эътироф намуда, узви комилҳуқуқи худ меҳисобанд [1].

Дар баробари ин, дар марҳалаи муосир Ҷумҳурии Тоҷикистон узви 57 созмони минтақавию байналмилалӣ мебошад. Бояд қайд намуд, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон 2 март соли 1992 узви комилҳуқуқи Созмони Миллали Муттаҳид (минбаъд СММ) гардида, барои тақвияти ҳамкориҳо бо сохторҳои таркибии ин ниҳоди бонуфузи байналмилалӣ шароит фароҳам овард. Ҷумҳурии Тоҷикистон бо СММ дар самтҳои гуногун, аз ҷумла мубориза бо терроризму ифротгароӣ, мушкилоти вобаста ба обу иқлим, таъмини рушди устувор ва ғайра ҳамкориҳои фаъолро ба роҳ мондааст.

Маврид ба зикр аст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон узви комилҳуқуқи Созмони Ҳамкориҳои Шанхай, Созмони аҳдномаи амнияти дастаҷамбӣ, Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил, Созмони ҳамкориҳои иқтисодӣ, Созмони амният ва ҳамкорӣ дар Аврупо, Созмони ҳамкориҳои исломӣ, Машварати ҳамкорӣ ва тадбирҳои боварӣ дар Осие мебошад, ки робита бо чунин созмонҳо дар таҳким ва рушди Истиклоли сиёсӣ нақши муассир гузошт. Ҳамзамон, Ҷумҳурии Тоҷикистон дар раванди ҷаҳонишавӣ бо дигар созмонҳои ташкилотҳои минтақавӣ ва байналмилалӣ ҳамкориҳоро дар бахшҳои гуногун роҳандозӣ намудааст.

Дар замини муосир бӯҳрони иқтисодии ҷаҳонӣ муборизаҳои нав ба нав барои иқтисодиёти миллӣ ба вучуд меорад. Дар заминаи муборизаҳои сиёсии бавучудомада ва бӯҳрони молиявӣ давлатҳои алоҳида наметавонанд ҳалли мушкилоти мавҷударо бе дастгирӣ ва кумаки ҳамдигар ва созмонҳои байналмилалӣ иқтисодӣ (СБИ), ки фаъолияти онҳо асосан барои таъмини рушди босуботи низоми иқтисодии ҷаҳонӣ, таҳияи равишҳои нави танзим ва ҳамгирии тамоми кишварҳои ҷаҳон ва паст кардани сатҳи камбизоатӣ равона гардидаанд, таъмин намоянд. Ҳоло созмонҳои байналмилалӣ иқтисодӣ дар таъмини иқтисодии ҷаҳонӣ нақши муҳим мебозанд, ки таъсири муассир ба муносибатҳои байналмилалӣ иқтисодӣ мерасонанд ва ба ин васила паҳн шудани тамоюлҳои манфии рушди иқтисодиёти ҷаҳониро пешгирӣ мекунанд [5, 57].

Бояд қайд намуд, ки барқарорӣ робита ва ҳамкорӣ бо созмонҳои гуногуни минтақавию байналмилалӣ дар рушди иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаи муҳим гузошт. Инчунин, кишварӣ мо дар хошияи робита бо ташкилотҳои байналмилалӣ ҳамкориҳои иқтисодиро низ ба роҳ мондааст.

Имрӯзҳо ташкилотҳои иқтисодии байналмилалӣ дар таъмини суботи иқтисодии ҷаҳон нақши муҳим дошта, ба муносибатҳои иқтисодии байналхалқӣ таъсири хосса расонида ба ин васила васеъшавии тамоюлҳои манфии рушди иқтисодиёти ҷаҳониро пешгирӣ менамоянд [4, 137].

Равандҳои мураккаби иқтисодию сиёсӣ, ки имрӯзҳои ҷаҳон, хусусан кишварҳои ИДМ-ро дар пасманзари муноқишаҳои байни Россия ва Украина фаро гирифтаанд, сафарбар намудани захираҳои миллӣ ва ҳам ҷалби сармояи хориҷиро тақозо менамояд. Дар ин замина, зарурати тақвияти ҳамкориҳо бо ташкилотҳои иқтисодии байналмилалӣ ба вучуд меояд.

Нақши ташкилотҳои иқтисодии байналмилалӣ дар замони соҳибистиклолии кишвар дар самтҳои мухталиф бараъло мушоҳида мешавад. Ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ташкилотҳои иқтисодии байналмилалӣ, хусусан ХБА, Гурӯҳи Бонки ҷаҳонӣ, Бонки аврупоии таҷдид ва рушд ва ғайра, иштироки Тоҷикистонро дар муносибатҳои байналмилалӣ молиявӣ таъмин намуда, нуфуз ва мавқеи онро дар назди кишварҳои хориҷӣ баланд бардошта, имкон медиҳад таҷрибаи ҷаҳонӣ ҷиҳати беҳбуди низомии молиявии кишвар истифода шавад.

Маҳз натиҷаи сиёсати санҷидашуда, воқеӣ ва амалии Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон мебошад, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон бо созмонҳои молиявӣ иқтисодии ҷаҳон, аз қабилҳои сохторҳои алоҳидаи СММ, Бонки ҷаҳонӣ, Созмони умумиҷаҳонии тичорат, Созмони ҳамкориҳои иқтисодӣ, Хазинаи байналмилалӣ асбӯр, Созмони ҳамкориҳои иқтисодӣ ва рушд, Иттиҳоди иқтисодии АвруОсиё, Бонки аврупоии таҷдид ва рушд, Бонки осӣи рушд, Бонки исломии рушд ва Бонки авруосӣи рушд ҳамкориҳои мутақобилан судманд дорад.

Бояд хотирнишон сохт, ки дар ин давра Ҷумҳурии Тоҷикистон ба бештар аз 350 санади байналмилалӣ ба мисли Конвенсияҳо, Хартияҳо ва Эълонияҳои байналмилалӣ аъзо шуда, уҳдадорҳои худро дар мавриди расидан ба ҳадафҳои ҷаҳонӣ, аз қабилҳои рушди иҷтимоӣ, беҳбуди вазъи иқтисодӣ, ҳифзи муҳити зист ва амсоли он иҷро менамояд.

Бинобар ин, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳамкориҳои тичоратӣ иқтисодӣ бо кишварҳои аъзои созмонҳои молиявӣ яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳсуб медонанд. Инчунин, ба густариши ҳамкорӣ дар доираи Созмони ҳамкориҳои иқтисодӣ (минбаъд СҲИ) дар бахшҳои тичорату нақлиёт, энергетика, саноат ва кишоварзӣ чун шартҳои муҳимми таъмини рушди устувор дар минтақа таваҷҷуҳи зиёд зоҳир гардида истодааст.

Мавриди зикр аст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамроҳ бо дигар кишварҳо дар доираи созмони минтақавӣ байналмилалӣ дар ҳаллу фасли мушкилоти сиёсӣ, амниятӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ҷаҳон нақш мегузорад. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сиёсати хориҷии худ ба густариши ҳамкориҳои судманд бо СҲИ манфиатдор аст. Зеро созмони мазкурро ҳамчун ташкилоти минтақавӣ дорои аҳамияти хосаи геостратеҷӣ ва имкониятҳои бузурги иқтисодӣ мешиносанд. Ҷумҳурии Тоҷикистон хостори он аст, ки фаъолияти СҲИ дар самти татбиқи лоиҳаҳои минтақавӣ иқтисодӣ, тичоратӣ, нақлиётӣ, коммуникатсионӣ ва энергетикӣ тақвияти бештар касб кунад.

Лозим ба ёдоварист, ки 4 – июли соли 2025 Ҳамоиши 17 – уми СҲИ дар Ҷумҳурии Озарбойҷон баргузор гардид. Дар қори Ҳамоиши мазкур Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон иштирок ва суҳанронӣ намуда, рушди ҳамкориҳои гуногунҷанба дар доираи СҲИ – ро нек арзёбӣ намуданд [2].

Инчунин, дар ин Ҳамоиш муносибатҳои дуҷониба ва бисёрҷонибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои аъзои СҲИ матраҳ гашта, масъалаҳои мазкур мавриди баррасӣ қарор гирифт:

- таҳияи санади дахлдор оид ба натиҷаҳои иҷроии санади “Чашмандози ЭКО-2025” дар ҳамкорӣ бо кишварҳои аъзо, ки ба истифодаи комили зарфиятҳои мавҷудаи ҳамкориҳои тичоративу иқтисодӣ равона шудааст;

- ҳифзи рушди иқтисоди кишварҳои аъзои СҲИ бо вучуди таъсири манфии равандро мураккаби сиёсӣ иқтисодӣ дар ҷаҳон;

- афзудани ҳаҷми умумии тичорати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, нисбат ба як соли пеш 18 фоиз зиёд аст;

- тавсеаи рушди робитаҳои нақлиётӣ ва долонҳои нақлиётии гуногунвосита;
- ҷонибдорӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рафъи монеаҳои тичоративу нақлиётӣ, соддагардонии транзит, пайвастшавии шабакаҳои роҳҳои заминӣ, оҳан ва ҳавоии кишварҳои аъзо;
- анҷом додани иқдомоти зарурӣ баҳри баланд бардоштани самаранокӣ ва шаффофияти ҳамкорӣ дар ин самт чиҳати рақамикунонии санадҳои транзитӣ-молӣ;
- мусоидат намудан ба тавсеаи тичорат ва таъмини беҳатарии он, ҳамчунин, сарфаи вақт ва афзоиши ҳамлу нақли байналмилалӣ;
- тавсеаи ҳамкорӣи кишварҳои аъзо дар соҳаҳои афзалиятноки энергетика, аз ҷумла истифодаи рӯзафзуни энергияи таҷдидшаванда, тавлиди неруи “сабз” ва рушди иқтисоди “сабз”;
- татбиқи пурраи тарҳи бунёди хатти баландшиддати интиқоли барқи CASA-1000-ро барои кишварҳои иштирокдори он муҳим ва таҳияи Стратегияи таъмини устувории энергетикаии минтақаи СҶИ;
- тавсеаи ҳамкорӣи кишварҳои аъзои СҶИ бо Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи саноат ва кишоварзӣ;
- афзоиш додани маблағгузорӣ барои таъсиси корхонаҳои муштаракӣ саноатӣ, баҳусус миёна ва хурд, аз ҷумла дар соҳаҳои саноати сабук ва хӯрокворӣ;
- таъмини амнияти озукаворӣ, рушди агротехнологияҳо, ташаккули кишоварзии “зеҳнӣ” ва таъсиси маҷмааҳои агросаноатӣ;
- андешидани тадбирҳои мушаххас чиҳати коҳиш додани пайомадҳои тағйирёбии иқлим ва таҳдиди офатҳои табиӣ дар доираи СҶИ;
- тавсеаи ҳамкорӣи минбаъдаи кишварҳо дар доираи барномаҳои ҳифзи муҳити зист, барқарорсозии низоми экологӣ ва мубодилаи таҷрибау технологияҳо дар соҳаҳои мазкур;
- ҳавасмандии идомаи таҳкими робитаҳои судманди фарҳангиву гуманитарии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи СҶИ;
- тавсеаи ҳамкорӣ дар бахшҳои илму маориф, тандурустӣ ва сайёҳӣ;
- коҳиш додани шиддатнокии вазъ ва барқарорсозии сулҳи пойдор дар Ховари Миёна танҳо бо роҳҳои сиёсату дипломатӣ [2].

Ҳамин тариқ, таҳаввули ҳамкорӣҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи Созмони ҳамкорӣи иқтисодӣ дар роҳи ба ҳам овардани саъю талошҳо чиҳати ҳалли масъалаҳои умдаи рушди қитъаи Осиё, густариш ва бо мазмуни амалӣ ғанӣ гардонидани ҳамкорӣҳо саҳм гирифта, барои тақвияти нақши он манфиатдор маҳсуб меёбад. Натиҷаи таҳаввулоти ҳамкорӣҳои мутақобилан судманд аст, ки имрӯз Ҷумҳурии Тоҷикистон дар арсаи ҷаҳонӣ ба сифати кишвари ташаббускор дар ҳалли мушкилот ва муаммоҳои гуногуни ҷаҳонӣ шинохта шудааст.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар тақвият бахшидани ҳамкорӣҳо бо ин ташкилотҳо, ки бештар дар шакли маҷмуии хизматрасониҳои таҳлилию машваратӣ, лоиҳаҳои афзалиятҳои сармоягузорӣ бо мақсади амалисозии ислоҳоти асосӣ мебошад, манфиатдор аст.

Қобили зикр аст, ки чиҳати беҳтар шудани муносибатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ташкилотҳои байналмилалӣ зарур аст:

- Ҳамкорӣҳо дар асоси созишномаҳо, барномаҳо ва стратегияҳои ба роҳ монда шаванд, ки ба татбиқи барномаҳои рушди иҷтимоӣ иқтисодии кишвар мусоидат намоянд;
- Концепсияҳои ҳамкорӣ бояд мақсадҳои коҳиш додани захираҳои қарзӣ ва татбиқи лоиҳаҳои сармоягузори аҳамияти миллидоштаро фаро гирад;
- Натиҷаҳои ҳамкорӣҳои кишвар бо ташкилотҳои байналмилалӣ бояд ҳам ба мақомоти давлатӣ ва ҳам ҷамъиятӣ дастрас бошанд;
- Таҷрибаи ташкилотҳои байналмилалӣ молиявӣ бо кишварҳои пешрафта, дар идоракунии низоми молиявӣ кишвар бояд истифода шаванд;
- Ҳамкорӣҳо байни кишвар ва ташкилотҳои байналмилалӣ новобаста аз ҳар гуна вазъият бояд дар ҳолати мусоид нигоҳ дошта шаванд;

Ҳамин тавр, мукамалгардони хамкорӣ бо ташкилотҳои байналмилалӣ бояд дар самти баланд бардоштани самаранокии он татбиқ шавад. Механизмҳои хамкорӣ бояд ба таври оддӣ «паст кардани маблағҳои пулии қарз гирифташуда» ва чихати ноил шудан ба натиҷаҳои мушаххас дар роҳи рушди минбаъдаи иҷтимоию иқтисодии давлат равона карда шаванд, зеро хамкориҳо бо ташкилотҳои иқтисодии байналмилалӣ ба татбиқи ислоҳоти иҷтимоию иқтисодӣ дар кишвар мусоидат мекунанд.

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22.12.2016 [манбаи электронӣ]. URL: <http://www.president.tj/node/13739> (санаи мурочиат 25.12.2025с.)
2. Ҳамоиши 17-уми Созмони хамкориҳои иқтисодӣ (ЭКО) аз 04.07.2025с [манбаи электронӣ]. URL: <http://president.tj/event/news/51721> (санаи мурочиат 05.01.2026с.)
3. Дерен В.И. Мировая экономика и международные финансовые отношения. Учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры. - М.: Юрайт. 2019. – 588 с.
4. Королева И.С. Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет / И.С. Королева. - М.: Экономистъ, 2020. – 604 с.
5. Якубова К.Г., Хакимов М.А. Международные экономические организации (Учебное пособие) / К.Г. Якубова, М.А. Хакимов. - Душанбе -2024, 130 с.

САМТҲОИ РУШДИ ҲАМКОРИҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ-ҲУҚУҚИИ ИҚТИСОДИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БО ТАШКИЛОТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Дар мақолаи мазкур самтҳои хамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ташкилотҳои иқтисодии байналмилалӣ ва аҳамияти онҳо дар рушди иқтисодию иҷтимоии кишвар баррасӣ гардидааст. Қайд шудааст, ки пас аз соҳибистиклолӣ нақши чунин ташкилотҳо дар иқтисоди миллӣ афзуда, дар гузаронидани ислоҳоти самтҳои мухталиф, инчунин ҳалли мушкилоти дар сатҳи макроиқтисод вучуддошта муассир мебошад.

КАЛИДВОЖАҲО: ташкилотҳои байналмилалӣ, рушди иқтисодӣ, сармоягузорӣ, кумакҳо.

НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН С МЕЖДУНАРОДНЫМИ ОРГАНИЗАЦИЯМИ

В статье рассматриваются направления сотрудничества Республики Таджикистан с международными экономическими организациями и их значение в экономическом и социальном развитии страны. Отмечено, что после обретения независимости роль подобных организаций в национальной экономике возросла, они эффективны в проведении реформ в различных сферах, а также в решении проблем на макроэкономическом уровне.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: международные организации, экономическое развитие, инвестиции, помощь.

DIRECTIONS FOR THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL LEGAL AND ECONOMIC COOPERATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN WITH INTERNATIONAL ORGANIZATIONS

The article examines the areas of cooperation between the Republic of Tajikistan and international economic organizations and their importance in the economic and social development of the country. It is noted that after independence, the role of such organizations in the national economy has increased, they are effective in carrying out reforms in various areas, as well as in solving problems at the macroeconomic level.

KEYWORDS: international organizations, economic development, investments, assistance.

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидмуродов Шаҳзод – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2-юми факултети ҳуқуқшиносӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: [+992] 933-07-77-98. E-mail: shahzodjon0711@gmail.com

Сведения об авторе: Саидмуродов Шаҳзод – Таджикский национальный университет, магистр 2 курса юридического факультета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: [+992] 933-07-77-98. E-mail: shahzodjon0711@gmail.com

Information about the author: Saidmurodov Shahzod – Tajik National University, second-year master's student of Faculty of law. Address: 734025, Republic of Tajikistan, s.Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: [+992] 933-07-77-98. E-mail: shahzodjon0711@gmail.com

МАҚОМ, САЛОҲИЯТ ВА НАҚШИ СУДИ КОНСТИТУТСИОНИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР НИЗОМИ ҲОКИМИЯТИ СУДӢ

Сангинов Х.М.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Суди Конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз рукнҳои муҳими ҳокимияти судӣ мебошад. Пайдоиши он дар ҷумҳурӣ ба раванди соҳибхатиёр гардидани Тоҷикистон зич алоқамандӣ дорад. Ташкилу фаъолияти судҳои Конститутсионӣ дар бисёр мамлакатҳо таҷрибаи бой доранд. Бояд қайд кард, ки мақомоти давлатие, ки салоҳияти ба назорати конститутсионӣ хосро амалӣ мегардонанд дар давлатҳои гуногун бо номҳои мухталиф фаъолият менамоянд. Дар бисёр давлатҳо онҳо бо номи Суди Конститутсионӣ (Австрия, Италия, Литва, Озарбойҷон, Олмон, Руминия, Словакия, Туркия, Украина), трибунали конститутсионӣ (Испания, Полша, Португалия, Андорра), судҳои умумӣ ва дар баъзе давлатҳо фақат судҳои иттифоқӣ (Австралия, Аргентина, ИМА, Канада, Ҳиндустон), шурои конститутсионӣ (Фаронса, Қазоқистон) ва ғайраҳо маълум ҳастанд. Дар баъзе давлатҳо ин ваколатро сарвари давлат, масалан, дар Япония император ё вориси тахт, вазирони давлатӣ, дар Англия палатаи лордҳо амалӣ менамоянд. Аммо ҳамаи онҳоро як омил муттаҳид менамояд. Ин омил муайянкунанда сарфи назар аз номи худ бо услуби раванди мувофиқӣ амалӣ намудани салоҳияти судӣ оид ба муайян намудани мувофиқати қонунҳо, санадҳои меъёрии ҳуқуқии мақомоти олию марказии ҳокимияти давлатӣ ва дигар мақомоти давлатию ҷамъиятӣ ба Конститутсия мебошад. Моҳияти асосии фаъолияти онҳо ба амал баровардани вазифаи назорати конститутсионӣ аст, ки бештар аз рӯйи услуби мувофиқии судӣ татбиқ менамоянд.

Мувофиқи ташкилу фаъолияти худ мақомоти назорати конститутсионӣ асосан ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд. Якум, мақомоте, ки назорати конститутсионӣ барояшон вазифаи асосӣ намебошад (сарвари давлат, парламент, ҳукумат, судҳои умумӣ ва судҳои маъмурӣ). Дуюм, мақомоте, ки барои вазифаи назорати конститутсиониро амалӣ кардан ихтисосманд ва барояшон фаъолияти асосӣ мебошад. Воқеан Суди Конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон мақомоти ихтисосманди назорати конститутсионӣ буда, татбиқи ваколати амалӣ намудани назорати конститутсионӣ вазифаи асосии фаъолияти он мебошад. Дар ин хусус Қонуни Конститутсионӣ дар бораи Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар кардааст, ки он мақоми ҳокимияти судӣ оид ба ҳифзи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Назорати конститутсионӣ вобаста ба он, ки то қабули санад ё ҷонибдорӣ ва имзогузорию наشري он (нисбати шартномаҳои байналмилалӣ то тасдиқи онҳо) ва ё оид ба санади аллақай қабул гардида, амалӣ карда мешавад, яъне вобаста ба вақти татбиқи назорати конститутсионӣ ба назорати пешакӣ ё баъдина ҷудо карда мешаванд. Конститутсия ва қонуни конститутсионӣ ҳам назорати пешакӣ ва ҳам баъдинаро пешбинӣ кардаанд. Оид ба муайян намудани мутобикати қонунҳо, санадҳои ҳуқуқии якҷояи Маҷлиси миллий ва Маҷлиси намояндагон, Маҷлиси миллий, Маҷлиси намояндагон, Президент, Ҳукумат, Суди Олӣ, Суди Олии иқтисодӣ ва дигар мақомоти давлатию ҷамъиятӣ ба Конститутсияи Тоҷикистон Суди конститутсионии ҷумҳурӣ салоҳияти назорати баъдина дорад. Мутобикати санадҳои номбурда ба Конститутсия дар тамоми давраи амалӣ онҳо аз тарафи Суди конститутсионӣ назорат карда мешаванд. Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон салоҳияти назорати пешакиро оид ба мутобикати қарордодҳои ба қувваи қонун надаромадаи Тоҷикистон татбиқ мекунад. Мутобикати ҳамаи қарордодҳои байналмилалӣ Тоҷикистон ба Конститутсия пеш аз он, ки аз тарафи Маҷлиси намояндагон ба тасвиб расанд, аз рӯйи муроҷиати субъектони ваколатдор аз тарафи Суди конститутсионӣ муайян карда мешаванд.

Назорати конституционӣ метавонад аз тарафи худӣ ҳамон мақомоте амалӣ гардонида шавад, ки санади мазкурро қабул кардааст. Дар ин маврид сухан дар хусуси назорати конституционии дохилӣ меравад. Агар назорати конституциониро на мақомоти санадро қабулкарда, балки мақомоти дигар амалӣ намояд, сухан дар бораи назорати конституционии берунӣ меравад. Суди конституционии ҚТ мақомоти назорати конституционии беруна мебошад.

Инчунин, мақомоти назорати конституциониро дар адабиёти ҳуқуқӣ боз дар асосҳои зерин аз ҳамдигар фарқ мекунонад: Якум, вобаста ба оқибатҳои ҳуқуқии қарорҳои дар онҳо ҷой дошта, онҳо ба машваратӣ ва ҳатмӣ ҷудо мешаванд, Дуюм, вобаста ба ҳислати амалӣ намудани назорати конституционӣ онҳо ба зарурӣ ва ихтиёрӣ ҷудо карда мешаванд. Сеюм, вобаста ба шакли худ назорати конституционӣ мучаррад (абстрактӣ) ва аниқ (конкретӣ) шуда метавонад. Чаҳорум, вобаста ба доираи дарбаргирии муносибатҳои ҷамъиятӣ назорати конституционӣ пурра (ҳамаи муносибатҳои ҷамъиятии конститутсия танзим намударо дарбар мегирад) ё нопурра (фақат баъзе самтҳои, масалан, ҳуқуқи инсон ё санадҳои, ки фақат дар ҳолати муқаррарӣ, на ғайриқонуна қабулшударо дарбар мегирад), шуда метавонад. Панҷум, вобаста ба мазмун назорати конституционӣ ба расмӣ (қонунӣ) ва моддӣ ҷудо мешавад. Шашум, қарори мақомоти назорати конституционӣ метавонад қувваи бозгашт дошта бошад ва ё надошта бошад. Татбиқи ҳамаи ин қоидаҳо вобаста ба вазъи ҳуқуқии конституционии мақомоти назорати конституционӣ мебошад.

Ба вучудоии падидаи назорати конституционӣ дар Тоҷикистон ҷумҳуриҳои иттифоқӣ ва ҷумҳуриҳои мухторӣ - мақомоти Кумитаи назорати конституционӣ қаблан аз пошхӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ ба вуқӯъ пайвастан. Дар оғози татбиқебии он дар қаламравӣ шуравӣ, дар се зина: ҳадди иттифоқӣ, ҷумҳуриҳои иттифоқӣ ва ҷумҳуриҳои мухторӣ ташкил ёфтанд. Кумитаи назорати конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон тимсоли мақомоти нави судие гардид, ки ҳоло бо номи Суди конституционии ҚТ ташкил ёфта, амал мекунад. Ташкили Суди конституциониро дар Тоҷикистон аввалин бор Конститутсияи соли 1994 пешбинӣ намуд. Мувофиқи моддаи 84 дар низоми мақомоти судӣ дар ҷумҳурии Суди конституционӣ ҷойи аввалро ишғол мекунад¹². Моддаи 89 ҳаёти Суди конституционӣ, талаботҳои, ки дар назди судяҳо гузошта мешаванд, салоҳияти Суди конституционӣ ва қатъияти санадҳои онро муқаррар кардааст.

Қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи Суди конституционӣ иборат аз меъёрҳои Конститутсия, ки дар банди дуюми моддаи 56, банди ҳаштуми моддаи 69, моддаҳои 72, 84 ва 89 муқаррар карда шудаанд, қонунҳои конституционӣ «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» (соли 2001), «Дар бораи Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон» (соли 1995, бо тағйироту иловаҳои солҳои 1998, 2000, 2001 ва 2004), «Дар бораи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон» (соли 2000) ва баъзе дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ иборат мебошад. Масъалаҳои дохилии ташкилии фаъолияти Суди конституционӣ тавассути Дастури он, ки аз тарафи худӣ он қабул карда мешавад, танзим меёбад.

Мувофиқи санадҳои зикрефта ҳаёти Суди конституционӣ аз 7 нафар судя: Раис, муовини Раис ва 5 судя иборат аст. Шаҳрванди Тоҷикистон, ки синнаш на кам аз 30 ва на зиёда аз 65 аст, маълумоти олии ҳуқуқ ва на камтар аз 10 сол собиқаи кории касбӣ дорад, судяи Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон интихоб шуда метавонад. Муҳлати ваколати судяҳои Суди конституционӣ 10 сол буда, агар он дар мавриди дида баромадани мавод бо иштироки ӯ ба охир расад, ваколаташ то баррасии интиҳоеи он нигоҳ дошта мешавад.

Қонун пешбинӣ мекунад, ки Раис, муовини Раис ва судяҳои Суди конституционӣ аз тарафи Маҷлиси миллӣ бо пешниҳоди Президент ба тариқи алоҳида интихоб карда мешаванд. Ба Суди конституционӣ ҳуқуқ дода шудааст, ки дар сурати интихоб шудани камаш аз се ду ҳиссаи ҳаёти он ба фаъолияти худ шурӯъ намояд. Дар сурати пеш аз муҳлат аз вазифа рафтани Раис, муовини он ё судяҳо Маҷлиси миллӣ дар иҷлосия мувофиқи тартибе, ки қонун муқаррар кардааст, ба ҷойи онҳо шахсони дигарро интихоб менамояд.

Пеш аз оғози ҷаъолияти худ Раис, муовини он ва судяҳои Суди конституционӣ баъди интихоб гардидан дар иҷтимоӣ Маҷлиси миллий савганд ёд мекунад, ки матни он дар моддаи 7 Қонуни Конституционӣ муқаррар карда шудааст. Мазмуни матни савганд риоя ва ҳифзи Конституция ва фақат ба он иттидо кардани судяҳоро ифода мекунад. Вобаста ба ин қонун мустақилияти судяҳоро дар вақти иҷроӣ вазифаҳои худ ва фақат ба Конституция ва ҳамин қонун иттидо кардани онҳоро пешбинӣ кардааст. Барои муҳофизат кардан ва мамониат расондан ба ҷаъолияти онҳо, қонунгузориҳои ҷиноӣ ва маъмурии ҷавобгарӣ муқаррар кардаанд.

Қонун вазъи судяи Суди Конституциониро бо ваколати вакилӣ, узвияти ҳизбӣ сиёсӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятии сиёсӣ, ишғоли вазифаи дигар, ҷаъолияти соҳибқорӣ, иҷроӣ қор ва гирифтани музд дар дигар мақомоти давлатӣ ва ҷамъиятӣ, машғулият бо ҷаъолияти хусусӣ, ба истисноӣ ҷаъолияти эҷодӣ, илмӣ ва омӯзгорӣ номувофиқ донистааст. Бояд қайд кард, ки қонун ин меъёр маҳдудиятҳои зиёдеро муқаррар кардааст, ки ҳадди онҳо чандон равшан нестанд. Масалан, равшан нест, ки дар зери ибораи «иттиҳодияҳои ҷамъиятии сиёсӣ» кадом ташкилотҳо дар назар дошта шудааст ё ки ибораи «ишғоли вазифаи дигар» ба кадом муносибат гуфта шудааст ва онро дар кадом ҳолат татбиқ кардан мумкин аст. Ингуна меъёрҳоро суиистифода кардан ва ҳуқуқҳои судяро вобаста ба онҳо маҳдуд сохтан чандон душворӣ надорад.

Ғайр аз ин, ба судяи Суди Конституционӣ манъ карда шудааст, ки дар суд ё дигар мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ба сифати ҳимоятгар ё намоянда, ба ғайр аз намояндаи қонунӣ будан, иштирок кунад, ягон шахсро барои соҳиб шудан ба ҳуқуқ ё озод гардидан аз масъулият ҳимоя намояд. Бо мақсади таъмини мустақилияти Суди Конституционӣ ва судяҳо чанде имтиёзҳо муқаррар карда шудаанд. Дар давоми муҳлати ваколат судяҳо иваз карда намешаванд, аз ваколаташон маҳрум ё маҳдуд гардонда намешаванд, аз вазифаашон ғайр аз ҳолатҳои қонун пешбинӣ карда, ҳолӣ карда намешаванд.

Ҳуқуқи дахлнопазирии судяҳои Суди Конституционӣ бо чандин чораҳои ҳуқуқӣ кафолат дода шудааст. Онҳоро бе розигии Маҷлиси миллий ба ҷавобгарии ҷиноӣ кашидан, ҳабс кардан, мавриди чораҳои ҷазои маъмурии, ки ба воситаи суд он татбиқ мегардад, қарор додан мумкин нест. Парвандаи ҷиноӣ нисбат онҳо фақат аз тарафи Прокурори генералӣ оғоз карда шуда, парвандаи ҷиноӣ ва парванда дар бораи ҳуқуқ вайронкунии маъмурии тобеи Суди Олии ҷумҳурий мебошад. Инчунин, қонун дигар кафолатҳои дахлнопазирии судяҳоро муқаррар кардааст.

Суди Конституционӣ дар назди дигар мақомоти ҳокимияти давлатӣ аз ҷаъолияти худ ҳисоботдиҳанда намебошад. Дар асоси қонун ҳар сол ба Маҷлиси миллий ва Президент дар бораи вазъи қонуниятҳои конституционӣ нома мефиристад.

Қонуни конституционӣ ҳолатҳоеро пешбинӣ кардааст, ки асоси боздоштани ваколатҳои судя, мавридҳои бозхондӣ аз тарафи Маҷлиси миллий бо пешниҳоди Президент мебошанд ва инчунин тартиби истеъфои судяи Суди конституциониро муқаррар кардааст.

Ба судяҳои Суди конституционӣ дараҷаҳои таҳассус ва ба қормандони Дастгоҳи суд рутбаҳо мувофиқи Низомнома дар ин хусус, ки бо пешниҳоди Суди конституционӣ Маҷлиси намояндагон тасдиқ мекунад, дода мешаванд.

Суди конституционӣ тибқи Конституция ва қонуни конституционӣ дорои ваколати васеъ буда, парвандаҳоро оид ба ба қонунгузориҳои мутобиқат доштани: а) қонунҳо, санадҳои ҳуқуқии яқҷояи Маҷлиси миллий ва Маҷлиси намояндагон, Маҷлиси миллий, Маҷлиси намояндагон, Президент, Ҳуқумат, Суди Олӣ, Суди Олии иқтисодӣ ва дигар мақомоти давлатию ҷамъиятӣ, қарордоҳҳои эътибори қонун пайдокардаи Тоҷикистон, б) санадҳои ҳуқуқии мақомоти маҳаллии намояндагӣ ва иҷроияи ҳокимияти давлатӣ, шартномаҳои аз тарафи вилоятҳо, ноҳияҳо ва шаҳрҳои ҷумҳурий басташуда, в) шартномаҳои байни мақомоти ҷумҳуриявӣ ва маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, г) ваколатҳои дигареро, ки Конституция ва қонунҳоро пешбинӣ кардаанд, ҳаллу фасл мекунад.

Оид ба банди «г» қайд кардан зарур аст, ки дар моддаи 72 Конституцияи Президент қафлат дода шудааст ва дар сурати аз тарафи ӯ содир шудани хиёнат ба давлат дар асоси ҳулосаи Суди конституционӣ ва бо тарафдорӣ аз се ду ҳиссаи шумораи умумии аъзои Маҷлиси миллий ва Маҷлиси намояндагон, ки ҳар яке аз ин маҷлис дар алоҳидагӣ овоз медиҳанд, бекор карда мешавад. Ба ин монанд меъёрҳо дар хусуси ваколатҳои дигари Суди конституционӣ дар чанде қонунҳои конституционӣ низ ҷой доранд¹³.

Ғайр аз ваколатҳои номбаршуда Қонуни Конституционӣ ба Суди Конституционӣ ҳуқуқ додааст, ки баҳсҳои вобаста ба салоҳиятро: а) байни мақомоти ҷумҳуриявӣ ҳокимияти давлатӣ, б) байни мақомоти ҷумҳуриявӣ ва маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, в) байни мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти ҳудудии худидоракунии маҳаллӣ ҳаллу фасл мекунад. Суди Конституционӣ аз рӯи шикоятҳо оид ба вайронкунии ҳуқуқи озодиҳои конституционӣ шаҳрвандон ва аз рӯи дархостҳои судҳо конституционӣ будани қонунҳоеро, ки дар парвандаи мушаххас татбиқ шудааст, ба тартибе, ки қонуни конституционӣ муқаррар кардааст, тафтиш менамояд. Инчунин, дар сурати аз тарафи Президент содир шудани хиёнат ба давлат ҳулоса медиҳад.

Таҷрибаи фаъолияти чандсолаи Суди Конституционӣ ҷумҳури шаҳодат медиҳад, ки ҳодисаҳои аз тарафи субъектони ҳуқуқи муроҷиат кардан ба Суди мазкур оид ба зарурияти дида баромадани мувофиқати санадҳои қонун муқарраркарда ба Конституция хеле камшуморанд. Маводҳо оид ба баҳсҳои вобаста ба салоҳияти мақомоти қонун пешбинӣ карда қариб пайдо намешаванд. Нисбати аз тарафи судҳои умумӣ дархост пешниҳод кардан оид ба конституция мувофиқ омадани қонунҳо, ки дар парвандаи мушаххас татбиқ шудааст, низ вазъият чунин мебошад. Ба шаҳрвандон ҳуқуқ дода шудааст, ки оид ба масъалаи вайронкунии ҳуқуқи озодиҳои конституционӣ вобаста ба қонуни татбиқшуда дар парвандаи мушаххас баъди анҷоми баррасии масъала аз тарафи суди дахлдор, ба Суди конституционӣ бо тартиби муқарраршуда, муроҷиат намоянд. Вале шаҳрвандон дар ин хусус ба Суди Конституционӣ кам муроҷиат мекунад.

Яке аз масъалаҳои принсипиалии татбиқи салоҳияти Суди Конституционӣ ба он вобаста мебошад, ки оё бо ташаббуси худ метавонад, масъалаҳои ба салоҳияташ дахлдорро баррасӣ намояд. Қонуни конституционӣ аз соли 1995 чунин ваколати Суди конституционӣ Ҷумҳурии Тоҷикистонро пешбинӣ карда буд, ки мувофиқи он метавонист бо ташаббуси худ, агар зарур шуморад, масъалаҳои ба салоҳияташ дахлдорро дида барояд. Таҷрибаи Суди конституционӣ дар солҳои 1997-1998 аз он шаҳодат медиҳад, ки бо ташаббуси худ мувофиқати меъёрҳои чандин қонунҳои конституционӣ ва қонунҳоро санҷида, оид ба Конституция мувофиқ наомадани баъзе меъёрҳои онҳо қарорҳо қабул кард. Аммо бо ворид намудани тағйироту иловаҳо ба қонуни конституционӣ дар бораи Суди конституционӣ, ҳуқуқи онро хеле маҳдуд сохтанд ва вобаста ба ин ва чанд ҳолатҳои дигар самарайи фаъолияти он коҳиш ёфт.

АДАБИЁТ

1. // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. — 2014. — № 7. — Мод. 395.
2. Абдуллоев Ш.М. Ҳокимияти судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ш.М. Абдуллоев. — Душанбе : Ирфон, 2015. — 198 с.
3. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации / М.В. Баглай. — М. : Норма, 2010. — 784 с.
4. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон : қабул 6 ноябри 1994 с. (бо тағйироту иловаҳо). // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. — 1994. — № 23. — Мод. 407.
5. Кутафина О.Е. Конституционное правосудие в зарубежных странах / О.Е. Кутафина. — М. : Норма, 2011. — 368 с.
6. Қонуни конституционӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Суди конституционӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 4 ноябри 1995 с. // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. — 1995. — № 21. — Мод. 241.
7. Қонуни конституционӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 6 августи 2001 с. // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. — 2001. — № 7. — Мод. 496.

8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ваколатҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 26 июли 2014 с.
9. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ» аз 19 июли 2019 с. // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. — 2019. — № 7. — Мод. 526.
10. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 23 феввали 2000 с. // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. — 2000. — № 3. — Мод. 153.
11. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муроҷиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ» аз 23 июли 2016 с. // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. — 2016. — № 7. — Мод. 617.
12. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи прокуратураи Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 25 июли 2005 с. // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. — 2005. — № 7. — Мод. 400.
13. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 26 марти 2009 с. // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. — 2009. — № 3. — Мод. 84.
14. Махмадов Н.Р. Суди конститусионӣ ҳамчун кафили волоияти Конститутсия // Ахбори Академияи илмҳои ҚТ. — 2014. — № 2. — С. 45–60.
15. Саидов А.Х. Назорати конститусионӣ: назария ва амалия. — Душанбе : Дониш, 2012. — 240 с.
16. Табаров Ф.Т. Асосҳои ҳуқуқи конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ф.Т. Табаров. — Душанбе : Сино, 2010. — 320 с.

МАҚОМ, САЛОҲИЯТ ВА НАҚШИ СУДИ КОНСТИТУТСИОНИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР НИЗОМИ ҲОКИМИЯТИ СУДӢ

Дар мақола Суди Конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун мақоми махсуси ҳокимияти судӣ ва ниҳоди ихтисосманди назорати конститусионӣ таҳлил мегардад. Таърихи ташаккули он дар шароити соҳибхитӣ гардидани давлат, асосҳои ҳуқуқии ташкил ва фаъолият, мақом, салоҳият, тартиби ташаккули ҳайат, кафолатҳои мустақилияти судяҳо ва шаклҳои амалисозии назорати конститусионӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Ҳамчунин, навҳои назорати конститусионӣ, ваколатҳои суд дар ҳалли бахсҳои вобаста ба салоҳият, ҳифзи ҳуқуқи озодаҳои конститусионии шахрвандон ва мушкилоти амалии татбиқи салоҳияти Суди Конститусионӣ таҳлил мешаванд.

КАЛИДВОЖАҲО: Суди Конститусионӣ, назорати конститусионӣ, ҳокимияти судӣ, Конститутсия, мустақилияти судя, ваколатҳои суд, ҳуқуқи озодаҳои конститусионӣ, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, бахсҳои салоҳият.

СТАТУС, ПОЛНОМОЧИЯ И РОЛЬ КОНСТИТУЦИОННОГО СУДА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В СИСТЕМЕ СУДЕБНОЙ ВЛАСТИ

В статье рассматривается Конституционный суд Республики Таджикистан как специализированный орган судебной власти, осуществляющий конституционный контроль. Анализируются этапы становления Конституционного суда в условиях государственного суверенитета, его правовой статус, компетенция, порядок формирования состава, гарантии независимости судей, а также формы и виды конституционного контроля. Особое внимание уделяется полномочиям суда по проверке нормативных правовых актов на соответствие Конституции, разрешению споров о компетенции, защите конституционных прав и свобод граждан и проблемам практической реализации конституционного правосудия.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Конституционный суд, конституционный контроль, судебная власть, Конституция, независимость судей, полномочия суда, конституционные права и свободы, нормативные правовые акты, споры о компетенции.

THE STATUS, POWERS, AND ROLE OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN THE JUDICIAL SYSTEM

The article examines the Constitutional Court of the Republic of Tajikistan as a specialized body of judicial power responsible for constitutional review. It analyzes the historical development of the Court in the context of state sovereignty, its legal status, competence, procedure for the formation of its composition, guarantees of judicial independence, and the forms and types of constitutional control. Particular attention is paid to the Court's powers to review the constitutionality of normative legal acts, resolve jurisdictional disputes, protect constitutional rights and freedoms, and address practical challenges in the implementation of constitutional justice.

KEYWORDS: Constitutional Court, constitutional review, judicial power, Constitution, judicial independence, court competence, constitutional rights and freedoms, normative legal acts, jurisdictional disputes.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сангинов Хуҷаназар Маҳмадкаримович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992)007550007.

Сведения об авторе: *Сангинов Худжаназар Махмадкаримович* – Таджикский национальный университет, магистр юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992)007550007**.

Information about the author: *Sanginov Khujanazar Mahmadkarimovich* – Tajik National University, master's student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **(+992)007550007**.

ВАЗЪИ ҲУҚУҚИИ ОБҲОИ ФАРОМАРЗӢ ДАР ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Рақибова С.С.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Об дар асри XXI ба яке аз захираҳои стратегӣ ва омили муҳими амнияти байналмилалӣ табдил ёфтааст [1]. Агар дар гузашта об бештар ҳамчун манбаи табиӣ бо аҳаммияти маҳдуди маҳаллӣ баррасӣ мешуд, имрӯз он ҳамчун унсуре калидии рушди устувор, амнияти озукаворӣ, энергетикӣ ва экологӣ арзёбӣ мегардад [2]. Дар ин раванд, обҳое, ки сарҳадҳои давлатии ду ҷиҳат кишварро убур мекунанд ё байни онҳо тақсим шудаанд, яъне обҳои фаромарзӣ, дар маркази тавачҷуҳи ҳуқуқи байналмилалӣ қарор гирифтаанд. Мураккабии вазъи ҳуқуқии ин обҳо аз он бармеояд, ки онҳо, ҳамзамон, объекти истифодабарии давлатҳои соҳибхитӣ ва захираи ягонаи табиӣ мебошанд, ки аз қонунҳои ҷуғрофӣ ва гидрологӣ пайравӣ мекунанд, на аз сарҳадҳои сиёсӣ [1].

Дар ҳуқуқи байналмилалӣ обҳои фаромарзӣ ҳамчун объекти танзими махсус ташаккул ёфтаанд, зеро истифодаи онҳо мустақиман бо бархӯрди манфиатҳои давлатҳо вобаста аст. Давлате, ки дар болооби дарё ҷойгир аст, имконияти техникий бештари назорат ва истифодаи захираҳои обиро дорад, дар ҳоле ки давлатҳои поёноб аз қарорҳо ва сиёсати обии он вобастагии ҷиддӣ пайдо мекунанд [2]. Ин нобаробарии табиӣ дар бисёр ҳолатҳо ба низоъҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ сабаб мегардад. Аз ҳамин ҷост, ки ҷомеаи байналмилалӣ тадриҷан ба ҳуҷум омад, ки соҳибхитӣ мутлақӣ давлатҳо нисбат ба обҳои фаромарзӣ наметавонад асоси муносибатҳои ҳуқуқӣ бошад.

Ташаккули вазъи ҳуқуқии обҳои фаромарзӣ дар ҳуқуқи байналмилалӣ роҳи тулонии таърихро тай намудааст. Дар марҳилаҳои аввал назарияи соҳибхитӣ мутлақӣ худудӣ ҳукмфармо буд, ки тибқи он ҳар давлат метавонист захираҳои обиро дар худуди худ бе дарназардошти оқибатҳои фаромарзӣ истифода намояд [1]. Аммо таҷрибаи амалӣ нишон дод, ки чунин равиш боиси зарари ҷиддӣ ба давлатҳои ҳамсоя мегардад ва ноустувории муносибатҳои байналмилалиро афзоиш медиҳад. Дар натиҷа, дар ҳуқуқи байналмилалӣ тадриҷан равиши мутавозинтар ба вучуд омад, ки асоси онро эътирофи манфиатҳои қонунӣ ҳамаи давлатҳои соҳили об ташкил медиҳад [2].

Имрӯз вазъи ҳуқуқии обҳои фаромарзӣ пеш аз ҳама бар асоси маҷмуи меъёрҳо ва принципҳои ҳуқуқи байналмилалӣ муайян карда мешавад, ки дар созишномаҳои байналмилалӣ, одатҳои ҳуқуқӣ ва амалияи судҳои байналмилалӣ инъикос ёфтаанд. Мафҳуми марказӣ дар ин замина принципи истифодаи одилона ва оқилонаи обҳои фаромарзӣ мебошад. Ин принцип маънои онро дорад, ки ҳеҷ як давлат ҳуқуқи истисноӣ ва афзалиятнок ба тамоми захираи об надорад ва истифодаи он бояд бо дарназардошти омилҳои гуногун, аз ҷумла эҳтиётоти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ, шумораи аҳоли, хусусиятҳои ҷуғрофӣ, таъсири экологӣ ва манфиатҳои давлатҳои дигар сурат гирад.[3] Афзалияти ин принцип дар он аст, ки он кӯшиш мекунанд байни ҳуқуқи истифода ва уҳдадорӣ эҳтироми манфиатҳои дигарон тавозун барқарор намояд.

Бо вучуди ин, танҳо эътирофи ҳуқуқи истифодаи одилона барои таъмини суботи муносибатҳои обӣ кофӣ нест. Аз ин рӯ, ҳуқуқи байналмилалӣ принципи дигарро низ инкишоф додааст, ки тибқи он давлатҳо уҳдадоранд аз расонидани зарари ҷиддӣ ба давлатҳои ҳамсоя худдорӣ намоянд [2]. Ин принцип аҳаммияти хос дорад, зеро он истифодаи обро ба масъулияти ҳуқуқӣ мепайвандад. Ҳар гуна сохтмони иншооти гидротехникӣ, тағйир додани ҷараёни табиӣ дарё ё ифлос кардани об метавонад оқибатҳои фаромарзӣ дошта бошад ва дар сурати расонидани зарар, масъулияти байналмилалӣ давлатро ба миён орад [3].

Яке аз унсурҳои муҳими вазъи ҳуқуқии обҳои фаромарзӣ уҳдадорӣ ҳамкорӣ мебошад. Дар шароити муосир ҳеҷ як давлат наметавонад мустақилона тамоми мушкилоти

марбут ба истифода ва ҳифзи обро ҳал намояд. Ҳамкорӣ дар шакли мубодилаи иттилоот, гузаронидани машваратҳо, огоҳкунии пешакӣ дар бораи лоиҳаҳои эҳтимолан хатарнок ва таъсиси мақомоти муштараки идоракунӣ зоҳир мегардад [4]. Ин унсурҳо на танҳо аҳаммияти ҳуқуқӣ, балки аҳаммияти амалии бузург доранд, зеро онҳо метавонанд аз пеш пайдоиши низоъҳоро пешгирӣ намоянд.

Бо вучуди мавҷудияти заминаи нисбатан рушдфӯтаи ҳуқуқӣ, истифодаи обҳои фаромарзӣ дар амал бо мушкилоти ҷиддӣ рӯ ба рӯ аст. Яке аз мушкилоти асосӣ фарқияти манфиатҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии давлатҳо мебошад. Дар бисёр минтақаҳо давлатҳои болооб бештар ба истифодаи об барои истехсоли неруи барқ манфиатдор мебошанд, дар ҳоле ки давлатҳои поёноб ба обҳои кишоварзӣ ва таъмини амнияти озуқаворӣ таъя мекунанд [3]. Ин бархӯрди манфиатҳо, агар бо механизмҳои ҳуқуқии самаранок танзим нашавад, метавонад ба танишҳои доимӣ оварда расонад.

Илова бар ин, тағйирёбии иқлим вазъи ҳуқуқии обҳои фаромарзиро боз ҳам мураккаб мегардонад. Коҳиши пиряхҳо, тағйири режими боришот ва зиёдшавии давраҳои хушксолӣ боиси ноустувории захираҳои обӣ мегарданд [3]. Дар чунин шароит меъёрҳои анъанавии тақсмоти об на ҳамеша ҷавобгӯӣ воқеияти нав мешаванд.

Мушкили дигар заъфи механизмҳои иҷроӣ меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ мебошад. Бисёре аз созишномаҳо хусусияти ҷаҳорҷӯбавӣ доранд ва иҷроӣ онҳо аз иродаи сиёсии давлатҳо вобаста аст. Дар сурати набудани механизмҳои муассири назорат ва ҳалли баҳсҳо, меъёрҳои ҳуқуқӣ метавонанд танҳо дар сатҳи эълония боқӣ монанд.

Дар чунин шароит, тақмили вазъи ҳуқуқии обҳои фаромарзӣ бояд дар самти таҳкими ҳамгироии ҳуқуқи байналмилалии обӣ бо ҳуқуқи байналмилалии муҳити зист ва концепсияи рушди устувор сурат гирад. Истифодаи обнабояд танҳо аз нуқтаи назари манфиати кӯтоҳмуддати иқтисодӣ баррасӣ шавад, балки бояд оқибатҳои дарозмуддати экологӣ ва иҷтимоии он низ ба назар гирифта шаванд. Тавачҷуҳ ба адолати байнинасли, яъне ҳифзи захираҳои об барои наслҳои оянда, метавонад яке аз унсурҳои калидии рушди минбаъдаи ҳуқуқи байналмилалии обӣ гардад.

Бо дарназардошти он ки меъёрҳо ва принципҳои ҳуқуқи байналмилалӣ дар соҳаи обҳои фаромарзӣ асосан хусусияти умумиҷаҳорҷӯбавӣ доранд, аҳаммияти ҳалкунанда маҳз ба сатҳи татбиқи онҳо дар сиёсати ҳуқуқӣ ва амалияи давлатҳои алоҳида рост меояд. Дар ҳамин замина, таҷрибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун яке аз давлатҳои болооби минтақаи Осиёи Марказӣ, ки дар ташаккули ҷараёни асосии обҳои фаромарзӣ нақши калидӣ дорад, аҳаммияти махсуси илмӣ ва амалӣ пайдо мекунад.

Дар ин замина, таҷрибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун яке аз кишварҳои калидии болооб дар Осиёи Марказӣ аҳаммияти махсус касб менамояд. Тоҷикистон дорои захираҳои бузурги обӣ буда, қисми асосии ҷараёни дарёҳои фаромарзии минтақа, аз ҷумла ҳавзаи Амударё, маҳз дар қаламрави он ташаккул меёбад. Ин хусусият Тоҷикистонро ба субъекти фаъоли муносибатҳои байналмилалии обӣ табдил дода, ҳамзамон масъулияти махсусро дар самти риоя ва татбиқи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалии об ба дӯши он мегузорад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сиёсати хориҷии худ истифодаи принципҳои санадҳои байналмилалиро оид ба обҳои фаромарзӣ ҳамчун яке аз самтҳои афзалиятноки ҳамкорӣ интихоб намудааст. Тоҷикистон иштирокчии як қатор санадҳои муҳимми байналмилалӣ дар соҳаи об мебошад ва дар амал низ ба татбиқи принципҳои асосии ҳуқуқи байналмилалӣ, аз ҷумла истифодаи одилона ва оқилонаи обҳои фаромарзӣ, зарар нарасондан ва ҳамкорӣ бо давлатҳои ҳамсоя талош меварзад. Мавқеи расмӣ Тоҷикистон бар он асос меёбад, ки об ҳамчун неъматӣ умумибашарӣ бояд на воситаи фишори сиёсӣ, балки омили ҳамгироӣ ва рушди устувор гардад.

Хусусияти муҳимми сиёсати ҳуқуқии Тоҷикистон дар соҳаи об дар он зоҳир мегардад, ки кишвар пайваста зарурати тақмили заминаи ҳуқуқии байналмилалиро таъкид мекунад. Ташаббусҳои байналмилалии Тоҷикистон дар доираи Созмони Милали Муттаҳид, аз ҷумла эълон гардидани даҳсолаҳои байналмилалии марбут ба об, аз талоши кишвар барои

таҳкими нақши меъёрҳои байналмилалӣ дар идоракунии захираҳои обӣ шаҳодат медиҳанд. Ин ташаббусҳо на танҳо хусусияти сиёсӣ, балки аҳамияти ҳуқуқӣ низ доранд, зеро онҳо ба рушди одати ҳуқуқӣ байналмилалӣ дар соҳаи об мусоидат менамоянд.

Дар сатҳи миллӣ, Тоҷикистон кӯшиш мекунад, ки уҳдадорҳои байналмилалӣ худро дар соҳаи об ба қонунгузорию дохилӣ мутобиқ намояд. Санадҳои меъёрии ҳуқуқии миллӣ, ки истифода ва ҳифзи захираҳои обиро танзим мекунанд, дар ҳамоҳангӣ бо принципҳои асосии ҳуқуқӣ байналмилалӣ об таҳия шудаанд. Ин ҳолат нишон медиҳад, ки Тоҷикистон ҳуқуқӣ байналмилалӣро на танҳо ҳамчун маҷмуи меъёрҳои берунӣ, балки ҳамчун қисми ҷудонашавандаи низоми ҳуқуқии худ эътироф мекунад.

Ҳамзамон, мавқеи Тоҷикистон дар масъалаи истифодаи обҳои фаромарзӣ бо талош барои ҳалли мутавазину манфиатҳои энергетикӣ ва экологии минтақа тавсиф меёбад. Тоҷикистон истифодаи неруи барқи обиро ҳамчун роҳи рушди устувор арзёбӣ намуда, дар баробари ин зарурати ба инобат гирифтани манфиатҳои давлатҳои поёнобро таъкид менамояд. Дар ин замина, таъя ба меъёрҳои ҳуқуқӣ байналмилалӣ барои Тоҷикистон ҳамчун воситаи асосии асосноккунии ҳуқуқии мавқеи худ хизмат мекунад.

Бо вучуди ин, таҷрибаи Тоҷикистон ҳамчунин нишон медиҳад, ки татбиқи амалии санадҳои байналмилалӣ дар соҳаи об бо як қатор мушкилот рӯ ба рӯ аст. Норасоии механизмҳои муассири минтақавӣ, сатҳи гуногуни уҳдадоршавии давлатҳо ба санадҳои байналмилалӣ ва ихтилофи манфиатҳои иқтисодӣ татбиқи пурраи принципҳои ҳуқуқӣ байналмилалӣро мушкил мегардонанд. Дар чунин шароит, Тоҷикистон пайвасти зарурати таҳкими ҳамкории ҳуқуқӣ ва институтсионалиро дар сатҳи минтақавӣ таъкид менамояд.

Ҳамин тариқ, таҷрибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки истифодаи санадҳои байналмилалӣ дар соҳаи обҳои фаромарзӣ метавонад на танҳо воситаи ҳифзи манфиатҳои миллӣ, балки платформаи ҳамкории созанда байни давлатҳо гардад. Мавқеи Тоҷикистон далели он аст, ки ҳуқуқӣ байналмилалӣ обӣ дар сурати татбиқи пайвасти ва боирода метавонад ҳамчун абзори самараноки таъмини амнияти обӣ, рушди устувор ва сӯботи минтақавӣ хизмат намояд [5].

Дар охир метавон гуфт, ки таҳлили вазъи ҳуқуқии обҳои фаромарзӣ дар ҳуқуқӣ байналмилалӣ нишон медиҳад, ки ин соҳа ба яке аз самтҳои мураккаб ва ҳамзамон ҳассоси танзими ҳуқуқӣ табдил ёфтааст. Обҳои фаромарзӣ на танҳо захираи табиӣ, балки унсури пайванддиҳандаи манфиатҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологии давлатҳо мебошанд. Аз ҳамин ҷост, ки танзими ҳуқуқии онҳо наметавонад танҳо ба принципи соҳибхитиёрии давлатӣ таъя намояд, балки бояд бар асоси масъулияти муштарак ва вобастагии мутақобилаи давлатҳо ташаккул ёбад.

Дар ҳуқуқӣ байналмилалӣ муосир гузариш аз мафҳуми соҳибхитиёрии мутлақ ба консепсияи истифодаи одилона ва оқилонаи обҳои фаромарзӣ ҳамчун дастоварди муҳим арзёбӣ мегардад. Бо вучуди ин, таҳлил нишон медиҳад, ки мавҷудияти принципҳои ҳуқуқӣ худ аз худ кафолати ҳалли самараноки мушкилоти амалиро таъмин намекунад. Нобаробарии табиӣ ҷойгиршавии захираҳои об, фарқияти сатҳи рушди иқтисодӣ, ихтилофи манфиатҳо дар соҳаҳои энергетика ва кишоварзӣ, инчунин таъсири тағйирёбии иқлим самаранокии татбиқи меъёрҳои ҳуқуқиро маҳдуд месозанд.

Дар чунин шароит аҳамияти ҳамкорӣ, шаффофият ва эътимоди байнидавлатӣ ба маротиб меафзояд. Танзими устувори обҳои фаромарзӣ танҳо дар ҳолате имконпазир аст, ки давлатҳо на ҳамчун истифодабарандагони мустақил, балки ҳамчун шарикони масъул амал намоянд. Ин талаб мекунад, ки механизмҳои ҳуқуқии мавҷуда бо воситаҳои муассири иҷро, назорат ва ҳалли баҳсҳо тақвият дода шаванд ва меъёрҳои ҳуқуқӣ байналмилалӣ об бо принципҳои ҳуқуқӣ байналмилалӣ муҳити зист ва рушди устувор ҳамгиро гарданд.

Ҳамин тариқ, дурнамои рушди минбаъдаи вазъи ҳуқуқии обҳои фаромарзӣ дар ҳуқуқӣ байналмилалӣ ба қобилияти ҷомеаи байналмилалӣ барои мутобиқ намудани меъёрҳои ҳуқуқӣ ба воқеиятҳои тағйирёбандаи ҷаҳонӣ вобаста аст. Дар сурати мавҷудияти иродаи сиёсӣ ва риояи пайвасти принципҳои адолат, оқилонагӣ ва масъулияти фаромарзӣ, ҳуқуқӣ

байналмилалӣ метавонад на танҳо воситаи пешгирии низоъҳо, балки омили таъмини амнияти обӣ ва рушди устувори дарозмуддат гардад.

АДАБИЁТ

1. United Nations. Convention on the Law of the Non-Navigational Uses of International Watercourses. New York: UN, 1997.
2. Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes. Helsinki, 1992.
3. McCaffrey S. The Law of International Watercourses. Oxford: Oxford University Press, 2007.
4. Boisson de Chazournes L. Fresh Water in International Law. Oxford: Oxford University Press, 2013.
5. Вазорати энергетика ва захираҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маълумоти миллий ва сиёсати оби Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 2025.

ВАЗЫ ХУКУҚИИ ОБҲОИ ФАРОМАРЗӢ ДАР ХУКУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Мақола вазы ҳуқуқи обҳои фаромарзиро дар заминаи ҳуқуқи байналмилалӣ таҳлил мекунад ва принципҳои истифодаи одилона, зарар нарасондан ва ҳамкориҳои байнидавлатиро баррасӣ менамояд. Таҳлил нишон медиҳад, ки татбиқи амалӣ бо омилҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва ҳуҷрофӣ маҳдудият дорад. Тадқиқот таҷрибаи Ҷумҳурии Тоҷикистонро мисол меорад, ки принципҳои байналмилалиро дар қонунгузорӣ ва стратегияҳои миллий татбиқ мекунад. Мақола нишон медиҳад, ки устувориҳои низоми ҳуқуқи обҳои фаромарзӣ ба иродаи сиёсӣ, ҳамкориҳои минтақавӣ ва татбиқи пайвастаи меъёрҳои байналмилалӣ вобаста мебошад.

КАЛИДВОЖАҲО: вазы ҳуқуқӣ, обҳои фаромарзӣ, ҳуқуқи байналмилалӣ, истифодаи одилона, зарар нарасонидан, низоъҳои сиёсӣ, захираҳои обӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон.

ПРАВОВОЙ СТАТУС ТРАНСГРАНИЧНЫХ ВОД В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ

Статья анализирует правовой статус трансграничных вод в рамках международного права и рассматривает принципы справедливого использования, недопущения ущерба и межгосударственного сотрудничества. Анализ показывает, что практическое применение этих принципов может быть ограничено политическими, экономическими и географическими факторами. В исследовании рассматривается опыт Республики Таджикистан, которая внедряет международные принципы в национальное законодательство и стратегические программы. Статья демонстрирует, что устойчивость правовой системы трансграничных вод зависит от политической воли, регионального сотрудничества и постоянного применения международных норм.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: правовой статус, трансграничные воды, международное право, справедливое использование, недопущения ущерба, политические конфликты, водные ресурсы, Республика Таджикистан.

THE LEGAL STATUS OF TRANSBOUNDARY WATERS IN INTERNATIONAL LAW

The article analyzes the legal status of transboundary waters within the framework of international law and examines the principles of equitable use, no-harm, and interstate cooperation. The analysis shows that the practical implementation of these principles may be limited by political, economic, and geographical factors. The study highlights the experience of the Republic of Tajikistan, which integrates international principles into national legislation and strategic programs. The article demonstrates that the sustainability of the legal system for transboundary waters depends on political will, regional cooperation, and consistent application of international norms.

KEYWORDS: legal status, transboundary waters, international law, equitable use, no harm, political conflict, water resources, Republic of Tajikistan.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Рақибова Сумая Саидакбаровна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рудақӣ, 17. **Телефон:** 888-07-77-74.

Сведения об авторе: *Рақибова Сумая Саидакбаровна* – Таджикский национальный университет, магистр юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. **Телефон:** 888-07-77-74.

Information about the author: *Raqibova Sumaya Saidakbarovna* – Tajik National University, master's student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. **Phone:** 888-07-77-74.

ҲАМКОРИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР СОҲАИ ФАЪОЛИЯТИ БОНКҲО

Маҳмудзода Б.Н.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар шароити иқтисодиёти ҷаҳонӣ низоми бонкӣ яке аз бахшҳои муҳимтарини иқтисоди миллӣ ба ҳисоб меравад. Бонкҳо ҳамчун миёнаравони молиявӣ дар гардиши сармоя, ҷалби пасандозҳо, маблағгузори иқтисодиёт ва рушди савдои байналмилалӣ нақши калидӣ доранд. Ҷумҳурии Тоҷикистон пас аз ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ барои ташаккул ва рушди низоми бонкии миллӣ чораҳои муҳим андешид.

Ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи фаъолияти бонкӣ бо давлатҳои хориҷӣ ва ташкилотҳои байналмилалӣ барои рушди иқтисодиёт, ҷалби сармояи хориҷӣ, рушди инфрасохтори молиявӣ ва ворид намудани технологияҳои муосири бонкӣ аҳамияти калон дорад.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ давлатҳо бе ҳамкориҳои молиявӣ ва бонкӣ рушди устувори иқтисодӣ ба даст оварда наметавонанд. Аз ҳамин сабаб, Тоҷикистон низ сиёсати густариши ҳамкориҳои байналмилалиро дар соҳаи бонкдорӣ пеш мебарад.

Системаи бонкӣ дар таъмини устувори иқтисодӣ ва рушди пойдори ҳар як давлат нақши калидӣ мебошад. Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун кишвари рӯ ба тараққиҳои Осиеи Марказӣ, барои таҳкими бахши молиявии худ, ҷалби сармоягузориҳо ва беҳтар намудани дастрасии аҳоли ба хизматрасониҳои бонкӣ, ҳамкориҳои фаъолро бо муассисаҳо ва бонкҳои байналмилалӣ ба роҳ мондааст.

Ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи фаъолияти бонкӣ маҷмуи муносибатҳои молиявиро иқтисодӣ мебошад, ки байни бонкҳо, ташкилотҳои молиявӣ ва давлатҳо дар самти хизматрасониҳои молиявӣ, сармоягузорӣ, мубодилаи асъор ва рушди низоми молиявӣ ба роҳ монда мешавад.

Мақсади асосии ҷунин ҳамкорӣ инҳоянд:

- рушди низоми молиявии миллӣ;
- ҷалби сармояи хориҷӣ;
- густариши хизматрасониҳои бонкӣ;
- рушди савдои байналмилалӣ;
- беҳтар намудани сиёсати молиявӣ ва бонкӣ.

Дар шароити муосир бонкҳо на танҳо муассисаҳои молиявӣ, балки яке аз воситаҳои асосии рушди иқтисоди миллӣ ба ҳисоб мераванд.

Низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ду сатҳ иборат мебошад: сатҳи якум – Бонки миллии Тоҷикистон ва сатҳи дуюм – бонкҳои тиҷоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзӣ.

Бонки миллии Тоҷикистон мақоми асосии танзимкунандаи фаъолияти бонкӣ буда, сиёсати пулӣ-қарзиро амалӣ менамояд. Вазифаҳои асосии он нигоҳ доштани устувори асъори миллӣ, назорати фаъолияти бонкҳо ва танзими бозори молиявӣ мебошанд.

Ба сатҳи дуюми низоми бонкӣ бонкҳои тиҷоратӣ, ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд, ташкилотҳои қарзии амонатӣ ва дигар муассисаҳои молиявӣ дохил мешаванд.

Системаи бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз Бонки миллии Тоҷикистон (БМТ) ва бонкҳои тиҷоратӣ иборат мебошад. БМТ мақоми асосии танзимкунанда буда, барои татбиқи сиёсати пулӣ-қарзӣ, назорати фаъолияти муассисаҳои молиявӣ ва устувори пули миллӣ — сомонӣ, ҷавобгар аст.

Дар кишвар ҳам бонкҳои давлатӣ ва ҳам хусусӣ, инчунин филиалҳои бонкҳои хориҷӣ фаъолият доранд. Самтҳои асосии кори онҳо иборатанд аз қарздиҳӣ ба аҳоли ва корхонаҳо, рушди микрофинансӣ, пардохтҳои байналмилалӣ ва дастгирии лоиҳаҳои сармоягузорӣ.

Тоҷикистон бо ташкилотҳои молиявии байналмилалӣ ҳамкорӣ дорад, аз ҷумла бо: Сандуқи Байналмилалӣ Асъор (СБА), Бонки Ҷаҳонӣ (БҶ), Бонки Рушди Осие (БРО) ва Бонки Аврупоии Таҷдид ва Рушд (БАТР). Ин гуна ҳамкорӣ ба татбиқи стандартҳои

байналмилалии муҳосибавӣ, идоракунии хавфҳо ва баланд бардоштани шаффофияти амалиётҳои молиявӣ мусоидат мекунад.

Чумхурии Тоҷикистон дар созмонҳои иқтисодии минтақавӣ, аз ҷумла Созмони ҳамкории Шанхай (СХШ) ва Бонки Рушди АвруОсиё (БРА) фаъолона иштирок мекунад. Ин сохторҳо барои мубодилаи таҷриба ва ҳамоҳангсозии сиёсати иқтисодию молиявӣ замина фароҳам меоранд.

Илова бар ин, ҳамкории байнибонкии Тоҷикистон бо кишварҳои ҳамсоя — Қазоқистон, Ўзбекистон, Қирғизистон ва Чин рушд ёфта истодааст. Дар ин замина лоиҳаҳои пардохтҳои фаромарзӣ ва сабук кардани шароити сармоягузорӣ амалӣ мешаванд.

Ҳамкории байналмилалии бонкӣ ба рушди иқтисоди миллӣ таъсири мусбат мерасонад. Бо ёрии сармоягузори хориҷӣ лоиҳаҳои бузурги инфрасохторӣ, энергетикӣ ва саноатӣ амалӣ мешаванд.

Бонкҳо, инчунин дар рушди соҳибкории хурд ва миёна саҳми муҳим доранд. Бо пешниҳоди қарзҳои имтиёзнок ва хизматрасониҳои молиявӣ онҳо ба рушди фаъолияти соҳибкорӣ мусоидат мекунанд.

Дар солҳои охир тавачҷуҳи зиёд ба татбиқи технологияҳои рақамӣ зоҳир мегардад. Тоҷикистон бо ширкатҳои байналмилалии ИТ ва бонкҳо дар соҳаи пардохтҳои электронии молиявӣ, интернет-банкинг, барномаҳои мобилӣ ва амнияти киберӣ ҳамкорӣ мекунад. Ин раванд имкон медиҳад, ки хизматрасониҳои бонкӣ дар минтақаҳои дурдаст низ дастрас гарданд.

Бо вучуди дастовардҳои назаррас, низоми бонкии Тоҷикистон бо чанд мушкил рӯ ба рӯ аст: сатҳи пасти сармояи бонкҳои тичоратӣ, хавфҳои баланд ҳангоми қарздиҳӣ, камбудии сармоягузориҳои хориҷӣ ва сатҳи пасти саводнокии молиявии аҳоли.

Барои рафъи ин мушкилот зарур аст, ки ҳамкории байналмилалӣ густариш ёбад, технологияҳои нав татбиқ гарданд ва эътимоди мардум ба низоми бонкӣ афзоиш ёбад.

АДАБИЁТ

1. Қонуни Чумхурии Тоҷикистон «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон». – Душанбе, 2016.
2. Стратегияи миллии рушди Чумхурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. – Ҳукумати ҚТ, Душанбе, 2016.
3. Бонки миллии Тоҷикистон. Гузориши солона. – Душанбе, 2024.
4. Asian Development Bank. Tajikistan: Country Partnership Strategy 2021–2025. – Manila, ADB, 2021.
5. World Bank. Financial Sector Assessment: Republic of Tajikistan. – Washington, 2022.
6. IMF Country Report No. 23/187 – Republic of Tajikistan: 2023 Article IV Consultation. – Washington, 2023.
7. Бонки Рушди АвруОсиё (БРА). Барномаи дастгирии низоми молиявии Тоҷикистон. – Алматы, 2022.
8. Шарифзода, Н. Х. Молия ва қарз. – Душанбе: ДМТ, 2021.

ҲАМКОРИИ ЧУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР СОҲАИ ФАЪОЛИЯТИ БОНКҲО

Дар мақолаи мазкур мавзӯи ҳамкории Чумхурии Тоҷикистон дар соҳаи фаъолияти бонкҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф қайд кардааст, ки бонкҳо ҳамчун миёнаравони молиявӣ дар гардиши сармоя, ҷалби пасандозҳо, маблағгузориҳои иқтисодӣ ва рушди савдои байналмилалӣ нақши калидӣ доранд. Чумхурии Тоҷикистон пас аз ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ барои ташаккул ва рушди низоми бонкии миллии чораҳои муҳим андешид.

КАЛИДВОЖАҲО: фаъолияти бонк, рушди низоми бонкӣ, маблағгузорӣ, пасандоз.

СОТРУДНИЧЕСТВО РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В ОБЛАСТИ БАНКОВСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В данной статье рассматривается тема сотрудничества Республики Таджикистан в сфере банковской деятельности. Автор отмечает, что банки, как финансовые посредники, играют ключевую роль в движении капитала, привлечении депозитов, финансировании экономики и развитии международной торговли. После обретения государственной независимости Республика Таджикистан предприняла важные меры по формированию и развитию национальной банковской системы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: банковская деятельность, развитие банковской системы, инвестиции, депозиты.

COOPERATION WITH THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN BANKING

This article examines the Republic of Tajikistan's cooperation in banking. The author notes that banks, as financial intermediaries, play a key role in the movement of capital, attracting deposits, financing the economy, and

developing international trade. Since gaining independence, the Republic of Tajikistan has taken important steps to establish and develop its national banking system.

KEYWORDS: banking, banking system development, investments, deposits.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Маҳмудзода Бобоҷон* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **884217007**.

Сведения об авторе: *Махмудзода Бободжон* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **884217007**.

Information about the author: *Mahmudzoda Bobojon* – Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **884217007**.

ТАЪМИНИ ҲУҚУҚУ ОЗОДИҲОИ ИНСОН ДАР ДАВРАИ РАҚАМИКУНОНӢ: ҲОЛАТИ АМАЛӢ ВА МАСЪАЛАҲО

Шаронов М.Х.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар асри XXI ҷаҳони муосир ба марҳилаи нави рушд ворид гардид, ки онро давраи рақамикунонӣ меноманд. Пешрафти босуръати технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ на танҳо иқтисодиёт, сиёсат ва фарҳангро тағйир дод, балки ба муносибатҳои иҷтимоӣ ва ҳуқуқии инсон низ таъсири амиқ расонд. Рақамикунонӣ ҳамчун равандест, ки тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятиро ба фазои рақамӣ интиқол медиҳад ва имкониятҳои навро барои инсон фароҳам меорад. Аммо ҳамзамон бо ин имкониятҳо масъалаҳои ҷиддии ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ ба миён меоянд, ки ба таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон марбут мебошанд.

Ҳуқуқ ва озодиҳои инсон арзишҳои асосии ҷомеаи демократӣ ба ҳисоб мераванд. Онҳо дар санадҳои байналмилалӣ, аз ҷумла Эълومияи умумии ҳуқуқи инсон (1948), Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ, инчунин Конститутсияҳои давлатҳои гуногун мустақкам шудаанд. Дар шароити рақамикунонӣ таъмини ин ҳуқуқҳо шаклҳои нав пайдо мекунад. Агар дар гузашта ҳуқуқи инсон асосан дар муҳити воқеӣ ва иҷтимоӣ баррасӣ мешуд, имрӯз қисми зиёди ҳаёти инсон ба муҳити рақамӣ вобаста гардидааст.

Фазои рақамӣ ба инсон имконият медиҳад, ки ба иттилоот дастрасӣ пайдо кунад, озодона андеша баён намояд, таҳсил кунад, кор кунад ва бо дигарон муошират намояд. Интернет ва шабакаҳои иҷтимоӣ воситаҳои асосии татбиқи ҳуқуқ ба озодии сухан ва иттилоот гардидаанд. Масалан, шахрванд метавонад тавассути интернет аз ғайриҷаҳони мақомоти давлатӣ огоҳ шавад, дар муҳокимаҳои ҷамъиятӣ иштирок кунад ва ҳатто ҳуқуқҳои худро ҳимоя намояд. Ин раванд барои рушди ҷомеаи шахрвандӣ ва баланд шудани сатҳи шаффофият мусоидат мекунад.

Бо вучуди ин, рақамикунонӣ ҳамзамон ба пайдоиши таҳдидҳои нав нисбат ба ҳуқуқу озодиҳои инсон оварда мерасонад. Яке аз масъалаҳои муҳимтарин ин ҳифзи маълумоти шахсӣ мебошад. Дар ҷаҳони рақамӣ ҳаёти инсон тавассути маълумот ифода меёбад: маълумоти шахсӣ, рақамҳои телефон, ҷойгиршавӣ, маълумоти молиявӣ ва ҳатто афзалиятҳои шахсӣ. Ин маълумот метавонад аз ҷониби ширкатҳо, давлатҳо ё гурӯҳҳои ҷинояткор истифода шавад. Ҳолатҳои зиёд вучуд доранд, ки маълумоти шахсӣ бе иҷозати соҳибаш ҷамъоварӣ ва паҳн карда мешавад. Ин масъала ҳуқуқи инсонро ба дахлнопазирии ҳаёти шахсӣ зери хатар мегузорад.

Масъалаи дигар назорати рақамӣ мебошад. Имрӯз давлатҳо ва ширкатҳои бузург имконият доранд, ки ғайриҷаҳони шахрвандонро тавассути технологияҳои рақамӣ назорат кунанд. Камераҳои назоратӣ, системаи шинохти чеҳра, мониторинги интернет ва ҷамъоварии маълумот аз шабакаҳои иҷтимоӣ ба воситаҳои нави идоракунӣ таъдир ёфтаанд. Гарчанде ин воситаҳо метавонанд барои таъмини амният истифода шаванд, онҳо ҳамзамон метавонанд ба маҳдудшавии озодиҳои шахрвандӣ оварда расонанд.

Дар амалия мушоҳида мешавад, ки баъзан назорати рақамӣ аз меъёр зиёд истифода мешавад ва ба ҳуқуқи инсон таъсири манфӣ мерасонад. Масалан, маҳдуд кардани дастрасӣ ба интернет ё бастании сомонаҳо метавонад озодии сухан ва ҳуқуқ ба иттилоотро поймол кунад. Дар баъзе ҳолатҳо шахрвандон аз тарси назорат андешаҳои худро озодона баён карда наметавонанд. Ин ҳолат ба рушди демократия ва озодии ҷомеа монеа эҷод мекунад.

Ҳамчунин, масъалаи нобаробарии рақамӣ яке аз мушкилоти ҷиддии давраи рақамикунонӣ мебошад. На ҳама шахрвандон имконияти баробар барои истифодаи технологияҳои рақамиро доранд. Дар минтақаҳои дурдаст интернет суғурӯ ё дастнорас аст, сатҳи саводнокии рақамӣ паст мебошад ва дастрасӣ ба таҷҳизоти муосир маҳдуд аст. Ин

боиси он мегардад, ки қисми чомеа аз ҳуқуқҳои худ дар муҳити рақамӣ пурра истифода бурда наметавонад. Ҳуқуқ ба таҳсил, ҳуқуқ ба иттилоот ва ҳатто ҳуқуқ ба хизматрасониҳои давлатӣ метавонад барои чунин гурӯҳҳо маҳдуд гардад.

Дар давраи рақамикунонӣ масъалаи ҳуқуқ ба меҳнат низ тағйир меёбад. Пайдоиши иқтисоди рақамӣ, қор аз фосила ва автоматизатсия боиси тағйир ёфтани бозори меҳнат шудааст. Бисёр касбҳо аз байн мераванд ва ҷойҳои нави қорӣ пайдо мешаванд. Аммо на ҳама шахрвандон метавонанд ба ин тағйирот мутобиқ шаванд. Ин раванд метавонад ба афзоиши бекорӣ ва нобаробарии иҷтимоӣ оварда расонад, ки ба ҳуқуқи инсон ба меҳнат ва зиндагии шоиста таъсир мерасонад.

Дар баробари ин, масъалаи амнияти киберӣ низ аҳамияти махсус дорад. Ҳучумҳои киберӣ, дуздии маълумот, қаллобии интернетӣ ва паҳншавии вирусҳои компютерӣ ба таҳдиди воқеӣ табдил ёфтаанд. Шахрвандон метавонанд қурбонии чунин ҷиноятҳо гарданд ва ҳуқуқҳои онҳо поймол шаванд. Барои ҳалли ин масъалаҳо қонунгузориҳои муосир ва ҳамкории байналмилалӣ зарур мебошад.

Дар Тоҷикистон низ равандҳои рақамикунонӣ босуръат рушд доранд. Давлат барномаҳои гуногунро барои рушди ҳукумати электронӣ, хизматрасониҳои рақамӣ ва технологияҳои иттилоотӣ татбиқ мекунад. Ин иқдомҳо барои беҳтар гардидани идоракунии давлатӣ ва осон шудани дастрасии шахрвандон ба хизматрасониҳо мусоидат мекунад. Аммо ҳамзамон масъалаҳои ҳифзи маълумоти шахсӣ, таъмини амнияти рақамӣ ва рушди саводнокии рақамӣ бояд дар маркази таваҷҷуҳ қарор гиранд.

Рақамикунонӣ равандест, ки ҳам имкониятҳои нав ва ҳам таҳдидҳои ҷиддиро барои ҳуқуқи озодиҳои инсон ба вуҷуд меорад. Таъмини ҳуқуқҳои инсон дар ин шароит танҳо бо роҳи таҳкими қонунгузорӣ, рушди фарҳанги ҳуқуқӣ, баланд бардоштани саводнокии рақамӣ ва истифодаи масъулиятноки технологияҳо имконпазир мебошад. Чомеа бояд ба он равона шаванд, ки технологияҳо ба манфиати инсон хизмат кунанд, на бар зидди ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рушди босуръати технологияҳои рақамӣ, масъалаи мутобиқ намудани ҳуқуқи инсон ба воқеияти нав яке аз вазифаҳои муҳими давлатҳо ва чомеаи байналмилалӣ ба ҳисоб меравад. Ҳуқуқҳои анъанавӣ, ба монанди ҳуқуқ ба ҳаёт, озода, дахлнопазирии шахсӣ, озодии баён ва ҳуқуқ ба маълумот, имрӯз дар фазои рақамӣ шакли нав пайдо мекунад. Бинобар ин, таҳияи механизмҳои самараноки ҷимояи онҳо талаботи замони мебошад.

Яке аз масъалаҳои муҳими давраи рақамикунонӣ ин ҳифзи ҳуқуқ ба дахлнопазирии ҳаёти шахсӣ мебошад. Дар муҳити рақамӣ инсон ҳар рӯз маълумоти зиёдеро дар бораи худ мегузорад: ҳангоми истифодаи шабақаҳои иҷтимоӣ, харидҳои онлайн, муошират тавассути паёмрасонҳо ва ҳатто ҳангоми ҳаракат дар шаҳр. Ин маълумот метавонад ҷамъоварӣ, таҳлил ва истифода шаванд. Дар натиҷа, масъалаи махфият ва назорати маълумоти шахсӣ ба мушкили ҷиддӣ табдил ёфтааст.

Ширкатҳои бузурги технологӣ, ки шабақаҳои иҷтимоӣ ва хизматрасониҳои интернетиро идора мекунад, аксар вақт маълумоти қорбаронро барои мақсадҳои тижоратӣ истифода мебаранд. Рекламаҳои мақсаднок, таҳлили рафтори инсон ва фуруши маълумот ба шахсони сеюм намунаи равшани чунин раванд мебошанд. Ин ҳолат метавонад ба поймолшавии ҳуқуқи инсон оварда расонад, зеро шахрванд на ҳамаша медонад, ки маълумоти ӯ чӣ гуна ва дар қучо истифода мешавад.

Масъалаи дигар ҳуқуқ ба озодии баён дар муҳити рақамӣ мебошад. Интернет ба инсон имконият медиҳад, ки фикри худро озодона баён кунад ва дар муҳокимаҳои ҷамъиятӣ иштирок наояд. Аммо дар баробари ин, фазои рақамӣ метавонад ба паҳншавии иттилооти бардурӯғ, суханҳои нафратангез ва таҳқири шаъну шарафи инсон мусоидат кунад. Ҳамин тавр, дар назди давлатҳо масъалаи мувозинат байни озодии сухан ва ҳифзи ҳуқуқҳои дигар шахрвандон ба миён меояд.

Дар амалия бисёр давлатҳо барои танзими муҳтавои интернет чораҳо меандешанд. Аммо баъзан чунин чораҳо метавонанд ба маҳдуд кардани озодии баён оварда расонанд. Масалан, бастанӣ сомонаҳо ё маҳдуд кардани фаъолияти шабакаҳои иҷтимоӣ метавонад ҳуқуқи шаҳрвандонро ба дастрасӣ ба иттилоот поймол кунад. Аз ин рӯ, муҳим аст, ки чунин маҳдудиятҳо танҳо дар доираи қонун ва бо эҳтиром ба ҳуқуқи инсон татбиқ шаванд.

Дар давраи рақамикунонӣ масъалаи ҳуқуқ ба таҳсил низ тағйир ёфтааст. Имрӯз омӯзиш тавассути платформаҳои онлайн, курсҳои рақамӣ ва китобхонаҳои электронӣ имкониятҳои васеъ фароҳам меорад. Донишҷӯён метавонанд аз ҳар ҷои ҷаҳон дониш омӯзанд ва ба захираҳои илмӣ дастрасӣ пайдо кунанд. Ин раванд, махсусан, дар давраи пандемияи COVID-19 аҳамияти калон дошт, зеро бисёр муассисаҳои таълимӣ ба омӯзиши фосилавӣ гузаштанд.

Бо вучуди ин, на ҳама шаҳрвандон имконияти баробар барои таҳсил дар муҳити рақамиро доранд. Нобаробарии рақамӣ метавонад ба он оварда расонад, ки қисми аҳоли аз таҳсил ва дониш маҳрум шавад. Ин масъала махсусан барои кӯдакон ва ҷавононе, ки дар минтақаҳои дурдаст зиндагӣ мекунанд, муҳим мебошад. Аз ин рӯ, давлат бояд барои рушди инфрасохтори рақамӣ ва дастрасии баробар ба интернет чораҳои зарурӣ андешад.

Рақамикунонӣ, инчунин, ба ҳуқуқ ба меҳнат таъсири ҷиддӣ мерасонад. Бо рушди технологияҳои сунъӣ ва автоматизатсия бисёр равандҳои истеҳсоли ва хизматрасонӣ ба воситаи мошинҳо иҷро мешаванд. Ин метавонад ба коҳиш ёфтани ҷойҳои кори дар баъзе соҳаҳо оварда расонад. Ҳамзамон, касбҳои нав пайдо мешаванд, ки дониш ва малакаҳои рақамиро талаб мекунанд. Дар чунин шароит масъалаи бозомӯзӣ ва мутобиқ намудани шаҳрвандон ба талаботи нави бозори меҳнат аҳамияти калон дорад.

Илова бар ин, иқтисоди рақамӣ шаклҳои нави меҳнатро ба вучуд овардааст, ба монанди кори фосилавӣ, фриланс ва платформаҳои онлайн. Гарчанде ин имкониятҳо озодии бештар медиҳанд, онҳо метавонанд ба поймолшавии ҳуқуқҳои меҳнатӣ низ оварда расонанд. Масалан, кормандони платформаҳои онлайн на ҳамеша аз Ҷимояи иҷтимоӣ, суғурта ва кафолатҳои меҳнатӣ бархӯрдор мебошанд. Аз ин рӯ, қонунгузорӣ бояд ба воқеияти нав мутобиқ карда шавад.

Масъалаи дигар амнияти киберӣ мебошад. Дар муҳити рақамӣ шаҳрвандон ба таҳдидҳои гуногун рӯ ба рӯ мешаванд: дуздӣ маълумоти шахсӣ, қаллобии молиявӣ, ҳуҷумҳои киберӣ ва паҳншавии вирусҳои компютерӣ. Ин таҳдидҳо метавонанд на танҳо ба молу мулки инсон, балки ба ҳуқуқи ӯ ба амният ва зиндагии осоишта таъсир расонанд. Давлатҳо бояд системаҳои ҳифзи кибериро рушд диҳанд ва шаҳрвандонро ба истифодаи беҳатари интернет омӯзонанд.

Дар Тоҷикистон масъалаи рақамикунонӣ низ дар маркази сиёсати давлатӣ қарор дорад. Барномаҳои давлатӣ барои рушди иқтисоди рақамӣ, ҳукумати электронӣ ва хизматрасониҳои рақамӣ амалӣ мешаванд. Ин иқдомҳо метавонанд ба беҳтар шудани сатҳи зиндагии мардум мусоидат кунанд. Аммо дар баробари ин, зарур аст, ки қонунгузорӣ оид ба ҳифзи маълумоти шахсӣ, амнияти киберӣ ва ҳуқуқҳои шаҳрвандон дар фазои рақамӣ такмил дода шавад.

Дар сатҳи байналмилалӣ низ масъалаи ҳуқуқҳои инсон дар давраи рақамикунонӣ таваҷҷуҳи зиёдро ба худ ҷалб кардааст. Созмонҳои байналмилалӣ, ба монанди СММ ва Иттиҳоди Аврупо, санадҳо ва стратегияҳои махсусро барои ҳифзи ҳуқуқҳои рақамии инсон таҳия намудаанд. Масалан, қонуни умумии ҳифзи маълумот (GDPR) дар Иттиҳоди Аврупо яке аз намунаҳои пешрафтаи танзими ҳуқуқи махфият мебошад.

Рақамикунонӣ равандест, ки ҳаёти инсонро осон ва имкониятҳои нав фароҳам меорад, аммо ҳамзамон масъалаҳои ҷиддии ҳуқуқиро ба вучуд меорад. Таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон дар ин давра танҳо бо роҳи ҳамкории давлат, ҷомеа ва ташкилотҳои байналмилалӣ имконпазир мебошад. Технологияҳо бояд ба рушди инсон хизмат кунанд ва ҳеҷ гоҳ набояд сабаби маҳдуд гардидани ҳуқуқҳои ӯ гарданд.

Дар шароити рақамикунонӣ масъалаи таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон на танҳо ба давлат, балки ба тамоми ҷомеа вобаста мебошад. Имрӯз ҳар як шаҳрванд ҳамчун иштирокчиҳои фазои рақамӣ бояд аз ҳуқуқҳои худ огоҳ бошад ва ҳамзамон масъулияти истифодаи дурусти технологияҳоро эҳсос кунад. Фазои рақамӣ муҳити нав аст, ки дар он ҳуқуқҳои инсон метавонанд ҳам ҳифз шаванд ва ҳам поймол гарданд.

Яке аз масъалаҳои ҷиддии давраи рақамикунонӣ паҳншавии маълумоти бардурӯғ ва манипулятсияи афкори ҷомеа мебошад. Интернет ва шабакаҳои иҷтимоӣ имконият медиҳанд, ки иттилоот хеле зуд паҳн шавад. Аммо на ҳама иттилоот ҳақиқӣ ва бозғайим аст. Ахбори бардурӯғ метавонад ба ҷомеа таъсири манфӣ расонад, ихтилофҳо ба вучуд оварад ва ҳатто ҳуқуқи инсонро ба дастрасӣ ба иттилооти дуруст маҳдуд созад.

Дар бисёр ҳолатҳо маълумоти бардурӯғ метавонад боиси поймол шудани шаъну шарафи инсон гардад. Масалан, паҳн кардани хабарҳои дурӯғ дар бораи шахс ё таҳқири ӯ дар шабакаҳои иҷтимоӣ метавонад ба обрӯи инсон зарари калон расонад. Ин ҳолат масъалаи ҳифзи ҳуқуқи инсон ба эҳтироми шаъну шараф ва номусро ба миён меорад. Аз ин рӯ, зарур аст, ки механизмҳои ҳуқуқӣ барои пешгирии чунин амалҳо вучуд дошта бошанд.

Масъалаи дигар — ҷинояткорӣ дар фазои рақамӣ мебошад. Ҷиноятҳои киберӣ имрӯз ба яке аз таҳдидҳои асосии ҷомеа табдил ёфтаанд. Қаллобӣ дар интернет, дуздӣ маблағ аз суратҳисобҳои бонкӣ, ҳучумҳои ҳакерӣ ва истифодаи ғайриқонунии маълумоти шахсӣ мисолҳои равшани чунин ҷиноятҳо мебошанд. Ҷиноятҳои рақамӣ метавонанд ҳуқуқи инсонро ба моликият, амният ва ҳатто озодеӣ поймол кунанд.

Бахусус, масъалаи ҷимояи кӯдакон дар муҳити рақамӣ хеле муҳим мебошад. Кӯдакон ва наврасон қисми зиёди вақти худро дар интернет мегузаронанд. Онҳо метавонанд қурбонии зӯроварии онлайн, таҳқир, таъсири муҳтавои номатлуб ё ҳатто истисмори ҷинояткорона гарданд. Аз ин рӯ, давлат ва ҷомеа бояд барои ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдакон дар фазои рақамӣ чораҳои махсус андешанд, аз ҷумла таълим додани қоидаҳои амнияти интернетӣ ва назорати муҳтавои зараровар.

Дар баробари ин, рушди зеҳни сунъӣ (Artificial Intelligence) масъалаҳои навро дар соҳаи ҳуқуқи инсон ба вучуд меорад. Зеҳни сунъӣ имрӯз дар бисёр соҳаҳо истифода мешавад: аз ташҳиси тиббӣ то идоракунии нақлиёт, аз хизматрасониҳои бонкӣ то системаи судӣ. Гарчанде ин технологияҳо метавонанд самаранокии корро баланд бардоранд, онҳо ҳамзамон метавонанд ба ҳуқуқҳои инсон таҳдид кунанд.

Яке аз масъалаҳои асосӣ ин аст, ки қарорҳои қабулкардаи системаҳои зеҳни сунъӣ на ҳамеша шаффоф ва фаҳмо мебошанд. Масалан, агар система ба шахс қарз надода бошад ё ўро ҳамчун “хатардор” арзёбӣ кунад, шаҳрванд метавонад сабаби ин қарорро нафаҳмад. Ин ҳолат ҳуқуқи инсонро ба адолат ва баробарӣ зери суол мегузорад. Илова бар ин, алгоритмҳо метавонанд ғаразнок бошанд ва нисбат ба гурӯҳҳои муайяни иҷтимоӣ таъбириро ба вучуд оранд.

Масъалаи дигари муҳим — озодеи ҷамъомад ва иштироки шаҳрвандон дар ҳаёти сиёсӣ дар муҳити рақамӣ мебошад. Имрӯз бисёр фаъолиятҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ ба фазои онлайн гузаштаанд. Шаҳрвандон метавонанд тавассути интернет дар маъракаҳои ҷамъиятӣ иштирок кунанд, муроҷиатномаҳо пешниҳод намоянд ва фикри худро баён кунанд. Ин имкониятҳо демократияро тақвият медиҳанд. Аммо дар баробари ин, назорати рақамӣ ва маҳдудиятҳои интернетӣ метавонанд ин ҳуқуқҳоро маҳдуд созанд.

Дар шароити рақамикунонӣ давлатҳо бояд сиёсати мутавозинро пеш баранд. Аз як тараф, онҳо бояд амнияти миллӣ ва ҷамъиятиро таъмин кунанд. Аз тарафи дигар, онҳо бояд ҳуқуқи озодеи шаҳрвандонро эҳтиром намоянд. Қонунгузорӣ бояд чунин бошад, ки ҳам амниятро таъмин кунад ва ҳам озодеи инсонро маҳдуд накунад.

Ҳамчунин, рушди фарҳанги ҳуқуқии рақамӣ аҳамияти калон дорад. Шаҳрвандон бояд донанд, ки ҳуқуқҳои онҳо дар интернет чӣ гуна ҳифз мешаванд, чӣ гуна метавонанд маълумоти шахсии худро муҳофизат кунанд ва дар ҳолати поймол шудани ҳуқуқашон ба

кучо муроциат намоянд. Бе баланд бардоштани саводнокии рақамӣ химояи ҳуқуқҳои инсон душвор мегардад.

Дар Тоҷикистон масъалаи рушди саводнокии рақамӣ, махсусан, муҳим аст. Бо зиёд шудани истифодаи интернет ва хизматрасониҳои рақамӣ шаҳрвандон бояд малакаҳои зарурӣ дошта бошанд. Ин вазифа на танҳо ба мактабҳо ва донишгоҳҳо, балки ба тамоми ҷомеа дахл дорад. Барномаҳои омӯзишӣ, маърақаҳои иттилоотӣ ва такмили қонунгузорӣ метавонанд барои беҳтар шудани вазъ мусоидат кунанд.

Хулоса, рақамикунонӣ ба ҳуқуқу озодиҳои инсон таъсири дучониба дорад. Он ҳам имкониятҳои нав фароҳам меорад ва ҳам таҳдидҳои ҷиддӣ ба вучуд меорад. Барои ҳалли масъалаҳои мавҷуда зарур аст, ки давлатҳо қонунгузориҳои худро такмил диҳанд, амнияти кибериро таъмин кунанд, шаффофияти истифодаи технологияҳоро баланд бардоранд ва шаҳрвандонро ба фарҳанги рақамӣ омӯзонанд.

АДАБИЁТ

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 1994 (бо тағйири иловаҳо).
2. Қодиров Қ. Ш. Ҳуқуқи конституционӣ ва маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Ирфон, 2018.
3. Раҳмон А. Ҳуқуқу озодиҳои инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / А. Раҳмон. – Душанбе: Матбуот, 2017.
4. Назаров М. Ҷомеаи иттилоотӣ ва рушди давлатдорӣ / М. Назаров. – Душанбе, 2020.
5. Барномаи давлатии рушди технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе.
6. Всеобщая декларация прав человека : принята Генеральной Ассамблеей ООН 10 декабря 1948 г. – М. : ООН, 1948.
7. Международный пакт о гражданских и политических правах: принят Генеральной Ассамблеей ООН 16 декабря 1966 г. – М. :ООН, 1966.
8. Бачило И. Л. Информационное право : учебник для вузов. – М.: Юрайт, 2020.
9. Талапина Э. В. Цифровизация и право: проблемы правового регулирования. – М. : Норма, 2019.
10. Лаптева Л. Е. Права человека в цифровую эпоху. – М.: Проспект, 2021.
11. Тихомиров Ю. А. Государственное управление в условиях цифровизации. – М. : Инфра-М, 2019.
12. Хабриева Т. Я., Черногор Н. Н. Искусственный интеллект и право. – М.: Норма, 2021.
13. Universal Declaration of Human Rights. – United Nations, 1948.
14. International Covenant on Civil and Political Rights. – United Nations, 1966.
15. Floridi L. The Ethics of Information. – Oxford: Oxford University Press, 2013.
16. Brownsword R., Scotford E., Yeung K. The Oxford Handbook of Law, Regulation and Technology. – Oxford University Press, 2017.
17. De Hert P., Papakonstantinou V. Data Protection and Privacy in the Digital Era. – Computer Law & Security Review, 2016.
18. Zuboff S. The Age of Surveillance Capitalism. – New York: PublicAffairs, 2019.
19. United Nations. Human Rights and Digital Technologies. – UN Report, 2020.

ТАЪМИНИ ҲУҚУҚУ ОЗОДИҲОИ ИНСОН ДАР ДАВРАИ РАҚАМИКУНОНӢ: ҲОЛАТИ АМАЛӢ ВА МАСЪАЛАҲО

Дар Тоҷикистон масъалаи рушди саводнокии рақамӣ махсусан муҳим аст. Бо зиёд шудани истифодаи интернет ва хизматрасониҳои рақамӣ шаҳрвандон бояд малакаҳои зарурӣ дошта бошанд. Ин вазифа на танҳо ба мактабҳо ва донишгоҳҳо, балки ба тамоми ҷомеа дахл дорад. Барномаҳои омӯзишӣ, маърақаҳои иттилоотӣ ва такмили қонунгузорӣ метавонанд барои беҳтар шудани вазъ мусоидат кунанд. Хулоса, рақамикунонӣ ба ҳуқуқу озодиҳои инсон таъсири дучониба дорад. Он ҳам имкониятҳои нав фароҳам меорад ва ҳам таҳдидҳои ҷиддӣ ба вучуд меорад. Барои ҳалли масъалаҳои мавҷуда зарур аст, ки давлатҳо қонунгузориҳои худро такмил диҳанд, амнияти кибериро таъмин кунанд, шаффофияти истифодаи технологияҳоро баланд бардоранд ва шаҳрвандонро ба фарҳанги рақамӣ омӯзонанд.

КАЛИДВОЖАҲО: ҳуқуқу озодиҳои инсон, рақамикунонӣ, фазои рақамӣ, ҳифзи маълумоти шахсӣ, амнияти киберӣ, озодии баён, нобаробарии рақамӣ, ҳуқуқҳои рақамӣ, зехни сунъӣ, идоракунии давлатӣ.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ: ПРАКТИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМЫ

В Таджикистане вопрос развития цифровой грамотности является особенно важным. С увеличением использования интернета и цифровых услуг граждане должны обладать необходимыми навыками. Эта задача касается не только школ и университетов, но и всего общества. Образовательные программы, информационные кампании и совершенствование законодательства могут способствовать улучшению ситуации. В заключение, цифровизация оказывает двустороннее влияние на права и свободы человека. Она

как открывает новые возможности, так и создаёт серьёзные угрозы. Для решения существующих проблем государствам необходимо совершенствовать законодательство, обеспечивать кибербезопасность, повышать прозрачность использования технологий и обучать граждан цифровой культуре.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: права и свободы человека, цифровизация, цифровое пространство, защита персональных данных, кибербезопасность, свобода выражения мнения, цифровое неравенство, цифровые права, искусственный интеллект, государственное управление.

ENSURING HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS IN THE ERA OF DIGITALIZATION: PRACTICAL CONDITIONS AND CHALLENGES

In Tajikistan, the development of digital literacy is a particularly important issue. With the increasing use of the internet and digital services, citizens must have the necessary skills. This task concerns not only schools and universities, but society as a whole. Educational programs, information campaigns, and improvements in legislation can help improve the situation. In conclusion, digitalization has a dual impact on human rights and freedoms. It both creates new opportunities and poses serious threats. To address existing challenges, states need to improve their legislation, ensure cybersecurity, increase transparency in the use of technologies, and educate citizens in digital culture.

KEYWORDS: human rights and freedoms, digitalization, digital environment, personal data protection, cybersecurity, freedom of expression, digital divide, digital rights, artificial intelligence, public administration.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Шаропов Меҳроҷиддин Холмирзоевич* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992)902-82-82-80.**

Сведения об авторе: Шаропов Меҳроҷиддин Холмирзоевич – Таджикский национальный университет, магистр юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992)902-82-82-80.**

Information about the author: *Sharopov Mehrojiddin Kholmirezovich* – Tajik National University, master's student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **(+992)902-82-82-80.**

ҲУҚУҚИ МУАЛЛИФ ДАР МУҲИТИ РАҚАМӢ (ИНТЕРНЕТ)

Акбарова З.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар шароити рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ ва густариши васеи шабакаи Интернет, муносибатҳои ҷамъиятӣ дар соҳаи офариниш, истифода ва паҳнкунии асарҳои илмӣ, адабӣ ва бадеӣ ба марҳилаи нав ворид шудаанд. Интернет имрӯз на танҳо воситаи муошират ва дастрасӣ ба иттилоот, балки фазои мустақили иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ мебошад, ки дар он арзишҳои фарҳангӣ, илмӣ ва зеҳнӣ шакл мегиранд ва паҳн мегарданд.

Бо вучуди имкониятҳои васеъ, муҳити интернет ҳамзамон боиси пайдоиши мушкилоти ҷиддии ҳуқуқӣ мегардад. Осонии нусхабардорӣ, паҳнкунии ғаврии асарҳо ва имконияти истифодаи мундариҷа бидуни маҳдудият, ҳуқуқи муаллифро ба яке аз соҳаҳои осебпазири ҳуқуқи муосир табдил додааст. Дар чунин шароит, масъалаи ҳифзи ҳуқуқи муаллиф дар муҳити интернет аҳамияти махсуси назариявӣ ва амалӣ касб менамояд.

Ҳуқуқи муаллиф ҳамчун қисми таркибии ҳуқуқи моликияти зеҳнӣ, барои ҳавасманд намудани ғаволияти эҷодӣ ва рушди илм ва фарҳанг нақши калидӣ мебошад. Аммо дар муҳити интернет механизмҳои анъанавии ҳифзи ин ҳуқуқ на ҳамеша самаранок мебошанд. Хусусияти фаромиллӣ доштани Интернет боис мегардад, ки меъёрҳои ҳуқуқи милли дар бисёр ҳолатҳо нокифоя бошанд ва зарурати таъҷиббахш ба меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ба миён ояд.

Илова бар ин, дар муҳити интернет субъектҳои нави муносибатҳои ҳуқуқӣ, аз қабилҳои платформаҳои онлайн, шабакаҳои иҷтимоӣ ва дигар миёнаравон, ғаволият менамоянд. Нақши онҳо дар паҳнкунии мундариҷа ва масъулияти онҳо барои вайронкунии ҳуқуқи муаллиф яке аз масъалаҳои баҳсталаби ҳуқуқи муосир мебошад. Муайян намудани ҳадди ҷавобгарии чунин субъектҳо ва таъмини тавозун байни манфиатҳои муаллифон, истифодабарандагон ва ҷомеа вазифаи муҳими ҳуқуқ ба ҳисоб меравад.

Аз ин рӯ, таҳлили ҷамъонамандии ҳуқуқи муаллиф дар муҳити интернет, муайян намудани шаклҳои асосии вайронкунӣ, роҳҳои ҳалли баҳсҳо, нақши платформаҳо ва роҳҳои тақвияти ҳифзи ҳуқуқ, аз нигоҳи ҳуқуқи милли ва байналмилалӣ, зарурати воқеӣ дорад.

Мафҳум ва моҳияти ҳуқуқи муаллиф

Ҳуқуқи муаллиф яке аз институтҳои асосии ҳуқуқи моликияти зеҳнӣ ба ҳисоб меравад ва маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқиест, ки муносибатҳои ҷамъиятиро вобаста ба офариниш, истифода, паҳнкунӣ ва ҳифзи асарҳои илмӣ, адабӣ ва бадеӣ танзим менамояд. Моҳияти ҳуқуқи муаллиф пеш аз ҳама дар эътирофи робитаи махсуси ҳуқуқӣ байни муаллиф ва асари офаридаи ӯ ифода меёбад.

Аз нуктаи назари ҳуқуқӣ, ҳуқуқи муаллиф аз лаҳзаи офаридани асар ба вучуд меояд, новобаста аз шакли ифода, мақсад ё арзиши он. Ин маънои онро дорад, ки асар ҳатман набояд нашр ё ба қайд гирифта шавад, то ки ҳифзи ҳуқуқӣ пайдо намояд. Маҳз ҳамин хусусият ҳуқуқи муаллифро аз дигар шаклҳои моликият фарқ мекунад. Дар назарияи ҳуқуқ, ҳуқуқи муаллиф дорои хусусияти дугона (дуалисти) мебошад, зеро он ҳам унсурҳои шахсӣ ва ҳам унсурҳои молумулкиро дар бар мегирад. Ба ҳамин асос, ҳуқуқи муаллиф одатан ба ду гурӯҳи асосӣ ҷудо карда мешавад: ҳуқуқҳои шахсии ғайримолумулкӣ ва ҳуқуқҳои молумулкӣ.

Ҳуқуқҳои шахсии ғайримолумулкӣ бо шахсияти муаллиф иртиботи мустақим доранд ва аз он ҷудо намешаванд. Ба ин гурӯҳ дохил мешаванд:

- ҳуқуқ ба муаллифият (эътирофи шахс ҳамчун офарандаи асар);
- ҳуқуқ ба номи муаллиф (ҳуқуқ ба нашри асар бо номи худ, таҳаллус ё беном);
- ҳуқуқ ба ҳифзи тамомияти асар (манъи тағйир, таҳриф ё истифодаи асар ба тарзе, ки шаъну эътибори муаллифро паст занад).

Ин ҳуқуқҳо хусусияти абадӣ доранд ва ҳатто пас аз гузаштани ҳуқуқҳои молумулкӣ ё марғи муаллиф низ ҳифз мегарданд. Дар муҳити интернет, маҳз ҳуқуқҳои шахсии ғайримолумулкӣ аксар вақт вайрон мешаванд, зеро асарҳо бидуни ишора ба муаллиф ё бо таҳриф паҳн мегарданд.

Ҳуқуқҳои молумулкӣ ба муаллиф имкон медиҳанд, ки аз асари худ манфиати иқтисодӣ ба даст орад.

Ба ин ҳуқуқҳо дохил мешаванд:

- ҳуқуқ ба нусхабардорӣ;
- ҳуқуқ ба паҳнкунӣ;
- ҳуқуқ ба намоиши оммавӣ;
- ҳуқуқ ба тарҷума ва коркарди асар;
- ҳуқуқ ба иҷозат додан ё манъ намудани истифодаи асар аз ҷониби шахсони сеюм.

Ин ҳуқуқҳо одатан муҳлатнок мебошанд ва метавонанд ба дигар шахсон бо шартнома гузаранд. Дар муҳити интернет, маҳз вайронкунии ҳуқуқҳои молумулкӣ бештар ба мушоҳида мерасад, зеро нусхабардорӣ ва паҳнкунии асарҳо бо хароҷоти кам ва дар миқёси васеъ анҷом меёбад.

Муҳити интернет хусусияти анъанавии татбиқи ҳуқуқи муаллифро тағйир додааст. Агар дар муҳити офлайн истифодаи асарҳо одатан маҳдуд ва назоратшаванда бошад, дар интернет асар метавонад дар муддати кӯтоҳ ба шумораи зиёди истифодабарандагон дастрас гардад.

Дар натиҷа, ҳуқуқи муаллиф дар муҳити интернет:

- осебпазир мегардад;
- назорати мустақими муаллифро душвор мекунад;
- масъалаи исботи вайронкунӣ ва муайян намудани қонуншиканиро мураккаб месозад.

Бо вучуди ин, моҳияти ҳуқуқи муаллиф дар муҳити интернет тағйир намеёбад. Асар, новобаста аз шакли рақамӣ ё ғайрирақамӣ буданаш, ҳамоно объекти ҳифзи ҳуқуқи муаллиф боқӣ мемонад.

Ҳуқуқи муаллиф на танҳо манфиатҳои шахсии муаллифонро ҳифз мекунад, балки барои рушди илм, фарҳанг ва эҷод дар ҷомеа замина фароҳам меорад. Бидуни ҳифзи самараноки ҳуқуқи муаллиф, ҳавасмандии эҷодӣ коҳиш ёфта, сифати мундариҷаи илмӣ ва фарҳангӣ паст мегардад.

Аз ин рӯ, дар шароити рушди интернет, ҳуқуқи муаллиф бояд на ҳамчун монеа, балки ҳамчун воситаи таъмин намудани тавозун байни озодии дастрасӣ ба иттилоот ва ҳифзи ҳуқуқҳои эҷодкорон баррасӣ гардад.

Хусусиятҳои муҳити интернет ва таъсири он ба ҳуқуқи муаллиф

Муҳити интернет ҳамчун фазои маҳсуси иттилоотӣ ва ҳуқуқӣ дорои хусусиятҳои мебошад, ки татбиқ ва ҳифзи ҳуқуқи муаллифро ба таври ҷиддӣ тағйир медиҳанд. Агар дар муҳити анъанавӣ (ғайрирақамӣ) истифодаи асарҳо асосан маҳдуд ва назоратшаванда бошад, дар интернет чунин назорат хеле мураккаб мегардад. Ин хусусиятҳо ҳам имконият ва ҳам таҳдид барои ҳуқуқи муаллиф эҷод мекунанд.

Яке аз хусусиятҳои асосии муҳити интернет — дастрасии фарогир ва паҳншавии фаврии иттилоот мебошад. Асаре, ки дар интернет ҷойгир карда мешавад, метавонад дар муддати хеле кӯтоҳ ба доираи васеи истифодабарандагон дастрас гардад. Аз як тараф, ин ҳолат ба муаллифон имконияти васеи муаррифии асарҳои худро медиҳад, аз тарафи дигар, назорат бар истифодаи минбаъдаи асар амалан ғайриимкон мегардад.

Дар чунин шароит, асарҳо аксар вақт бидуни иҷозати муаллиф нусхабардорӣ ва паҳн карда мешаванд, ки ба вайронкунии ҳуқуқҳои молумулкӣ оварда мерасонад.

Муҳити интернет имконияти нусхабардории дақиқ ва бе талафоти сифатро фароҳам меорад. Бар хилофи муҳити анъанавӣ, дар фазои рақамӣ нусхаи асар метавонад комилан ба нусхаи асли баробар бошад. Ин хусусият арзиши иқтисодии асарро коҳиш дода, имконияти истифодаи ғайриқонуниро афзоиш медиҳад.

Илова бар ин, асарҳо метавонанд ба осонӣ таҳрир, тағйир ё коркард шаванд. Дар натиҷа, ҳуқуқи муаллиф ба ҳифзи тамомияти асар ва шаъну эътибори ӯ зери хатар қарор мегирад.

Хусусияти дигаре, ки ҳифзи ҳуқуқи муаллифро дар интернет душвор месозад, номаълум ё пинҳон будани шахсияти қонуншикан мебошад. Истифодабарандагон метавонанд бо истифода аз номҳои мустаор ё технологияҳои пинҳонкунанда ғайриомӯш намоянд. Ин ҳолат муайян намудани шахси воқеии масъулро мураккаб намуда, татбиқи ҷавобгарии ҳуқуқиро ба таъхир меандозад ё ғайриимкон месозад.

Муҳити интернет марзҳои давлатиро нодида мегирад. Асаре, ки дар як кишвар ҷойгир шудааст, метавонад дар кишварҳои дигар истифода шавад. Ин ҳолат масъалаи муайян намудани ҳуқуқи татбиқшаванда ва салоҳияти судиро ба миён меорад. Норасоии ҳамроҳсозии қонунгузориҳои миллӣ боиси он мегардад, ки муаллифон на ҳамеша метавонанд ҳуқуқҳои худро самаранок ҳифз намоянд.

Аз ин рӯ, нақши ҳуқуқи байналмилалӣ ва ҳамкориҳои байнидавлатӣ дар ҳифзи ҳуқуқи муаллиф дар интернет аҳаммияти хоса пайдо мекунад.

Дар муҳити интернет платформаҳо, сомонҳо ва шабакаҳои иҷтимоӣ ҳамчун миёнаравон байни муаллиф ва истифодабаранда баромад мекунад.

Ғайриомӯши онҳо метавонад ҳам ба ҳифзи ҳуқуқи муаллиф мусоидат кунад ва ҳам, баръакс, ба вайронкунии он.

Дар солҳои охир, тамоюли ҳуқуқӣ ба он равона шудааст, ки ба платформаҳо уҳдадорҳои муайян оид ба назорат ва бартарафсозии мундариҷаи ғайриқонунӣ воғузор карда шаванд. Бо вуҷуди ин, масъалаи масъулияти онҳо ҳамон бахшталаб боқӣ мемонад. Муҳити интернет зарурати бознигарии тавозуни байни манфиатҳои муаллифон ва истифодабарандагонро ба миён мегузорад. Аз як тараф, ҳифзи ҳуқуқи муаллиф бояд таъмин гардад, аз тарафи дигар, озодии баён ва дастрасӣ ба иттилоот набояд беасос маҳдуд карда шаванд. Аз ин рӯ, ҳифзи ҳуқуқи муаллиф дар интернет бояд бо назардошти хусусиятҳои иҷтимоӣ ва фарҳангии муҳити рақамӣ амалӣ гардад.

Ҳамин тавр, муҳити интернет бо хусусиятҳои техникалии худ татбиқи ҳуқуқи муаллифро ҳам осон ва ҳам мураккаб месозад. Агар аз як тараф, он имкониятҳои нав барои рушди эҷод фароҳам оварад, аз тарафи дигар, механизмҳои анъанавии ҳифзи ҳуқуқро нокифоя мегардонад. Дар чунин шароит, такмили меъёрҳои ҳуқуқӣ ва мутобиқсозии онҳо ба воқеияти рақамӣ зарурати ногузир мебошад.

Ҳуқуқи муаллиф дар муҳити интернет аз нигоҳи ҳуқуқи байналмилалӣ

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ, муҳити интернет ба фазои фаромиллӣ табдил ёфтааст, ки дар он муносибатҳои вобаста ба истифодаи асарҳои муаллифӣ аз доираи ҳуқуқи миллӣ берун мераванд. Аз ин рӯ, ҳифзи ҳуқуқи муаллиф дар муҳити интернет бе таъин ба меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ амалан ғайриимкон мебошад. Ҳуқуқи байналмилалӣ заминаи ҳуқуқиро фароҳам меорад, ки тавассути он ҳифзи ҳуқуқи муаллиф новобаста аз ҳудуди давлатӣ таъмин карда мешавад.

Низоми байналмилалӣ ҳифзи ҳуқуқи муаллиф пеш аз ҳама ба як қатор санадҳои асосӣ таъин мекунад, ки новобаста аз замони қабул шуданашон, аҳаммияти худро дар муҳити интернет низ нигоҳ доштаанд.

Яке аз муҳимтарин санадҳои Конвенсияи Берн оид ба ҳифзи асарҳои адабӣ ва бадеӣ мебошад. Ин конвенсия принсипи ҳифзи автоматии ҳуқуқи муаллифро муқаррар намуда, талаб намекунад, ки асар ҳатман ба қайд гирифта шавад. Ин меъёр дар муҳити интернет аҳаммияти хоса дорад, зеро аксари асарҳо бидуни расмиёти расмӣ паҳн мегарданд.

Принсипи дигари муҳим — муносибати миллӣ мебошад, ки тибқи он муаллифони хориҷӣ дар ҳудуди давлатҳои иштирокчи аз ҳамон сатҳи ҳифз бархӯрдор мешаванд, ки муаллифони миллӣ доранд. Ин принсип барои муҳити интернет, ки сарҳадҳоро эътироф намекунад, аҳаммияти калидӣ дорад.

Бо рушди технологияҳои рақамӣ, зарурати мутобиқ намудани меъёрҳои классикии ҳуқуқи муаллиф ба воқеияти интернет ба миён омад. Дар ин замина, шартномаҳои Созмони Умумиҷаҳонии Моликияти Зехнӣ (ВОИС/WIPO) нақши муҳим бозиданд. Ин шартномаҳо мафҳуми истифодаи асарҳоро дар муҳити рақамӣ васеъ намуда, ҳуқуқи муаллифиро ба назорат бар дастрасии асарҳо дар интернет мустаҳкам карданд. Онҳо давлатҳоро уҳдадор менамоянд, ки чораҳои ҳуқуқӣ ва техникӣ барои пешгирии вайронкунии ҳуқуқи муаллиф дар муҳити рақамӣ андешанд. Созишномаи TRIPS, ки дар доираи Созмони Умумиҷаҳонии Савдо қабул шудааст, стандартҳои ҳадди ақалро барои ҳифзи ҳуқуқи муаллиф муқаррар мекунад. Ин созишнома давлатҳоро уҳдадор месозад, ки механизмҳои муассири ҷавобгарӣ ва ҳифзи судиро пешбинӣ намоянд.

Дар муҳити интернет, аҳамияти TRIPS, пеш аз ҳама дар таъмини ҳифзи муассири ҳуқуқҳои молумулкӣ зоҳир мегардад, зеро маҳз ин ҳуқуқҳо бештар мавриди вайронкунӣ қарор мегиранд.

Бо вучуди мавҷудияти меъёрҳои байналмилалӣ, татбиқи онҳо дар муҳити интернет бо як қатор мушкилот рӯ ба рӯ мешавад. Аз ҷумла:

- муайян намудани ҳуқуқи татбиқшаванда;
- интихоби суди салоҳиятдор;
- фарқияти сатҳи ҳифз дар қонунгузориҳои миллӣ;
- мушкилоти иҷрои қарорҳои судӣ дар сатҳи байналмилалӣ.

Ин мушкилот нишон медиҳанд, ки ҳуқуқи байналмилалӣ бояд на танҳо дар сатҳи меъёрӣ, балки дар сатҳи амалии ҳамкорӣ байни давлатҳо рушд ёбад. Дар амалияи байналмилалӣ ҳолатҳои зиёде мавҷуданд, ки муаллифони барои ҳифзи ҳуқуқҳои худ дар муҳити интернет ба механизмҳои байналмилалӣ таъя намудаанд. Масалан, баъзе муаллифони тавассути муроҷиат ба платформаҳои байналмилалӣ тавонистаанд асарҳои ғайриқонунӣ паҳншударо хорич намоянд.

Дар баъзе кишварҳо, судҳо ба масъалаи масъулияти платформаҳо диққати махсус зоҳир карда, уҳдадорӣ онҳоро дар ҳифзи ҳуқуқи муаллиф тақвият бахшидаанд. Ин таҷрибаҳо нишон медиҳанд, ки нақши ҳуқуқи байналмилалӣ дар ташаккули равишҳои ягона афзоиш меёбад.

Дар шароити муосир, ҳуқуқи байналмилалӣ дар самти ҳифзи ҳуқуқи муаллиф дар муҳити интернет ба равандҳои зерин майл дорад:

- таҳкими ҳамоҳангсозии қонунгузориҳои миллӣ;
- васеъ намудани уҳдадорӣҳои платформаҳо;
- рушди механизмҳои ғайрисудии ҳифзи ҳуқуқ;
- ҷорӣ намудани стандартҳои нави ҳифзи рақамӣ.

Ин тамоюлҳо ба он равона шудаанд, ки ҳифзи ҳуқуқи муаллиф бо рушди технология ҳамқадам бошад.

Ҳуқуқи байналмилалӣ асоси муҳим барои ҳифзи ҳуқуқи муаллиф дар муҳити интернет фароҳам меорад. Бо вучуди мушкилоти татбиқ, санадҳои байналмилалӣ ва таҷрибаи судӣ нишон медиҳанд, ки танҳо тавассути ҳамкории давлатҳо ва мутобиқсозии меъёрҳо ба воқеияти рақамӣ метавон ҳифзи муассири ҳуқуқи муаллифро таъмин намуд.

Шаклҳои асосии вайронкунии ҳуқуқи муаллиф дар интернет

Муҳити интернет, бо тамоми имкониятҳои техникӣ худ, ба яке аз фазоҳои осебпазир барои ҳуқуқи муаллиф табдил ёфтааст. Хусусиятҳои рақамӣ, аз қабилҳои осонии нусхабардорӣ, паҳнкунии фаврӣ ва дастрасии фаромиллӣ, боис мегарданд, ки вайронкунии ҳуқуқи муаллиф дар интернет шаклҳои гуногун ва мураккаб пайдо намояд. Ин вайронкуниҳо метавонанд ҳам ҳуқуқҳои молумулкӣ ва ҳам ҳуқуқҳои шахсии ғайримолумулкӣ муаллифиро дар бар гиранд.

Нусхабардорӣ ва паҳнкунии ғайриқонунии асарҳо. Яке аз шаклҳои маъмултарини вайронкунии ҳуқуқи муаллиф дар интернет нусхабардорӣ ва паҳнкунии асарҳо бидуни иҷозати муаллиф мебошад. Ин ҳолат бештар дар шакли ҷойгир намудани китобҳои

электронӣ, мақолаҳои илмӣ, мусиқӣ, филмҳо ва барномаҳои компютерӣ дар сомонаҳо ё платформаҳои онлайн мушоҳида мегардад.

Дар чунин ҳолатҳо ҳуқуқи истисноии муаллиф ба истифода ва паҳнкунии асар вайрон мешавад. Махсусан хатарнок он аст, ки паҳнкунии ғайриқонунӣ метавонад дар миқёси хеле васеъ сурат гирад ва ба манфиатҳои иқтисодии муаллиф зарари ҷиддӣ расонад.

Истифодаи асар бидуни ишора ба муаллиф. Шакли дигари маъмул — истифодаи асар ё қисмҳои он бидуни зикри номи муаллиф мебошад. Дар муҳити интернет аксар вақт матнҳо, аксҳо, расмҳо ва мундариҷаи эҷодӣ бе нишон додани манбаи асли паҳн карда мешаванд.

Ин амал, пеш аз ҳама ҳуқуқи шахсии ғайримолумулкии муаллиф — ҳуқуқ ба муаллифӣ ва ҳуқуқ ба номро вайрон мекунад. Ҳатто дар ҳолатҳое, ки истифодаи асар метавонад иҷозатдодашуда бошад, нодида гирифтани номи муаллиф ҳамчун вайронкунии ҷиддии ҳуқуқи муаллиф арзёбӣ мегардад. Тағйир, таҳриф ва коркарди ғайриқонунии асар. Дар муҳити интернет асарҳо метавонанд ба осонӣ таҳрир, кӯтоҳ ё тағйир дода шаванд. Баъзан чунин тағйирот бе ризоияти муаллиф анҷом дода шуда, моҳият ё мазмуни аслии асарро халалдор мекунад. Ин гуна амалҳо ҳуқуқи муаллифро ба ҳифзи тамомияти асар ва шаъну эътибори ӯ вайрон менамоянд. Махсусан дар ҳолатҳое, ки тағйир додани асар боиси таҳриф ё пешниҳоди нодурусти фикри муаллиф мегардад, оқибатҳои ҳуқуқӣ метавонад ҷиддӣ бошад.

Истифодаи тичоратии асар бидуни иҷозат. Шакли дигаре аз вайронкунии ҳуқуқи муаллиф истифодаи асар барои мақсадҳои тичоратӣ бидуни иҷозати муаллиф мебошад. Масалан, истифодаи мусиқӣ ё тасвирҳо дар реклама, видеомундариҷа ё маҳсулоти рақамӣ бе бастанӣ шартнома бо муаллиф. Дар чунин ҳолатҳо, на танҳо ҳуқуқи истифода, балки ҳуқуқи муаллиф ба гирифтани подош низ вайрон мегардад. Ин шакли вайронкунӣ бештар ба манфиатҳои иқтисодии муаллифон зарар мерасонад. Вайронкунии ҳуқуқи муаллиф дар шабакаҳои иҷтимоӣ. Шабакаҳои иҷтимоӣ ба яке аз майдонҳои асосии паҳнкунии мундариҷаи эҷодӣ табдил ёфтаанд. Аммо маҳз дар ҳамин муҳит ҳолатҳои сершумори вайронкунии ҳуқуқи муаллиф ба назар мерасад: аз нашри аксҳо ва видеоҳо бидуни иҷозат то истифодаи асарҳо барои ҷалби аудитория. Гарчанде бисёр платформаҳо механизмҳои шикоятӣ доранд, бартарафсозии вайронкунӣ на ҳамеша саривақт ва самаранок сурат мегирад.

Вайронкунии ҳуқуқи муаллиф тавассути платформаҳо ва миёнаравон.

Дар баъзе ҳолатҳо, вайронкунии ҳуқуқи муаллиф на мустақиман аз ҷониби истифодабарандагон, балки бо иштироки ғайримустақими платформаҳо сурат мегирад. Масалан, вақте ки платформа ба паҳнкунии мундариҷаи ғайриқонунӣ шароит фароҳам меорад ё ба шикоятҳои муаллифон воқуниш нишон намедиҳад. Ин ҳолат масъалаи масъулияти миёнаравонро ба миён меорад, ки дар ҳуқуқи муосир баҳси ҷиддиро ташкил медиҳад.

Шаклҳои вайронкунии ҳуқуқи муаллиф дар интернет гуногун ва мураккаб мебошанд. Онҳо ҳам ҳуқуқҳои молумулкӣ ва ҳам ҳуқуқҳои шахсии ғайримолумулкии муаллифонро фаро мегиранд. Махсусан хатарнок он аст, ки дар муҳити интернет чунин вайронкунӣ метавонанд дар муддати кӯтоҳ ба миқёси калон паҳн шаванд.

Дар чунин шароит, зарурати таҳияи механизмҳои муассири ҳуқуқӣ, ҳам дар сатҳи миллӣ ва ҳам байналмилалӣ, ба миён меояд, то ки ҳуқуқи муаллиф дар муҳити интернет ба таври самаранок ҳифз карда шавад.

Мисолҳои амалӣ ва роҳҳои ҳалли баҳсҳо

Дар муҳити интернет вайронкунии ҳуқуқи муаллиф аксар вақт хусусияти амалӣ ва мушаххас мегирад. Муаллифон на танҳо бо мушкилоти назариявӣ, балки бо ҳолатҳои воқеии поймол шудани ҳуқуқҳои худ рӯ ба рӯ мешаванд. Таҳлили мисолҳои амалӣ имкон медиҳад, ки роҳҳои самаранокӣ ҳалли чунин баҳсҳо аз нигоҳи ҳуқуқи миллӣ ва байналмилалӣ муайян карда шаванд. Яке аз мисолҳои маъмул — ҷойгир намудани китобҳо,

мақолаҳои илмӣ ё корҳои таҳқиқотӣ дар сомонаҳо бидуни иҷозати муаллиф мебошад. Аксар вақт чунин мундариҷа ройгон паҳн гардида, манфиатҳои иқтисодии муаллифро комилан нодида мегирад.

Дар амал, муаллифон одатан аз роҳҳои зерин истифода мекунанд:

- муроҷиат ба маъмурияти сомона бо талаби хориҷ намудани мундариҷаи ғайриқонунӣ;

- ирсоли огоҳиномаи расмӣ (notice) бо истинод ба ҳуқуқи муаллиф;

- дар ҳолати нокифоя будани ин чораҳо — муроҷиат ба суд.

Таҷриба нишон медиҳад, ки роҳҳои ғайрисудӣ аксар вақт самараноктаранд, зеро онҳо камхарҷ ва зудтар мебошанд. Дар шабакаҳои иҷтимоӣ ҳолатҳои сершумори истифодаи аксҳо, видеоҳо ва матнҳо бидуни иҷозати муаллиф ба назар мерасад. Масалан, аксбардор метавонад акси худро дар саҳифаҳои тичоратӣ бинад, ки барои реклама истифода мешавад, вале номи муаллиф зикр нашудааст.

Дар чунин ҳолатҳо, муаллифон метавонанд:

- аз механизмҳои шикоятҳои дохилии платформа истифода баранд;

- талаб кунанд, ки номи муаллиф зикр ё мундариҷа хориҷ карда шавад;

- дар ҳолатҳои ҷиддӣ — талаботи ҷуброни зарар пешниҳод намоянд.

Бисёр платформаҳои байналмилалӣ пас аз гирифтани шикоят маҷбуранд мундариҷаи ғайриқонуниро хориҷ намоянд, ки ин роҳ яке аз самараноктарин усулҳои ҳалли баҳсҳо ба ҳисоб меравад. Дар баъзе ҳолатҳо асарҳо бидуни ризоияти муаллиф таҳрир ё тағйир дода мешаванд. Масалан, матни илмӣ кӯтоҳ ё мазмуни он таҳриф мегардад, ки ба фикри аслии муаллиф зарар мерасонад.

Муаллифон дар чунин ҳолатҳо метавонанд:

- барқарор кардани шакли аслии асарро талаб намоянд;

- наشري раддия ё шарҳи расмӣ пешниҳод кунанд;

- ба суд бо талаби ҳифзи шаъну эътибор муроҷиат намоянд.

Ин гуна баҳсҳо бештар ба ҳуқуқҳои шахсии ғайримолумулкӣ алоқаманд мебошанд ва аҳамияти ахлоқӣ низ доранд. Ҳолатҳои низ мавҷуданд, ки асарҳои муаллифӣ дар интернет барои мақсадҳои тичоратӣ истифода мешаванд, масалан дар реклама ё маҳсулоти рақамӣ. Дар чунин ҳолатҳо, муаллифон на танҳо хориҷ кардани мундариҷаро, балки ҷуброни зарари молиявиро низ талаб мекунанд.

Таҷрибаи судӣ нишон медиҳад, ки дар ҳолати исботи истифодаи ғайриқонунӣ, судҳо метавонанд:

- ҷуброни зарар таъин намоянд;

- истифодаи минбаъдаи асарро манъ кунанд;

- дар баъзе ҳолатҳо ҷарима пешбинӣ намоянд.

Дар маҷмӯъ, баҳсҳои вобаста ба ҳуқуқи муаллиф дар муҳити интернет метавонанд бо роҳҳои зерин ҳал карда шаванд:

1. Роҳҳои ғайрисудӣ — музокира, муроҷиат ба маъмурияти сомона ё платформа, истифодаи механизмҳои шикоятӣ.

2. Роҳҳои судӣ — муроҷиат ба суд барои ҳифзи ҳуқуқ, ҷуброни зарар ва барқарорсозии адолат.

3. Роҳҳои байналмилалӣ — истифодаи механизмҳои байналмилалӣ дар ҳолатҳои, ки вайронкунӣ хусусияти фаромиллӣ дорад.

Роҳҳои ғайрисудӣ аксар вақт самараноктаранд, аммо дар ҳолатҳои ҷиддӣ ё такрорӣ вайронкунӣ, муроҷиат ба суд ногузир мегардад.

Таҳлили мисолҳои амалӣ нишон медиҳад, ки вайронкунии ҳуқуқи муаллиф дар муҳити интернет масъалаи густарда ва бисёрҷанба мебошад. Муаллифон метавонанд бо истифода аз роҳҳои гуногуни ҳуқуқӣ ҳуқуқҳои худро ҳифз намоянд, аммо самаранокии ин ҳифз аз сатҳи маърифати ҳуқуқӣ, фаъолият ва дастрасии онҳо ба механизмҳои ҳуқуқӣ вобаста аст.

Дар чунин шароит, рушди роҳҳои муассири ҳалли баҳсҳо ва баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии муаллифон нақши ҳалкунанда мебозад.

Масъалаи ҷавобгарӣ ва нақши платформаҳо

Дар муҳити интернет масъалаи ҷавобгарӣ барои вайронкунии ҳуқуқи муаллиф яке аз мушкилтарин ва баҳсталабтарин масъалаҳои ҳуқуқи муосир ба шумор меравад. Ин мураккабӣ пеш аз ҳама бо он вобаста аст, ки дар равандҳои паҳнкунии мундариҷаи рақамӣ на танҳо муаллифон ва истифодабарандагони оддӣ, балки платформаҳо, сомонаҳо ва дигар миёнаравони техникӣ низ иштирок менамоянд. Муайян намудани нақши ҳар яке аз ин субъектҳо ва ҳадди ҷавобгарии онҳо вазифаи муҳими ҳуқуқ мебошад.

Ҷавобгарӣ дар муҳити интернет маънои татбиқи чораҳои ҳуқуқиро нисбат ба шахсоне дорад, ки бо амали худ ҳуқуқи муаллифро вайрон намудаанд. Ин ҷавобгарӣ метавонад хусусияти граждани, маъмурӣ ё ҳатто ҷиноятӣ дошта бошад. Аммо дар муҳити интернет муайян намудани шахси воқеии қонуншикан аксар вақт бо мушкилоти ҷиддӣ рӯ ба рӯ мешавад. Дар бисёр ҳолатҳо, вайронкунии ҳуқуқи муаллиф аз ҷониби истифодабарандагони оддӣ сурат мегирад, вале мундариҷаи ғайриқонунӣ тавассути платформаҳо паҳн карда мешавад. Аз ин рӯ, масъала ба миён меояд, ки оё платформаҳо бояд барои чунин вайронкуниҳо ҷавобгар бошанд ё не. Платформаҳои интернетӣ (шабакаҳои иҷтимоӣ, хостингҳо, сомонаҳои мубодилаи мундариҷа) ҳамчун миёнарав байни муаллиф ва истифодабаранда амал мекунад. Онҳо на ҳамеша мундариҷаро эҷод менамоянд, аммо барои ҷойгиркунии, нигоҳдорӣ ва паҳнкунии он шароити техникӣ фароҳам меоранд. Аз нигоҳи ҳуқуқӣ, платформаҳо одатан ҳамчун миёнаравони иттилоотӣ баррасӣ мешаванд. Ин маънои онро дорад, ки онҳо на ҳамеша барои мундариҷаи аз ҷониби истифодабарандагон ҷойгиршуда мустақиман ҷавобгар мебошанд. Бо вучуди ин, чунин мавқеъ мутлақ нест.

Дар амалияи ҳуқуқӣ ва қонунгузори бисёр кишварҳо тамоюл ба он равона шудааст, ки ҷавобгарии платформаҳо дар ҳолатҳои зерин ба миён меояд:

- агар платформа аз мавҷудияти мундариҷаи ғайриқонунӣ огоҳ бошад;
- агар пас аз гирифтани огоҳинома чораҳои зарурӣ наандешад;
- агар платформа худ ба паҳнкунии мундариҷа мусоидат намояд ё манфиати мустақим

гирад.

Дар чунин ҳолатҳо, беамалии платформа метавонад ҳамчун мусоидат ба вайронкунии ҳуқуқи муаллиф арзёбӣ гардад. Яке аз роҳҳои маъмултари ҳалли масъалаи ҷавобгарии платформаҳо механизми огоҳонӣ ва хоричкунӣ мебошад. Тибқи ин механизм, муаллиф ё соҳиби ҳуқуқ платформаҳоро дар бораи мавҷудияти мундариҷаи ғайриқонунӣ огоҳ мекунад ва платформа уҳдадор аст онро дар муҳлати муайян хорич намояд.

Ин механизм кӯшиш мекунад байни манфиатҳои муаллифон ва озодии фаъолияти платформаҳо тавозун барқарор намояд. Бо вучуди ин, дар амал самаранокии он аз омодагӣ ва масъулиятнокии худӣ платформаҳо вобаста аст. Бо вучуди нақши платформаҳо, ҷавобгарии асосӣ барои вайронкунии ҳуқуқи муаллиф ҳамонро ба зиммаи истифодабарандагони мустақим вогузор мешавад. Шахсе, ки асари дигаронро бидуни иҷозат ҷойгир ё истифода мекунад, метавонад ба ҷавобгарии ҳуқуқӣ кашида шавад. Аммо мушкилоти асосӣ дар муҳити интернет муайян намудани шахсияти чунин истифодабарандагон мебошад, ки ин раванд аксар вақт тулонӣ ва мураккаб аст.

Дар солҳои охир, тамоюлҳои ҳуқуқӣ ба самти зиёд намудани масъулияти платформаҳо равона шудаанд. Давлатҳо кӯшиш мекунад, ки платформаҳоро ба иштироки фаъолтар дар ҳифзи ҳуқуқи муаллиф водор намоянд. Ин раванд боиси тағйирёбии нақши платформаҳо аз миёнаравони бетараф ба иштирокчиёни фаъол мегардад. Бо вучуди ин, зарур аст, ки чунин тағйирот ба маҳдуд намудани озодии баён ё дастрасӣ ба иттилоот оварда нарасонад. Масъалаи ҷавобгарӣ ва нақши платформаҳо дар муҳити интернет яке аз масъалаҳои марказии ҳифзи ҳуқуқи муаллиф ба шумор меравад.

Муайян намудани тавозуни дуруст байни ҷавобгарии истифодабарандагон ва уҳдадорихои платформаҳо барои таъмини ҳифзи самараноки ҳуқуқи муаллиф аҳамияти ҳалқунанда дорад.

Дар шароити рушди минбаъдаи интернет, ҳуқуқ бояд ҳамқадам бо технология рушд ёбад ва механизмҳои ҷавобгариро тавре ташаккул диҳад, ки манфиатҳои ҳамаи иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ ба инобат гирифта шаванд.

Роҳҳои тақмили ҳифзи ҳуқуқи муаллиф дар муҳити интернет

Дар шароити рушди босуръати муҳити интернет, ҳифзи ҳуқуқи муаллиф дигар наметавонад танҳо ба меъёрҳои анъанавии ҳуқуқӣ таъяс намояд. Хусусиятҳои техникаи интернет, фаромиллӣ будани он ва суръати баланди паҳнкунии мундариҷа зарурати таҳияи равишҳои нав ва комплексиҳо ба миён меорад. Аз ин рӯ, тақмили ҳифзи ҳуқуқи муаллиф дар муҳити интернет бояд дар ҷанд самти асосӣ амалӣ гардад. Яке аз роҳҳои асосии ҳифзи ҳуқуқи муаллиф дар муҳити интернет тақмили қонунгузори миллӣ бо назардошти воқеияти рақамӣ мебошад. Қонунҳо бояд на танҳо принципҳои умумии ҳуқуқи муаллифро муқаррар намоянд, балки махсусан масъалаҳои истифодаи асарҳоро дар муҳити интернет танзим кунанд.

Муҳим аст, ки дар қонунгузори:

- мафҳумҳои вобаста ба истифодаи рақамии асарҳо дақиқ муайян шаванд;
- масъулияти истифодабарандагон ва платформаҳо равшан муқаррар гардад;
- механизмҳои фаврии ҳифзи ҳуқуқ пешбинӣ шаванд.

Тақмили қонунгузори бояд ба рушди технология мутобиқ бошад ва хусусияти динамики дошта бошад. Бо назардошти хусусияти фаромиллӣ доштани интернет, ҳифзи ҳуқуқи муаллиф танҳо дар доираи ҳуқуқи миллӣ самаранок буда наметавонад. Аз ин рӯ, мутобиқсозии қонунгузори миллӣ бо меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ аҳамияти калидӣ дорад. Иштирок дар конвенсияҳо ва шартномаҳои байналмилалӣ, татбиқи стандартҳои умумэтирофшуда ва ҳамоҳангсозии механизмҳои ҳуқуқӣ имконият медиҳад, ки муаллифон ҳуқуқҳои худро дар сатҳи байналмилалӣ ҳифз намоянд. Роҳҳои ҳифзи ҳуқуқи муаллиф дар муҳити интернет бояд ҳам судӣ ва ҳам ғайрисудӣ бошанд. Механизмҳои ғайрисудӣ, аз ҷумла муроҷиат ба платформаҳо, огоҳонӣ ва хоричкунии мундариҷаи ғайриқонунӣ, дар бисёр ҳолатҳо самараноктар ва камхарҷ мебошанд.

Бо вучуди ин, механизмҳои судӣ низ бояд тақмил дода шаванд:

- соддагардонии расмиёти исботи вайронкунии ҳуқуқ;
- истифодаи далелҳои рақамӣ;
- таъмини ҷуброни воқеии зарар.

Ин равиш ба муаллифон имконият медиҳад, ки ҳуқуқҳои худро ба таври воқеӣ ҳифз намоянд. Яке аз самтҳои муҳими тақмили ҳифзи ҳуқуқи муаллиф истифодаи технологияҳои ҳифзи рақамӣ мебошад. Технологияҳо метавонанд ба муаллифон дар назорат ва ҳифзи асарҳои худ кумак расонанд.

Ба ҷунин технологияҳо дохил мешаванд:

- системаҳои идоракунии ҳуқуқи рақамӣ (DRM);
- аломатгузори рақамӣ (digital watermarking);
- воситаҳои пайгирии истифодаи асарҳо дар интернет.

Бо вучуди ин, истифодаи ҷунин технологияҳо бояд мутавозин бошад ва ба маҳдудсозии беасоси ҳуқуқи истифодабарандагон оварда нарасонад. Тақмили ҳифзи ҳуқуқи муаллиф бидуни баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии ҷомеа ғайриимкон аст. Бисёр ҳолатҳои вайронкунии ҳуқуқи муаллиф дар интернет на аз қасд, балки аз надонистани меъёрҳои ҳуқуқӣ сар мезананд.

Аз ин рӯ, зарур аст:

- гузаронидани барномаҳои маърифати ҳуқуқӣ;
- омӯзиши муаллифон оид ба роҳҳои ҳифзи ҳуқуқи худ;

- баланд бардоштани сатҳи огоҳии истифодабарандагон дар бораи масъулияти ҳуқуқӣ.

Ҳифзи самараноки ҳуқуқи муаллиф дар муҳити интернет танҳо дар сурате имконпазир аст, ки байни давлат, платформаҳо ва ҷомеа ҳамкориҳои зич ба роҳ монда шаванд. Платформаҳо бояд дар ҳифзи ҳуқуқи муаллифон иштирокчиёни фаъол бошанд, на танҳо миёнаравони бетараф.

Ҳамзамон, давлат бояд:

- сиёсати возеҳ ва мутавозинро пеш барад;
- назорати ҳуқуқиро таъмин намояд;
- шароити мусоид барои рушди эҷод фароҳам оварад.

Роҳҳои такмили ҳифзи ҳуқуқи муаллиф дар муҳити интернет бояд хусусияти комплексӣ дошта бошанд. Танҳо тавассути ҳамроҳсозии қонунгузорӣ, истифодаи технологияҳои муосир, такмили механизмҳои ҳуқуқӣ ва баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ метавон ҳифзи самараноки ҳуқуқи муаллифро таъмин намуд.

Дар шароити рушди минбаъдаи интернет, ҳифзи ҳуқуқи муаллиф бояд ҳамчун раванди доимӣ ва тағйирёбанда баррасӣ гардад, ки ҳамқадам бо пешрафти технология рушд мекунад.

Хулоса

Таҳлили ҳуқуқи муаллиф дар муҳити интернет нишон медиҳад, ки рушди технологияҳои иттилоотӣ ва густариши Интернет ба табилии ҷиддии муносибатҳои ҳуқуқии марбут ба эҷод ва истифодаи асарҳо оварда расонидааст. Интернет, аз як тараф, шароити мусоид барои паҳншавии дониш, фарҳанг ва натиҷаҳои эҷодӣ фароҳам меорад, аз тарафи дигар, ба сабаби хусусиятҳои техниकीи худ, хавфи афзоюндаи вайронкунии ҳуқуқи муаллифро ба вуҷуд меорад.

Дар шароити муосир, ҳуқуқи муаллиф дар муҳити интернет наметавонад танҳо бо истифода аз механизмҳои анъанавии ҳуқуқӣ самаранок ҳифз гардад. Осонии нусхабардорӣ, паҳнкунии ғаврии асарҳо ва хусусияти фаромиллӣ доштани Интернет зарурати такмили қонунгузории миллӣ ва мутобиксозии он ба стандартҳои байналмилалиро ба миён мегузорад. Ҳифзи ҳуқуқи муаллиф бояд бо дарназардошти воқеияти рақамӣ, рушди платформаҳои онлайн ва нақши миёнаравон амалӣ гардад.

Меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, аз ҷумла санадҳои вобаста ба ҳуқуқи муаллиф, барои ташаккули заминаи ягонаи ҳуқуқӣ дар муҳити интернет аҳаммияти хоса доранд. Аммо танҳо мавҷудияти чунин меъёрҳо кофӣ нест. Татбиқи амалии онҳо, ҳамкориҳои давлатҳо ва рушди механизмҳои самараноки назорат ва ҷавобгарӣ нақши ҳалкунанда мебозанд. Ҳифзи ҳуқуқи муаллиф дар муҳити интернет бояд ба таври мутавозин сурат гирад. Аз як ҷониб, манфиатҳои муаллифон ва ҳавасмандии эҷодӣ бояд ҳифз шаванд, аз ҷониби дигар, дастрасии ҷомеа ба иттилоот ва озодии баён набояд беасос маҳдуд карда шаванд. Нодида гирифтани ҳар яке аз ин унсурҳо метавонад боиси ҳалалдор шудани рушди устувори ҷомеаи иттилоотӣ гардад.

Дар натиҷа, ҳуқуқи муаллиф дар муҳити интернет бояд ҳамчун институти динамикӣ баррасӣ шавад, ки пайваста бо рушди технология мутобик мегардад. Танҳо тавассути ҳамроҳсозии ҳуқуқи миллӣ ва байналмилалӣ, истифодаи технологияҳои ҳифзи рақамӣ ва баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии истифодабарандагон метавон тавозуни заруриро байни манфиатҳои ҳамаи иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ таъмин намуд.

Ҳамин тавр, ҳифзи самараноки ҳуқуқи муаллиф дар муҳити интернет на танҳо вазифаи ҳуқуқӣ, балки омили муҳими рушди илм, фарҳанг ва ҷомеаи муосир ба шумор меравад.

АДАБИЁТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳуқуқи муаллиф ва ҳуқуқҳои вобаста ба он» №726, 13 ноябри 1998с.;
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттилоот» №55, 10 май 2002 с.;
3. Конвенсияи Берн оид ба ҳифзи асарҳои бадеӣ (1886);

4. Созишномаи TRIPS (Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights). – Созмони Умумиҷаҳони Савдо;
5. WIPO Copyright Treaty (WCT). – Созмони умумиҷаҳони моликияти зеҳнӣ, 1996;
6. Digital Millennium Copyright Act (DMCA). – United States, 1998;
7. Directive (EU) 2019/790 of the European Parliament and of the Council on copyright and related rights in the Digital Single Market;
8. Гаврилов Э. П. Авторское право и смежные права. – Москва: Норма, 2016;
9. Сергеев А. П. Право интеллектуальной собственности. – Москва: Проспект, 2018;
10. Лопатин В. Н. Интеллектуальная собственность в цифровую эпоху. – Москва, 2020;
11. Lessig L. Free Culture: How Big Media Uses Technology and the Law to Lock Down Culture and Control Creativity. – New York, 2004;
12. Goldstein P. Copyright's Highway: From Gutenberg to the Celestial Jukebox. – Stanford University Press, 2003;

ҲУҚУҚИ МУАЛЛИФ ДАР МУҲИТИ РАҚАМӢ (ИНТЕРНЕТ)

Дар мақолаи мазкур мо масъалаи ҳифз ва танзими ҳуқуқи муаллиф дар муҳити рақамиро мавриди таҳлил қарор медиҳем, зеро рушди босуръати интернет ва технологияҳои рақамӣ истифода ва паҳншавии асарҳои илмӣ, адабӣ ва санъатиро ба шакли нав овардааст. Муҳити рақамӣ имкониятҳои васеъ барои дастрасӣ ба иттилоот ва мубодилаи асарҳоро фароҳам меорад, аммо ҳамзамон хатари нақзи ҳуқуқи муаллифон ва истифодаи ғайриқонунии асарҳоро зиёд мекунад. Ҳифзи ҳуқуқи муаллиф дар интернет на танҳо масъалаи ҳуқуқӣ, балки аҳамияти иқтисодӣ, фарҳангӣ ва иҷтимоӣ низ дорад. Асарҳои рақамӣ манбаи дониш, фарҳанг ва рушди иқтисодиёти зеҳнӣ мебошанд ва нақзи ҳуқуқи муаллиф метавонад ба паст шудани эҷодкорӣ ва талафоти иқтисодӣ оварда расонад. Аз ин рӯ, таҳлили ҳуқуқи муаллиф дар муҳити рақамӣ ва муқоиса бо таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ аҳамияти калидӣ дорад. Танзими ҳуқуқи муаллиф дар интернет ба ҳифзи ҳуқуқҳои муаллифон, рушди технологияҳои иттилоотӣ ва густариши фарҳанги рақамӣ мусоидат мекунад.

КАЛИДВОЖАҲО: ҳуқуқи муаллиф, муҳити рақамӣ, интернет, моликияти зеҳнӣ, ҳуқуқҳои муаллифон, асарҳои рақамӣ, ҳифзи ҳуқуқӣ, аҳамияти фарҳангӣ, аҳамияти иқтисодӣ, нақзи онлайн.

ПРАВА АВТОРА В ЦИФРОВОЙ СРЕДЕ (ИНТЕРНЕТ)

В данной статье мы рассматриваем вопросы защиты и регулирования прав автора в цифровой среде, поскольку стремительное развитие интернета и цифровых технологий изменило формы использования и распространения научных, литературных и художественных произведений. Цифровая среда предоставляет широкие возможности для доступа к информации и обмена произведениями, однако одновременно увеличивает риск нарушения прав авторов и незаконного использования их работ. Защита прав авторов в интернете является не только юридической проблемой, но и имеет экономическое, культурное и социальное значение. Цифровые произведения служат источником знаний, культуры и развития интеллектуальной экономики, а нарушение авторских прав может привести к снижению творческой активности и экономическим потерям. Таким образом, анализ прав авторов в цифровой среде и их сравнение с практикой зарубежных стран имеет ключевое значение. Регулирование авторских прав в интернете способствует защите прав авторов, развитию информационных технологий и расширению цифровой культуры.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: авторское право, цифровая среда, интернет, интеллектуальная собственность, права авторов, цифровые произведения, юридическая защита, культурное значение, экономическая важность, онлайн-нарушения.

COPYRIGHT IN THE DIGITAL ENVIRONMENT (INTERNET)

In this article, we examine the issues of protection and regulation of copyright in the digital environment, as the rapid development of the Internet and digital technologies has transformed the ways scientific, literary, and artistic works are used and distributed. The digital environment provides extensive opportunities for access to information and the sharing of works, but at the same time, it increases the risk of copyright infringement and unauthorized use of creative content. Protecting copyright on the Internet is not only a legal issue but also carries significant economic, cultural, and social importance. Digital works serve as a source of knowledge, culture, and the development of the intellectual economy, while violations of copyright can lead to reduced creativity and economic losses. Therefore, the analysis of copyright in the digital environment, along with a comparison to the practices of other countries, is of key importance. Regulation of copyright on the Internet contributes to the protection of authors' rights, the development of information technologies, and the expansion of digital culture.

KEYWORDS: copyright, digital environment, Internet, intellectual property, authors' rights, digital works, legal protection, cultural impact, economic significance, online infringement.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Акбарова Замира* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: [+992] 900921282. E-mail: zamira.akbarova.@icloud.com.

Сведения об авторе: *Акбарова Замира* - Таджикский национальный университет, магистрант юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. **Телефон:** [+992] 900921282. **E-mail:** zamira.akbarova.@icloud.com.

Information about the author: *Akbarova Zamira* - Tajik National University, master's student of the Law Faculty. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. **Phone:** [+992] 900921282. **E-mail:** zamira.akbarova.@icloud.com.

ПАЙДОИШИ НИҲОДИ ПРЕЗИДЕНТ ВА ИНКИШОФИ ОН ДАР МАМЛАКАТҲОИ ХОРИҶА

Мавлянова М.Н.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар шароити ҷаҳони муосир ниҳоди Президент ҳамчун яке аз институтҳои калидии ҳокимияти давлатӣ мавқеи марказӣ касб намудааст. Ин ниҳод на танҳо шакли муайяни роҳбарии сиёсиро таҷассум мекунад, балки нишондиҳандаи сатҳи рушди давлатдорӣ ҳуқуқӣ, демократия ва фарҳанги сиёсии ҷомеа низ ба шумор меравад. Аз ин лиҳоз, омӯзиши илмии ташаккул ва инкишофи ниҳоди Президент дар мамлакатҳои хориҷа барои дарки равандҳои муосири давлатдорӣ аҳаммияти муҳим дорад.

Пайдоиши ниҳоди Президент ба равандҳои амиқи таърихӣ ва сиёсӣ вобаста аст, ки дар натиҷаи онҳо ҷомеа аз шаклҳои анъанавии идоракунии монархӣ ба низомҳои нави ҷумҳуриявӣ гузашт. Дар асрҳои XVII–XVIII бар асари инқилобҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ зарурати маҳдуд намудани ҳокимияти мутлақ ва таъсиси механизми самараноки идоракунии давлатӣ ба миён омад.

Аввалин шакли классикии ниҳоди Президент дар Иёлотҳои Муттаҳидаи Амрико ба вуҷуд омад. Конститутсияи соли 1787 мансаби Президентро ҳамчун сарвари давлат ва ҳокимияти иҷроия муқаррар намуда, барои он ваколатҳои мушаххас ва масъулияти ҳуқуқӣ пешбинӣ кард. Хусусияти муҳимми ин модел дар он зоҳир мегардад, ки Президент ҳамчун шахси интихобшаванда амал намуда, фаъолияти ӯ бо механизмҳои боздорӣ ва мувозинат маҳдуд карда шудааст.

Аз нуқтаи назари назарияи ҳуқуқи конститутсионӣ ниҳоди Президент ҳамчун унсури низоми тақсмоти ҳокимият баррасӣ мешавад. Мувофиқи ин назария, ҳокимияти давлатӣ ба шохаҳои қонунгузор, иҷроия ва судӣ тақсим шуда, ҳар яке дорои ваколатҳои мустақил мебошад. Президент дар ин низом нақши ҳамохангсоз ва кафили фаъолияти муътадили мақомоти давлатӣро иҷро менамояд. Дар аксари давлатҳо мақоми Президент дар сатҳи конститутсионӣ мустақкам гардида, тартиби интихоб, муҳлати ваколат ва асосҳои ҷавобгарии ӯ муайян карда шудаанд. Ин меъёрҳо барои таъмини қонуният ва пешгирӣ аз сӯиистифодаи ҳокимият аҳаммияти муҳим доранд.

Дар кишварҳои Аврупо ташаккули ниҳоди Президент асосан дар асрҳои XIX–XX ба амал омад. Ин раванд бо барҳам хӯрдани монархияҳо ё маҳдуд гардидани ваколатҳои подшоҳон алоқаманд буд. Бо таъсиси ҷумҳуриҳо мансаби Президент ҳамчун сарвари давлат ҷорӣ карда шуд.

Дар Фаронса, махсусан пас аз қабули Конститутсияи соли 1958, Президент дорои ваколатҳои васеи сиёсӣ гардида, дар муайян намудани самтҳои асосии сиёсати давлатӣ нақши калидӣ мебозад. Дар муқобил, дар Олмон ва Италия Президент асосан вазифаҳои намояндагӣ ва қафолатдиҳандаи риояи Конститутсияро иҷро мекунад. Ин ҳолат аз ғуноғунрангии моделҳои президентӣ дар Аврупо шаҳодат медиҳад.

Дар мамлакатҳои Осиё ва Африқо ниҳоди Президент асосан дар нимаи дуюми асри XX, пас аз ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ ташаккул ёфт. Дар ҷунин кишварҳо Президент аксаран ҳамчун рамзи соҳибхитиёрии миллии ва ягонагии давлатӣ баромад менамояд.

Бо вуҷуди ин, таҷрибаи амалии баъзе давлатҳо нишон медиҳад, ки мутамарказ гардидани ваколатҳои васеъ дар дасти Президент метавонад боиси суст гардидани институтҳои демократӣ гардад. Аз ин рӯ, масъалаи мувозинати ҳокимият дар ин кишварҳо аҳаммияти махсус дорад.

Дар давлатҳои Амрикои Лотинӣ модели президентӣ яке аз шаклҳои маъмултарини идоракунии давлатӣ ба ҳисоб меравад. Президент дар аксари ин кишварҳо ҳамзамон сарвари давлат ва сарвари ҳукумат мебошад.

Таҷрибаи таърихӣ ин минтақа нишон медиҳад, ки самаранокии ниҳоди Президент аз сатҳи рушди низоми ҳуқуқӣ, мустақилияти судҳо ва нақши парлумон вобастагии зиҷ дорад. Дар ҳолати заъф ёфтани ин институтҳо хатари ноустувории сиёсӣ зиёд мегардад. Дар марҳилаи муосир дар аксари давлатҳо тамоюли маҳдудсозии ваколатҳои Президент ва таҳкими механизмҳои назорат мушоҳида мегардад. Нақши парлумон, судҳои конституционӣ ва ҷомеаи маданӣ дар назорати фаъолияти Президент тақвият ёфтааст. Ин раванд ба таҳкими давлатдорӣ ҳуқуқӣ ва баланд бардоштани сатҳи масъулияти мақомоти олии мусоидат менамояд.

Дар илми ҳуқуқи конституционӣ муқоисаи моделҳои гуногуни президентӣ яке аз самтҳои муҳими таҳқиқ ба ҳисоб меравад. Модели президентӣ вобаста ба тартиби ташаккул, ҳаҷми ваколатҳо ва сатҳи масъулият метавонад хусусиятҳои гуногун дошта бошад. Дар баъзе давлатҳо Президент дорои салоҳиятҳои васеъ буда, дар идоракунии давлатӣ нақши фаъол мебозад, дар ҳолатҳои дигар бошад, ваколатҳои ӯ маҳдуд ва бештар рамзӣ мебошанд. Муҳимтарин фарқият байни моделҳои президентӣ дар сатҳи мувозинати ҳокимият зоҳир мегардад. Дар давлатҳое, ки механизмҳои назорат ва боздорӣ самаранок амал мекунанд, фаъолияти Президент дар доираи қонуният сурат мегирад. Баръакс, дар низомҳое, ки чунин механизмҳо суст мебошанд, хатари мутамарказшавии аз ҳад зиёди ҳокимият ба вуҷуд меояд.

Яке аз вазифаҳои муҳими ниҳоди Президент таъмини суботи сиёсӣ ва идомадорӣ ҳокимияти давлатӣ мебошад. Дар шароити бӯҳронҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ Президент метавонад ҳамчун омили муттаҳидсозандаи ҷомеа баромад намояд. Таҷрибаи бисёр давлатҳо нишон медиҳад, ки мавҷудияти институти устувори Президентӣ ба пешгирии ихтилофоти сиёсӣ ва нигоҳдорӣ яқпорчагии давлат мусоидат мекунад. Бо вуҷуди ин, самаранокии ин нақш аз сатҳи эътимоди ҷомеа ба ниҳоди Президент ва риояи принципҳои демократӣ вобаста мебошад. Танҳо дар ҳолате, ки фаъолияти Президент дар асоси қонун ва бо эҳтиром ба ҳуқуқи озодиҳои инсон амалӣ гардад, ин ниҳод метавонад суботи воқеии сиёсиро таъмин намояд. Дар шароити муосир рушди давлатдорӣ ҳуқуқӣ бидуни фаъолияти самаранокии ниҳоди Президент ғайриимкон аст. Президент ҳамчун кафили Конститутсия уҳдадор мебошад, ки риояи қонуният ва ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои шаҳрвандонро таъмин намояд. Дар ин раванд ҳамкориҳои мутақобила бо парлумон, ҳукумат ва мақомоти судӣ аҳамияти махсус дорад.

Дар аксари давлатҳои пешрафта нақши Президент дар таҳкими қонуният бештар хусусияти ҳамоҳангсозӣ дошта, ба тақвияти фаъолияти дигар ниҳодҳои давлатӣ равона шудааст. Ин равиш барои таъмини устувории низоми ҳуқуқӣ ва пешгирии худкомагӣ заминаи мусоид фароҳам меорад. Яке аз масъалаҳои муҳими назариявӣ дар таҳлили ниҳоди Президент масъалаи ҷавобгарии конституционӣ ӯ ба ҳисоб меравад. Дар давлатҳои демократӣ ҷавобгарии Президент ҳамчун унсурҳои муҳими маҳдудсозии ҳокимият ва кафолати қонуният баррасӣ мешавад. Механизмҳои ҷавобгарӣ метавонанд шаклҳои гуногун дошта бошанд, аз ҷумла импичмент, мурофиаи махсуси конституционӣ ё маҳдудсозии ваколатҳо тавассути парлумон. Таҳлили таҷрибаи хориҷӣ нишон медиҳад, ки мавҷудияти механизмҳои воқеии ҷавобгарӣ ба баланд гардидани сатҳи масъулияти Президент ва таҳкими эътимоди ҷомеа ба ҳокимияти давлатӣ мусоидат менамояд.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ нақши ниҳоди Президент ба таври назаррас тағйир меёбад. Президент дар бисёр давлатҳо ҳамчун намоёндаи асосии кишвар дар муносибатҳои байналмилалӣ баромад намуда, дар ҳалли масъалаҳои глобалӣ нақши фаъол мебозад. Ин равандҳо тақозо менамоянд, ки фаъолияти Президент ба меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ва уҳдадорӣҳои давлат мутақобил бошад. Ҳамзамон, ҷаҳонишавӣ зарурати мутақобилшавии

ниҳоди Президентро ба таҳдидҳои нави амниятӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ ба миён меорад, ки ин масъала дар илми ҳуқуқи конституционӣ мавқеи махсус касб намудааст.

Дар илми муосири ҳуқуқи давлатӣ нисбат ба модели президентӣ муносибати гуногунҷанба вучуд дорад. Баъзе муҳаққиқон ин моделро ҳамчун шакли самараноки идоракунии давлатӣ арзёбӣ менамоянд, дар ҳоле ки дигарон ба хатарҳои эҳтимолии мутамарказшавии ҳокимият ишора мекунанд. Ин гуногунандешӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки ниҳоди Президент ҳамеша бояд дар заминаи шароити мушаххаси миллий ва таърихӣ баррасӣ гардад.

Яке аз унсурҳои муҳими фаъолияти ниҳоди Президент низоми интихоботӣ мебошад. Тартиби интихоб шудани Президент, шакли иштироки мардум дар ин раванд ва шаффофияти интихобот ба сатҳи қонуният ва эътибори ин ниҳод таъсири мустақим мерасонад. Дар мамлакатҳои гуногун моделҳои мухталифи интихоботи Президент амал мекунанд, аз ҷумла интихоботи мустақими умумихалқӣ ва интихоб тавассути мақомоти намояндагӣ. Таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ нишон медиҳад, ки интихоботи мустақими Президент сатҳи легитимият ва масъулияти сиёсиро баланд мебардорад. Ҳамзамон, зарурати мавҷудияти назорати муассир ва меъёрҳои дақиқи ҳуқуқӣ барои пешгирии қонуншиканӣ дар раванди интихобот аҳамияти хоса дорад.

Дигар масъалаи калидӣ дар низоми тақсимои ҳокимият муносибати мутақобилаи Президент бо парлумон ба ҳисоб меравад. Дар низомҳои президентӣ ва нимпрезидентӣ ин муносибатҳо дар асоси мувозинати ваколатҳо ва ҳамкориҳои институтсионалӣ танзим мегарданд. Президент метавонад дар фаъолияти қонунгузорӣ тавассути ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ ё имзои санадҳои меъёрӣ иштирок намояд. Дар айни замон, парлумон низ дорои ваколатҳои назоратӣ нисбат ба фаъолияти Президент мебошад. Ин ҳамкориҳои мутақобила барои пешгирии мутамарказшавии ҳокимият ва таъмини қонуният аҳамияти муҳим дорад.

Дар муносибат бо ниҳоди Президент ҳокимияти судӣ ҳамчун яке аз шохаҳои мустақили ҳокимият нақши махсус мебозад. Дар аксари давлатҳо Президент дар таъини судяҳо ё ташкили мақомоти судӣ иштирок менамояд, аммо ин ваколатҳо бо меъёрҳои қатъии конституционӣ маҳдуд карда мешаванд. Муҳим аст, ки ин муносибатҳо ба истиклолияти судҳо ҳалал нарасонанд. Танҳо дар шароите, ки ҳокимияти судӣ мустақил ва бетараф амал мекунанд, метавон риояи қонуният ва ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсонро таъмин намуд.

Дар шароити муосир нақши ҷомеаи маданӣ низ дар фаъолияти ниҳоди Президент аҳамияти рӯзафзун пайдо мекунанд. Ташкилотҳои ҷамъиятӣ, воситаҳои ахбори омма ва ниҳодҳои ғайридавлатӣ метавонанд фаъолияти Президентро арзёбӣ намуда, шаффофият ва ҳисоботдиҳиро тақвият бахшанд. Муносибати созида байни Президент ва ҷомеаи маданӣ ба таҳкими демократия ва баланд гардидани эътимоди шаҳрвандон ба ҳокимияти давлатӣ мусоидат менамояд.

Бояд қайд кард, ки ниҳоди Президент дар мамлакатҳои хориҷа дар натиҷаи равандҳои мураккаби таърихӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқӣ ташаккул ёфта, имрӯз яке аз институтҳои марказии ҳокимияти давлатӣ ба шумор меравад. Таҳлили муқоисавии таҷрибаи давлатҳои гуногун нишон медиҳад, ки самаранокии ин ниҳод аз мувозинати ваколатҳо, мавҷудияти механизмҳои назорат ва сатҳи рушди низоми ҳуқуқӣ вобастагии зиҷ дорад. Омӯзиши илмии ниҳоди Президент барои рушди минбаъдаи ҳуқуқи конституционӣ аҳамияти назариявӣ ва амалӣ дорад.

АДАБИЁТ

1. Арутюнян Г.Г. Конституционное право зарубежных стран / Г.Г. Арутюнян. – М.: Норма, 2018. – 560 с.
2. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации / М.В. Баглай. – М.: Норма, 2020. – 784 с.
3. Венгеров А.Б. Теория государства и права / А.Б. Венгеров. – М.: Омега-Л, 2019. – 608 с.
4. Дюги Л. Конституционное право / Л. Дюги. – М.: Юрист, 2017. – 432 с.
5. Зорькин В.Д. Конституционное развитие и государственная власть / В.Д. Зорькин. – М.: Норма, 2019. – 400 с.

6. Ильин И.А. О сущности правосознания / И.А. Ильин. – М.: Республика, 2016. – 320 с.
7. Кутафин О.Е. Предмет конституционного права / О.Е. Кутафин. – М.: Норма, 2018. – 368 с.
8. Марченко М.Н. Теория государства и права / М.Н. Марченко. – М.: Проспект, 2021. – 640 с.
9. Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран / А.А. Мишин. – М.: Юрист, 2019. – 512 с.
10. Саидов А.Х. Конституционное право Республики Таджикистан / А.Х. Саидов. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 540 с.
11. Чиркин В.Е. Государственная власть и президентство / В.Е. Чиркин. – М.: Норма, 2017. – 416 с.
12. Dicey A.V. Introduction to the Study of the Law of the Constitution. – London: Macmillan, 2016. – 520 p.
13. Elgie R. Semi-Presidentialism: Subtypes and Democratic Performance. – Oxford: Oxford University Press, 2018. – 256 p.
14. Shugart M.S., Carey J.M. Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics. – Cambridge: Cambridge University Press, 2017. – 316 p.
15. Sartori G. Comparative Constitutional Engineering. – New York: NYU Press, 2016. – 368 p.

ПАЙДОИШИ НИҲОДИ ПРЕЗИДЕНТ ВА ИНКИШОФИ ОН ДАР МАМЛАКАТҲОИ ХОРИҶА

Дар мақолаи мазкур масъалаи пайдоиш ва инкишофи ниҳоди Президент дар мамлакатҳои хориҷа дар заминаи таҳлили таърихӣ, назариявӣ ва ҳуқуқӣ мавриди омӯзиш қарор дода шудааст. Дар мақолаи мо равандҳои ташаккули ниҳоди Президентро дар низомҳои гуногуни давлатӣ таҳлил кардем ва моделҳои асосии президентӣ, нимпрезидентӣ ва парламентӣ муқоиса намудем. Диққати махсус ба вақолатҳои Президент, механизми мувозинати ҳокимият, муносибати ӯ бо ҳокимияти қонунгузор ва судӣ, инчунин нақши ин ниҳод дар таъмини суботи сиёсӣ ва қонуният равона гардидааст. Хулосаҳои илмӣ пешниҳодшуда метавонанд барои рушди назарияи ҳуқуқи конституционӣ ва тақмили низоми идоракунии давлатӣ аҳамияти назариявӣ ва амалӣ дошта бошанд.

КАЛИДВОЖАҲО: ниҳоди Президент, ҳокимияти давлатӣ, ҳуқуқи конституционӣ, модели президентӣ, тақсмоти ҳокимият, вақолатҳои Президент.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ИНСТИТУТА ПРЕЗИДЕНТСТВА И ЕГО РАЗВИТИЕ В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ

В статье рассматриваются вопросы происхождения и развития института Президента в зарубежных странах с позиций исторического, теоретического и правового анализа. В статье мы проанализировали процессы формирования института Президента в различных государственных системах и провели сравнительный анализ президентской, полупрезидентской и парламентской моделей правления. Особое внимание уделяется конституционно-правовому статусу Президента, его полномочиям, механизму сдержек и противовесов, а также взаимодействию с законодательной и судебной ветвями власти. Сделанные выводы могут быть использованы в научных исследованиях по конституционному праву и теории государства.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: институт Президента, государственная власть, конституционное право, формы правления, разделение властей, полномочия Президента.

THE EMERGENCE OF THE INSTITUTION OF THE PRESIDENCY AND ITS DEVELOPMENT IN FOREIGN COUNTRIES

This article examines the origin and development of the institution of the President in foreign countries through historical, theoretical, and legal analysis. In this article, we analyzed the formation of the presidency within different systems of government and conducted a comparative analysis of presidential, semi-presidential, and parliamentary models. Particular attention is paid to the constitutional status of the President, the scope of presidential powers, the system of checks and balances, and interaction with legislative and judicial branches of power. The conclusions drawn may be useful for further academic research in constitutional law and state theory.

KEYWORDS: institution of the President, state power, constitutional law, forms of government, separation of powers, presidential authority.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мавлянова Марҷона Норматовна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 010215252**.

Сведения об авторе: *Мавлянова Марҷона Норматовна* – Таджикский национальный университет, магистр юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 010215252**.

Information about the author: *Mavlyanova Marchona Normatovna* – Tajik National University, master's student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **(+992) 010215252**.

РАВИШҶОИ МИНТАҚАВИИ ҲИФЗИ ҲУҚУҚҶОИ МУҲОЧИРОНИ МЕҲНАТӢ: ТАҶРИБАИ ИТТИҶОДИ ДАВЛАТҶОИ МУСТАҚИЛ (ИДМ) ВА ИТТИҶОДИ АВРУПО (ИА)

Ҳафиззода Н.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муҳочирати меҳнатӣ яке аз равандҳои муҳимми иҷтимоӣ ва иқтисодӣ дар ҷаҳони муосир мебошад. Дар доираи равандҳои ҷаҳонишавӣ ва муттаҳидшавии иқтисодӣ, муҳочирони меҳнатӣ нақши калидӣ дар бозори меҳнат, интиқоли маблағҳои молиявӣ ва рушди иқтисодии кишварҳои ҳам қабулқунанда ва ҳам фиристандари мебозанд. Бо вучуди ин, муҳочирон аксаран бо мушкилоти ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ рӯ ба рӯ мешаванд, ки зарурати таҳия ва татбиқи механизмҳои муассири ҳифзи ҳуқуқҳои онҳоро тақозо мекунад.

Муҳочирати меҳнатӣ яке аз зуҳуроти муҳимми иҷтимоӣ ва иқтисодӣ дар ҷаҳони муосир ба шумор меравад. Глобализатсия, рушди бозорҳои меҳнат ва фарқиятҳои сатҳи зиндагӣ байни кишварҳо боис шудаанд, ки миллионҳо одамон ҳар сол барои дарёфти шароити беҳтари кору зиндагӣ аз як давлат ба давлати дигар убур намоянд. Дар ин замина, ҳифзи ҳуқуқҳои муҳочирони меҳнатӣ ба яке аз масъалаҳои калидии ҳуқуқи байналмилалӣ ва ҳамкориҳои минтақавӣ табдил ёфтааст. Масъалаи ҳимояи ҳуқуқи муҳочирони меҳнатӣ аҳамияти бештар пайдо намуда, ниёз ба муносибати мукамал дар сатҳи минтақавӣ дорад.

Низоми байналмилалии ҳуқуқ маҷмуи қоидаҳо, конвенсияҳо, тавсияҳо ва дигар санадҳои ҳуқуқиест, ки аз тарафи ҷомеаи ҷаҳонӣ эътироф шуда, ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсонро таъмин мекунад. Муҳочирони меҳнатӣ ҳамчун субъекти махсуси ҳуқуқи байналмилалӣ аз ҷониби санадҳои асосии ҳуқуқи инсон ва меҳнат ҳифз мешаванд. Аз ҷумла:

- Конвенсияи Созмони Милали Муттаҳид оид ба ҳимояи ҳуқуқи тамоми муҳочирони меҳнатӣ ва аъзои оилаҳои онҳо (соли 1990), ки ҳуқуқи муҳочиронро ба кор, шароити зист ва дастрасӣ ба ҳадамоти иҷтимоӣ муайян мекунад;

Конвенсияҳои Созмони Байналмилалии Меҳнат (ILO), аз ҷумла Конвенсияи №97 «Дар бораи муҳочирони меҳнатӣ» (соли 1949) ва Конвенсияи №143 «Дар бораи сӯиистифодаҳо дар соҳаи муҳочират ва таъмини баробарии имкониятҳо ва муносибат нисбат ба муҳочирони меҳнатӣ» (соли 1975), ки ҳуқуқи муҳочиронро ба шароити корӣ, маоши адолатӣ, фаро гирифтани низоми иҷтимоӣ ва баробарӣ қафолат медиҳанд; - Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ (ICESCR, соли 1966, Моддаҳои 7 ва 10), ки дастрасӣ ба маориф, тандурустӣ ва беҳбудии иҷтимоиро таъмин менамояд; - Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ (ICCPR, соли 1966, Моддаҳои 9 ва 24), ки муҳочиронро аз тамаъҳои ғайриқонунӣ ва маҳдудияти беасос ҳифз мекунад.

Дар байни сохторҳои минтақавӣ, Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) ва Иттиҳоди Аврупо (ИА) таҷрибаи гуногун, вале аз ҷиҳати назариявӣ ва амалӣ муҳимро дар соҳаи ҳифзи ҳуқуқҳои муҳочирони меҳнатӣ инкишоф додаанд. Таҳлили муқоисавии ду низоми шабех - ИДМ ва Иттиҳоди Аврупо - имкон медиҳад, ки механизмҳои умумӣ ва хусусии ҳимояи ҳуқуқӣ ошкор карда шуда, самаранокӣ ва сатҳи ҳамгироӣ баҳогузори гардад. Ҳадафи мақолаи мазкур таҳқиқи ҳамҷонибаи муносибатҳои минтақавӣ оид ба ҳимояи ҳуқуқи муҳочирони меҳнатӣ дар низомҳои ИДМ ва Иттиҳоди Аврупо, муайян кардани паҳлуҳои мусбату манфӣ ва пешниҳоди тавсияҳо мебошад.

ИДМ дорой низоми мураккаби шартномаву созишномаҳо оид ба танзими муҳочирати меҳнатӣ мебошад: Созишномаи бисёрҷониба «Дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи муҳочирати меҳнатӣ ва қафолатҳои иҷтимоии муҳочирони меҳнатӣ» (соли 1994), Созишнома «Дар бораи ҳамкориҳои давлатҳои иштирокчиҳои ИДМ дар мубориза бар зидди муҳочирати

гайриқонунӣ» (соли 1998), инчунин таъсиси низоми раводид ва озодии ҳаракат дар доираи Иттиҳоди иқтисодии Аврусиё (соли 2005).

Соли 2021 Созишномаи бисёрҷонибаи аввал оид ба ҳамкорӣ дар соҳаи мусоидат ба шуғли аҳолии давлатҳои иштирокчии ИДМ ба имзо расида, аз санаи 28.01.2022 созишномаи мазкур ба қувва даромад. 29 ноябри соли 2024 дар чаласаи Шурои иқтисодии ИДМ дар шаҳри Москва Концепсияи навшудаи ташкили марҳила ба марҳилаи бозори умумии меҳнат ва танзими муҳоҷирати давлатҳои иштирокчии ИДМ баррасӣ шуд. Хуччати мазкур аз ҷониби Шурои машваратӣ оид ба меҳнат, шуғл ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли дар асоси Нақшаи ҷорабиниҳо барои иҷрои марҳилаи аввали (солҳои 2021-2025) Стратегияи рушди иқтисодии ИДМ барои давраи то соли 2030 таҳия гардида, дар чаласаи Комиссияи масъалаҳои иқтисодии назди Шурои иқтисодии ИДМ 16 октябри соли 2024 тасдиқ шуд. Ҳадафи ин Концепсия - рушди минбаъдаи ҳамкорӣ миёни давлатҳои иштирокчии ИДМ дар соҳаи муносибатҳои иҷтимоӣ ва меҳнат, ҳамчунин таҳия ва амалисозии равишҳои ҳамоҳангшуда барои ташкили бозори умумии меҳнат ва танзими муҳоҷирати қувваи корӣ мебошад. Илова бар ин, шабакаи густурдаи созишномаҳои дучониба амал мекунад: Русия бо Беларус, Тоҷикистон, Қирғизистон, Қазоқистон бо Қирғизистон ва ғайра.

Ҳамзамон, бо тадбирҳои давлатӣ, ташаббусҳои созмонҳои гайриҳукуматӣ низ рушд меёбанд. Масалан, Ассотсиатсияи мусоидат ба муҳоҷирати меҳнати байналмилалӣ ба шуғли қонунии муҳоҷирон, мубодилаи иттилоот ва ҳамкориҳои созандаи давлатҳо ва бозори меҳнат мусоидат мекунад.

Қирғизистон, Тоҷикистон ва Ўзбекистон созишномаҳо бо Русия ва Қазоқистон имзо кардаанд, ки ҳаракатҳои муҳоҷирати меҳнатиро осон мекунад. Ҳадафи асосӣ тақвияти ҳамкориҳои бисёрҷониба ва ташкили низоми устувори ҳуқуқӣ мебошад. Зарур аст, ки конвенсияҳои асосии СБМ (№97, №111, №143) тасдиқ ва механизмҳои миллии ҳамоҳангсозии сиёсати муҳоҷират таъсис дода шаванд.

ИДМ ба ҳамоҳангсозии сиёсати давлатҳо тавассути механизмҳои зерин мусоидат мекунад: - мутобиқсозии қонунгузориҳои миллии ба санадҳои умумиминтақавӣ; - таҳияи барномаҳои ҳамкориҳои байниидоравӣ дар соҳаи муҳоҷират; - таъсиси шабакаҳои иттилоотӣ барои мубодилаи маълумот дар бораи ҷараёнҳои муҳоҷиратӣ.

Аммо, таҷриба нишон медиҳад, ки татбиқи санадҳои қабулгардида на ҳамеша самаранок мебошад. Сабабҳои асосӣ - фарқият дар сатҳи рушд ва захираҳои иқтисодии давлатҳо, инчунин мавҷудияти манфиатҳои миллии, ки на ҳамеша ба ҳам мутобиқат мекунад, ба ҳисоб мераванд.

ИДМ механизми васеъ ва чандҷонибаро барои ҳифзи ҳуқуқи муҳоҷирон пешниҳод менамояд:

1. Стандартизатсияи ҳуқуқҳо. Конвенсияҳои байналмилалӣ ҳуқуқҳои асосии муҳоҷиронро муайян мекунад. Масалан, Конвенсияи №97-и СБМ ҳуқуқи муҳоҷиронро ба шароити қор ва маоши адолатӣ таъмин менамояд, дар ҳоле ки моддаи 10-и Конвенсияи №143-и СБМ ҳуқуқи дастрасӣ ба хадмоти иҷтимоиро қафолат медиҳад.

2. Назорати байналмилалӣ ва ҳисоботдиҳӣ. Созмонҳои байналмилалӣ ба монанди Созмони Милали Муттаҳид мониторинг ва назорати иҷрои санадҳоро ба роҳ мемонанд. Масалан, Кумита оид ба ҳифзи ҳуқуқҳои ҳамаи муҳоҷирони меҳнатӣ ва аъзои оилаи онҳо (ОНСНР) дар асоси Конвенсияи СММ оид ба ҳимояи ҳуқуқи тамоми муҳоҷирони меҳнатӣ ва аъзои оилаҳои онҳо (соли 1990) ҳисоботи даврӣ ва шикоятҳоро баррасӣ мекунад.

3. Механизмҳои баррасии шикоят ва ҳифзи ҳуқуқи шаҳрвандон. Дар сатҳи байналмилалӣ ва минтақавӣ механизмҳои махсуси баррасии шикоятҳо мавҷуданд. Ҳуқуқи муҳоҷирон аз ҷониби Кумита оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ (CESCR), судҳои миллии ва минтақавӣ баррасӣ мешавад. Масалан, парвандаҳои Кумита оид ба ҳифзи ҳуқуқҳои ҳамаи муҳоҷирони меҳнатӣ ва аъзои оилаи онҳо (ОНСНР) нисбат ба давлатҳои узви Конвенсия нишон медиҳанд, ки шахсони муҳоҷирро беасос ҳифз накардан ҳамчун нақзи ҳуқуқи байналмилалӣ арзёбӣ мешавад.

4. Ҳифзи ҳуқуқ дар доираи қонунгузори миллӣ. ИДМ ба давлатҳо тавсия медиҳад, ки қонунгузори миллӣ бо меъёрҳои байналмилалӣ ҳамоҳанг карда шуда, муҳоҷирон дар сатҳи миллӣ ҳифз шаванд. Ин ба бақайдгирии расмӣ, дастрасӣ ба ҳадамоти иҷтимоӣ, ҳуқуқ ба таълим ва таъбабат дахл дорад.

Ҳарчанд ИДМ воситаи муассир барои ҳифзи ҳуқуқҳои муҳоҷирон мебошад, истифодаи он ҳамеша бо мушкилот рӯ ба рӯ мешавад: - Набудани ҳамоҳангии қонунгузори миллӣ ва байналмилалӣ. Дар бисёре аз кишварҳо қонунҳо ҳамоҳанг бо санадҳои байналмилалӣ нестанд;

- Маҳдудияти механизми баррасии шикоят. Муҳоҷирон аксаран аз ҳифзи ҳуқуқҳои худ маҳдуданд;

- Набудани дастрасии пурра ба маълумоти ҳуқуқӣ. Муҳоҷирон аксаран бо ҳуқуқ ва механизми байналмилалӣ ошно нестанд. Барои беҳтар кардани вазъият доир ба масоили ҳифзи ҳуқуқҳои муҳоҷирони меҳнатӣ дар низоми ИДМ тавсия дода мешавад:

1. Ташкилоти байналмилалӣ ва давлатҳо ҳамоҳангӣ ва ҳамкориҳои бештар дошта бошанд;

2. Механизмҳои баррасии шикоят ва ҳифзи ҳуқуқҳои муҳоҷирон дар сатҳи миллӣ тақвият дода шаванд;

3. Муҳоҷирон бо ҳуқуқ ва имкониятҳои худ шинос гардида, аз захираҳои ҳуқуқӣ самаранок истифода баранд;

4. Давлатҳо қонунгузори миллӣ ва сиёсати муҳоҷиратро бо меъёрҳои байналмилалӣ ҳамоҳанг созанд.

Иттиҳоди Аврупо, ҳамчун як созмони минтақавии муттаҳид, дар соҳаи муҳоҷирати меҳнатӣ низоми мукамалтар ва муттаҳидшудаи ҳифзи ҳуқуқҳоро амалӣ менамояд. Низоми ҳуқуқи ИА ба санадҳои умумиаврупоӣ, аз ҷумла Хартиаи Иттиҳоди Аврупо оид ба ҳуқуқҳои асосӣ, Директиваҳо оид ба масъалаи муҳоҷират, муҳоҷирати меҳнатӣ ва муқаррароти шартномаҳои асосӣ таъя мекунад.

Хусусиятҳои асосии равиши Иттиҳоди Аврупо дар масъалаи ҳифзи ҳуқуқҳои муҳоҷирони меҳнатӣ чунинанд: - муттаҳидсозии стандартҳои ҳифзи ҳуқуқ дар тамоми давлатҳои аъзо;

- истифодаи механизмҳои назорат ва ҷавобгарӣ дар ҳолати вайроншавии ҳуқуқҳо;

- дастрасии муҳоҷирон ба ҳадамоти иҷтимоӣ, тиббӣ ва омӯзишӣ дар кишварҳои қабулкунанда;

- сиёсати фаъолона дар самти ҳамгироии иҷтимоӣ ва бозори меҳнат.

Муҳоҷирони меҳнатӣ дар Иттиҳоди Аврупо (ИА) на танҳо ҳамчун манбаи муҳими корӣ, балки ҳамчун субъектҳои ҳуқуқи мустақил бо ҳуқуқҳои муайян дар доираи қонунгузори ИА шинохта мешаванд. Ҳифзи ҳуқуқҳои онҳо дар асоси принципи озодии ҳаракат ва истиқомат, ки дар моддаи 45-и Созишнома оид ба фаъолияти Иттиҳоди Аврупо (Treaty on the Functioning of the European Union) муқаррар шудааст, таъмин мешавад.

Қонунгузори асосии ИА, ки ҳуқуқи муҳоҷирони меҳнатиро муайян мекунад, шомили санадҳои зерин аст: Моддаи 45-и Созишнома оид ба фаъолияти Иттиҳоди Аврупо (TFEU); ҳуқуқи озодии ҳаракат ва истиқомат барои шаҳрвандони давлатҳои узви Иттиҳоди Аврупо.

Директиваи 2004/38/ИА: қоидаҳои муфассали ҳуқуқҳои шаҳрвандони Иттиҳоди Аврупо ва аъзои оилаи онҳо барои ҳаракат ва истиқомат дар қаламрави давлатҳои узви ИА.

Директиваи 2014/54/ИА: механизмҳои осон кардани истифодаи ҳуқуқҳои муҳоҷирони меҳнатӣ.

Директиваи 2019/1149/ИА: ташкили мақомоти меҳнати аврупоӣ барои дастгирии муҳоҷирони меҳнатӣ.

Директиваи иҷозатномаи ягона (Single Permit Directive) тартиби содашудаи гирифтани иҷозат барои кор ва иқоматро таъмин намуда, маҷмӯи ягонаи ҳуқуқҳоро қафолат медиҳад. Моҳи апрели соли 2024 варианти бознигаршудаи он қабул гардид, ки ба баланд

бардоштани Ҳимояи муҳоҷирони меҳнатӣ аз истисмор равона шудааст. Қоидаҳои Директива ба аксари кормандони кишварҳои ғайри ИА, ки барои кор ба кишварҳои ИА иҷозати вуруд доранд, татбиқи мешавад, хоҳ ин иҷозат дар асоси қоидаҳои миллии бошад, хоҳ дар асоси қонунгузори ИА. Баъзе шахрвандони кишварҳои ғайри ИА аз доираи Директиваи мазкур берун мебошанд, масалан, кормандони мавсимӣ ва кормандони фиристода.

Директиваи ҷазо нисбат ба корфармоён (Employers Sanctions Directive) ҳуқуқ ба ҷаброни музди меҳнат, дастрасӣ ба адолати судӣ ва таҳкими назоратро пешбинӣ менамояд.

Амалиёти судии Суди Аврупо (ECJ) татбиқи қонунҳоро нисбат ба коргарони ғайриқонунӣ низ таъмин менамояд, аз ҷумла дар доираи Директива оид ба муфлисшавии корфармоён, ки манъи маҳрум кардани муҳоҷирон аз Ҳимояро вобаста ба мақоми ҳуқуқии онҳо муқаррар кардааст.

Агентии Иттиҳоди Аврупо оид ба ҳуқуқҳои асосӣ (FRA) воситаҳо барои нозирон таҳия мекунад, ки ба ошкор намудани қонуншиканиҳо ва Ҳимояи муҳоҷирон нигаронда шудаанд.

Муҳоҷирони меҳнатӣ дар Иттиҳоди Аврупо ҳуқуқҳои зеринро доранд:

Ҳуқуқи озодии ҳаракат ва истиқомат: шахрвандони давлатҳои узви ИА метавонанд дар қаламрави дигар давлатҳои узв озодона ҳаракат ва истиқомат кунанд.

Ҳуқуқи баробарии муносибат: муҳоҷирони меҳнатӣ бо шахрвандони маҳаллӣ дар шароити корӣ, музди меҳнат ва дастрасӣ ба хадамоти иҷтимоӣ баробар мебошанд.

Ҳуқуқи муҳофизат аз ихроҷ: муҳоҷирони меҳнатӣ, ки дар давоми панҷ сол ё бештар дар як давлат истиқомат мекунанд, ҳуқуқи муҳофизат аз ихроҷро доранд.

Ҳуқуқи дастрасӣ ба хадамоти иҷтимоӣ: муҳоҷирони меҳнатӣ ҳуқуқи дастрасӣ ба хадамоти иҷтимоии давлатҳои қабулкунанда, аз ҷумла ҳуқуқ ба таълим, тандурустӣ ва манзилро доранд. Ҳифзи ҳуқуқи муҳоҷирони меҳнатӣ дар Иттиҳоди Аврупо тавассути механизмҳои зерин амалӣ мешавад: Суди Аврупо (ECJ): Суди Аврупо бо баррасии парвандаҳо ва баровардани ҳукм дар бораи ҳуқуқи муҳоҷирони меҳнатӣ нақши муҳим мебозад. Масалан, дар парвандаи С-67/74 суди Аврупо тасдиқ кард, ки қонунгузори миллии наметавонад ҳуқуқи муҳоҷирони меҳнатиро маҳдуд кунад, агар он бо қонунгузори ИА муҳолифат кунад.

Давлатҳои узв: давлатҳои узви ИА вазифадоранд, ки қонунгузори миллии худро бо қонунгузори ИА Ҳамоҳанг намуда, ҳуқуқи муҳоҷирони меҳнатиро таъмин кунанд.

Комиссияи Аврупо (EU): Комиссияи Аврупо назорат мекунад, ки давлатҳои узв қонунгузори ИА-ро риоя намоянд ва дар сурати зарурӣ Комиссияи Аврупо метавонад чораҳои ҳуқуқӣ андешад. Бо вучуди мавҷудияти механизмҳои ҳуқуқии муқаммал, муҳоҷирони меҳнатӣ дар ИА бо мушкилоти зерин рӯбарӯ мешаванд: Набудани Ҳамоҳангии қонунгузори миллии ва қонунгузори ИА: баъзе давлатҳои узв қонунгузори миллии худро бо қонунгузори ИА Ҳамоҳанг намекунанд, ки ин метавонад ба маҳдуд шудани ҳуқуқи муҳоҷирони меҳнатӣ оварда расонад.

Маҳдудияти дастрасӣ ба хадамоти иҷтимоӣ: муҳоҷирони меҳнатӣ, ки шартҳои муайяни истиқоматро иҷро намекунанд, метавонанд аз дастрасӣ ба хадамоти иҷтимоӣ маҳрум шаванд.

Таъсири сиёсати муҳоҷират: сиёсати муҳоҷиратии баъзе давлатҳои узв метавонад ба муҳоҷирони меҳнатӣ таъсири манфӣ расонад.

Барои бехтар намудани вазъи муҳоҷирони меҳнатӣ дар Иттиҳоди Аврупо тавсияҳои зерин пешниҳод мешаванд: Ҳамоҳангии қонунгузорӣ: давлатҳои узв бояд қонунгузори миллии худро бо қонунгузори ИА Ҳамоҳанг намоянд.

Дастрасии баробар ба хадамоти иҷтимоӣ: давлатҳои узв бояд барои муҳоҷирони меҳнатӣ дастрасии баробар ба хадамоти иҷтимоиро таъмин кунанд.

Таъсиси механизмҳои дастгирии муҳоҷирон: ташкилотҳои байналмилалӣ ва миллии бояд механизмҳои дастгирии ҳуқуқии муҳоҷирони меҳнатиро таъсис диҳанд.

Муносибатҳои минтақавӣ оид ба ҳимояи ҳуқуқи муҳоҷирони меҳнатӣ дар ИДМ ва Иттиҳоди Аврупо тафовутҳои ҷиддӣ доранд. ИДМ бештар ба ташкили заминаҳои ҳуқуқӣ таваҷҷуҳ мекунад (созишномаҳои бисёрҷониба, консепсияҳо), аммо бо мушкилоти иҷроӣ суғурӯ ва фасод рӯбарӯ аст. Иттиҳоди Аврупо дорои заминаи қавии қонунгузорӣ ва механизмҳои ҳимоя мебошад, вале сиёсати берунии муҳоҷирати он баъзан бо зиддият байни меъёрҳои ҳуқуқи башар ва назорати сарҳадӣ рӯ ба рӯ мешавад.

Барои баланд бардоштани самаранокии ИДМ бояд тасдиқи стандартҳои байналмилалиро пеш барад, механизмҳои миллии ҳимояро таъсис диҳад ва ҳамкориҳои байнидавлатиро бо дарназардошти ҳуқуқи инсон тақвият бахшад. Иттиҳоди Аврупо бошад, бояд амалҳои сиёсати берунии муҳоҷиратро бозбинӣ карда, адолатро дар тадбирҳои назоратӣ таъмин намуда, тавозуни миёни соҳибхӯшӣ ва ӯҳдадорӣҳои башардӯстонаро барқарор намояд.

Дар ҳоле ки ИДМ бештар ба ҳамроҳсозии сиёсати давлатҳо тавассути санадҳои таъсисӣ таъҷиб мекунад, ИА низоми ҳатмии ҳуқуқиро истифода мебарад, ки иҷро ва риояи он барои ҳамаи давлатҳои аъзо ҳатмӣ мебошад. Ин фарқият ба самаранокии ҳифзи ҳуқуқҳои муҳоҷирон таъсири ҷиддӣ мерасонад.

Барои ИДМ мувофиқ мебуд, ки таҷрибаи ИА дар бахшҳои зерин омӯзонда шаванд:

- тақвияти механизмҳои назоратӣ;
- муттаҳидсозии стандартҳои ҳифзи ҳуқуқ;
- эҷоди шароити беҳтари ҳамгироии иҷтимоӣ ва иқтисодии муҳоҷирони меҳнатӣ.

Ҳифзи ҳуқуқҳои муҳоҷирони меҳнатӣ на танҳо масъалаи инсондӯстӣ, балки унсурҳои муҳими суботи иҷтимоӣ ва рушди иқтисодӣ дар сатҳи минтақавӣ мебошад.

Таҳлили таҷрибаи Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) ва Иттиҳоди Аврупо (ИА) дар соҳаи ҳифзи ҳуқуқҳои муҳоҷирони меҳнатӣ нишон медиҳад, ки ҳар як равиш дорои хусусиятҳои хоси худ буда, ба заминаи ҳуқуқӣ, сиёсӣ ва иҷтимоии минтақа вобастагӣ дорад. Дар фазои ИДМ, ки онро алоқаҳои таърихӣ, фарҳангӣ ва забонӣ мепайванданд, механизмҳои ҳамкорӣ бештар хусусияти дучониба ва бисёрҷониба доранд, вале сатҳи амалигардонии ӯҳдадорӣҳои байналмилалӣ аксаран аз иродаи сиёсӣ ва имкониятҳои иқтисодии давлатҳо вобаста мебошад. Дар баробари ин, баъзе созишномаҳои минтақавӣ, мисли Созишномаи Минск ва дигар санадҳои ҳамкориҳои ИДМ, қадамҳои муҳим барои таҳкими ҳифзи ҳуқуқҳои муҳоҷирон ба ҳисоб мераванд, аммо татбиқи онҳо дар амал на ҳамеша мутобиқи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ сураат мегирад.

Дар муқоиса, Иттиҳоди Аврупо системаи мукаммали ҳифзи ҳуқуқҳои муҳоҷиронро, ки ба қонунгузории ягонаи умумиаврупоӣ ва механизмҳои назорати муассир таъҷиб мекунад, татбиқи менамояд. Асноди асосӣ, аз ҷумла Директиваҳо ва Қарорҳои Шӯро ва Парламенти Аврупо, на танҳо меъёрҳои дақиқ ва ҳатмиро муқаррар менамоянд, балки инчунин назорат ва ҷавобгарии давлати аъзоёнро таъмин мекунад. Механизмҳои судӣ, бахусус Суди Аврупо ва Суди Аврупо оид ба ҳуқуқи инсон, нақши калидӣ дар таъмини иҷроии ин меъёрҳо мебошанд.

Баррасии ин ду низом нишон медиҳад, ки барои тақмили системаи ҳифзи ҳуқуқҳои муҳоҷирони меҳнатӣ дар доираи ИДМ, истифодаи таҷрибаи Иттиҳоди Аврупо метавонад аҳамияти калон дошта бошад. Ин пеш аз ҳама ба зарурати таҳияи қонунгузории минтақавии ягона, таъсиси механизмҳои муассири назорат ва ҷавобгарӣ, инчунин таҳкими ҳамкориҳои судӣ ва маъмурӣ байни давлатҳо марбут аст. Ҳамзамон, дар раванди мутобиқсозии таҷрибаҳо бояд хусусиятҳои иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва иқтисодии кишварҳои ИДМ ба назар гирифта шаванд.

Дар ниҳоят, ҳифзи комили ҳуқуқҳои муҳоҷирони меҳнатӣ танҳо дар ҳолате имконпазир мегардад, ки ҳам сатҳи миллии ва ҳам сатҳи минтақавӣ дар якҷоягӣ бо таъҷиб ба меъёрҳои байналмилалӣ ҳуқуқи инсон ва принципҳои адолат, баробарӣ ва ҳифзи шаъну шарафи инсон амал кунанд. Таҷрибаи ИА барои кишварҳои ИДМ на танҳо ҳамчун намунаи

хуқуқӣ, балки ҳамчун роҳи амалии таъсиси низоми муассир ва шаффофи ҳифзи ҳуқуқҳои муҳоҷирон хизмат карда метавонад.

АДАБИЁТ

1. ООН. Международная конвенция о защите прав всех трудящихся-мигрантов и членов их семей (1990 г.). – Женева: Управление Верховного комиссара ООН по правам человека, 2018. – 57 с.
2. Международная организация труда. ЕС и трудовая миграция. – Женева: МОТ, 2023. – 94 с.
3. Международная организация труда. Международные стандарты в области трудовой миграции. – Женева: МОТ, 2022. – 78 с.
4. Международная организация труда. Руководство по разработке эффективной политики в области трудовой миграции в странах происхождения и назначения. – Женева: МОТ, 2006. – 293 с.
5. Международная организация труда. Трудовая миграция из Таджикистана. Отчёты Республики Таджикистан. – Женева: МОТ, 2018. – 308 с.
6. Европейская экономическая комиссия ООН (UNECE). Статистика международной миграции. Практическое руководство для стран Восточной Европы и Центральной Азии. – Женева: Европейская экономическая комиссия ООН, 2011. – 104 с.
7. Зинченко Н.Н. Правовое регулирование трудовой миграции в странах Европейского Союза / Н.Н. Зинченко. Москва: Наука, 2022. – 9 с.
8. Брагина Е.В. Политика Европейского союза в области трудовой миграции: формирование законодательных основ (2004-2009 гг.) / Е.В. Брагина. Москва: Наука, 2012. – 39 с.
9. Saeed M. Labor Migration in Europe: Policy, Politics and Paradox / M. Saeed. London: Routledge, 2016. – 274 p.
10. Литвиненко К.А. Трудовая миграция в странах СНГ и подходы к её регулированию / К.А. Литвиненко. Москва: Наука, 2021. – 173 с.
12. Рязанцев С.В. Трудовая миграция в странах СНГ и Балтии: тенденции, последствия, регулирование / С.В. Рязанцев. Москва: Проспект, 2007. – 105 с.
13. Омуракунов М.С. Трудовая миграция в странах СНГ / М.С. Омуракунов. Москва: Проспект, 2023. – 224 с.
14. Guild E., Mantu S. Constructing and Imagining Labor Migration / E. Guild, S. Mantu. Farnham: Ashgate, 2011. – 328 p.
15. Ruhs M., Anderson B. Who Needs Migrant Workers? Labor Shortages, Immigration and Public Policy / M. Ruhs, B. Anderson. Oxford: Oxford University Press, 2010. – 360 p.
16. Кодиркулов Х.Р. Проблемы правового регулирования трудовых отношений в международном частном праве / Х.Р. Кодиркулов. - Душанбе, 2004. – с. 97 – 127.

РАВИШҶОИ МИНТАҚАВИИ ҲИФЗИ ҲУҚУҚҶОИ МУҲОҶИРОНИ МЕҲНАТӢ: ТАҶРИБАИ ИТТИҶОДИ ДАВЛАТҶОИ МУСТАҚИЛ (ИДМ) ВА ИТТИҶОДИ АВРУПО (ИА)

Дар мақолаи худ мо низомҳои минтақавии ҳифзи ҳуқуқҳои муҳоҷирони меҳнатиро дар мисоли Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил ва Иттиҳоди Аврупо мавриди баррасӣ қарор додем. Таҳлили муқоисавии механизмҳои ҳуқуқие, ки дар ин ду минтақа татбиқ мешаванд, нишон медиҳад, ки ҳар як равиш афзалиятҳо ва нуқсонҳои худро дорад. Таъкид ба нақши созмонҳои байналмилалӣ ва минтақавӣ, аз ҷумла Созмони Байналмилалӣ Меҳнат (СБМ), дар таъмини ҳифзи ҳуқуқҳои меҳнати муҳоҷирон дода шудааст. Ҳулоса карда мешавад, ки таҷрибаи пешқадамии ИА бояд бо назардошти хусусиятҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии кишварҳои ИДМ мутобиқ карда шавад.

КАЛИДВОЖАҶО: муҳоҷират, ҳуқуқҳои муҳоҷирон, ИДМ, Иттиҳоди Аврупо, равишҳои минтақавӣ, Созмони Байналмилалӣ Меҳнат, ҳифзи ҳуқуқи инсон, ҳуқуқи байналмилалӣ.

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ К ЗАЩИТЕ ПРАВ ТРУДОВЫХ МИГРАНТОВ: ОПЫТ СОДРУЖЕСТВА НЕЗАВИСИМЫХ ГОСУДАРСТВ (СНГ) И ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА (ЕС)

В своей статье мы рассмотрели региональные модели защиты прав трудовых мигрантов на примере стран СНГ и Европейского Союза. Проведен сравнительный анализ правовых механизмов, применяемых в этих двух регионах, выявлены преимущества и недостатки каждого подхода. Особое внимание уделено роли международных и региональных организаций, таких как Международная организация труда (МОТ), в обеспечении защиты трудовых прав мигрантов. Сделан вывод о необходимости адаптации передового опыта ЕС в практику стран СНГ с учетом их социально-экономических и культурных особенностей.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: трудовая миграция, права мигрантов, СНГ, Европейский Союз, региональные подходы, Международная организация труда, защита прав человека, международное право.

REGIONAL APPROACHES TO THE PROTECTION OF LABOR MIGRANTS' RIGHTS: EXPERIENCE OF THE COMMONWEALTH OF INDEPENDENT STATES (CIS) AND THE EUROPEAN UNION (EU)

In our article we examined regional models of protecting the rights of labor migrants using the examples of the CIS countries and the European Union. A comparative analysis of the legal mechanisms applied in these two regions is conducted, highlighting the advantages and disadvantages of each approach. Special attention is paid to the role of

international and regional organizations, such as the International Labor Organization (ILO), in ensuring the protection of migrants' labor rights. The study concludes on the necessity of adapting the EU's best practices to the CIS countries, taking into account their socio-economic and cultural specificities.

KEYWORDS: labor migration, migrants' rights, CIS, European Union, regional approaches, International Labor Organization, human rights protection, international law.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Хафиззода Насиба* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **[+992] 915-04-06-30**. Email: nassihafiz13@gmail.com.

Сведения об авторе: *Хафиззода Насиба* – Таджикский национальный университет, магистрант юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: **[+992] 915-04-06-30**. Email: nassihafiz13@gmail.com.

Information about the author: *Hafizzoda Nasiba* – Tajik National University, master's student of the Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave, 17. Phone: **[+992] 915-04-06-30**. Email: nassihafiz13@gmail.com.

МАФҲУМИ СОҲИБИХТИЁРИИ ХАЛҚ ВА УНСУРҲОИ ТАРКИБИИ ОН

Раҷабзода Н.М.

Донишгоҳи милли Тоҷикистон

Дар ҳуқуқи конститутсионии муосир соҳибихтиёрии халқ яке аз мафҳумҳои калидӣ ва бунёдӣ ба шумор рафта, асоси назариявӣ ва ҳуқуқии ташаккул, ташкил ва фаъолияти тамоми низоми ҳокимияти давлатиро ташкил медиҳад. Ин мафҳум моҳияти демократии давлатро инъикос намуда, муайян месозад, ки манбаи ягона ва олии ҳокимият дар давлат халқ мебошад. Аз ин рӯ, омӯзиши мафҳуми соҳибихтиёрии халқ ва таҳлили унсурҳои таркибии он дорои аҳаммияти ҷиддии назариявӣ ва амалӣ буда, барои дарки моҳияти давлатдорӣ ҳуқуқӣ ва демократӣ нақши муҳим мебозад.

Соҳибихтиёрии халқ, пеш аз ҳама ҳамчун ҳуқуқи олӣ, истисноӣ ва ҷудонопазири халқ барои муайян намудани самтҳои асосии рушди сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва ҳуқуқии ҷомеа фаҳмида мешавад. Ин мафҳум ифодаи иродаи умумии халқ буда, халқро ҳамчун субъекти асосӣ ва соҳибони ҳақиқии ҳокимияти давлатӣ эътироф менамояд. Моҳияти соҳибихтиёрии халқ дар он зоҳир мегардад, ки ҳеҷ як мақомоти давлатӣ, шахси мансабдор ё гурӯҳи иҷтимоӣ наметавонад ҳокимиятро мустақилона, берун аз ирода ва манфиатҳои халқ амалӣ намояд ё онро ғасб кунад.

Дар назарияи ҳуқуқи конститутсионӣ соҳибихтиёрии халқ ҳамзамон ҳамчун принсипи асосии ташкили ҳокимияти давлатӣ баромад менамояд. Маҳз ин принсип муайян месозад, ки низоми ҳокимият чӣ гуна ташаккул меёбад, салоҳияти мақомоти давлатӣ аз кучо сарчашма мегирад, онҳо дар назди кӣ масъул мебошанд ва кадом шаклҳо ва воситаҳои иштироқи шахрвандон дар идоракунии давлатӣ таъмин карда мешаванд. Аз ин лиҳоз, соҳибихтиёрии халқ на танҳо асоси қонунии ҳокимият, балки кафолати воқеии демократия, қонуният ва адолати иҷтимоӣ маҳсуб меёбад.

Соҳибихтиёрии халқ дорои як қатор унсурҳои таркибӣ мебошад, ки дар маҷмӯъ мазмун ва муҳтавои онро ташкил медиҳанд. Яке аз унсурҳои асосии он эътирофи халқ ҳамчун манбаи ягонаи ҳокимияти давлатӣ мебошад. Ин унсур ифода менамояд, ки тамоми ҳокимияти давлатӣ аз халқ сарчашма гирифта, ба номи халқ ва ба манфиати ӯ амалӣ карда мешавад. Қонуният ва легитимии ҳокимияти давлатӣ маҳз аз он вобаста аст, ки то кадом андоза он ба иродаи халқ таъяс мекунад. Фаҳмиши халқ ҳамчун манбаи ягонаи ҳокимияти давлатӣ дар андешаи ҳуқуқӣ ва сиёсӣ решаҳои амиқи назариявӣ дорад ва аз ҷониби бисёр олимону мутафаккирон асоснок карда шудааст. Ин ғоя тадриҷан ҳамчун натиҷаи инкишофи ақидаҳои демократӣ, мафҳуми соҳибихтиёрии халқ ва радди ҳокимияти мутлақ ташаккул ёфтааст.

Дар таълимоти Ҷон Локк ҳокимияти давлатӣ натиҷаи шартномаи иҷтимоӣ мебошад. Ба андешаи ӯ, мардум як қисми озодиҳои табиӣи худро ба давлат месупоранд, аммо соҳибихтиёрӣ пурра аз он халқ боқӣ мемонад. Аз ин рӯ, ҳар гуна ҳокимият танҳо дар сурате қонунӣ аст, ки он ба розигӣ ва иродаи шахрвандон таъяс кунад. Агар давлат аз манфиати халқ дур шавад, халқ ҳуқуқ дорад чунин ҳокимиятро тағйир диҳад. Ин андеша заминаи назариявии робитаи мустақими қонуният ва иродаи халқро ташкил медиҳад. Жан-Жак Руссо мафҳуми «иродаи умумӣ»-ро ба маркази назарияи давлатдорӣ демократӣ меорад. Ба назари ӯ, соҳибихтиёрӣ тақсимнашаванда буда, танҳо ба халқ тааллуқ дорад. Ҳокимияти давлатӣ наметавонад манбаи мустақил дошта бошад, зеро он танҳо иҷрокунандаи иродаи умумии халқ мебошад. Дар ҳамин замина, Руссо таъкид менамояд, ки қонуният ва легитимии давлат аз мутобикати фаъолияти он ба иродаи умумӣ вобаста аст, на танҳо аз шакли ҳуқуқии ташаккулаш.

Дар илми ҳуқуқи конститутсионии асрҳои XIX–XX андешаҳои мазкур бо таҳлили институционалӣ тақмил ёфтанд. А.В. Дайси бар он назар буд, ки бартарии ҳокимияти халқ

пеш аз ҳама тавассути волоияти қонун ва масъулияти мақомоти давлатӣ амалӣ мегардад. Ба андешаи ӯ, давлат танҳо дар он сурат легитимӣ ҳисобида мешавад, ки мақомоти он дар доираи қонун амал карда, иродаи халқро, ки дар қонун таҷассум ёфтааст, риоя намоянд.

Дар навбати худ, Ҳанс Келзен ба масъала аз нуқтаи назари ҳуқуқии соф муносибат намуда, манбаи қонуниятро дар низоми меъёри давлат мебинад. Бо вучуди ин, ҳатто дар назарияи Келзен низ халқ ҳамчун субъекти аввалияи қудрати таъсисдиҳандаи Конститутсия баромад мекунад. Яъне, қонуниятӣ тамоми низоми ҳуқуқӣ дар ниҳояти қор ба иродаи ибтидоии халқ таъя менамояд, ки дар Конститутсия инъикос меёбад.

Дар таҳлилҳои муосири илмӣ таъкид мегардад, ки эътирофи халқ ҳамчун манбаи ягонаи ҳокимият на танҳо принципи назариявӣ, балки меъёри амалии баҳодихии фаъолияти давлат мебошад. Агар ҳокимияти давлатӣ аз халқ дур шуда, манфиатҳои маҳдуди гурӯҳӣ ё шахси ро пайгирӣ намояд, он тадриҷан қонуният ва легитимии худро аз даст медиҳад. Аз ин лиҳоз, робитаи доимӣ бо халқ, шаффофият, ҳисоботдиҳӣ ва иштироки шахрвандон унсурҳои ҷудонопазири амалисозии ин принцип ба ҳисоб меравад.

Ҳамин тариқ, андешаҳои олимони нишон медиҳанд, ки халқ на танҳо сарчашмаи ибтидоии ҳокимият, балки меъёри асосии арзёбии моҳият, қонуният ва самаранокии ҳокимияти давлатӣ мебошад. Ин гоъа ҳамчун пояи давлатдорӣ демократӣ нақши калидӣ дошта, рушди устувори низоми сиёсӣ ва ҳуқуқиро таъмин менамояд.

Унсурҳои муҳими дуюм ҳуқуқи халқ ба иштирок дар идоракунии давлатӣ мебошад. Ин ҳуқуқ метавонад дар шаклҳои гуногун амалӣ гардад, ки онҳоро шартан ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст: шаклҳои бевосита ва ғайримустақими иштирок. Шаклҳои бевосита иштироки шахрвандонро тавассути интихобот, раъйпурсӣ, муҳокимаҳои умумимиллӣ ва дигар институтҳои демократияи мустақим дар бар мегирад. Шаклҳои ғайримустақим бошад, тавассути мақомоти намояндагӣ ва шахсонии интихобшуда амалӣ мегарданд, ки аз номи халқ ҳокимиятро татбиқ менамоянд. Унсурҳои ҳуқуқи халқ ба иштирок дар идоракунии давлатӣ дар назарияи давлат ва ҳуқуқ ҳамчун идомаи мантиқии эътирофи халқ ба сифати манбаи ягонаи ҳокимият баррасӣ мегардад. Агар соҳибхитиёри ба халқ тааллуқ дошта бошад, пас он бояд на танҳо эълонӣ, балки амалан тавассути механизмҳои мушаххаси ҳуқуқӣ татбиқ гардад. Маҳз ҳуқуқи иштирок дар идоракунии давлатӣ чунин механизми асосӣ ба шумор меравад.

Дар андешаҳои классикии сиёсӣ, аз ҷумла дар таълимоти Жан-Жак Руссо, иштироки бевоситаи шахрвандон ҳамчун шакли олитарини демократия арзёбӣ мешавад. Руссо бар он буд, ки халқ набояд соҳибхитиёри худро пурра ба намояндагон вогузорад, зеро иродаи умумӣ танҳо дар ҳолате воқеан ифода меёбад, ки шахрвандон мустақиман дар қабули қарорҳои муҳим иштирок намоянд. Аз ҳамин лиҳоз, раъйпурсӣ, маҷлисҳои умумӣ ва муҳокимаҳои ҷамъиятӣ на танҳо воситаҳои техникаӣ, балки ифодаи бевоситаи соҳибхитиёри халқ мебошанд.

Дар баробари ин, илми муосири ҳуқуқи конституционӣ эътироф менамояд, ки дар шароити давлатҳои муосир иштироки доимӣ ва мустақими тамоми шахрвандон дар ҳамаи масъалаҳои идоракунии амалан ғайриимкон аст. Ин нуқтаро, махсусан, Чеймс Мэдисон таъкид намуда, демократияи намояндагиро шакли мутавозини татбиқи иродаи халқ мешуморид. Ба андешаи ӯ, мақомоти интихобшаванда бояд иродаи мардумро таҷассум намуда, онро ба сатҳи касбӣ ва институтсионалӣ табдил диҳанд. Дар ин ҳолат, иштироки ғайримустақим на радди соҳибхитиёри халқ, балки шакли амалии он мебошад.

Ҳуқуқшиносони асрҳои XIX–XX, аз ҷумла Морис Дюверже, таъкид менамоянд, ки демократияи муосир ҳамеша омезиши шаклҳои бевосита ва ғайримустақим мебошад. Ба назари ӯ, интихобот ҳамчун пайванди асосӣ байни халқ ва ҳокимият баромад мекунад: халқ иродаи худро ифода менамояд, мақомоти намояндагӣ бошанд онро дар шакли қарорҳои давлатӣ амалӣ месозанд. Дар ҳамин замина, қонуният ва легитимии ҳокимият аз он вобаста аст, ки то кадом андоза ин намояндагӣ воқеӣ ва масъулона сурат мегирад.

Дар таҳлили назариявии Юрген Хабермас диққати махсус ба муҳокимаҳои ҷамъиятӣ ва фазои гуфтугӯи шахрвандон дода мешавад. Ў бар он назар аст, ки иштирок дар идоракунии давлатӣ танҳо бо овоздиҳӣ маҳдуд намешавад, балки бояд тавассути баҳси озод, шаклгирии афкори ҷамъиятӣ ва таъсири он ба қарорҳои давлатӣ таъмин гардад. Аз ин нуктаи назар, ҳам шаклҳои бевосита ва ҳам ғайримустақим бояд бо муҳтавои воқеии муколамаи демократӣ пур карда шаванд.

Ҳамин тавр, андешаҳои олимони нишон медиҳанд, ки ҳуқуқи халқ ба иштирок дар идоракунии давлатӣ як падидаи бисёрҷанба мебошад. Шаклҳои бевосита ифодаи мустақими соҳибхитӣ халқанд, дар ҳоле ки шаклҳои ғайримустақим воситаи институтсионалии татбиқи ин соҳибхитӣ маҳсуб мешаванд. Самаранокии давлатдорӣ демократӣ маҳз дар мувозинати дурусти ин шаклҳо ва дар он ифода меёбад, ки то кадом андоза иродаи халқ дар қарорҳои давлатӣ воқеан таҷассум меёбад.

Унсури сеюми таркибии соҳибхитӣ халқ иродаи халқ ҳамчун асоси қабули қарорҳои давлатӣ, моҳияти амалии ин принсипро ифода менамояд. Агар халқ манбаи ҳокимият бошад ва ҳуқуқи иштирок дар идоракуниро дошта бошад, пас натиҷаи мантиқии ин ҳолат он аст, ки тамоми қарорҳои муҳими давлатӣ бояд ба иродаи воқеии ҷомеа таъяс намоянд. Дар акси ҳол, соҳибхитӣ халқ хусусияти шаклӣ касб карда, аз мазмуни воқеии худ дур мешавад.

Иродаи халқ пеш аз ҳама маҷмуи манфиатҳо, ниёзҳо ва интизориҳои иҷтимоист, ки дар раванди ҳаёти ҷамъиятӣ ташаккул меёбанд. Қонунҳо, барномаҳои давлатӣ, стратегияҳои рушди миллӣ ва қарорҳои сиёсӣ бояд маҳз ба ҳаллу фасли ҳамин ниёзҳо равона гарданд. Дар давлатдорӣ демократӣ санадҳои ҳуқуқӣ на танҳо ифодаи иродаи ҳокимият, балки натиҷаи ҳамгирии манфиатҳои гуногуни иҷтимоӣ мебошанд, ки дар ниҳояти қор ба иродаи умумии халқ табдил меёбанд.

Иродаи халқ дар қабули қарорҳои давлатӣ на ҳамеша ба таври мустақим ифода меёбад. Он метавонад тавассути интихобот, афкори ҷамъиятӣ, муҳокимаҳои сиёсӣ, фаъолияти ҷомеаи шахрвандӣ ва дигар механизмҳои иҷтимоӣ шакл гирад. Вазифаи мақомоти давлатӣ дар он аст, ки ин иродаро дуруст дарк намуда, онро ба қарорҳои мушаххаси сиёсӣ ва ҳуқуқӣ табдил диҳанд. Дар ин раванд, масъулият ва ҳисоботдиҳии ҳокимият нақши калидӣ мебозад.

Дар сурати дур шудани фаъолияти мақомоти давлатӣ аз ирода ва манфиатҳои воқеии халқ, робитаи байни ҷомеа ва ҳокимият суст мегардад. Қарорҳое, ки бидуни дарназардошти ниёзҳои иҷтимоӣ қабул мешаванд, ҳатто агар аз лиҳози шаклӣ қонунӣ бошанд ҳам, аз нигоҳи иҷтимоӣ қобили қабул намешаванд. Ин ҳолат боиси коҳиш ёфтани сатҳи эътимоди ҷомеа, афзоиши бепарвоии сиёсӣ ва заъиф шудани легитимии ҳокимият мегардад.

Аз ин лиҳоз, иродаи халқ ҳамчун асоси қабули қарорҳои давлатӣ меёри муҳими баҳодиҳии мазмун ва самаранокии фаъолияти ҳокимият мебошад. Ҳар қадаре ки қарорҳои давлатӣ ба манфиатҳои воқеии ҷомеа мувофиқат намоянд, ҳамон қадар соҳибхитӣ халқ мазмуни воқеӣ касб карда, низоми сиёсӣ устувору эътимодбахш мегардад. Баръакс, нодида гирифтани иродаи халқ на танҳо моҳияти демократии давлатро халалдор мекунад, балки заминаи бӯҳрони эътимод ва ноустувории иҷтимоиро ба вуҷуд меорад.

Унсури масъулияти мақомоти давлатӣ дар назди халқ дар илми ҳуқуқи конституционӣ ҳамчун кафолати амалии соҳибхитӣ халқ баррасӣ мегардад. Агар халқ манбаи ҳокимият, соҳиби ирода ва иштирокчи идоракунии давлатӣ бошад, пас фаъолияти мақомоти давлатӣ бояд ҳатман таҳти назорат ва ҷавобгари доимии ҷомеа қарор гирад. Бе чунин масъулият соҳибхитӣ халқ хусусияти рамзӣ гирифта, ба ҳокимияти аз ҷомеа ҷудошуда табдил меёбад.

Дар илми ҳуқуқи давлатии Русия ин масъала ба таври амиқ таҳлил шудааст. С. А. Авакян масъулияти мақомоти давлатиро яке аз нишонаҳои асосии демократии воқеӣ мешуморад. Ба андешаи ӯ, ҳисоботдиҳии мақомоти ҳокимият дар назди халқ танҳо як талаботи ахлоқӣ нест, балки уҳдадорӣ конституционӣ мебошад. Мақомоти давлатӣ на

танҳо бояд қонунӣ таъсис ёбанд, балки вазифадоранд натиҷаи фаъолияти худро ба ҷомеа пешниҳод намуда, барои қарорҳои қабулнамудаашон ҷавоб гӯянд.

Дар ҳамин замина В. Е. Чиркин таъкид менамояд, ки масъулияти давлатӣ дорои хусусияти бисёрҷаҳавӣ мебошад. Он метавонад дар шакли ҷавобгарии сиёсӣ (истеъфо, нобоварӣ), ҳуқуқӣ (масъулияти конституционӣ ва маъмурӣ) ва иҷтимоӣ (баҳодихии ҷамъиятӣ) зоҳир гардад. Ба назари ӯ, маҳдудияти муҳлати ваколат ва интиҳобшавандагии мансабдорони баландпоя яке аз василаҳои муҳими пешгирии тамаркузи ҳокимият ва дуршавии он аз халқ мебошад.

О.Е. Кутафин робитаи мустақими масъулияти мақомоти давлатӣ ва легитимии ҳокимиятро таъкид менамояд. Ӯ бар он назар аст, ки ҳатто ҳокимияти қонунӣ таъсисёфта метавонад дар сурати набудани механизмҳои самараноки ҳисоботдиҳӣ эътимоди ҷомеаро аз даст диҳад. Аз ин рӯ, назорати ҷамъиятӣ, фаъолияти васоити ахбори омма ва институтҳои ҷомеаи шахрвандӣ бояд ҷузъи ҷудонопазири низоми ҳокимият бошанд.

Дар илми ҳуқуқи конституционии Тоҷикистон низ масъалаи масъулияти мақомоти давлатӣ дар назди халқ аҳаммияти калидӣ дорад. С.А. Маҳмудов таъкид менамояд, ки принсипи соҳибхитиярии халқ танҳо дар ҳолате амалӣ мегардад, ки мақомоти давлатӣ худро намояндаи муваққатии иродаи халқ эҳсос намоянд, на соҳибони ҳокимият. Ба андешаи ӯ, ҳисоботдиҳии мақомоти иҷроия ва маҳаллӣ дар назди намояндагони интиҳобшуда ва ҷомеа яке аз воситаҳои таҳкими қонуният ва интизоми давлатӣ мебошад.

Ҳуқуқшиноси дигар, А. Х. Саидов, масъулияти мақомоти давлатиро ҳамчун кафолати ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд арзёбӣ мекунад. Ӯ бар он аст, ки ҷавобгарии сиёсӣ ва ҳуқуқии мансабдорон дар назди халқ на танҳо ҳадафи худназоратӣ дорад, балки ба пешгирии худсарӣ, фасод ва сӯиистифода аз ҳокимият мусоидат менамояд. Дар ин маъно, масъулият воситаи тавозуни ҳокимият ва ҷомеа мебошад.

Дар таҳлили умумӣ метавон гуфт, ки андешаҳои олимони рус ва тоҷик ба як ҳулосаи муштарак меоянд: масъулияти мақомоти давлатӣ шартӣ ҳатмии табилии соҳибхитиярии халқ ба воқеияти сиёсӣ ва ҳуқуқӣ мебошад. Ҳисоботдиҳӣ, назорати ҷамъиятӣ, интиҳобшавандагӣ, маҳдудияти муҳлати ваколат ва ҷавобгарии сиёсӣ на танҳо механизмҳои техникӣ, балки кафолатҳои асосии ҳифзи ирода ва манфиатҳои халқанд. Маҳз тавассути самаранокии ин механизмҳо ҳокимият аз халқ ҷудо намешавад ва давлат моҳияти воқеан демократӣ касб менамояд.

Соҳибхитиярии халқ ҳамчун мафҳуми бунёдии ҳуқуқи конституционӣ ва назарияи давлатдорӣ демократӣ дорои табиати мураккаб ва бисёрҷаҳавӣ мебошад. Он танҳо ба эътирофи эъломиявии халқ ҳамчун манбаи ягонаи ҳокимияти давлатӣ маҳдуд нашуда, маҷмуи унсурҳои ба ҳам зич вобастаро дар бар мегирад, ки дар ҳамбастагӣ мазмун ва самти рушди низоми сиёсӣ ва ҳуқуқии давлатро муайян менамоянд.

Таҳлили унсурҳои асосии соҳибхитиярии халқ нишон медиҳад, ки онҳо як низоми воҳидро ташкил медиҳанд. Эътирофи халқ ҳамчун манбаи ҳокимият заминаи назариявӣ ва ҳуқуқии давлатдорӣ демократиро фароҳам меорад; ҳуқуқи иштирок дар идоракунии давлатӣ ба ин эътироф мазмуни амалии институтсионалӣ мебахшад; иродаи халқ ҳамчун асоси қабули қарорҳои давлатӣ робитаи воқеии байни ҷомеа ва ҳокимиятро таъмин менамояд; ва ниҳоят, масъулияти мақомоти давлатӣ дар назди халқ кафолати ҳифз ва устувории ин робитаро таъмин мекунад. Набудани ҳар кадоме аз ин унсурҳо боиси коства гардидани мазмуни воқеии соҳибхитиярии халқ мегардад.

Дар шароити давлатдорӣ ҳуқуқӣ соҳибхитиярии халқ ҳамчун меъёри асосии баҳодихии қонуният ва легитимии ҳокимияти давлатӣ баромад мекунад. Қонунҳо, барномаҳо ва қарорҳои сиёсӣ танҳо дар сурате хусусияти воқеан демократӣ касб менамоянд, ки онҳо ирода, манфиат ва ниёзҳои воқеии ҷомеаро инъикос намуда, тавассути механизмҳои самараноки иштироки шахрвандон ва назорати ҷамъиятӣ татбиқ гарданд. Аз ин рӯ, соҳибхитиярии халқ на танҳо принсипи ташаккули ҳокимият, балки нишондиҳандаи сифати фаъолияти он низ мебошад.

Амалисозии пурраи соҳибхитиёрии халқ ба таҳкими қонуният, болоравии сатҳи эътимоди ҷомеа ба мақомоти давлатӣ ва баланд бардоштани масъулияти ҳокимият мусоидат менамояд. Дар чунин шароит давлат аз сохтори фармондеҳӣ ба институти хизматрасон ба манфиатҳои ҷамъиятӣ табдил ёфта, инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ ба арзиши олии табдил меёбанд. Ин раванд барои рушди устувори ҷомеа, таъмини суботи иҷтимоӣ ва пешрафти демократии давлат аҳамияти ҳалкунанда дорад.

Ҳамин тариқ, соҳибхитиёрии халқ ҳамчун падидаи воқеии сиёсӣ ва ҳуқуқӣ танҳо дар ҳамбастагии ҳамаи унсурҳои таркибии он амалӣ гардида, заминаи бозэтимоди ташаккул ва рушди давлатдорӣ ҳуқуқӣ ва демократиро фароҳам меорад.

АДАБИЁТ

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994, бо тағироту иловаҳои солҳои 199, 2003, ва 2016. - Душанбе. 2016.
2. Эълومияи умумии ҳуқуқи башар аз 10 декабри соли 1948.
3. Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои инсонӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ аз 16 декабри соли 1966.
4. Конвенсияи Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил оид ба ҳуқуқ ва озодиҳои асосии инсон аз 26 - майи соли 1995.
5. Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи шахравандӣ" аз 8 августи соли 2015.
6. Холиқов А. Ғ. Мухтасар аз таърихи ҳуқуқи инсон / А.Ғ. Холиқов. - 2007.
7. Диноршоев А. М. Сафаров Д. С. Ҳуқуқи инсон / А.М. Диноршоев, Д.С. Сафаров. - 2010.
8. Права человека. Под ред. Е. А. Лукашева. 2009.

МАФҲУМИ СОҲИБХИТИЁРИИ ХАЛҚ ВА УНСУРҲОИ ТАРКИБИИ ОН

Дар ҳуқуқи конституционии муосир соҳибхитиёрии халқ яке аз мафҳумҳои калидӣ ва бунёдӣ ба шумор рафта, асоси назариявӣ ва ҳуқуқи ташаккул, ташкил ва фаъолияти тамоми низоми ҳокимияти давлатиро ташкил медиҳад. Ин мафҳум моҳияти демократии давлатро инъикос намуда, муайян месозад, ки манбаи ягона ва олии ҳокимият дар давлат халқ мебошад. Аз ин рӯ, омӯзиши мафҳуми соҳибхитиёрии халқ ва таҳлили унсурҳои таркибии он дорои аҳамияти ҷиддии назариявӣ ва амалӣ буда, барои дарки моҳияти давлатдорӣ ҳуқуқӣ ва демократӣ нақши муҳим мебозад.

КАЛИДВОЖАҲО: соҳибхитиёри, моҳият, назариявӣ, манбаъ, халқ, таҳлил, амалӣ, мафҳум, давлатдорӣ, демократӣ, бунёдӣ, ташаккул.

КОНЦЕПЦИЯ НАРОДНОГО СУВЕРЕНИТЕТА И ЕЕ КОМПОНЕНТЫ

В современном конституционном праве суверенитет народа является одним из ключевых и основополагающих понятий, составляющих теоретическую и правовую основу формирования, организации и функционирования всей системы государственной власти. Эта концепция отражает демократическую сущность государства и определяет, что единственным и высшим источником власти в государстве является народ. Поэтому изучение концепции народного суверенитета и анализ ее составляющих элементов имеет серьезное теоретическое и практическое значение и играет важную роль в понимании сущности правовой и демократической государственности.

Ключевые слова: суверенитет, сущность, теоретический, источник, народ, анализ, реализация, концепция, государственность, демократический, фундаментальный, формирование.

THE CONCEPT OF SOVEREIGNTY OF THE PEOPLE AND ITS COMPONENTS

In modern constitutional law, the sovereignty of the people is one of the key and fundamental concepts that constitutes the theoretical and legal basis for the formation, organization and functioning of the entire system of state power. This concept reflects the democratic essence of the state and determines that the only and highest source of power in the state is the people. Therefore, the study of the concept of popular sovereignty and the analysis of its constituent elements has serious theoretical and practical significance and plays an important role in understanding the essence of legal and democratic statehood.

KEYWORDS: sovereignty, essence, theoretical, source, people, analysis, implementation, concept, statehood, democratic, fundamental, containment.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Раҷабзода Нодира Муродалӣ* - Донишгоҳи милли Тоҷикистон, магистранти факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 056 66 66 66.

Сведения об авторе: *Раҷабзода Нодира Муродалӣ* - Таджикский национальный университет, магистр юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 056 66 66 66.

Information about the author: *Rajabzoda Nodira Murodali* - Tajik National University, Master's student of the Faculty of Law. **Address:** 734025, , Republic of Tajikistan, DushanbeRudaki Avenune, 17. Phone: **(+992) 056 66 66 66.**

МАСЪАЛАҲОИ МУБРАМИ ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ЭНЕРГЕТИКӢ ТАҲЛИЛИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ - ҲУҚУҚӢ

Салимов Ф.

Донишгоҳи милли Тоҷикистон

Дар замони муосир талаботи ҷомеаи инсонӣ ба энергия рӯз аз рӯз меафзояд ва кишварҳо дар ҷустуҷӯи манбаъҳои устувор ва самараноки энергетикӣ қарор доранд. Яке аз роҳҳои муҳими таъмини энергия истифодаи технологияи атомӣ (ҳастай) мебошад, ки ҳамчун манбаи тавоно ва камхарҷ дар ҷаҳон шинохта шудааст. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дорои захираҳои фаровони обӣ буда, дар баробари ин ба ба энергияи ҳастай тавачҷуҳ зоҳир намуда, ҳамкорияшро бо Агенти байналмилалии неруи атомӣ (АБНА МАГАТЕ) тақвият мебахшад. Технологияи ҳаста имкон медиҳад, ки бо истифода аз реаксияҳои ҳастай миқдори зиёди энергия истехсол карда шавад. Бо вучуди ин, истифодаи технологияи ҳаста мушкилоти худро низ дорад, аз ҷумла масъалаҳои бехатарӣ, идоракунии партовҳои радиоактивӣ ва хароҷоти баланди сохтмони неругоҳҳои ҳастай. Аммо бо пешрафти технология ва дастгирии созмонҳои байналмилалӣ, ин мушкилот қобили ҳал шуда истодаанд. Масъалаҳои мубрами ҳуқуқи байналмилалии энергетикӣ асосан ба танзими ҳамкорихои байналмилалӣ, амнияти энергетикӣ, сармоягузори хориҷӣ, ҳифзи муҳити зист ва истифодаи устувори захираҳои энергетикӣ (нефт, газ, барқ, об) таълуқият доранд, ки тавассути шартномаҳо, конвенсияҳо ва қонунгузори миллии кишварҳо, мисли Қонуни Тоҷикистон дар бораи энергетика, ҳалли худро меёбанд. Ин масъалаҳо муносибатҳои байни давлатҳо, ширкатҳои байналмилалӣ ва созмонҳои байналмилалиро дар соҳаи энергетика, аз ҷумла сарҳади истифодаи захираҳо, интиқоли онҳо, ва ҳалли баҳсҳо дар бар мегиранд. Соҳаи энергетика яке аз соҳаҳои калидии иқтисодиёт ба ҳисоб рафта, рушди соҳаҳои саноат ва дигар бахшҳои хоҷагии халқ аз рушди ин соҳа вабастагии зиҷ дорад. Имрузҳо дар саросари ҷаҳон масраф ва истифодабарии неруи барқ мунтазам афзоиш меёбад. Бино ба маълумоти Агенти байналмилалии энергетикӣ, истифодаи неруи барқ дар солҳои 1990 – 2008 ба ҳисоби миёна ба ҳар сари аҳоли 10% зиёд шудааст. Бахусус барои истехсоли неру аз ҳисоби энергияи барқароршаванда ва аз ҷиҳати экологӣ тоза тавачҷуҳ бештар мегардад. Тибқи маълумотҳо то соли 2020, ҳиссаи истехсоли қувваи барқ аз манбаҳои барқароршаванда энергия 10% - и энергияи умумии тавлидшударо дар ҷаҳон ва қариб 20% - и ро дар Аврупо ташкил хоҳад дод. Аксар кишварҳо мехоҳанд истифодабарии нафт, газ ва ангиштро коҳиш дода, аз 5% то 30% неруи барқро бо истифода аз қувваи об, офто, шамол, ва ғайра истехсол намоянд. Дар замони муосир, ки талабот ба энергия рӯз ба рӯз меафзояд, кишварҳо дар ҷустуҷӯи манбаъҳои устувор ва самараноки энергетикӣ ҳастанд. Амнияти энергетикӣ – аз муҳимтарини рукнҳои бехатарӣ ҳар давлат ба ҳисоб меравад. Ба мафҳуми нисбатан васеътар амнияти энергетикӣ вазъият ва ҳолате мебошад, шаҳрвандон ва дар умум давлат аз норасоии ҳама гуна неруҳои гармиву рӯшноидиҳанда танқисӣ нақашада, аз ҳодисаҳои ғайриҷашмдошт ва номатлуби табиӣ, техногенӣ, иҷтимоӣ – иқтисодӣ, дохилӣ, хориҷӣ ва амсоли инҳо муҳофозат мешаванд.

Садамаи бузурги руҳдодаи солҳои наздик, ки системаи энергетикӣ ИМА, Япония ва як қатор кишварҳои Европа, Африқа, Осиё, Америкаи Ҷанубӣ ва Русия ба вуқӯ омаданд, ҳушдор аз таъмини амнияти энергетикӣ аст. Дар 40 соли охири мавҷудияти системаи бузург руҳ додааст, ки аксари садамаҳо ба ИМА рост меоянд. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо роҳбарии Пешвои муаззами миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар тарҳрезӣ ва тадбиқи як қатор лоиҳаҳои стратегӣ барои беҳтар кардани таъмини барқ ва тақими амнияти энергетикӣ дар кишвар саҳми беназир доранд. Ба ҳар ҳол тақозои амнияти энергетикӣ дар ҳолати ҳуби техникӣ нигоҳ доштани таҷҳизот ва дигар иқдомҳо тадорукоти заруристанд, ки ҳамеша бояд мадди назар бошанд. Ин амалҳо аз рукнҳои муҳими таъмини амнияти энергетикӣ ба ҳисоб мераванд. Имрӯз дар дунё рушди бемайлоии ҳама соҳаҳои ҳаётан

муҳимро бе қувваи барқ наметавон тасаввур намуд. Ҳама пешрафту дастовардҳо ҳатман ба ин сарвати бебаҳо алоқамандӣ доранд. Мақсадҳои асосии давлат дар соҳаи энергетика аз инҳо иборат аст:

- таъмини боэътимод ва сифатноки эҳтиёҷоти рӯзафзуни ҷумҳурӣ ба захираҳо ва маҳсулоти энергетикӣ ва кафолати амнияти энергетикӣ кишвар.

- муҳайё намудани шароити зарурӣ барои пайгириона гузаштани энергетика ба муносибатҳои бозоргонӣ, ҷалб намудани сармоягузори ватанӣ ва хориҷӣ ба он, ба корхонаҳои энергетикӣ додани мустақилияти иқтисодӣ ва таъмини тараққиёти онҳо дар асоси рақобати бозоргонӣ.

Ҳукуки сармоягузорӣ – Ҳифзи сармоягузориҳои байналмилалӣ дар инфрасохтори энергетикӣ. Дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 22 декабри 2016 Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд намудаанд, ки тибқи арзёбии созмонҳои байналмиллалӣ молявӣ Тоҷикистон аз рӯйи фоизи истеҳсоли энергияи сабз, яъне неруи аз ҷиҳати экологии тоза ба қатори шаш кишвари пешсафти сайёра шомил гардида, имрӯз истеҳсоли ин намуди энергия дар кишвари мо 98 фоизро ташкил медиҳад, ки ин саҳми Тоҷикистон дар пешгирӣ кардани оқибатҳои харобиовари гармшавии иқлим ва татбиқи чорабиниҳои экологӣ дар сатҳи минтақа ва ҷаҳон мебошад.

Дар заминаи созишномаҳои байналмилалӣ Созмони Милалӣ Муттаҳид ва Банки Ҷаҳонӣ дар Тоҷикистон лоиҳаҳои гуногуни энергетикӣ, аз ҷумла дар самти энергетикаи барқароршаванда ва самаранокии энергетикаро дастгирӣ мекунанд, ки ба рушди инфрасохтор ва ҳалли мушкилоти таъмини барқ мусоидат менамоянд. Созмонҳои минтақавӣ ҳамкориҳо дар доираи созмонҳои минтақавӣ ба монанди (ШОС) ва дигар форумҳо барои ҳамкории минтақавӣ дар соҳаи энергетика низ амалӣ мегарданд. Самтҳои асосии ҳамкории байналмилалӣ бо созмонҳои байналмилалӣ дар соҳаи энергетика аз инҳо иборатанд:

- мубодилаи тарафайн бо ташкилотҳои байналмилалӣ ва хориҷӣ оид ба дастовардҳои илмию технологӣ;

- иштирок дар лоиҳаҳои байналмилалӣ энергетикӣ;

- мубодилаи таҷриба оид ба истифодаи самаранокии манбаъҳои барқароршавандаи энергия;

- ташкил ва иштирок дар конференсҳои байналмилалӣ.

Хулоса, ҳукуки байналмилалӣ энергетикӣ ҳамчун соҳаи муҳими ҳукуки байналмилалӣ оммавӣ дар танзими муносибатҳои байни давлатҳо дар соҳаи истеҳсол, интиқол, тақсимот ва истифодаи захираҳои энергетикӣ нақши калидӣ мебошад. Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва афзоиши вобастагии давлатҳо аз амнияти энергетикӣ, масъалаҳои мубрами ин соҳа ба монанди таъмини амнияти энергетикӣ, ҳифзи муҳити зист, танзими бозорҳои байналмилалӣ энергия, истифодаи устувори захираҳо ва ҳалли баҳсҳои энергетикӣ аҳамияти махсус пайдо мекунанд.

Таҳлили ҳукуки байналмилалӣ нишон медиҳад, ки норасоии санадҳои ҳатмии умумиҷаҳонӣ, ихтилофи манфиатҳои давлатҳо ва таъсири омилҳои сиёсӣ татбиқи самаранокии меъёрҳои ҳукуки байналмилалӣ энергетикиро маҳдуд месозанд. Бо вучуди ин, рушди ҳамкориҳои байналмилалӣ, тақмили механизмҳои шартномавӣ ва мутобиқ намудани меъёрҳои [ҳукукӣ ба талаботи рушди устувор метавонанд ба ҳалли ин мушкилот мусоидат намоянд.

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 декабри 2016.
2. Қонуни Ҷ Т Дар бораи энергетика аз 29 ноябри соли 2000.
3. Қонуни Ҷ Т Дар бораи сарфаҷӯии энергия аз 10 майи соли 2002.
4. Қонуни Ҷ Т Дар бораи истифодаи манбаъҳои барқароршавандаи энергия аз 7 январи соли 2010.

5. Қарори Ҳукумати ҶТ аз 29 майи соли 2010 Дар бораи тасдиқ намудани чорабиниҳо оид ба амалисозии лоиҳаҳои афзалиятнок дар соҳаи энергетикаи ҶТ барои солҳои 2010 – 2015 .
6. Қарори Ҳукумати ҶТ аз 3 августи соли 2002 Дар бораи концепсияи рушди соҳаҳои комплекси сӯзишвории энергетикаи ҶТ барои солҳои 2003 – 2015.

МАСЪАЛАҲОИ МУБРАМИ ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ЭНЕРГЕТИКӢ ТАҲЛИЛИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ-ҲУҚУҚӢ

Дар мақола масъалаҳои мубрами ҳуқуқи байналмилалии энергетикӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Масъалаҳои мубрами ҳуқуқи байналмилалии энергетикӣ асосан таъмини амнияти энергетикӣ, сармоягузори хориҷӣ, ҳифзи муҳити зист ва истифодаи устувори захираҳои энергетикӣ (нефт, газ, об) дар бар мегирад.

КАЛИДВОЖАҲО: амнияти энергетикӣ, сармоягузори хориҷӣ, ҳифзи муҳити зист ва истифодаи устувори захираҳои энергетикӣ.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ МЕЖДУНАРОДНОГО ЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО ПРАВА, МЕЖДУНАРОДНО - ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

В статье рассматриваются актуальные вопросы международного энергетического права. К числу актуальных вопросов международного энергетического права относятся, обеспечение энергетической безопасности, иностранные инвестиции, охрана окружающей среды и устойчивое использование энергетических ресурсов (нефти, газ, воды).

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Энергетическая безопасность, иностранные инвестиции, охрана окружающей среды и устойчивое использование энергетических ресурсов.

CURRENT ISSUES OF INTERNATIONAL ENERGY LAW: INTERNATIONAL LEGAL ANALYSIS.

The article discusses current issues of international energy law. Current issues of international energy law mainly concern ensuring energy security, ensuring energy security for foreign investors, and sustainable use of energy resources (oil, gas, water).

KEYWORDS: Energy security, foreign investment protection, and sustainable use of energy resources.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Салимов Фазлиддин* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **988 – 45 – 24 – 26.**

Сведения об авторе: *Салимов Фазлиддин* – Таджикский национальный университет, магистр юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **988 – 45 – 24 – 26.**

Information about the author: *Salimov Fazliddin* – Tajik National University, master's student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **988 – 45 – 24 – 26.**

СИЁСАТ – ПОЛИТИКА

РУШДИ ДИПЛОМАТИЯИ МАРДУМӢ ДАР ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР ЗАМОНИ МУОСИР

Раҳматов Н.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Осиёи Марказӣ имрӯз дар сиёсати нави ҷаҳон бинобар мавқеи геополитикии худ, доштани захираҳои бойи энергетикӣ, иқтисодии транзитӣ, наздик будан аз лиҳози географӣ бо Афғонистон ва дигар омилҳо ба як нуқтаи манфиатҳои давлатҳои пурқудрат ва “маркази вазнини нави сиёсӣ” табдил ёфтааст. Барои пешбурди манфиатҳои худ дар ин минтақа бозингарони ғайриминтақавӣ воситаҳои гуногуни сиёсати беруна, аз ҷумла дипломатияи мардумиро истифода мебаранд. Рақобати ҷаҳонии геополитикӣ байни давлатҳои бузург дар амал татбиқ намудани дипломатияи мардумӣ дар минтақа зоҳир мегардад. Махсусан, ин дар амалияи Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Федератсияи Россия мушоҳида мешавад. Чуноне, ки муҳаққиқон қайд намуданд, ки дар шароити муосир дар минтақаи Осиёи Марказӣ задухурд ва рақобат миёни ин ду давлат вучуд дорад, аз ҷумла онҳо барои манфиатҳои худ аз “қувваи нарм” истифода мебаранд. Чуноне ки андешаҳо ва мувоҳидаҳои бартаридошта нишон медиҳанд, рақобат барои нуфуз дар Осиёи Марказӣ дар асоси мантиқ “бозихҳои рақамӣ” сурат мегирад. Баъзе тадқиқотчиёни минтақа бовар доранд, ки чунин мавқеъгирӣ нисбат ба маданият ва равандҳои гуманитарӣ дар асоси “тарафдорони назарияҳои геополитикӣ” дигар давлатҳои манфиатдор дар минтақа пайдо шудаанд.

Дар баробари “қувваи нарм”-и Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Федератсияи Россия дар истифодаи дипломатияи мардумӣ давлатҳои муҳимтарини Осиё, аз ҷумла Ҷумҳурии Мардумии Чин, Туркия ва Эрон дар минтақаи Осиёи Марказӣ фаъол гаштаанд.

Барои Федератсияи Россия Осиёи Марказӣ дар асоси омилҳои дар боло зикр гардида дар сиёсати ҷаҳонӣ ҳамчун минтақаи стратегӣ боқӣ мемонад. Аҳамияти минтақа барои Федератсияи Россия аз он вобаста аст, ки масъалаҳои амниятӣ, ҳарбию сиёсӣ аз Россия вобаста буда, ин раванд ба амиқтар шудани равандҳои ҳамгирӣ дар АвруОсиё мусоидат менамояд. Бо гуфтаи муҳаққиқони Федератсияи Россия муваффақиятҳои Федератсияи Россия дар ин минтақа на танҳо дар асоси омилҳои моддӣ, балки дар истифодаи “қувваи нарм”-и он муайян мегардад. Барои ҳамин Федератсияи Россия кӯшиш менамояд, ки барои расидан ба ҳадафҳои худ дар баёни давлатҳои манфиатдор дар ин минтақа ва нигоҳ доштани нуфузи худ дар шуури ҷамъиятӣ ҳамчун кишвари мусбате, ки барои пешравии минтақаи Осиёи Марказӣ тамоми кӯшишҳои худро сарф намуда аз тамоми роҳҳои дипломатӣ, аз ҷумла аз таҷрибаи дипломатияи мардумӣ истифода мебарад.

Сарфи назар аз кам шудани ҳузури Федератсияи Россия дар Осиёи Марказӣ аз замони пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ аз тарафи Шимол дар ин минтақа бисёр давлатҳои дар боло номбаршуда фаъол гардида, нуфузи онҳо бо Федератсияи Россия муқоиса карда мешавад, ки ба андешаи муҳаққиқон ва аксари коршиносон то ҳол иқтисодии дипломатияи мардумӣ дар ин минтақа нисбат ба дигар фаъолони кишварҳои манфиатдор баланд арзёбӣ гардидааст. Иштироки минтақа дар равандҳои ҳамгирӣ дар фазои пасошуравӣ ҳамкориро бештар намуда, давлатҳои минтақаро бо Федератсияи Россия боз ҳам наздиктар менамояд; аз ин лиҳоз паҳншавии забони русӣ дар асоси ҳешутаборӣ ва дӯстӣ дар асоси муносибатҳои касбӣ ба амал меояд. Ба мавқеи нисбатан баланд метавон қайд намуд, ки тамоми маълумотҳо дар Вазорати ахбори омма ва тамоми маълумотҳои муҳимтарин ва диссертатсияҳо бо забони русӣ буда, давлатҳои минтақаи Осиёи Марказиро дар зери сиёсати нарм водор менамояд, ки аз Федератсияи Россия вобастагии забонӣ дошта бошад.

Инчунин, баъзе муҳаққиқон муайян кардаанд, ки Федератсияи Россия дорои захираҳои зиёди бузург мебошад. Аз ҷумла, А. Гусаров ва Э. Хон аз донишқадаи стратегияи Осиёи Миёна дар асоси омӯзиши худ эътироф мекунад, ки ки Федератсияи Россия дорои зиёди захираҳои бузурги неруи нарм дар Осиёи Марказӣ мебошад. Аммо стратегияи Федератсияи Россия дар истифодаи неруи нарм комилан мувофиқ нест. Мутахассиси рус М. Братерский муайян намудааст, ки истифодаи “қувваи нарм” дар минтақа ба тамоюл ва бухрони иқтисодӣ оварда мерасонад. Вай иддао дорад, ки Федератсияи Россия сайъ дорад, ки захираҳои “қудрати сахтро” ҳамчун воситаи “нарм” дар сиёсати берунӣ истифода мебарад. Бо ибораи дигар гум кардани сиёсати нарм дар соҳаи иқтисодиёт дар минтақа барои Федератсияи Россия имконият медиҳад, ки дар таъмини амният ва устувории режимҳои сиёсии ҳукумрон дар кишварҳои минтақаи Осиёи Марказӣ саҳмгузор бошад. Далелҳои пешниҳодшуда асосан вазъи реалиро инъикос менамояд, ки дигар намудани вазъият дар Осиёи Марказӣ барои Федератсияи Россия аз истифодаи дипломатияи мардумӣ вобастагӣ дорад.

То имрӯз қариб ҳамаи муассисаҳои дипломатии мардумӣ дар Федератсияи Россия дар омӯзиши масъалаҳои минтақа кор ва фаъолият менамоянд. Яке аз ин лоиҳаҳои беҳтарин А. М. Горчаков “Мақтаби қоршиносони ҷавон оид ба масъалаҳои Осиёи Марказӣ мебошад”. Ин фонд як барномаи илмӣ ва таълимӣ барои мутахассисони ҷавон дар соҳаи муносибатҳои байналмилалӣ, иқтисодиёти ҷаҳонӣ, рӯзноманигори байналмилалӣ, инчунин, намояндагони аҳли ҷамъияти илмӣ равона гардидааст, ки ин аз ба роҳ мондани дипломатияи мардумӣ дар минтақаи Осиёи Марказӣ шаҳодат медиҳад.

Дар ҳуди Осиёи Марказӣ фонди “Сулҳи Россия”, ки тарғиби забони русӣ ва кор бо ҳамватанон тақия менамояд амал мекунад. Шумораи марказҳо ва офисҳои фонди “Сулҳи Россия” ба паҳн намудани забон ва маданияти рус машғул буда, шумораи онҳо дар давлатҳои минтақаи Осиёи Марказӣ, ғайр аз Туркменистон ба 13 адад мерасад. Ба ҳилофи фонди дар боло зикргардида боз ҳамкориҳои бисёрсамта дар тамоми соҳаҳо дар ин минтақа дида шуда, ба бунёди робита бо ҳамватанони минтақа, рушди ҳамкориҳои башардӯстона ва ҳамкориҳои сохторҳои таълимии Осиёи Марказӣ ва Федератсияи Россия равона гардидааст. Соҳаи охири, яъне ҳамкорӣ дар соҳаи таҳсилоти олии Федератсияи Россия дар асоси фаҳмиш ва муқаррароти хизматрасонии таълимӣ “ба аҳолии давлатҳои хориҷа имконият медиҳад, ки лоҳияҳои беҳтарини худро дар асоси ҳамкориҳои байналмилалӣ ба роҳ монда, ҳамкориҳои худро бо донишгоҳҳои давлатҳои ҳамдигар сайқал намоянд, ки ин раванд ба мо имконият медиҳад, ки таълим дар донишгоҳҳо бо забони хориҷӣ сурат гирифта, лоиҳаҳои дигарро дар самти илм амалӣ намоянд. Ин боиси мустаҳкам намудани байналмилалӣ чи дар байни элитаҳои сиёсӣ ва чи дар байни табақаҳои омимаи аҳоли зиёд мегардад”. Ғайр аз ин, олимони рус бахши илмӣ ва таълимии дипломатияи мардумиро як манбаъ ҳисобида, он имконият медиҳад, ки равандҳои ҳамгириро дар фазои пасошуравӣ тезонад.

Сарфи назар аз мавҷудияти иқтидори мустаҳками дипломатияи мардумӣ, дар Осиёи Марказӣ, Россия дар истифода бурдани ин раванду восита дар минтақа якҷанд камбудии системавиро доро мебошад. Набудани стратегияҳои беҳтарини муайян, ҳадафҳо, механизмҳои арзёбии фаъолият дар истифодаи дипломатияи мардумӣ барои Россия дар раванди дар амал татбиқ намудани ҳадафҳо ва мақсадҳои муайян дар замони дуру дароз амалӣ мешавад.

Дипломатияи ҷамъиятии ИМА бо насли наврас фаъолона кор намуда, шаҳрвандони кишварҳои Осиёи Марказиро барои омӯзиши забони англисӣ ба таҳсил фаро мегирад, ки забон ба афзалиятҳои аввалиндараҷа дохил мешавад. Чунин намуди марказҳои ИМА дар минтақа на танҳо имконияти ҷолибро дар омӯзиши забони англисӣ фароҳам меорад, инчунин барои дар амал татбиқ намудани донишҳои гирифташуда шароит фароҳам меорад.

Мувофиқи баъзе ақидаҳо мамлакатҳо дар доираи Роҳи абрешим тамоми ҳамкориҳои фарҳангии худро ба роҳ монда, мубодила ва ҳамкориҳои ташкилотҳои ҷамъиятиро дар асоси таълимотҳои Чин ва дипломатияи мардумӣ ба роҳ мемонад. Бояд қайд намуд, ки аз рӯзи кушода шудани аввалин муассисаҳои Конфутсий (соли 2004 дар Корея), ки аз ҷониби худи давлат назорат карда мешавад, идораи тарғиби забони хитойӣ дар хориҷа бо номи Ханбан шумораи онҳо рӯз аз рӯз зиёд шуда истодаанд. Мувофиқи маълумотҳои соли 2017 дар 142 кишвари ҷаҳон алақай 516 институт ва 1076 синфи Конфутсий вучуд дошт, ки шумораи аҳолии онҳо қариб ба 7 миллион нафар расида буд. Дар Осиёи Марказӣ ба ғайр аз Туркменистон 10 намуди ин институт ва 12 синфи Конфутсий мавҷуд аст, ки зиёда аз 23 ҳазор нафар донишҷӯёро ба таҳсил фаро мегирад.

АДАБИЁТ

1. Fisher A. Network Perspective on Public Diplomacy in Europe: EUNIC. In: European Public Diplomacy: Soft Power at Work. Cross M.K.D., Melissen J. (Eds). New York, NY: Palgrave Macmillan Books, 2013, pp.137-156.
2. Лебедева М.М., Боришполец К.П., Иванова Н.А., Чепурина М.А. Центральная Азия: Социально-гуманитарное измерение. – М.: Аспект Пресс, 2016. С. 85.
3. Azadi S., Maghsoodi M., Mehrpouyan A. Performance Analysis of Cultural Diplomacy of Iran in Central Asia. International journal of humanities and cultural studies, 2015. Vol. 2, issue 2, pp. 663-690.;
4. Kiani D. Iran and Central Asia: A Cultural Perspective. Iranian Review of Foreign Affairs, 2014. Vol. 4, no. 1, pp. 113-138.
5. Летняков Д., Емельянова Н. Стратегии «мягкой силы» в постсоветской Центральной Азии: Россия vs США, Китай, Индия // Мир России. – 2017. – №26(4). – С.118-142. <https://doi.org/10.17323/1811-038X-2017-26-4-118-142>;
6. Добринская О.А. Особенности «мягкой силы» Японии в странах Центральной Азии // Япония 2015. Ежегодник. –М.: 2015. – С.36-57.
7. ³ Косназаров Д. Мягкая сила ЕС в Центральной Азии: «Большая игра подушками» (интервью с Жанибек Арын, докторантом Университета Сент-Эндрюс, Великобритания). Портал «Central Asian Analytical Network», 09.10.2017. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://caanetwork.org/archives/10445> (дата обращения: 22.04.2022)

РУШДИ ДИПЛОМАТИЯИ МАРДУМӢ ДАР ОСИӢИ МАРКАЗӢ ДАР ЗАМОНИ МУОСИР

Дар мақолаи мазкур мавзӯи рушди дипломатияи мардумӣ дар Осиёи Марказӣ дар замони муосир мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф қайд кардааст, ки амали фаъолонаи давлатҳои ғайриминтақа дар соҳаи дипломатияи мардумӣ дар соҳаи илм ҳамчун объекти таҳқиқот ба ҳисоб рафта, ба ташаккули минтақаи Осиёи Марказӣ дар соҳаи дипломатияи мардумӣ мусоидат менамояд.

КАЛИДВОЖАҲО: минтақа, дипломатияи мардумӣ, давлат, Осиёи Марказӣ.

РАЗВИТИЕ НАРОДНОЙ ДИПЛОМАТИИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭПОХЕ

В данной статье рассматривается развитие народной дипломатии в Центральной Азии на современном этапе. Автор отмечает, что активное участие внерегиональных государств в области народной дипломатии является объектом научного исследования и способствует формированию центральноазиатского региона в области народной дипломатии.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: регион, народная дипломатия, государство, Центральная Азия.

THE DEVELOPMENT OF PUBLIC DIPLOMACY IN CENTRAL ASIA IN THE MODERN ERA

This article examines the development of public diplomacy in Central Asia today. The author notes that the active participation of non-regional states in public diplomacy is a subject of scholarly research and contributes to the development of a regional public diplomacy perspective in Central Asia.

KEYWORDS: region, public diplomacy, state, Central Asia.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Раҳматов Насриддин* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети муносибатҳои байналхалқӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рудақӣ 17.

Сведения об авторе: *Раҳматов Насриддин* – Таджикский национальный университет, магистрант факультета международных отношений. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе пр. Рудаки, 17.

Information about the author: *Rahmatov Najmiddini* – Tajik National University, master’s student of the Faculty of International Relations. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17 Rudaki Ave.

МАТЕМАТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ОПИСАНИЯ ВКЛАДА РЕЛАКСАЦИИ ТЕПЛООВОГО ПОТОКА В ГЕНЕРАЦИЮ ТЕПЛООВОЙ ВОЛНЫ В ПЛЕНКАХ ДИЭЛЕКТРИКОВ НА ТВЕРДОЙ ПОДЛОЖКЕ

Салихов Т.Х., Махмалатиф А., Курбонзода М.
НИИ Таджикского национального университета

В [1, с.682] теоретически исследован вклад релаксации теплового потока диэлектриков на особенности возбуждения тепловых волн диэлектриков, когда падающий поток является модулированным гармонически, а слой диэлектрика разделяется на две части-облучаемый и необлучаемые. В этой связи мы исходили из системы двух дифференциальных уравнений теплопроводности для этих слоев. Выполненное нами по полученным выражениям численного расчёта частотной зависимости амплитуды и фазы этой волны на границе образца показали ее резонансное поведения, и этот результат вполне может быть использован для определения времени релаксации теплового потока. Вместе с тем, возможен и случай, когда пленка диэлектрика подкреплена на твердую подложку.

Целью настоящей работы является создание математической модели развитие теории генерации линейных тепловых волн в пленках диэлектриков, имеющий этот особенность.

Справедливости рады отметим, что в [2,с.1287; 3, с.113; 4, с.465] достаточно последовательно изложено широкий спектр особенностей физика взаимодействия ионного пучка с диэлектриками, а в обзорах [5, с.41; 6, с.771] и монографии [7, с.65] особенности генерации и распространения тепловых волн в конденсированных средах. В [8, 109; 9, С.131] нами развита теория генерации линейных и нелинейных тепловых волн в пленках диэлектриков посредством облучения гармонически модулированным ионным пучком [10, с.920]. Однако в указанных работах оставался не исследованным случай, когда потоки тепла в образце являются релаксирующими.

Примем во внимание, что длина пробега заряженных ионов в диэлектриках составляет порядка $R \sim 10^{-8}$ м, т.е. значительно меньше ее толщины $L_1 \sim 1\text{мм}$, а также $L_2 \sim 5\text{мм}$ суммарная толщины пленки с подложкой. Тогда справедлива следующая система линейных дифференциальных уравнений теплопроводности для облучаемого и необлучаемого слоев пленки диэлектрика:

$$C_1 \frac{\partial}{\partial t} (1 + \tau_1 \frac{\partial}{\partial t}) T_1 = \kappa_1 \frac{\partial^2 T_1}{\partial x^2} + \frac{EJ}{2RZe} (1 + \tau_1 \frac{\partial}{\partial t}) \Theta(R-x)(1 + e^{i\omega t}), \quad 0 \leq x \leq R, \quad (1)$$

$$C_2 \frac{\partial}{\partial t} (1 + \tau_2 \frac{\partial}{\partial t}) T_2 = \kappa_2 \frac{\partial^2 T_2}{\partial x^2}, \quad R \leq x \leq L_1, \quad (2)$$

$$C_3 \frac{\partial}{\partial t} (1 + \tau_3 \frac{\partial}{\partial t}) T_3 = \kappa_3 \frac{\partial^2 T_3}{\partial x^2}, \quad L_1 \leq x \leq L_3, \quad (3)$$

где C_i , κ_i и τ_i теплоемкость единицы объема, коэффициент теплопроводности и время релаксации теплового потока соответствующих слоев соответственно; J , Z , E -, плотность тока пучка, заряд иона в единицах заряда электрона, начальная энергия ионов, соответственно, $\Theta(R-x)$ - единичная функция Хэвисайда, ω – частота модуляции. В (1)-(2) для общности рассматриваемой задачи считается что, теплофизические величины соответствующих слоев не являются идентичными.

Принимая во внимание, что начальное значение температуры образца T_0 , шесть граничные условия, необходимые для решения системы (1)-(3), можно написать в виде [2]

$$\left. \left(\kappa_1 \frac{\partial T_1}{\partial x} + \tau_1 \kappa_1 \frac{\partial^2 T_1}{\partial t \partial x} \right) \right|_{x=0} = h_1(T_1 - T_0) + A_1 \sigma_0(T_1^4 - T_0^4), \quad (4)$$

$$\left. \left(\kappa_1 \frac{\partial T_1}{\partial x} + \tau_1 \kappa_1 \frac{\partial^2 T_1}{\partial t \partial x} \right) \right|_{x=R} = \left. \left(\kappa_2 \frac{\partial T_2}{\partial x} + \tau_2 \kappa_2 \frac{\partial^2 T_2}{\partial t \partial x} \right) \right|_{x=R}, \quad T_1(x)|_{x=R} = T_2(x)|_{x=R}, \quad (5)$$

$$\left. \left(\kappa_2 \frac{\partial T_2}{\partial x} + \tau_2 \kappa_2 \frac{\partial^2 T_2}{\partial t \partial x} \right) \right|_{x=L_1} = \left. \left(\kappa_3 \frac{\partial T_3}{\partial x} + \tau_3 \kappa_3 \frac{\partial^2 T_3}{\partial t \partial x} \right) \right|_{x=L_1}, \quad T_2(x)|_{x=L_1} = T_3(x)|_{x=L_1}, \quad (6)$$

$$-\left. \left(\kappa_3 \frac{\partial T_3}{\partial x} + \tau_3 \kappa_3 \frac{\partial^2 T_3}{\partial t \partial x} \right) \right|_{x=L} = h_2(T_3 - T_0) + A_3 \sigma_0(T_3^4 - T_0^4), \quad (7)$$

В (3) и (6) величины h_i, A_i - коэффициент теплоотдачи поверхности образца и её степень черноты, соответственно.

Возмущения температуры $T_i'(x, t)$ в (1)-(3) представим в виде суммы равновесных $T_{0i}(x)$ и колебательных $\Phi_i(x, t)$ частей, т.е. в виде $T_i'(x, t) = T_{0i}(x) + \Phi_i(x, t)$. Кроме того, учитывая, что падающий поток ионного пучка модулирован по гармоническому закону, временное изменение величины $\Phi_i(x, t)$ представим в виде $\Phi(x, t) = \Phi(x, \omega) \exp(i\omega t)$. Тогда из системы (1) – (3) для $\Phi_i(x, \omega)$ получим следующую систему уравнений:

$$\frac{\partial^2 \Phi_1}{\partial x^2} - \tilde{\sigma}_1^2 \Phi_1 = -\frac{I(1+i\omega\tau_1)}{\kappa_1(T_0)}, \quad 0 \leq x \leq R, \quad (8)$$

$$\frac{\partial^2 \Phi_2}{\partial x^2} - \tilde{\sigma}_2^2 \Phi_2(x, \omega) = 0, \quad R \leq x \leq L_1, \quad (9)$$

$$\frac{\partial^2 \Phi_3}{\partial x^2} - \tilde{\sigma}_3^2 \Phi_3(x, \omega) = 0, \quad L_1 \leq x \leq L_2, \quad (10)$$

Здесь $I = EJ / ZeR$, $\tilde{\sigma}_i^2(\Omega_i) = i\omega(1+i\omega\tau_i) / \chi_i$, $\chi_i = \kappa_i / C_p$ - температуропроводность соответствующих слоев при $T = T_0$. Из (4)-(7) получим следующие граничные условия для $\Phi_{L(i)}(x, \omega)$:

$$\kappa_1(1+i\omega\tau_1) \frac{\partial \Phi_{L(1)}}{\partial x} \Big|_{x=0} = B_1 \Phi_{L(1)}, \quad \Phi_{L(1)}(x, \omega) \Big|_{x=R} = \Phi_{L(2)}(x, \omega) \Big|_{x=R}, \quad (11)$$

$$\frac{k_1(1+i\omega\tau_1)}{k_2(1+i\omega\tau_2)} \frac{d\Phi_1}{dx} \Big|_{x=R} = \frac{d\Phi_2}{dx} \Big|_{x=R}, \quad \Phi_{L(2)}(x, \omega) \Big|_{x=L_1} = \Phi_{L(3)}(x, \omega) \Big|_{x=L_1}, \quad (12)$$

$$\frac{k_2(1+i\omega\tau_2)}{k_3(1+i\omega\tau_3)} \frac{d\Phi_2}{dx} \Big|_{x=L_1} = \frac{d\Phi_3}{dx} \Big|_{x=L_1}, \quad -\kappa_3(1+i\omega\tau_3) \frac{\partial \Phi_{L(3)}}{\partial x} \Big|_{x=L_2} = B_3 \Phi_{L(3)}, \quad (13)$$

где $B_i = h_i + 4\sigma A_i T_0^3$.

Система уравнение (8)-(10) совместно с граничными условиями (11)-(13) является искомым математической моделью необходимое для детального теоретического исследования вклада релаксации потока тепла на генерации тепловых волн в пленках диэлектриков, находящейся на твердой подложке, которому будет посвящена следующая работа авторов.

Работа выполнена в рамках проекта на тему «Вклад релаксации потока тепла на нелинейный фотоакустический отклик и радиационной акустике», номер госрегистрации №0121ТJ1095 и выполнена в НИИ ТНУ.

ЛИТЕРАТУРА

1. Т.Х. Салихов, А. Махмалатиф, М. Курбонзода. Вклад релаксации теплового потока в генерацию тепловой волны в пленках диэлектриков. ДАН РТ, 2025, Т.68, №7, с.682-689.
2. Комаров Ф.Ф. Дефектообразование и трещинообразование в твердых телах при облучении ионами сверхвысоких энергий // УФН.- 2003. -Т.173. - №12. - С. 1287-1318.
3. Фортон В.Е., Хоффманн Д., Шарков Б.Ю. Интенсивные ионные пучки для генерации экстремальных состояний вещества // УФН. - 2008. - Т.178. - №2.- С.113.
4. Комаров, Ф.Ф. Нано-и макроструктурирование твердых тел быстрыми тяжёлыми ионами // УФН.- 2017. - Т.175. - №5. - С. 465-504.
5. Joseph D. D. Heat Waves. // Reviews of Modern Physics. – 1989. – Vol. 61. – No. 1. – Pp. 41-73.
6. Ивлиев А. Д. Метод температурных волн в теплофизических исследованиях (анализ советского и российского опыта) // - ТВТ. - 2009. -, Т. 47. – Выпуск 5. – С . 771–792.
7. Шашков А.Г., Бубнов В.А., Яновский С.Ю. Волновые явления теплопроводности: Системно-структурный подход // Изд. 2-е, доп. - М.: Едиториал УРСС, 2004. - 296 с.
8. Салихов Т.Х., Абдурахмонов А.А. Особенности возбуждения тепловых волн в пленках диэлектриков при облучении гармонически модулированным ионным пучком // Вестник Таджикского национального университета. Серия естественных наук, 2023.–№4.–С.109-122.
9. Салихов Т.Х., Абдурахмонов А.А. Формирование температурного поля диэлектрических пленок и подложки в поле непрерывного пучка ионов // Инженерно-физический журнал . – 2018. - Т.91 . - №6 . - С.131-138.
10. Lin Ai Lei Wang, Yang Tan, Shavkat Akhmadaliev, Shengqiang Zhou and Feng Chen Efficient Second Harmonic Generation of Diced Ridge Waveguides Based on Carbon Ion-irradiated Periodically Poled LiNbO₃ // Journal of Lightwave Technology.- 2016.2638920.

АМСИЛАИ МАТЕМАТИКИИ ОМУЗИШИ САХМИ РЕЛАКСАТСИЯИ СЕЛИ ГАРМО ДАР АНГЕЗИШИ МАВЧИ ҲАРОРАТӢ ДАР ПАРДАҲОИ ДИЭЛЕКТРИКИ БО ТАКЯҒОҲИ САХТ

Аён аст, ки амсилаи дурусти математикии масъала барои омузиши назариявии сахми релаксатсияи сели гармо ба параметрҳои мавчи гармии ангезонишуда дар муҳити конденсатсияшуда муҳим аст. Дар ин мақола, ин масъала бо истифода аз системаи муодилаҳои хаттии дифференциалии гармгузаронӣ барои қабатҳои нурафшон ва нурафшоннашудаи пардаҳои диэлектрикӣ ва такаҷоҳи сахт, бо назардошти релаксатсияи сели гармо дар ҳамаи қабатҳои парда ҳангоми нурафшонӣ бо шуои ионии модулятсияи гармони ҳал карда мешавад.

КАЛИДВОЖАҲО: диэлектрик, пардаҳо, сели гармо, мавчи ҳароратӣ, релаксатсия, нури ионҳо, модулятсияи гармоникӣ.

МАТЕМАТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ОПИСАНИЯ ВКЛАДА РЕЛАКСАЦИИ ТЕПЛООВОГО ПОТОКА В ГЕНЕРАЦИЮ ТЕПЛООВОЙ ВОЛНЫ В ПЛЁНКАХ

Очевидно, что для теоретического исследования вклада релаксации тепловых потоков в параметры возбуждаемой тепловой волны в конденсированной среде необходимо иметь корректную математическую модель данной задачи. В настоящей работе эта проблема решена на основе системы линейных дифференциальных уравнений теплопроводности для облучаемого и необлучаемого слоев пленки диэлектрика и твердой подложки с учетом релаксации тепловых потоков во всех слоях пленки при ее облучении гармонически модулированным потоком ионов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: диэлектрик, пленка, поток тепла, тепловая волна, релаксация, пучок ионов, гармоническая модуляция.

A MATHEMATICAL MODEL DESCRIPTION OF THE CONTRIBUTION OF HEAT FLUX RELAXATION TO HEAT WAVE GENERATION IN FILMS

It is obvious that in order to theoretically study the contribution of the relaxation of the heat ceiling to the parameters of the excited thermal wave in a condensed medium, it is necessary to have a correct mathematical model of this problem. In this work, this problem is solved based on a system of linear differential equations of thermal

conductivity for the irradiated and unirradiated layers of a dielectric film and a solid substrate, taking into account the relaxation of heat flows in all layers of the film during irradiation with a harmonically modulated ion flux.

KEYWORDS: dielectric, film, heat flux, thermal wave, relaxation, ion beam, harmonic modulation.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Салихов Тагаймурод Ҳаитович* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, д.и.ф.м., профессор. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992)919-24-83-11**. E-mail: **tsalikhov@mail.ru**

Алишер Махмалатиф – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, н.и.ф.м. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **935-931-931**. E-mail: **alisher-11.90@mail.ru**.

Қурбонзода М. – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистри курси 2-и факултети физика. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **111-222-800**.

Сведения об авторах: *Салихов Тагаймурод Ҳаитович* – Таджикский национальный университет, д.ф.м.н., профессор. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992)919-24-83-11**. E-mail: **tsalikhov@mail.ru**

Алишер Махмалатиф – Таджикский национальный университет, д.ф.м.н. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **935-931-931**. E-mail: **alisher-11.90@mail.ru**.

Қурбонзода М. – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса физического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **111-222-800**.

Information about the authors: *Salikhov Tagaymurod Khaitovich* – Tajik National University, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992)919-24-83-11**. E-mail: **tsalikhov@mail.ru**

Alisher Makhmalatif – Tajik National University, Doctor of Physical and Mathematical Sciences. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **935-931-931**. E-mail: **alisher-11.90@mail.ru**.

Qurbonzoda M. – Tajik National University, second-year master's student, Faculty of Physics. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Telephone: **111-222-800**.

ФУНКСИЯҲОИ АРИФМЕТИКӢ ДАР МАЙДОНИ АДАДҲОИ АЛГЕБРАВӢ

Холиқов Б., Исмамова У.

Магистрантони Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Бисёре аз масъалаҳои назарияи аналитикии ададҳо бо тақсимшавии қиматҳои характери Дирихле дар пайдарпайҳои, ки табиати муайян доранд, саҳт вобаста мебошанд. Хусусан, ҳангоми ҳалли як қатор масъалаҳо саволи тақсимшавии қиматҳои характери ғайриасосӣ дар пайдарпайии ададҳои сода, ба миён меояд.

Соли 1937 И.М. Виноградов ва баъдан А.А. Каратсуба [1-2] усули баҳо додани суммаҳо бо ададҳои содаро соҳт дод, ки моҳияти он чунин аст. Суммаҳо аз рӯи ададҳои содаро метавон танҳо бо истифодаи ҷамъу тарҳи шумораи нисбатан ками суммаҳои дигар тартиб дод, ки барои онҳо баҳоҳои хубро метавон бо истифодаи усули баҳо додани суммаҳои дукарата ва воситаҳои, ки бо назарияи функсияи дзетаи Риман ё L-қаторҳои Дирихле ҳеҷ иртибот надоранд, ба даст овард.

З. Ҳ. Раҳмонов ва Д.Ҷ. Каримзода [3-5] барои суммаи намуди $T(\chi)$ ҳангоми модули характер адади кифоя калон будан баҳо аз боло гирифтанд ва ин баҳои гирифташударо татбиқ намуда, барои тақсимшавии ададҳои сода дар прогрессияҳои арифметикӣ формулаи асимптотикиро ҳосил намуданд.

Татбиқи ин гуна натиҷаҳо ро метавон барои характери Гекке истифода намуд, зеро характери Гекке ин ҳолати умумии характери Дирихле мебошад. Бо истифода аз баҳоҳои гирифташуда барои характери Дирихле қонуни тақсимшавии пайдарпайҳои ададҳои содаи лағжонидашудаи намуди $\rho - \lambda - \rho$, ки дар ин ҷо ρ -дилҳо адади содаи алгебравӣ, λ -дилҳо функсияи пурраи мултипликативӣ дар майдони ададҳои алгебравӣ буда, соҳаи қиматҳояш дилҳо зерҳалқа мебошад.

Бинобар ин, дар ин кор варианти формулаи суммиронии Абел дар майдони ададҳои алгебравӣ ва идеалҳо дида баромада мешавад ва бо методи исботи он якҷанд функсияҳои адади дар майдони ададҳои алгебравӣ исбот карда мешавад.

Дар [6 – 7] нишон дода шудааст, ки нормайи функсияи $N_{K/Q}: Z_K \rightarrow Z$

-ро наметавон то функсияҳои бифосила дар майдони ададҳои алгебравӣ ва ё комплексӣ давом дод. Барои ҳосил намудани формулаи суммиронии Абел мо аз аз комбинатсияи (комполитсияи) функсияи ноустувори нормайи $N_{K/Q}$ ва функсияи дифференсиронидашавандаи аргументаш адади комплексӣ истифода мебарем.

Теоремаи 1. (табдилоти Абел) *Бигзор $M \subset Z_K$ зермаҷмуи холинабудайи ададҳои алгебравӣ бошад, ки тавоноии он $\#(M \cap |N_{K/Q}|^{-1}(n))$ барои ҳамаи ададҳои натуралии $n \in N$ охиринок аст ва бигзор функсияи $F: M \rightarrow R$ ба намуди композитсияи функсияҳои зерин ифода ёбад*

$$F: M \rightarrow^{N_{K/Q}} Z \rightarrow^{|\dots|} N \cup \{0\} \rightarrow^c [0; +\infty[\rightarrow^f R,$$

ки дар ин ҷо $f \in C^1[a; b]$ ва

$$C(x) = \sum_{\alpha \in M, a < |N\alpha| \leq x} c_\alpha, (c_\alpha \in C, a < x \leq b),$$

он гоҳ чунин формулаи суммиронии Абел ҷой дорад

$$\sum_{\alpha \in M} c_\alpha F(\alpha) = f(b)C(b) - \int_a^b C(x)d(f(x)).$$

Исбот. Бигзор

$$g(|N\alpha|; x) = \begin{cases} 0, & \text{агар } a \leq x < |N\alpha|, \\ 1, & \text{агар } |N\alpha| \leq x \leq b, \end{cases}$$

ОН ГОҲ ҲОСИЛ МЕКУНЕМ

$$\begin{aligned} f(b)C(b) - \sum_{\alpha \in M} c_\alpha F(\alpha) &= \sum_{\alpha \in M} c_\alpha (f(b) - f(|N\alpha|)) \\ &= \sum_{\alpha \in M} \int_{|N\alpha|}^b c_\alpha f'(x) dx = \int_a^b \sum_{\alpha \in M} c_\alpha g(|N\alpha|; x) f'(x) dx = \int_a^b C(x) f'(x) dx, \end{aligned}$$

бинобар ин

$$\sum_{\alpha \in M} c_\alpha g(|N\alpha|; x) = \left(\sum_{\alpha \in M} c_\alpha + \sum_{\alpha \in M} c_\alpha \right) g(|N\alpha|; x) = C(x)$$

аз ин чо теоремаи 1 исбот шуд.

Теоремаи 2. (табдилоти Абел барои идеалҳо) Бигзор $M \subset \langle \text{Spes } Z_K \rangle$ зермачмуи гайрихолии идеалҳои бутун, функцияи $F: M \rightarrow \mathbb{R}$ ба композитсияи нормаҳои зерин навишта мешавад

$$F: M \rightarrow^N N \rightarrow^C [1; +\infty[\rightarrow^f \mathbb{R},$$

ки да ин чо $f \in C^1[a; b]$ ва бигзор

$$C(x) = \sum_{\substack{a \in M \\ a < Na \leq x}} c_a, (c_a \in \mathbb{C}, a < x \leq b).$$

Он гоҳ чунин формулаи суммиронии Абел чой дорад

$$\sum_{\substack{a \in M \\ a < Na \leq b}} c_a F(a) = f(b)C(b) - \int_a^b C(x)d(f(x)).$$

Исбот. Бигзор

$$g(Na; x) = \begin{cases} 0, & \text{агар } a \leq x < Na, \\ 1, & \text{агар } Na \leq x \leq b, \end{cases}$$

ОН ГОҲ ҲОСИЛ МЕКУНЕМ, КИ

$$f(b)C(b) - \sum_{\substack{a \in M \\ a < Na \leq b}} c_a F(a) = \sum_{\substack{a \in M \\ a < Na \leq b}} c_a (f(b) - f(Na))$$

$$= \sum_{\substack{a \in M \\ a < Na \leq b}} \int_{Na}^b c_a f'(x) dx = \int_a^b \sum_{\substack{a \in M \\ a < Na \leq b}} c_a g(Na; x) f'(x) dx = \int_a^b C(x) f'(x) dx,$$

аз ин ҷо

$$\sum_{\substack{a \in M \\ a < Na \leq b}} c_a g(Na; x) = \left(\sum_{\substack{a \in M \\ a < Na \leq x}} + \sum_{\substack{a \in M \\ x < Na \leq b}} \right) c_a g(Na; x) = C(x).$$

Теоремаи 2 исбот шуд.

Барои формулаи ғалбери А.Селбергро дар майдони ададҳои алгебравӣ муайян намудан дар аввал доими Эйлер γ_I -ро барои $I \subset \mathbb{P}$ муайян менамоем, ки намуди зеринро дорад.

$$\gamma_I = \gamma_{I, K/Q} = \begin{cases} \lim_{n \rightarrow +\infty} \left(\sum_{\substack{\beta \in \langle I \rangle \\ |N\beta| \leq n}} \frac{1}{|N\beta|} - \log n \right), & \text{агар нудуд охирик,} \\ \lim_{n \rightarrow +\infty} \left(\sum_{k=1}^n \frac{1}{k} - \log n \right) & \text{нолати баракс.} \end{cases}$$

Формулаи баргардандагии Мёбиусро дида мебароем, ки он дар назарияи алгебравии ададҳо татбиқи васеъ дорад

Теоремаи 3. Фарз менамоем, ки чунин функцияи аргументаи адади комплексии $F, G: K^\times \rightarrow \mathbb{C}$ барои ҳамаи қасрҳои гайринулли майдони ададҳои алгебравӣ дода шудааст, ки ҳар як элементи он $\gamma \in \langle I \rangle$ чунин намуд дорад

$$G(\gamma) = \sum_{\substack{\beta \in \langle I \rangle \\ |N\beta| \leq |N\gamma|}} F\left(\frac{\gamma}{\beta}\right) \log |N\gamma|.$$

Он гоҳ формулаи асимптотикии зерин ҷой дорад

$$F(\gamma) \log |N\gamma| + \sum_{\substack{\beta \in \langle I \rangle \\ |N\beta| \leq |N\gamma|}} F\left(\frac{\gamma}{\beta}\right) \Lambda_I(\beta) = \sum_{\substack{\beta \in \langle I \rangle \\ |N\beta| \leq |N\gamma|}} \mu_I(\beta) G\left(\frac{\gamma}{\beta}\right).$$

Исбот. Қисми чапи ифодаи додашударо дар чунин шакл менависем:

$$\begin{aligned} \sum_{\substack{\beta \in \langle I \rangle \\ |N\beta| \leq |N\gamma|}} \mu_I(\beta) G\left(\frac{\gamma}{\beta}\right) &= \sum_{\substack{\beta \in \langle I \rangle \\ |N\beta| \leq |N\gamma|}} \mu_I(\beta) \sum_{\substack{\alpha \in \langle I \rangle \\ |N\alpha| \leq \frac{|N\gamma|}{|N\beta|}}} F\left(\frac{\gamma}{\alpha\beta}\right) \log \left| N \frac{\gamma}{\alpha} \right| \\ &= \sum_{\substack{\alpha \in \langle I \rangle \\ |N\alpha\beta| \leq |N\gamma|}} F\left(\frac{\gamma}{\alpha\beta}\right) \sum_{\substack{\beta \in \langle I \rangle \\ |N\beta| \leq |N\gamma|}} \mu_I(\beta) \log \left| N \frac{\gamma}{\alpha} \right|. \end{aligned}$$

Ғузориши $\alpha\beta = \xi$ намуда, ҳосил менамоем

$$\sum_{\substack{\xi \in \langle I \rangle \\ |N\xi| \leq |N\gamma|}} F\left(\frac{\gamma}{\xi}\right) \sum_{\substack{\delta \in \langle I \rangle \\ \delta | \xi}} \mu_I(\delta) \log \left| N \frac{\gamma\xi}{\xi\delta} \right| =$$

$$\begin{aligned}
&= \sum_{\xi \in (1)_{|N\xi| \leq |N\gamma|}} F\left(\frac{\gamma}{\xi}\right) \sum_{\delta | \xi} \mu_1(\delta) \log |N \frac{\gamma}{\xi}| + \sum_{\xi \in (1)_{|N\xi| \leq |N\gamma|}} F\left(\frac{\gamma}{\xi}\right) \sum_{\delta | \xi} \mu_1(\delta) \log |N \frac{\xi}{\delta}| \\
&= F(\gamma) \log |N\gamma| + \sum_{\xi \in (1)_{|N\xi| \leq |N\gamma|}} F\left(\frac{\gamma}{\xi}\right) \Lambda_1(\xi),
\end{aligned}$$

Аз ин чо бармеояд, ки теоремаи 3 исбот гардид.

АДАБИЁТ

1. Виноградов И.М. Избранные труды / И.М. Виноградов. - М: Изд-во АН СССР. – 1952.
2. Карацуба А.А. О функции $G(n)$ в проблеме Варинга // - Известия Академии наук СССР. Серия математическая. – 1985. – Т. 49. – №5. – С. 935 - 947.
3. Рахмонов З.Х., Хокиев Д.Дж. Об оценке суммы характеров с простыми числами // Доклады Академии наук Республики Таджикистан. 2018. Т.-61. №1. с. 5-11
4. Хокиев Д.Дж. Оценка коротких сумм значений характеров от специальной последовательности натуральных чисел // Доклады Академии наук Республики Таджикистан. 2015. Т.-58. № 12. с. 1065-1071.
5. Хокиев Д.Дж. Оценка короткой суммы значений характеров Дирихле по составному модулю на последовательности сдвинутых чисел // Доклады Академии наук Республики Таджикистан. 2017. Т.-60. № 1-2. с. 5-11.
6. Панов В.М. Оценка суммы степенных вычетов в круговом поле // Докл. АН РТ, 2007, т. 51, 11–12, с. 4–16.
7. Панов В.М. Сумма характеров в кольце Айзенштайна // Докл. АН РТ, 2004, т. 47, 4, с. 16–21.
8. Виноградов И.М. Некоторые теоремы, относящиеся к теории простых чисел. Мат. сб. 1937, Т. 2, С. 179 – 195.
9. Виноградов И.М. Некоторые общие теоремы, относящиеся к теории простых чисел. Труды Тбил, мат. ин-та, 1937, Т. 3, С. 1 – 33.
10. Рахмонов З.Х. Средние значения функции Чебышева Докл. АН России. 1993, Т. 331(3), С. 281–282.

ФУНКСИЯҲОИ АРИФМЕТИКӢ ДАР МАЙДОНИ АДАДҲОИ АЛГЕБРАВӢ

Дар ин кор масъалаҳои марбут ба назарияи аналитикии ададҳо, аз ҷумла тақсимшавии киматҳои характери Дирихле ва умумисозии онҳо дар майдони ададҳои алгебравӣ, таъқиқ карда мешаванд. Бо таъҷиб ба усули классикии И.М. Виноградов ва А.А. Каратсуба оид ба баъҳо додани суммаҳо аз рӯи ададҳои сода, имконияти ба даст овардани натиҷаҳои асимптотикӣ бе истифодаи функсияи дзетаи Риман ва L -қаторҳои Дирихле нишон дода мешавад. Дар асоси натиҷаҳои З.Ҳ. Раҳмонов ва Д.Дж. Каримзода баъҳои аз боло барои суммаҳо бо характери Дирихле ва татбиқи онҳо ба масъалаи тақсимшавии ададҳои сода дар прогрессияҳои арифметикӣ баррасӣ мегарданд. Ин натиҷаҳо ба ҳолати умумитар — характери Гекке — густариш дода шуда, қонуни тақсимшавии пайдарпайҳои махсуси ададҳои сода дар майдони ададҳои алгебравӣ ба даст оварда мешавад. Натиҷаҳои бадастомада барои таъқиқи масъалаҳои тақсимшавии ададҳои сода ва суммаҳои вобаста ба онҳо дар майдони ададҳои алгебравӣ аҳамияти назариявӣ доранд.

КАЛИДВОЖАҲО: адади сода, формулаи асимптотикӣ, характери Гекке, ададҳои алгебравӣ, идеал, функсияи Миёбиус.

АРИФМЕТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ В ПОЛЕ АЛГЕБРАИЧЕСКИХ ЧИСЕЛ

В данной работе исследуются вопросы, связанные с аналитической теорией чисел, в частности распределение значений характеров Дирихле и их обобщений в полях алгебраических чисел. Опираясь на классический метод И. М. Виноградова и А. А. Карацубы по оценке сумм по простым числам, показывается возможность получения асимптотических результатов без использования дзета-функции Римана и L -рядов Дирихле. На основе результатов З. Х. Рахмонова и Д. Дж. Каримзоды рассматриваются верхние оценки для сумм с характерами Дирихле и их применение к задаче распределения простых чисел в арифметических прогрессиях. Эти результаты распространяются на более общий случай — характеры Гекке, в результате чего получен закон распределения специальных последовательностей простых чисел в полях алгебраических чисел. Полученные результаты имеют теоретическое значение для исследования задач распределения простых чисел и связанных с ними сумм в полях алгебраических чисел.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: простые числа, асимптотическую формулу, характер Гекке, алгебраические числа, идеал, функция Мёбиуса.

ARITHMETIC FUNCTIONS IN THE FIELD OF ALGEBRAIC NUMBERS

This work investigates issues related to analytic number theory, in particular the distribution of values of Dirichlet characters and their generalizations in algebraic number fields. Relying on the classical method of I. M. Vinogradov and A. A. Karatsuba for estimating sums over prime numbers, the possibility of obtaining asymptotic results without using the Riemann zeta function and Dirichlet L-series is demonstrated. Based on the results of Z. Kh. Rakhmonov and D. J. Karimzoda, upper bounds for sums with Dirichlet characters and their application to the problem of the distribution of prime numbers in arithmetic progressions are considered. These results are extended to a more general case—Hecke characters—resulting in a distribution law for special sequences of prime numbers in algebraic number fields. The obtained results have theoretical significance for the study of problems concerning the distribution of prime numbers and related sums in algebraic number fields.

KEYWORDS: prime numbers, asymptotic formula, Hecke character, algebraic numbers, ideal, Möbius function.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Холиқов Боймуҳаммад* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти кафедраи алгебра ва назарияи ададҳо. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **929998741**.

Исматова Умеда - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти кафедраи алгебра ва назарияи ададҳо. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторах: *Холиков Боймухаммад* — Таджикский национальный университет, магистрант кафедры алгебры и теории чисел. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **929998741**.

Исматова Умеда — Таджикский национальный университет, магистрант кафедры алгебры и теории чисел. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the authors: *Kholiqov Boymuhammad* – Tajik National University, Master's student of the Department of Algebra and Number Theory. **Address:** 17 Rudaki Avenue, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan. Phone: **929998741**.
Ismatova Umeda - Tajik National University, Master's student of the Department of Algebra and Number Theory. **Address:** 17 Rudaki Avenue, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan.

БАҲОИ СУММАИ КЎТОҲИ ХАРАКТЕРИ ДИРИХЛЕ АЗ РЎИИ АДАДҲОИ СОДАИ ЛАҒЖОНИДАШУДА

Шарипзода Ш.С.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Яке аз саҳмҳои бунёди ва муҳимми И.М. Виноградов дар математика - ин усули шаклҳои биномалии \bar{y} мебошад. Ин усулро метавон ҳамчун як роҳи умумии гузаронидани масъалаи баҳодиҳии суммаҳои экспоненсиалӣ дар маҷмуҳои функсияҳои арифметикӣ ба баҳодиҳии нормаи оператори хаттӣ истифода намуд.

Дар якҷоягӣ бо дигар усулҳо, ин метод ба Виноградов имкон дод, ки дар ҳалли як қатор масъалаҳои муҳим, ба монанди:

- муайян кардани ҳудуди ҷойгиршавии нулҳои дзетаи функсияи Риман,
- муаммои Варинг
- тасвирнамоии адади натуралиӣ ҳамчун суммаи се адади сода

пешравиҳои назаррас ба даст оварад.

Усули баҳодиҳии суммаҳои тригонометрӣ бо адади сода ба И.М. Виноградов имконият дод, ки якҷатор муаммоҳои арифметикӣ бо ададҳои содаро ҳал намояд. Яке аз ин гуна муаммоҳо тақсимшавии қиматҳои характери ғайриасосӣ дар пайдарпайҳои ададҳои сода мебошад. Соли 1938 И.М. Виноградов исбот намуд, ки *агар* q - содаи тоқ $(l, q) = 1$, $\chi(a)$ - характери ғайриасосӣ аз p модули q бошад, он гоҳ баҳои зерин ҷой дорад:

$$T_1(\chi) = \sum_{p \leq x} \chi(p - l) \ll x^{1+\varepsilon} \sqrt{\frac{1}{q} + \frac{q}{\sqrt[3]{x}}}$$

Баъдтар И.М. Виноградов барои $T_1(\chi)$ ҳангоми $x \geq q^{0,75+\varepsilon}$ будан, ки дар инҷо q - адади сода аст, баҳои ғайритривиалӣ гирифт. Ин натиҷа ногаҳонӣ буд. Чунки $T_1(\chi)$ -ро мувофиқан дар намуди сумми нул L - функсияи Дирихле навиштан мумкин аст. Он гоҳ бо гумони он ки, гипотезаи Риман барои $T_1(\chi)$ дуруст аст, баҳои ғайритривиалӣ ҳангоми $x \geq q^{1+\varepsilon}$ гирифта мешавад.

Соли 1968 А.А. Каратсуба методеро коркард намуд, ки ба \bar{y} имконият дод, баҳои суммаҳои характерҳоро дар майдонҳои охирик муайян намояд. Дар соли 1970 бо ёрии ин метод ва дар якҷоягӣ бо методи И.М. Виноградов \bar{y} тасдиқоти навбатиро исбот намуд: *агар* q - адади сода, $\chi(a)$ - характери примитивӣ аз r -и модули q , $x \geq q^{\frac{1}{2}+\varepsilon}$ бошад, он гоҳ чунин формула иҷро мешавад:

$$T_1(\chi) \ll xq^{-\frac{1}{1024}\varepsilon^2}.$$

З.Ҳ. Раҳмонов ҳангоми модул адади таркибӣ будан баҳои Каратсубаро умумӣ гардонид ва тасдиқоти зеринро исбот намудааст: *бигзор* D - адади натуралиии кифоя калон, χ — характери ғайриасосӣ аз r -и модули D , χ_q - характери примитивии тавлидишудаи характери χ , q_1 — ҳосили зарбҳои ададҳои содае, D -ро тақсим мекунад, аммо адади q -ро тақсим намекунад, он гоҳ формулаи зерин дуруст аст:

$$T_1(\chi) \leq x \ln^5 x \left(\sqrt{\frac{1}{q} + \frac{q}{x} \tau^2(q_1)} + x^{-\frac{1}{6}} \tau(q_1) \right) \tau(q).$$

Соли 2017 З. Ҳ. Раҳмонов чинин теоремаро исбот намуд: *бигзор* D - адади натуралиии кифоякалон, χ — характери ғайриасосӣ аз r -и модули D , χ_q - характери примитивӣ аз r -и модули q , тавлидишудаи характери χ , q - адади аз куб озод, $(l, D) = 1$, ε - доими кифояхурди мусбат, он гоҳ $x \geq D^{\frac{1}{2}+\varepsilon}$ будан, формулаи зерин дуруст аст

$$T_1(\chi) \ll \text{хехр}(-0,6\sqrt{\ln D}).$$

Соли 2018 Каримзода Д.Љ. барои суммаҳои кўтоњи қиматҳои характери ғайриасосии Дирихле дар пайдарпайии ададҳои содаи лағжонидашуда баҳои ғайритривиалі гирифтааст. Яъне, чунин теоремаро исбот намудааст.

Теорема. Бигзор D – адади натуралии кифоякалон, χ – характери ғайриасосӣ аз рӯйи модули D , $(l, D) = 1$, ε – адади кифояхурди мусбат. Он гоҳ ҳангоми $x \geq D^{\frac{5}{6} + \varepsilon}$ будан, баҳои зерин дуруст аст

$$T(\chi) = \sum_{n \leq x} \Lambda(n) \chi(n - l) \ll \text{хехр}(-0,6\sqrt{L}),$$

Дар ин кор мо суммаҳои кўтоњи дукаратаи характерҳои ғайриасосии Дирихлеро мавриди озмӯзиш қарор медиҳем. Бояд қайд намуд, ки ин гуна суммаҳои барои характери ғайриасосӣ Каримзода Д.Љ. омӯхта барои онҳо баҳои ғайритривиалиро гирифтааст. Мо дар ин кор ҳамин баҳои ро бо ёрии методи биномиалі ба даст меоварем.

Ҳангоми омӯхтани қонуни тақсимшавии қиматҳои характери χ аз рӯйи модули адади D дар пайдарпайии ададҳои содаи лағжонидашудаи намуди $p - l$, $(l, D) = 1$, чунин масъала ба миён меояд, баҳои нисбатан умумикардшудаи намуди

$$S_y(u, \eta, v) = \sum_{\substack{u-y < n \leq u \\ (n, q) = 1, n \equiv \eta \pmod{v}}} \chi_q(n - \eta), (\eta v, q) = 1,$$

ки чунин ном дорад суммаи қиматҳои характери примитивии Дирихле дар пайдарпайии лағжонидашудаи ададҳои содаи дар прагрессияи арифметикӣ хобанда, гирифта шавад.

Теорема. Бигзор $(\eta v, q) = 1$, $y \geq q^{\frac{1}{3} + \frac{8}{5}\delta}$, $y \leq q$, $D^{\frac{1}{2}} \leq q \leq D$ ва $v \leq \exp\sqrt{2L}$ бошад, онгоҳ барои зерин дуруст аст

$$S_y(u, \eta, v) = \sum_{\substack{u-y < n \leq u \\ (n, q) = 1, n \equiv \eta \pmod{v}}} \chi_q(n - \eta) \ll \frac{y}{v} \exp(-0,7\sqrt{L}).$$

Исбот. Баробарии зеринро дида мебароем:

$$S_y(u, \eta, v) = \sum_{d \mid q} \mu(d) \sum_{\substack{u-y < nd \leq u \\ nd \equiv \eta \pmod{v}}} \chi_q(nd - \eta).$$

адади d_v^{-1} -ро аз баробарии $dd_v^{-1} \equiv 1 \pmod{v}$ муайян намуда, онро дар намуди зерин менависем $nd \equiv \eta \pmod{v}$ яъне $n \equiv \eta d_v^{-1} \pmod{v}$ навишта меёбем

$$\begin{aligned} S_y(u, \eta, v) &= \sum_{d \mid q} \mu(d) \sum_{u-y < (\eta d_v^{-1} + mv)d \leq u} \chi_q((\eta d_v^{-1} + mv)d - \eta) = \\ &= \sum_{d \mid q} \mu(d) \sum_{\frac{u-y-\eta d d_v^{-1}}{dv} < m \leq \frac{u-\eta d d_v^{-1}}{dv}} \chi_q(mvd + \eta(dd_v^{-1} - 1)). \end{aligned}$$

Муқоисаи зеринро да $dd_v^{-1} \equiv 1 \pmod{v}$ дар намуди $dd_v^{-1} - 1 = vk$ менависем, ки дар ин ҷо $k = k(d, v)$

$$S_y(u, \eta, v) = \chi_q(v) \sum_{d \mid q} \mu(d) S_y(u, \eta, v, d) \leq \sum_{d \mid q} \mu^2(d) |S_y(u, \eta, v, d)|, (1)$$

$$S_y(u, \eta, v, d) = \sum_{u_1 - y_1 < m \leq u_1} \chi_q(md + \eta k), u_1 = \frac{u - \eta}{dv} - \frac{\eta k}{d}, y_1 = \frac{y}{dv}.$$

Як қисми тарафи чапи баробарии (1) бо назардошти шарти $d \leq \exp\sqrt{2\mathcal{L}}$, бо $S_y(u, \eta, v)$ ишорат намуда, қисми боқимондаи ин суммаро тривиалӣ баҳо медиҳем:

$$\begin{aligned} \sum_{\substack{d|q \\ d > \exp(\sqrt{2\mathcal{L}})}} \mu^2(d) |S_y(u, \eta, v, d)| &\leq \sum_{\substack{d|q \\ \exp(\sqrt{2\mathcal{L}}) < d}} \mu^2(d) \left(\frac{y}{vd} + 1\right) \\ &\leq \frac{y}{v} \sum_{\substack{d|q \\ \exp(\sqrt{2\mathcal{L}}) < d}} \frac{\mu^2(d)}{d} + \tau(q) \ll \frac{y}{v} \exp(-0.7\sqrt{\mathcal{L}}). \end{aligned}$$

Бинобар ин

$$|S_y(u, \eta, v) \ll |S_{y'}(u, \eta, v)| + \frac{y}{v} \exp(-0.7\sqrt{\mathcal{L}}).$$

Модули суммаи $|S_{y'}(u, \eta, v)|$ -ро дар ду ҳолатҳои зерин мебинем:

1. $y > \sqrt{q} \exp\left(\frac{c_\omega \mathcal{L} q}{\ln \mathcal{L} q}\right)$;
2. $q^{\frac{1}{3} + \frac{8}{5}\delta} \leq y \leq \sqrt{q} \exp\left(\frac{c_\omega \mathcal{L} q}{\ln \mathcal{L} q}\right)$.

1. Дар суммаи $S_y(u, \eta, v, d)$ формулае, ки муносибати байни қиматҳои характери примитивӣ ва қиматҳои суммаи Гаусро муайян мекунад, татбиқ намуда, ҳосил мекунем

$$\begin{aligned} S_y(u, \eta, v, d) &= \sum_{a=1}^q \sum_{\substack{u_1 - y_1 < m \leq u_1, \\ a \equiv md + \eta k \pmod{q}}} \chi_q(md + \eta k) = \\ &= \sum_{a=1}^q \chi_q(a) \sum_{u_1 - y_1 < m \leq u_1} \frac{1}{q} \sum_{t=0}^{q-1} e\left(\frac{(a - md - \eta k)t}{q}\right) = \\ &= \frac{\tau(\chi_q)}{q} \sum_{t=0}^{q-1} \bar{\chi}_q(t) e\left(\frac{-\eta kt}{q}\right) \sum_{u_1 - y_1 < m \leq u_1} e\left(\frac{-mdt}{q}\right). \end{aligned}$$

Аз шартҳои $v \leq \exp\sqrt{2\mathcal{L}}$, $d \leq \exp\sqrt{2\mathcal{L}}$ мебарояд, ки сумма аз рӯи t холи нест. Барои ададҳои бутуни m_1 ва m_2 аз баробарии

$$\sum_{m_1 \leq m \leq m_2} e\left(-\frac{mdt}{q}\right) = \frac{\sin \frac{\pi t d (m_2 - m_1 + 1)}{q}}{\sin \frac{\pi t d}{q}} e\left(-\frac{td(m_1 + m_2)}{2q}\right)$$

бо назардошти $|\tau(\chi)| = \sqrt{q}$ ба баҳодихи гузашта ҳосил мекунем

$$|S_y(u, \eta, v, d)| \leq \frac{1}{\sqrt{q}} \sum_{t=0}^{q-1} \left| \sin \frac{\pi t}{q/d} \right|^{-1} =$$

$$= \frac{1}{\sqrt{q}} \sum_{t_1=0}^{d-1} \sum_{\substack{t_2=0 \\ (q/dt_1+t_2,q)=1}}^{q/d-1} \frac{1}{\left| \sin \frac{\pi t_2}{q/d} \right|} \leq \frac{d}{\sqrt{q}} \sum_{t=1}^{q/d-1} \frac{1}{\left| \sin \frac{\pi t}{q/d} \right|}.$$

Агар нисбати q/d — тоқ бошад, онгоҳ

$$|S_y(u, \eta, v, d)| \leq \frac{2d}{\sqrt{q}} \sum_{t=1}^{\frac{q/d-1}{2}} \frac{1}{\left| \sin \frac{\pi t}{q/d} \right|} \leq \frac{2d}{\sqrt{q}} \sum_{t=1}^{\frac{q/d-1}{2}} \frac{q/d}{2t} = \sqrt{q} \sum_{t=1}^{\frac{q/d-1}{2}} \frac{1}{t},$$

ки дар инҷо $\sin \pi \alpha \geq 2\alpha$ ҳангоми $0 \leq \alpha \leq 1/2$. Баъд нобаробарии $\frac{1}{t} \leq \ln \frac{2t+1}{2t-1}$ истифода бурда ҳосил мекунем

$$|S_y(u, \eta, v, d)| \leq \sqrt{q} \sum_{t=1}^{\frac{q/d-1}{2}} (\ln(2t+1) - \ln(2t-1)) = \sqrt{q} \ln q/d \leq \sqrt{q} \mathcal{L}_q.$$

Агар нисбати q/d — чуфт бошад, онгоҳ

$$\begin{aligned} |S_y(u, \eta, v, d)| &\leq \frac{2d}{\sqrt{q}} \sum_{t=1}^{\frac{q/d}{2}-1} \frac{1}{\left| \sin \frac{\pi t}{q/d} \right|} + \frac{d}{\sqrt{q}} \leq \\ &\leq \frac{2d}{\sqrt{q}} \sum_{t=1}^{\frac{q/d}{2}-1} \frac{q/d}{2t} + \frac{d}{\sqrt{q}} \leq \sqrt{q} \ln q + \frac{d}{\sqrt{q}} \ll \sqrt{q} \mathcal{L}_q. \end{aligned}$$

Аз инҷо барои $S_{y'}(u, \eta, v)$ ҳосил менамоем, ки

$$|S_{y'}(u, \eta, v)| \ll \sum_{\substack{d \setminus q \\ d \leq \exp \sqrt{2\mathcal{L}}}} \mu^2(d) \sqrt{q} \mathcal{L}_q \leq \sqrt{q} \mathcal{L}_q \sum_{d \setminus q} \mu^2(d) = 2^{\omega(q)} \sqrt{q} \mathcal{L}_q.$$

Нобаробарии (1)- бо назардошти шартҳои $\mathcal{L} \leq 2\mathcal{L}_q$ ва $v \leq \exp \sqrt{2\mathcal{L}} \leq \exp 2\sqrt{\mathcal{L}_q}$, татбиқ намуда ҳосил мекунем

$$\begin{aligned} |S_{y'}(u, \eta, v)| &\ll \frac{\sqrt{q} v \exp(\omega(q) \ln 2 + \ln \mathcal{L}_q + 0,7\sqrt{\mathcal{L}})}{y} \cdot \frac{y}{v} \exp(-0,7\sqrt{\mathcal{L}}) \leq \\ &\leq \frac{\sqrt{q} \cdot \exp\left(c_\omega \ln 2 \frac{\mathcal{L}_q}{\ln \mathcal{L}_q} + 3\sqrt{\mathcal{L}_q} + \ln \mathcal{L}_q\right)}{y} \cdot \frac{y}{v} \exp(-0,7\sqrt{\mathcal{L}}) \leq \\ &\leq \frac{\sqrt{q} \cdot \exp\left(\frac{c_\omega \mathcal{L}_q}{\ln \mathcal{L}_q}\right)}{y} \cdot \frac{y}{v} \exp(-0,7\sqrt{\mathcal{L}}) \ll \frac{y}{v} \exp(-0,7\sqrt{\mathcal{L}}). \end{aligned}$$

2. Агар $(d, k) > 1$ бошад, онгоҳ $S_y(u, \eta, v, d) = 0$, бинобар ин дар $S_y(u, \eta, v, d)$, умумиятро маҳдуд накарда фарз менамоем, ки $(d, k) = 1$, ва

$$|S_y(u, \eta, v, d)| \leq \left(\frac{y}{dv}\right)^{\frac{2}{3}} q^{\frac{1+\delta}{9} + \frac{\delta}{2} \frac{2}{3}} \leq \left(\frac{y}{v}\right)^{\frac{2}{3}} q^{\frac{1+\delta}{9}}.$$

Аз инҷо барои $S_{y'}(u, \eta, v)$ меёбем

$$|S_{y'}(u, \eta, v)| \ll \sum_{\substack{d \setminus q \\ d \leq \exp \sqrt{2\mathcal{L}}}} \mu^2(d) |S_y(u, \eta, v, d)| \leq$$

$$\leq \left(\frac{y}{v}\right)^{\frac{2}{3}} q^{\frac{1}{9}+\frac{\delta}{2}} \sum_{d \setminus q} \mu^2(d) \ll \left(\frac{y}{v}\right)^{\frac{2}{3}} q^{\frac{1}{9}+\frac{\delta}{2}} 2^{\omega(q)}.$$

Баробарии (1) –ро бо назардошти $\mathcal{L} \leq 2\mathcal{L}_q$ татбиқ намуда меёбем

$$\begin{aligned} |S_{y'}(u, \eta, v)| &\ll \left(\frac{y}{v}\right)^{\frac{2}{3}} q^{\frac{1}{9}+\frac{\delta}{2}} \exp\left(c_{\omega} \ln 2 \frac{\mathcal{L}_q}{\ln \mathcal{L}_q}\right) = \\ &= \frac{y}{v} \exp(-0,7\sqrt{\mathcal{L}}) \cdot \left(\frac{q^{\frac{1}{3}+\frac{3\delta}{2}} v \cdot \exp\left(c_{\omega} \ln 2 \frac{\mathcal{L}_q}{\ln \mathcal{L}_q} + 2,1\sqrt{\mathcal{L}}\right)}{y}\right)^{\frac{1}{3}} < \\ &< \frac{y}{v} \exp(-0,7\sqrt{\mathcal{L}}) \cdot \left(\frac{q^{\frac{1}{3}+\frac{3\delta}{2}} \cdot \exp\left(c_{\omega} \ln 2 \frac{\mathcal{L}_q}{\ln \mathcal{L}_q} + 4\sqrt{\mathcal{L}_q}\right)}{y}\right)^{\frac{1}{3}} < \\ &< \frac{y}{v} \exp(-0,7\sqrt{\mathcal{L}}) \cdot \left(\frac{q^{\frac{1}{3}+\frac{8\delta}{5}}}{y}\right)^{\frac{1}{3}} \ll \frac{y}{v} \exp(-0,7\sqrt{\mathcal{L}}). \end{aligned}$$

Баҳоҳои гирифташудаи $|S_{y'}(u, \eta, v)|$ -ро дар ҷояшон гузошта, ҳосил мекунем.

АДАБИЁТ

1. Виноградов И.М. Избранные труды / И.М. Виноградов. - М:Изд-во АН СССР, 1952.
2. Виноградов И.М. Метод тригонометрических сумм в теории чисел / И.М. Виноградов. - М:Наука, 1980.
3. Виноградов И.М. Особые варианты методов тригонометрических сумм. М: Наука, 1976.
4. Виноградов И.М. Представление нечетного числа суммой трех простых чисел Докл. АН СССР, 1937, Т. 15, С. 291 – 294.
5. Виноградов И.М. Некоторые теоремы, относящихся к теории простых чисел. Мат. сб. 1937, Т. 2, С. 179 – 195.
6. Виноградов И.М. Некоторые общие теоремы, относящиеся к теории простых чисел. Труды Тбил, мат. ин-та, 1937, Т. 3, С. 1 – 33.
7. Рахмонов З.Х. Средние значения функции Чебышева Докл. АН России. 1993, Т. 331(3), С. 281–282.
8. Рахмонов З.Х. Теорема о среднем значении $\psi(x, \chi)$ и ее приложения Известия РАН. Серия математическая. 1993. Т 57, – 4, С. 55 – 71.
9. Рахмонов З.Х. О распределении значений характеров Дирихле и их приложения // Труды МИРАН, 1994, Т. 207, С. 286 – 296.
10. Хокиев Д.Дж. Оценка коротких сумм значений характеров от специальной последовательности натуральных чисел // Доклады Академии наук Республики Таджикистан. 2015. Т.-58. № 12. с. 1065-1071.
11. Хокиев Д.Дж. Оценка короткой суммы значений характеров Дирихле по составному модулю на последовательности сдвинутых чисел // Доклады Академии наук Республики Таджикистан. 2017. Т.-60. № 1-2.с. 5-11.
12. Рахмонов З.Х., Хокиев Д.Дж. Об оценке суммы характеров с простыми числами // Доклады Академии наук Республики Таджикистан. 2018. Т.-61. №1. с. 5-11.

БАҲОИ СУММАИ КЎТОҶИ ХАРАКТЕРИ ДИРИХЛЕ АЗ РЎИИ АДАДҲОИ СОДАИ ЛАҶҶОНИДАШУДА

Методи баҳоидиҳии суммаҳои тригонометрӣ бо ададҳои сода ба И.М. Виноградов имконият дод, ки як қатор муаммоҳои арифметикӣ бо ададҳои соддаро ҳал намояд. Яке аз ин гуна муаммоҳо ин тақсимшавии қиматҳои характери Дирихле дар пайдарпайҳои ададҳои содаи лаҷҷонидашуда мебошад. Соли 1938 И.М. Виноградов чунин теоремаро исбот намуд. Дар мақола барои суммаи қиматҳои характери примитивии Дирихле дар пайдарпайҳои лаҷҷонидашудаи ададҳои содаи дар прагрессияи арифметикӣ ҳобанда, баҳои ғайрививали гирифта шудааст.

КАЛИДВОЖАҲО: адади сода, формулаи асимптотикӣ, суммаи характерҳо, баҳои Вейл, баҳои болоӣ.

ОЦЕНКА КОРОТКИХ СУММ ЗНАЧЕНИЙ ХАРАКТЕРА ДИРИХЛЕ В ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОСТИ СДВИНУТЫХ ЧИСЕЛ ЛЕЖАЩИХ В АРИФМЕТИЧЕСКИХ ПРОГРЕССИЯХ

Методы оценки тригонометрических сумм по простым числам, разработанные И. М. Виноградовым, дали возможность решить ряд арифметических задач, связанных с простыми числами. Одной из таких задач является исследование распределения значений характера Дирихле в последовательностях сдвинутых простых чисел. В 1938 году И. М. Виноградов доказал следующую теорему. В статье получена нетривиальная оценка для суммы значений примитивного характера Дирихле на скользящих последовательностях простых чисел, лежащих в арифметической прогрессии.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: простые числа, асимптотическая формула, суммы характеров, оценка Вейля, верхняя оценка.

ON THE ESTIMATION OF SHORT SUMS OF DIRICHLET CHARACTER VALUES IN SEQUENCES OF SHIFTED NUMBERS LYING IN ARITHMETIC PROGRESSIONS

The methods for estimating trigonometric sums over prime numbers developed by I. M. Vinogradov made it possible to solve a number of arithmetic problems related to prime numbers. One such problem is the study of the distribution of the values of Dirichlet characters in sequences of shifted prime numbers. In 1938, I. M. Vinogradov proved the following theorem. The paper obtains a nontrivial estimate for the sum of values of a primitive Dirichlet character over sliding sequences of prime numbers lying in an arithmetic progression.

KEYWORDS: prime numbers, asymptotic formula, sums of characters, Weyl estimate, upper estimate.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Шарипзода Шукрона Сайфулло* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти кафедраи алгебра ва назарияи ададҳо. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992)111411202.

Сведения об авторе: *Шарипзода Шукрона Сайфулло* — Таджикский национальный университет, магистрант кафедры алгебры и теории чисел. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992)111411202.

Information about the author: *Sharipzoda Shukrona Saifullo* – Tajik National University, Master's student of the Department of Algebra and Number Theory. **Address:** 17 Rudaki Avenue, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan. Phone: (+992)111411202.

БИОЛОГИЯ – БИОЛОГИЯ

ХУСУСИЯТҲОИ МОРФО-БИОЛОГИИ БАЪЗЕ НАМУДҲОИ РАСТАНИҲОИ ЗАҲРНОКИ ТОЧИКИСТОН

Манонова П., Холова Ш.С.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Олами набототи Тоҷикистон хеле бой, рангин ва гуногунхел мебошад. Чунин гуногуншаклӣ ва тағйирпазирии растаниҳо тасодуфӣ набуда, вай ба тағйирёбӣ ва дигаргуншавии шароитҳои муҳити зисти растаниҳо зич алоқаманд мебошад. Чунки релефи Тоҷикистон аз баландии 300 то 7500 м аз сатҳи баҳр ҷойгир мебошад ва гуногунии биологиро ба вучуд овардааст.

Дар Осиёи Миёна тақрибан 7 ҳазор намуди растаниҳои гулдор ё пӯшидатуҳм мавҷуд аст, ки аз ин миқдор 4513 намудаш дар Тоҷикистон мерӯяд. Дар байни онҳо растаниҳои хӯроки чорво, асалдиҳанда, доруворӣ, ороишӣ, ғизоӣ ва як миқдор растаниҳои заҳрнок низ мавҷуд мебошад. Растаниҳои заҳрнок миқдоран зиёд нестанд, вале аз сабаби он ки онҳоро чорво он қадар зиёд истеъмол намекунад, бинобар ҳамин онҳо сол аз сол зиёд шуда истодаанд, барои ҳамин дар баъзе минтақаҳо масоҳати калонро ишғол менамоянд. Ба чунин растаниҳо мисол шуда метавонад: мастаки, қалмоҷ, гелиотроп ва ғайраҳо, ки ба хоҷагии халқ зарари калони иқтисодӣ мерасонанд, аз ин рӯ мо тасмим гирифтаем, ки ба онҳо шинос шавем.

Проблемаи растаниҳои заҳрнок ва бегона яке аз масъалаи асосии хоҷагии қишлоқ мебошад. Барои он, ки ба растаниҳои бегона ва заҳрнок мубориза барем, бояд биологияи онҳоро донем.

Мувофиқи тадқиқоти И.Т.Василченко (1940) дар ҳудуди Тоҷикистон зиёда аз 18 намуди растаниҳои заҳрнок карантинӣ мавҷуд мебошад, барои нест кардани онҳо бояд чораҳои фаврӣ андешид, то ки аҳоли ва чорвои хоҷагии қишлоқро аз заҳролудшавӣ эмин нигоҳ дорем. Дар 40-50 соли охир чарогоҳҳои Тоҷикистон аз ҳад зиёд истифода бурда мешаванд, бинобар ҳамин миқдори растаниҳои бегона ва заҳрнок зиёд шуда истодааст.

Ин растаниҳои заҳрнок ба хоҷагии халқ зарари калони иқтисодӣ мерасонанд, бинобар ҳамин мо тасмим гирифтаем, ки ба онҳо шинос шавем. Арзи ҷуғрофӣ омили муҳимми иқлим мебошад. Ба вай кунҷи афтиши офтоб дар уфуқ вобаста аст. Масалан, 22 июн баландии офтоб дар шимоли ҷумҳурӣ 72-30° ва дар ҷануби он 77° мешаванд. Давомнокии умумии ҷилои офтоб бузург аст. Вай дар шароити камабрии Тоҷикистон дар 1 сол 2000-3000 соатро ташкил медиҳад. Бинобар он сатҳи Тоҷикистон бештар гарм мешавад.

Тоҷикистон сарзамини кӯҳсор буда, дар тафовути он баландиҳои мутлақи маҳалҳои мухталиф аз 300 то 7495 м мебошад, 93%-и масоҳати Ҷумҳуриамонро кӯҳҳо, ки бо системаи азими кӯҳҳои Помиру-Олой, Тиён-шон мансубанд, иҳота кардаанд. Қариб нисфи масоҳати Тоҷикистон дар баландиҳои мутлақи бештар аз 3000 м ҷойгир шудааст.

Ба шароити табиӣ пеш аз ҳама иқлим дохил мешавад. Иқлими Тоҷикистон ҳамчун иқлими кишварҳои дигар ба арзи географӣ, дурӣ аз уқёнусу баҳрҳо, баландии маҳал, соҳти релеф ва самти ҳаракати анбӯҳи ҳаво вобаста аст, бинобар ҳамин хусусиятҳои хоси худро дорад.

Иқлими Тоҷикистон умуман континентӣ аст. Тобистон гарму хушк, зимистон нисбатан хунук дар шабу рӯз ва фаслҳо тафовути калони ҳарорат мушоҳида мешавад. Дар фасли гарми сол ҳарорат дар шабонарӯз 15-20°C тағйир меёбад. Ҳарорати шабонарӯзӣ дар ноҳияҳои ҳамвори биёбон ва пастхамиҳои байни кӯҳҳо бисёр тағйир меёбад. Агар мо ҳарорати миёнаи моҳи гармтарин ва хунуктарини солро андоза кунем тафовут ба 33°C мерасад. Тобистон дар водии паст ҳаво гарм, хушк беабр ва серғубор буда, ранги осмон

сафедтоб аст. Тобистони кӯҳҳо салқин ва кӯтоҳ аст. Тирамоҳ ҳаво он қадар гарм намешавад, каму беш борон меборад. Ҳаво соф ва осмон кабуд аст. Зимистон ва баҳор кӯтоҳ ва серборишанд. Ҳаво дар ин фаслҳо хеле ноустувор аст. Баҳорон баъзан хунукиҳои ногаҳонӣ рӯй медиҳад.

Зимистон дар кӯҳҳо хунук ва бардавом мебошад. Дар омӯзишу тадқиқот ва таснифоти набототи Тоҷикистон саҳми олимони ва тадқиқотчиёни Институти ботаникаи Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки соли 1941 таъсис дода шудааст, хеле калон ва назаррас аст. Бо роҳбарии бевоситаи набототшиноси маъруф П.Н.Овчинников таҳия ва нашри асари бисёрчилдаи «Флораи РСФСР Тоҷикистон» дар соли 1936 оғоз гардид. Дар навишту тайёр кардани асари бисёрчилдаи гаронбаҳо, ки дар он 4513 намуди растаниҳои тухмдор ва гулдори ватанамон маълумоти дақиқи ботаникию таснифоти систематикӣ гирд оварда шудааст, саҳм ва хизматҳои шоёни як қатор олимони систематик – М.Р.Расулова, С.Ю.Юнусов, А.П. Чукавина, Л.Н.Абдусаломова, Б.А.Шарипова, ва Г.К. Кинзикаева, В.Н.Никитин ва дигарон бағоят калон аст.

Растаниҳои захрнокӣ Тоҷикистон миқдоран он қадар зиёд нестанд, вале дар ноҳияҳои гуногун якхела паҳн нашудаанд. Бинобар сабаби гуногун будани рельефи ҷумҳуриамон растаниҳои низ гуногун мебошанд. Омӯхтани растаниҳои захрнок ба хоҷагии халқ хеле муҳим мебошад, чунки аксари аҳолии ҷумҳуриамон, аз ҷумла 70%-и аҳолиамон дар деҳотҳо зиндагӣ мекунанд, ки онҳо бо растаниҳои гуногун сару кор доранд. Бинобар сабаби нашинохтани растаниҳои захрнок одамон бештар хангоми истифода ва ҷамъоварии онҳо захролуд мегарданд.

Олами набототи Тоҷикистон аз растаниҳои гизойӣ, алафи чарогоҳ, ороишӣ, доруворӣ ва мевадиханда хело бой ва гуногунранг мебошад. Аммо дар миёни ин ҳама намуди растаниҳои ҳамзамон, як миқдор растаниҳои захрнок низ ба қайд гирифта шудаанд, ки ба хоҷагии халқ зарари калони иқтисодӣ ва ҷисмонӣ мерасонанд. Баъзан аз надонистан ва нашинохтани онҳо одамон захролуд мешаванд. Аксар растаниҳои захрнокро чорво истеъмол намекунад, бинобар ҳамин, сол то сол миқдори онҳо зиёд шуда истодааст. Мо тасмим гирифтаем, ки кори мазкурро ба растаниҳои захрнокӣ Тоҷикистон бахшем. Барои ҳамин мо рӯйхати онҳоро пешкаш намуда, доир ба аломатҳои растаниҳои захрнок маълумот медиҳем.

Сағзабон (ҷёрнокорень)-*Cynoglossum* L.

Растании яқсола, дусола ва бисёрсола мешавад. Ба ин авлод 50-60 намуд дохил шуда, дар минтақаҳои субтропикӣ паҳн шудааст. Дар Тоҷикистон 3-намудаш вомехӯрад: *Cynoglossum creticum* Mill (сағзабони критӣ), *C. Zeravschanicum* M. Pop (сағзабони зарафшонӣ), *C. Viridiflorum* Pall. Ex Lehm (сағзабони сабзгул).

Расми 1. Сағзабон (чёрнокорень)-*Synoglossum L.*

Дар байни ҷангалҳои торик, қисман дар наздикии ҷуйборҳои гарм, растаниҳои баланди нимсаваннаҳо, марғзорҳои субалпӣ, дар байни гулҳо, хадангҳо, юганзорҳо, баъзан дар атрофи чашмазорҳо аз баландии 1800 то 3600м аз сатҳи баҳр воমেҳӯрад. Дар таркиби реша ва пояш моддаи захрноки алколоид, сопанин дорад. Дар Зарафшон, қаторкӯҳҳои Ҳисору Дарвоз, Тоҷикистони Шарқӣ мерӯянд.

Часпакгиёҳи нимбол (липучка полуголая) -*Lappula semiglaūra (Ledeb)*

Ба ин авлод растаниҳои яксола ва дусолаи алафӣ дохил шуда, пояи хеле борик доранд. Пояи онҳо бо мӯякчаҳои на он қадар пурқувват пӯшида шудааст. Барги онҳо борик буда, баъзан дарозрӯяи нештаршакл мешавад. Дар Тоҷикистон бошад 20 намудаш маълум аст.

Дар байни явшонҳои биёбонӣ, инчунин дар байни пӯдина ва ғешазорҳои нимсаваннаҳо ва бо ҳамроҳии алафҳои пасти ҷангалзорҳои кӯҳӣ дар баландии 300-600м аз сатҳи баҳр вохӯрданааш мумкин аст. Дар таркиби тухмаш моддаи захрноки алколоидӣ воমেҳӯрад, ки хангоми чаронидани чорво дар чарогоҳ аз часпакгиёҳи нимбол захролуд мешаванд ва чорворо то ба ҳалокат мерасонанд. Дар Тоҷикистони Шимолӣ: дар водии Сир, дар гирди атрофи обанбори Қайроққум, худуди шаҳри Хучанд паҳн шудаанд. Дар Тоҷикистони ҷанубӣ бошад дар водии Вахш, ноҳияи Кубодиён, дар байни шаҳракҳои Панҷ ва Панҷи поён васеъ паҳн шудаанд.

Печак- (вьюнок) - *Convolvulus (Schrek in Fisch)*

Растании бисёрсола буда, баъзан растании яксола низ дорад. Бештар дар шакли нимбутта, буттача ва буттагӣ воМЕҳӯрад. Баландии растани аз 20см то 1м мешаванд. Ба ин авлод 250 намуд дохил мешавад, ки аз ин 14 намудаш дар Тоҷикистон воМЕҳӯрад. Дар минтақаҳои шибляк, майдонҳои бодомзору пистазор ва ҷойҳои сангзори пастхамиҳои шағалдор, хокҳои сурх дар баландии 550-1400 м аз сатҳи баҳр воМЕҳӯрад. Растании захрнок мебошад. Барои тайёр кардани доруворӣ истифода мебаранд. Дар тухмаш ва решааш моддаҳои захрноки алколоидии конволин ва конволамин захира мекунад. Дар қисми ҷанубӣ ва шимолии Тоҷикистон паҳн шудааст.

Печакҳои саҳроӣ - (вьюнок полевой) - *Convolvulus arvensis*

Растании бисёрсола буда, дар байни зироатҳои маданӣ ҳамчун алафи бегона воМЕҳӯрад. Пояи хазандааш то 1,5м ва зиёда аз ин низ дароз мешавад. Ба ин авлод 250 намуд дохил мешавад, ки аз ин 14- намудаш дар Тоҷикистон дида мешавад. Дар байни нимсаваннаҳо то қисми чаманзори субалпӣ, баъзан дар заминҳои партов, дар байни зироатҳо, инчунин дар байни алафҳои худруй дар баландии 350-3200м аз сатҳи баҳр дида мешавад.

Ғишмалос – (гелиотроп) - *heliotropium*

Растании яксола ва дусолаи алафӣ ғишмалос нимбуттача мебошад. Ба растаниҳои захрноки ин авлод одатан намудҳои яксолаи гелиотропи европоӣ, гелиотропи патмева ғишмалос дохил мешаванд. Ин авлод 250-намудро дар бар мегирад, ки аз ин миқдор дар Тоҷикистон 12-намудаш маълум аст. Дар байни нимсаваннаҳо, дар нишебиҳои хушки хокӣ, алафҳои паст, шиблякҳо, туқайзорҳо ва дар биёбонҳои хокашон сернамак дар баландии 300-1700м аз сатҳи баҳр дидан мумкин аст.

Дар таркиби тухмаш моддаи захрноки алколоидии гелиотропин ва лазиокарпин ҳосил мекунад. Аксар намояндагони авлоди гелиотроп растании бегонаи таркиби ғалладонагиҳо ба ҳисоб мераванд: гандум, ҷав, нахӯд ва ғайра. Бинобар ин, дар мавриди ҷамъоварии ҳосили ғалладонагиҳо матавонад дони он ба дони ғалладонагиҳо омехта шавад, ки дар мавриди риоя накардани технологияи тоза намудани тухми гандум ва ҷав истеъмолкунандагони онро захролуд менамояд.

Заҳрпечак - (повилика) - *Cuscuta L*

Растании яксола мебошад. Ба ин авлод зиёда 170 намуд дохил мешавад. Дар растаниҳои яксола ва дусолаи ёбоии алафӣ, инчунин дар байни растаниҳои маданӣ муфтхӯрӣ мекунад. Дар байни сангпораҳо, сохили дарёю рӯдҳо, заминҳои қорам, зироатҳои кишоварзӣ дар баландии 350-2800м аз сатҳи баҳр воমেҳӯрад (**расми 2**).

Расми 2. Заҳрпечак – (*Cuscuta*)

Заҳрпечак моддаҳои заҳрноки алколоидии кустамин, кускутин, сапонинро ҳосил мекунад. Моддаи заҳрноки кустамини заҳрпечак одатан қорвоҳое, ки ин растаниро истифода мебаранд, заҳролуд мекунад. Бар муқобили заҳрпечак қорҳои профилактикию комплекси, агротехники ва химиявиरो истифода мебаранд. Дар тамоми мавзеи Тоҷикистон паҳн шудааст.

Гармола обикнавенная – *Peganum harmala* (L) - Испанди муқаррарӣ

Ба авлоди испанд растаниҳои бисёрсолаи алафии баргҳояшон ба ду се қисм ҷудошуда дохил мешаванд. Ин авлод ба худ 6 намуди испандро муттаҳид мекунад. Дар Тоҷикистон бошад танҳо як намудаш воМЕҳӯрад, ки ин испанди муқаррарӣ мебошад. Испанди муқаррарӣ растани бисёрсола буда, баландии появу шоҳаҳояш ба 20-80 см мерасад. Решааш тиреша буда то 2-3 метр дароз мешавад. Микдори навдаҳояш бешумор буда, шохрондаанд. Наздбаргааш 2-5 мм дарозӣ дошта, борики нештаршакл аст.

Баргаш 3-6 (10) см дарозӣ дошта, пахнаш ба 3-5см мерасад. Дар гулпоя яктогӣ гул ҷойгир шудааст. Қосабарг 1.5-2.5см дарозӣ дошта, шакли баргро дорад. Гулбаргҳо 1.5-2см дарозӣ ва 5-6мм бар доранд. Ранги гулбаргҳо сафеду зард ё пурра сафед мебошад. Мевааш қуттича буда, қутраш ба 1-1.2 см мерасад. Шумораи тухмаш бисёр мебошад. Дастаи хромасомаи диплоидӣ дошта ба $2n=24$ баробар аст. Растани маданӣ буда, аз минтақаи нимсаванна сар қарда то минтақаҳои дашту биёбонҳо, дар байни растаниҳои шӯрак (*salsola orientalis*) ва ушнон (*Anaïasis turkestanica*) мерӯяд. Инчунин, дар майдонҳои пистазор ва растаниҳои гуногуни хӯшадор, дар ҷойҳои шағалу сангзор, нишебиҳо, хокҳои сурх, қумзорҳо ва баъзан майдони кишт дар баландии 450-2000м аз сатҳи баҳр воМЕҳӯрад.

Испанди муқарарӣ (*Peganum harmala* (L))

Растани заҳрнок мебошад. Дар тухм ва решаш алкалоидҳои гуногун ҳосил мекунад. Дар тухмаш 3-4%, ки аз ин то 30%-ро гармин ташкил медиҳад. Дар реша ба миқдори кам гармини тоза ҳосил мекунад. Дар қисми рӯзаминии испанди муқарарӣ қариб 2% алкалоидҳои бартарӣ доштаи пеганин ҳосил мешавад. Дар тиб барои доштани хусусияти арақоварӣ ба касалиҳои тарбод истифода мебаранд. Аз тухмаш ранги сурх мегиранд, ки барои ранг кардани нахҳо истифода мебаранд.

Испанди муқарарӣ – (гармола обикнавенная) – *Peganum harmala* (L)

Ба авлоди испанд растаниҳои бисёрсолаи алафии баргҳояшон ба ду се қисм ҷудошуда дохил мешаванд. Ин авлод ба худ 6 намуди испандро муттаҳид мекунад. Дар Тоҷикистон бошад танҳо як намудаш воমেҳӯрад, ки ин испанди муқарарӣ мебошад. Испанди муқарарӣ растани бисёрсола буда, баландии появу шоҳаҳояш ба 20-80 см мерасад. Решааш тиреша буда то 2-3 метр дароз мешавад. Миқдори навдаҳояш бешумор буда, шохрондаанд. Наздбаргааш 2-5 мм дарозӣ дошта, борики нештаршакл аст.

Баргаш 3-6 (10) см дарозӣ дошта, пахнаш ба 3-5 см мерасад. Дар гулпояяк тоғӣ гул ҷойгир шудааст. Косабарг 1.5-2.5 см дарозӣ дошта, шакли баргро дорад. Гулбаргҳо 1.5-2 см дарозӣ ва 5-6 мм бар доранд. Ранги гулбаргҳо сафеду зард ё пурра сафед мебошад. Мевааш куттича буда, кутраш ба 1-1.2 см мерасад. Шумораи тухмаш бисёр мебошад. Дастаи хромасомаи диплоидӣ дошта ба $2n=24$ баробар аст. Растании маданӣ буда, аз минтақаи нимсаванна сар карда то минтақаҳои дашту биёбонҳо, дар байни растаниҳои шӯрак (*Salsola orientalis*) ва ушнон (*Anaëthis turkestanica*) мерӯяд. Инчунин, дар майдонҳои пистазор ва растаниҳои гуногуни хӯшадор, дар ҷойҳои шағалу сангзор, нишебихо, хокҳои сурх, қумзорҳо ва баъзан майдони кишт дар баландии 450-2000 м аз сатҳи баҳр воমেҳӯрад.

Расми 3. Испанди муқарарӣ (*Peganum harmala* (L))

Растаниҳои захрнок мебошад. Дар тухм ва решааш алкалоидҳои гуногун ҳосил мекунад. Дар тухмаш 3-4%, ки аз ин то 30%-ро гармин ташкил медиҳад. Дар реша ба миқдори кам гармини тоза ҳосил мекунад. Дар қисми рӯйзаминии испанди муқарарӣ қариб 2% алкалоидҳои бартарӣ доштаи пеганин ҳосил мешавад. Дар тиб барои доштани хусусияти арақоварӣ ба касалиҳои тарбод истифода мебаранд. Аз тухмаш ранги сурх мегиранд, ки барои ранг кардани нахҳо истифода мебаранд.

Хулоса, дар таркиби флораи Тоҷикистон як миқдор растаниҳои захрнок мавҷуд мебошад, ки қисми онҳо дар мавзӯҳои гуногун нобаробар тақсим гаштаанд. Як миқдори онҳо дар таркиби набототи Тоҷикистон хело қаманд, локин қисми дигарашон ба хусусиятҳои хоси биологияшон, ки онҳо ба шароити гуногуни иқлими мутобиқ гаштаанд, майдонҳои васеъро ишғол кардаанд ва ҳатто ҷамоати худро ташкил медиҳанд, ба инҳо мисол мешавад, гелиотроп, қалмоч, мастаки, шурақиҳо ва дигарон. Бинобар ин, донишмандони растаниҳои бегона ва захрнок аҳамияти калони илмӣ ва амалӣ доранд, то ки аҳолии ҷумҳуриамон онҳоро доништа, аз онҳо эҳтиёт шаванд ва ҷораҳои мубориза ва тоза намудани майдонҳоро аз ҷунин растаниҳо донанд.

Дар байни онҳо растаниҳои хӯроки чорво, асалдиҳанда, доруворӣ, ороишӣ, ғизоӣ ва як миқдор растаниҳои захрнок низ мавҷуд мебошад. Растаниҳои захрнок миқдоран зиёд нестанд, вале аз сабаби он ки онҳоро чорво он қадар зиёд истеъмол намекунад, бинобар ҳамин онҳо сол аз сол зиёд шуда истодаанд, барои ҳамин дар баъзе минтақаҳо масоҳати калонро ишғол менамоянд. Дар 40-50 соли охир ҷароғоҳои Тоҷикистон аз ҳад зиёд истифода бурда мешаванд, бинобар ҳамин миқдори растаниҳои бегона ва захрнок зиёд шуда истодааст.

АДАБИЁТ

1. Дударь А.К. Ядовитые растения лугов и пастбищ / А.К. Дударь. - Москва, 1980.
2. Василченко И.Т. Сорные растения неполивных культур Таджикистана и борьба с ними / И.Т. Василченко. - Сталинабад, 1940.
3. Долинская К.Н. Патоморфология токсического действия сорного растения *Trichodesma incanum* на организм животного / К.Н. Долинская - ДАН УзССР-1952.
4. Исмоилов Н.И. Клиника, диагностика и лечение триходесматоксикоза (алиментарно-токсического энцефалита) / Н.И. Исмоилов. - Изд. Медицина, Ташкент, 1970.
5. Котт С.А. Сорные растения и борьба с ними / С.А. Котт. - М.: Сельхозгиз, 1961.
6. Короткова Е.А. Триходесма седая - ядовитое сорное растение // ДАН УзССР -1952
7. Машковский М.Д., Полежаева А.И., Яковлева А.И. К фармакологическому алкалоиду инканин и его N-оксида // ДАН УзССР 1953, №4, с 36-39
8. Мирзоева М. С «Триходесматоксикоз (усулҳои пешгирии захролу-шавии одам, аз растани калмоч *Trichodesma incanum*., Душанбе-2009
9. Меньшиков Г.П., М. М. Рубинштейн *einalkaloidaus Trichodesma incanum*DC// *lerichte der Deutschen chemischen gesellschaft/* -1935
10. Попов М.Г. Род *Trichodesma* // Флора СССР-1953.-Т.19-С.690-691.

ХУСУСИЯТҲОИ МОРФО-БИОЛОГИИ БАЪЗЕ НАМУДҲОИ РАСТАНИҲОИ ЗАХРНОКИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур олами набототи Тоҷикистон растаниҳои ғизоӣ, алафи ҷароғоҳ, ороишӣ, доруворӣ ва мевадиҳандаи хело бой ва гуногунранг оварда шудааст. Аммо дар миёни ин ҳама намуди растаниҳо, ҳамзамон, як миқдор растаниҳои захрнок низ ба қайд гирифта шудаанд, ки ба хоҷагии халқ зарари калони иқтисодӣ ва ҷисмонӣ мерасонанд. Баъзан аз надоништан ва нашинохтани онҳо одамон захролд мешаванд. Аксар растаниҳои захрнокро чорво истеъмол намекунад, бинобар ҳамин, сол то сол миқдори онҳо зиёд шуда истодааст.

КАЛИДВОЖАҲО: растаниҳои шифои, растаниҳои захрнок, ороишӣ, *печак* - *convolvulus*, сағзабон (*Synoglossum*), пӯсиши хушк, бактериоз.

МОРФОБИОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ НЕКОТОРЫХ ЯДОВИТЫХ ВИДОВ РАСТЕНИЙ ТАДЖИКИСТАНА

Статья посвящена урожайности арахиса в зависимости от густоты посадки и возбудителям его болезней. Арахис наиболее восприимчив к церкоспорозу, рамуляриозу, микросфереллезу, филластикозу, сухой гнили, бактериозу и вирусным заболеваниям. Одним из основных факторов повышения урожайности арахиса является

определение нормальной густоты его растений в зависимости от климата и местных условий. В связи с этим разработка нормы и нормальной густоты посадки арахиса имеет большое научное и производственное значение.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: лекарственные растения, ядовитые растения, декоративные растения, вьюнок, собачий язык (*Cynoglossum*), сухая гниль, бактериоз.

MORPHOBIOLOGICAL CHARACTERISTICS OF SOME POISONOUS PLANT SPECIES IN TAJIKISTAN

This article examines peanut yield depending on planting density and the pathogens that cause peanut diseases. Peanuts are particularly susceptible to cercospora leaf spot, ramularia leaf spot, microspherella leaf spot, phyllastonic leaf spot, dry rot, bacteriosis, and viral diseases. One of the key factors in increasing peanut yield is determining the normal plant density depending on climate and local conditions. Therefore, developing norms and normal planting density for peanuts is of great scientific and industrial importance.

KEYWORDS: medicinal plants, poisonous plants, ornamental plants, bindweed, dog's tongue (*Cynoglossum*), dry rot, bacteriosis.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Манонова Парвона Толибҷонова* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2-юми кафедраи физиологияи растаниҳои факултети биология. **Суроға:** 734025, Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 972-56-97-56.**

Холова Шарифамо Сайдахтамовна – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои биологӣ, дотсент, мудири кафедраи физиологияи растаниҳои факултети биология. **Суроға:** 734025, Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рудаки, 17. Телефон: **(+992)550-05-54-88.**

Сведения об авторах: *Манонова Парвона Толибҷонова* – Таджикский национальный университет, магистрант 2 – ого курса кафедры физиологии растений биологического факультета. **Адрес:** 734025, Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992)972-56-97-56.**

Холова Шарифамо Сайдахтамовна - Таджикский национальный университет, кандидат биологических наук, доцент, заведующая кафедрой физиологии растений биологического факультета. **Адрес:** 734025, Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992)550-05-54-88.**

Information about the authors: *Manonova Parvona Tolibjonovna* - Tajik National University, second-year master's student, Department of Plant Physiology, Faculty of Biology. **Address:** 734025, Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 972-56-97-56.**

Kholova Sharifamo Saidakhtamovna - Tajik National University, Candidate of Biological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Plant Physiology, Faculty of Biology. **Address:** 734025, Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 550-05-54-88.**

МУНДАРИЧА - СОДЕРЖАНИЕ

ТАЪРИХ - ИСТОРИЯ

Боймадов К. История формирования и развития Золотой Орды 5

ФАЛСАФА, ПСИХОЛОГИЯ ВА ПЕДАГОГИКА – ФИЛОСОФИЯ, ПСИХОЛОГИЯ И ПЕДАГОГИКА

Чамолитдинзода Х.Ч. Қойгоҳи ақл ва илм дар таълимоти ахлоқии Носири Хусрав 11
Раҳматуллозода Д.С. Саҳми аҳмади дониш дар рушди илму маорифи Осиёи Марказӣ 16

ФИЛОЛОГИЯ ВА ЖУРНАЛИСТИКА - ФИЛОЛОГИЯ И ЖУРНАЛИСТИКА

Боқизода Ф.И. Иқтибосоти арабӣ дар забони англисӣ 24
Маҳмудова М. Тарик Чҳаттарӣ - намояндаи барҷастаи адабиёти урду 28
Тоирова Ш. Солеҳа Обид Хусайн ва муҳтавои ҳикояҳои ӯ 32
Kangxi Xixueer Analysis of Rano's character in novel "Ek chadar maili si" 35
He Linyan Qurratulain Hyder: the Grande dame of Urdu literature and the architect of cross-temporal narration 39
Tong Qi Manto's "Khol Do": gendered trauma and patriarchal collapse in the partition 44
Исмоилова Ю. Кришан Чандар – нависандаи тараққиқарвари адабиёти урду 48
Бобоева Д. Особенности употребления эпитетов в языке 52
Абдуллоев А. Прагматические функции трансформированных фразеологизмов в дискурсе публичной коммуникации (на материале СМИ России и Таджикистана) 58
Бобомуродова Д.А. Таҳлил ва таҳқиқи калимаҳои байналмилалӣ соҳаи маориф ва илм дар забони тоҷикӣ ва англисӣ 61
Гулов К. Қолабҳои ибораҳои фразеологии феълӣ дар осори Фотех Ниёзӣ 66
Дилшодзода Ш. Шарҳи баъзе расму одатҳои марбут ба хонавода дар «Шоҳнома» 72
Шоисқандарова С.Ш. Таҳқиқи заминаи назариявии истилоҳоти рӯзноманигорӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ 82
Ғафурзода Н. Ҷилони Бону – ҳикоянигори барҷастаи адабиёти муосири урду 86
Ҷонмардова Ф.Ҷ. Роҳҳои қорбасти лексикаи компютерӣ дар забони англисӣ ва қойгоҳи он дар забони иттилоот 90
Тураева М. Хусусиятҳои луғавӣ ва грамматикӣ забони маводҳои тарҷумавӣ расонаҳо 95
Исматова Н.К. Роҳҳои ифодаи замони гузаштаи дур дар «Мухтасари тарҷимаи холи худам» - и С. Айнӣ ва усули тарҷумаи он дар забони англисӣ 99

ИҚТИСОД-ЭКОНОМИКА

Аминийн Ф.Ф. Роҳҳои мукамалгардонии рушди бозори қоғазҳои қиматнок дар шароити муосир 104
Обидов Ш. Заминаҳои ташаккул ва рушди технологияҳои рақамӣ дар низоми ташкил ва амалигардонии фуруши мол 109
Шамсуллоева С.А. Таҷрибаи хориҷии таъмини сармоягузориҳои рушди иқтисодӣ ва имконоти истифодабарии онҳо дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон 117
Зухурзода С.Д. Сармоягузориҳо ба минтақаҳои озоди иқтисодӣ: таҳлил ва дурнамо 124
Абдуллоев А.Х., Нарзуллозода Ш.А. Моҳияти хароҷоти бучети давлатӣ 129

ҲУКУҚ – ПРАВО

<i>Маҳмудзода Б.</i> Таърихи пайдоиши бонкҳо дар муносибатҳои байналмилалӣ-ҳуқуқӣ	140
<i>Абдуллоев Қ.</i> Ислоҳоти конституционии соли 1994 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	143
<i>Баҳриддинова М.</i> Нақши Тоҷикистон дар ташаккули ҳуқуқи байналмилалӣ обӣ	147
<i>Давлатшоев Х.</i> Ҳамкориҳои байналмилалӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон	151
<i>Низомов М.С.</i> Представительное свойство парламента как проявление народного суверенитета в Республики Таджикистан	155
<i>Одинаева Ҳ.А.</i> Мафҳум ва моҳияти раванди қонунгузорӣ дар Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон	159
<i>Расулов А.Ҷ.</i> Принципи волоияти конституция ва эътибори олии ҳуқуқии он дар низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон	166
<i>Саидмуродов Ш.Х.</i> Самтҳои рушди ҳамкориҳои байналмилалӣ-ҳуқуқии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ташкилотҳои байналмилалӣ	171
<i>Сангинов Х.М.</i> Мақом, салоҳият ва нақши Суди Конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар низоми ҳокимияти судӣ	175
<i>Рақибова С.С.</i> Вазъи ҳуқуқии обҳои фаромарзӣ дар ҳуқуқи байналмилалӣ	181
<i>Маҳмудзода Б.Н.</i> Ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи фаъолияти бонкҳо	185
<i>Шаропов М.Х.</i> Таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон дар давраи рақамикунонӣ: ҳолати амалӣ ва масъалаҳо	188
<i>Акбарова З.</i> Ҳуқуқи муаллиф дар муҳити рақамӣ (интернет)	194
<i>Мавлянова М.Н.</i> Пайдоиши ниҳоди Президент ва инкишофи он дар мамлакатҳои хориҷа	205
<i>Ҳафиззода Н.</i> Равишҳои минтақавии ҳифзи ҳуқуқҳои муҳоҷирони меҳнатӣ: таҷрибаи Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) ва Иттиҳоди Аврупо (ИА)	209
<i>Раҷабзода Н.М.</i> Мафҳуми соҳибхотирӣ ва ҳалқ ва унсурҳои таркибии он	216
<i>Салимов Ф.</i> Масъалаҳои мубрами ҳуқуқи байналмилалӣ энергетикӣ таҳлили байналмилалӣ - ҳуқуқӣ	222

СИЁСАТ - ПОЛИТИКА

<i>Раҳматов Н.</i> Рушди дипломатияи мардумӣ дар Осиёи Марказӣ дар замони муосир	225
--	-----

ФИЗИКА – ФИЗИКА

<i>Салихов Т.Х., Маҳмалатиф А., Курбонзода М.</i> Математическая модель описания вклада релаксации теплового потока в генерацию тепловой волны в пленках диэлектриков на твердой подложке	229
---	-----

МАТЕМАТИКА ВА ИНФОРМАТИКА – МАТЕМАТИКА И ИНФОРМАТИКА

<i>Холиқов Б., Исмаилова У.</i> Функсияҳои арифметикӣ дар майдони ададҳои алгебравӣ	233
<i>Шарифзода Ш.С.</i> Баҳои суммаи кӯтоҳи характери дирихле аз рӯи ададҳои содаи лағжонидашуда	238

БИОЛОГИЯ - БИОЛОГИЯ

МАЪЛУМОТ БАРОИ МУАЛЛИФОН

**Талабот нисбат ба мақолаҳои илмие, ки барои чоп ба маҷаллаи илмӣ
«Муҳаққиқи ҷавон» пешниҳод мегарданд
Телефон: (992-37)227-74-41**

Мақолаҳои илмие, ки барои чоп ба маҷаллаи «Муҳаққиқи ҷавон» пешниҳод мегарданд, бояд ба талаботи зерин ҷавобгӯ бошанд: а) мақолаи илмӣ бояд бо назардошти талаботи муқаррарнамудаи маҷалла омода гардида бошад; б) мақола бояд натиҷаи таҳқиқоти илмӣ бошад; в) мавзуи мақола бояд ба яке аз самтҳои илмӣ маҷалла мувофиқат намояд.

Мақолаҳое, ки дар матн онҳо маводи дигар муаллифон бе иқтибосоварӣ истифода шудаанд, ба чоп роҳ дода намешаванд.

Талабот нисбат ба таҳияи мақолаҳои илмӣ:

Матн мақола бояд дар формати Microsoft Word омода гардида, бо ҳуруфи Times New Roman барои матн бо забони русӣ англисӣ ва бо ҳуруфи Times New Roman Tj барои матн бо забони тоҷикӣ таҳия гардида, дар матн ҳаҷми ҳарфҳо 14, ҳошияҳо 2,5 см ва фосилаи байни сатрҳо бояд 1,5 мм бошад.

Ҳаҷми мақола бо формати А4 бо назардошти рӯйхати адабиёти истифодашуда ва аннотатсияҳо аз 8 то 10 саҳифаро бояд дар бар гирад.

Сохтори мақола бояд бо тартиби зерин таҳия гардад:

– индекси УДК (индекси мазкурро аз дилхоҳ китобхонаи илмӣ дастрас намудан мумкин аст);

– номи мақола;

– насаб, дар шакли ихтисор ном ва номи падар (намуна: Шарипов Д.М.);

– номи муассисае, ки дар он муаллифи мақола таҳсил мекунад;

– матн асосии мақола;

– ҳангоми иқтибосоварӣ адабиёти истифодашуда ва саҳифаи мушаххаси он бояд дар қавси ҷаҳоркунча [] нишон дода шавад. Намуна: [4, с.25]. Яъне, адабиёти №4 ва саҳифаи 25;

– нақшаҳо, схемаҳо, диаграммаҳо ва расмҳо бояд рақамгузорӣ карда шаванд. Инчунин онҳо бояд номи шарҳдиҳанда дошта бошанд;

– рӯйхати адабиёти истифодашуда (на камтар аз **3 номгӯ** ва на бештар аз 10 номгӯи адабиёти илмӣ). Рӯйхати адабиёти истифодашуда бояд дар асоси талаботи ГОСТ 7.1-2003 ва ГОСТ 7.0.5-2008 таҳия гардад.

– баъди рӯйхати адабиёти истифодашуда маълумоти зерин бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ) омода карда шавад: номи мақола; насаб, ном ва номи падар; номи муассиса; аннотатсия ва калидвожаҳо (аннотатсия на камтар аз **5 сатр** ва калидвожаҳо **на камтар аз 7 номгӯ**);

– дар охири мақола бо се забон (**тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ**) маълумот дар бораи муаллиф ва ё муаллифон бо тартиби зерин нишон дода шавад: насаб, ном ва номи падар (пурра), номи муассисае, ки дар он муаллиф меҳонад, телефон, E-mail, нишонии ҷойи кор в ё таҳсили муаллиф.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Требования к научным статьям, поступающим в научный журнал

«Молодой исследователь»

Телефон: (992-37)227-74-41

Все поступающие в редакцию журнала научные статьи должны соответствовать следующим требованиям: а) статья должна быть написана с соблюдением установленных требований журнала; б) статья должна быть результатом научных исследований; в) статья должна соответствовать одному из направлений (разделов) журнала.

Требования к оформлению научных статей:

Статья должна быть подготовлена в формате Microsoft Word, шрифтом Times New Roman, кегль 14, поля 2,5 см со всех сторон, интервал полуторный.

Объем статьи (включая аннотацию и список литературы) должен быть в пределах от 10 до 12 стр. формата А4.

Статья должна иметь следующую структуру:

- индекс УДК (индекс можно получить в любой научной библиотеке);
- название статьи;
- фамилия и инициалы автора (например, Шарипов Д.М.);
- название организации, в которой учится автор статьи;
- основной текст статьи;
- при цитировании конкретного материала ссылки указываются в квадратных скобках []. Образец: [4, с.25]. То есть, литература №4 и страница 25;
- таблицы, схемы, диаграммы и рисунки нужно сгруппировать и пронумеровать. Таблицы, схемы, диаграммы и рисунки должны иметь название;
- список использованной литературы (не менее 3 и не более 10 наименований научной литературы). Список литературы оформляется согласно требованиям ГОСТ 7.1-2003 и ГОСТ 7.0.5-2008;
- после списка использованной литературы оформляется следующая информация на трех языках (на таджикском, русском и английском языках): название статьи, ФИО автора, название организации, аннотация и ключевые слова (аннотация не менее 5 строк, ключевые слова до 7 слов или словосочетаний);
- информация об авторе на таджикском, русском и английском языках (здесь указываются ФИО автора полностью, название организации, в которой учится (авторы), телефон, E-mail, а также почтовый адрес место учебы автора).

INFORMATION FOR THE AUTHORS

Requirements for scientific articles submitted to the scientific journal "Young researcher»

Phone: (992-37)227-74-41

All submitted scientific journal articles must meet the following requirements: a) the article must be written in compliance with the established requirements; b) the article must be the result of scientific research; c) the article must conform to one of directions (sections) of the journal.

Requirements for registration of scientific articles:

The article should be prepared in Microsoft Word format, Times New Roman font, size 14, margins 2.5 cm on all sides, interval 1.5.

The volume of the article (including the abstract and the list of references) should be within the range of 8 to 10 pages of A4 format.

The article should have the following structure:

- UDC index (the index can be obtained in any scientific library);
- article title;
- surname and initials of the author (for example, D. M. Sharipov);
- name of the organization where the author of the article studies;
- main text of the article;
- when quoting specific material, the references are indicated in square brackets [].

Sample: [4, p. 25]. That is, literature #4 and page 25;

- tables, diagrams, diagrams, and drawings should be grouped and numbered.

Tables, diagrams, diagrams, and drawings must have a name;

- list of references (no less than 3 and no more than 10 titles of scientific literature).

The list of references is made according to the requirements of GOST 7.1-2003 and GOST 7.0.5-2008;

- after the list of references, the following information is made out in three languages (Tajik, Russian and English): the title of the article, the author's full name, the name of the organization, the abstract and keywords (abstract of at least 5 lines, keywords to 7 words or phrases);

- Information about the author in Tajik, Russian and English (full name of the author, the name of the organization where the author studies, phone number, E-mail, and postal address of the place of study or work of the author are indicated here).

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ «МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ»

2026. №2

Ответственный редактор: **Хакимова С.**

Издательский центр

Таджикского национального университета

734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.